CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 661

Title Laghuśabdendusekharam

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 661 Subject: Grammar

Title: Laghuśabdenduśekhara

Author: Nāgojī Bhatta Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 12" by 4.8" Extent: 177 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanāgarī

Remarks: Begins & Ends abruptly.

ऽपेक्षाणामुद्भूतावयवभेदस्य समूहस्यारम्भकत्वमित्यर्थः । अन्वय इति सकलधर्मावच्छिन्नेनान्वय इत्यर्थः । तेन नानाधातोः संयोगजनन
कत्वापत्तेरनुकूलव्यापारवाचकत्वयाप्तेरेकत्वस्य ज्ञानात्मकत्वे न घटीतीत्याशौनत्वकारे प्रयोगो नापि समासैकधर्मावच्छिन्नेन्वयाभा
वात् अत एवानेकचकारप्रयोगः यत्रैव मन्वयस्तत्रैनतरेतरयोगद्वन्द्वे समूहस्यार्थ इत्यन्वयः समूहे उद्भूतावयवभेद इत्येवावयव
गतत्वख्यारोपवत्वं प्रकृतावयवत्वं समूहस्य तारोपो वा समूहे इति अनुद्भूतावयवभेदः समूहस्यार्थः तत्रैतरेतरयोगे उद्भूतावयव
भेदः समूहस्य प्रतीत्या प्रत्येक द्वित्रिधर्महयं च प्रतिभाति सेन [redacted] हरेन्वितिसिद्धं तेनैव समूहस्यमाना तत्र हेत्वप्रतीतिविति न
मिति विशेषः अतामर्षेणीरिति । अनेकधर्मत्वं नानाचार्थे तत्पेभावेनेकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावात् किं च तत्र चार्थस्य समभिव्या
हारे विशेषणानां समासस्वान्यपदार्थप्राधान्ये इव चार्थप्राधान्य एव सष्ठं चेदंस्तवंमत्र सत्रेभाष्ये न त्र हि चार्थस्य समस्त अन्यत्वाते
दर्थसमासस्याप्यलिंगासंख्यामा प्रो नीत्या शब्दस्वभावेन परिहृतं । गुणवचनवधयर्था [redacted] श्रितः समासार्थे स्तन्द्रव्य लिं
गसंख्याग्राहकत्वं समाहितं । अतो नेन्द्रभाष्ये समाहारविषयेन समासमहिद्वाभिर्लिंगोहि ग्राहित्वाबाव नन्चेवंत्रवदिति सत्रेस्य प
अवयवावेवापत्तिनपरस्परा इंद्रा पीनसुतद्वातिरिक्तः समुदायो स्तीति कैयटटोगप्यस्य संगतिसिद्धिं चेमनस्यात् तपेनव्यतिरिक्तो

ल०श०शे० नन्वर्थात् अपेक्षित परस्परविशेषणेन च समूहरूपतावद्भावावयवमेदनाचदर्शिता अतसवयवहाऽवयवकल्पतिरि क्रमसमुदायोर्थः
सचावयवलिंगेन लिंगेन लिंगवान् इतिन दुष्कपक्षोंनाद्दोषो विशेषश्चेन्यत्रनिरूपितेन् अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुं
मित्यादौ न समासः अहरहः पदेन विनिगमनाविरहात्परस्परसाहित्यावगतावपि तस्य च कागावाच्यत्वात्प्रत्र विग्रहे चेनैव द्योत्यत्वात्
र्थः तत्रैव समासो नान्यत्रेति स्पष्टं भाष्ये चार्थे बलादेव सतितात्पर्ये समभिव्याहृतक्रियायामेककालिकत्वादिग्राम्यत इति
दिकुण्जहन्ता दिशुडहेतवे समासविषयं स्पष्टास मासकर्मधारयद्वंद्वा नान्तरया तान धर्मोदि त्रिनिद्विद्वं द्वं प्रथवेदं राजदन्ता
धंजगं तत्रमेतत्कडंपतीति अभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः प्राप्तः निपात्यत इति राजदन्तादिगणे पाठे नेति भाव
अयानदन्तादिरित्यर्थः अल्पाच्तरं पद्यालकद्दुविद्वति प्रायमाणेप्यगरीयां समित्यादि भाष्यप्रयोगे इ यद्धनिवेह
नरयु [illegible] निर्देश इति भाष्यं सनागवानेतचेतराभिनिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टमिदं नन्वयोगाधा द्वयार्थः अत एवाव राम०
[illegible] नुराना मिति सूत्रेनुदात्तानामित्यत्र शब्दसंस्कारार्थमेव बहुत्वविवक्ष्यते नतु तत्कार्याण्वयादि के
[illegible] वकृताद [illegible] द्वौ नरपद्दो द्वंद्व इति वोध्यं नेनरानिर्देश इति भाष्योक्तपदांतरे सुरवोधितार्थ इत्य तरा

इनमादिशब्दोऽवयववाची। तेन सर्वशब्दघटितडरूनाम्यवयवभेदः सम्...

मासार्थ इति बहुवचनं तद्भूतावयवभेदस्यत्वस्याराप्यितावयवानां संख्यायेत्यर्थः तत्रैवैपथ्यादप्रश्नावपि अवयवेषु अवर्णभाना ऽविशेषात्म
व शब्देपि भवति सर्वनामानोत्यत्र पर्वपहादिजिगाव्यमनरवनिर्दिष्टाननान्त्या प्राप्तेगात्वे कृत्स्य निपातनसत्वद्वावकत्वात् गात्वम
हितमसाधु इति स्पष्टं भाष्ये प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकात् शब्दपविशेष्यमाहायज्ञापकात्रदंतविधिरित्याह न्द्वे
द्वेचेतीति प्रथमार्थे समाहेन्द्वः सर्वनामसंज्ञोनेति दर्थे नहितदंतविधिं विनासमहापि संज्ञाप्रत्ति रसित पाणिनि दर्श्येतेति भावः न
नुजहं तस्यापि सर्वनामत्वे सर्वनाम्नः स्याद्दृस्वश्च इत्यादि सर्वनाम्नो विहितस्य ङेः स्मे इत्यर्थो अप्रयोगानाजिश्रवाद्दोहो सा भावादपसर्जन
प्रतिषेधो न कार्य इति भाष्यस्वरसेनेति च ध्येतेति चेत् प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तत्त्वेविधिसूत्रस्यावाकिं भाष्यविरोधे
नास्यभाष्यस्यैकदेशत्वात् उत एव वा हवेन्भोक्ष्येपरतेन योपादानं नच अक्षुन्कपच्छेसनुचिरिभित्र भितव्यं हद्वि संज्ञा
सूत्रेऽपरिसंख्यानवत् त्वमपि मवाने नाकृतिलिंगेन वेत्या हीनवार्त्तिककारं प्रति भाष्योक्तेः द्वकचेति कृतिसन इति सूत्रे नाकेमा
ष्यरीत्या संख्याकारकोभाष्यगात् धस्येन तेसच्च पेन सर्वनाद्ववतद्वितोत्पत्तेः प्रत्यासर्वनामप्रकृतिकत्वं तस्य रूथैगतकत्स्याविश
वहृत्यां सर्वनामावयवे ऽत्रा के जित्यर्थात् दंतसंज्ञाभावेन दसिद्धिरिति भावः स एव मेव त्रला परसिद्धिर्वोध्या एतेनावयवेनिनिष

ल॰ श॰ शे सर्वनामत्वेनतदंतविधिरित्यपास्तं जसः शी दीर्घोच्चारणसामर्थ्यं बाधिता इति अदंतासिनिमित्तस्येत्यनेनान्वेति अत एव स्यांगविशेष
णतयांतानां द्विगादित्यर्थः सर्वनाम्न इति तु विहितविशेषणं तत्र तु नांगविशेषणमाहत्तो मानाभावात् तेन वर्णाश्रमेतरा मासयवोंड
त्यत्र न अत एव विभाषत्वसीतिचरितार्थं अंगसंज्ञानिमित्तस्यात्तदंतास्य वृत्तिनिमित्तस्य विहितस्येत्यर्थः सन्निननेनेषामित्यादिसिद्धेः अन्त
विधौ विषमप्रमीतुनेतस्मिन्निति परिभाषया बाधे मानाभावात् ० प्रागिति ज्ञापकादिति प्रत्ययादिति त्वे ज्ञानाभावात् ज्ञानाभावइति भाव
: यदेतु अन्तवद्भावेनापि तथात्वे तन्निषेधप्रसंगात् अत एव सर्वादेः प्राक् ज्ञापकं शकारबलमेव तत्र शेषे अत एव कार्या ॥६५॥
विषये नानुवंधकृतमसारूप्यमिति विकल्पाभावः अन्यथा काचिदिनोः कार्ये वोपांनिरेषु मन्त्वप्रज्ञानेऽपि ज्ञातौ प्रहृत्या
वासार्थे बोध्ययत्परपूर्वत्रिकालेतुं वृद्ध्यज्ञानानुभावेन विकल्पोऽतु वारः प्रथ्वा द नुवंधज्ञाने ऽपि ज्ञाततितरत्यो गाते पहितेत्वे पत्नात
नज्ञानेतत्रि च द्वितीये ज्ञापपस्थानत्वे ज्ञानेसवर्दिशत्वस्यापि हेत्यापत्तेः दानिते चेदलुटः प्रथमस्थाने कालाज्ञि इत्यादिसिद्धेत्रेषु राम॰
माष्ये एतत्प्राहुः अतः सर्वनाम्न इति अदंतादंगात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः तेनेयासपदीपेत्र स्यन ङसि ड्योः स्मात्स्मिनौ
हलीत्यपि निनतविभक्तावितिनिषेधात् यत्पिइत्यत्र त्रिकालेन विभक्तिलाभात् तथापि विभक्तावित्यस्य विभक्तित्व

१

पोत्पेऽत्यर्थाच्छेत्वेऽत्र अत एव सत्रेतु यल्लरांचारितार्थत्वाभिमत आङ्गसेरुगित्यत आदितवत्रेते पंचद्रिंशदिति तेनतवोधेप्रातिपदिक
त्वेपिहेतत्सकलादिष्ठरनोनैमित्ताभावः सर्वविश्वौ वृद्धिस्थाने केसरुव्याकावयगार गुणायेण नैमिततस्य समुदायस्यानुवृत्तावय
वमेवत्वे एकवचनेषुयासर्वौलोक इति ताहत्वत्रेय दृष्यादिविवक्षायां द्विवचनादिसर्वो वृहोसर्वे पदान्तपदाधुद्भृतावयवभेदसमु
दायविवक्षातदा पिवहुवचने सर्वे घटाइति प वोपरावरायवस्यांऽसंज्ञावर्त्तिनरस्येवमेव वोहयद्रव्यथेः एवमुत्तरत्र द्वयेऽपि नित्यद्विव
चनान्तइति द्विवचनान्तत्वेत्यर्थः अकज्ञार्थ इति नन्तुकाकचोः को विशेषः प्रत्ययस्वरचिन्तनगव्यामेनो दात्तत्वस्यैव सत्वात् नवस
वतान्त्र द्विनोत्पत्या चित्वप्रयुक्तमतोदात्तत्वमनकाम्याभिन्याशे एवेतत्स्य केतु अक् इति विशेषः इति वाच्यं नहि तद्विधौ प्रातिप
दिकादित्यधिकारेणप्रातिपदिकस्येव प्रकृतित्वात्सर्वनाम्नो न्यायात्तु कैतत्परइत्यन्यत् ० युष्मदस्मदि विषयेऽतु वचनात्सुवं
तस्यैव प्रकृतित्वेनसेवकः प्रामकत्वित्बोध्यं नचाकचितन्व घापनि तद्याऐनतस्यो भयहरोनग्रहेतोऽकच्कावतयवोयस्याप्यर्थैं चम
क प्रत्यय प चौच्युपकयड्तिहपेकेतुनेमिविशेषः कष्टोत्तानी कोकचोर्विशेषः इतिमावः प्रामात्पनतेवा मनभिधानादिति शंकते
नचेति द्विवचनपरत्वाभावेनेति अकोऽचकत्वाभ्यायात्तत्त्वात्य नौ भक्तस्यापि द्विवचनपरत्वे केतुतेनव्यवधानात् तन्नैव मित्यर्थः ॥३

ल०श०श्रे माद्युहत्रघतिसूत्रे भाष्यकृता ऽप्यवयवत्वंतरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाष्यसंगृहस्या वशपकत्वेनमिति ग्रहणमयोगसंतेयोग विभागे
विभागेनेभमहा द्विविधयेत्यनस्वार्थिकायस्त्वधानार्थे ऽयं चनद्विषये सूत्रतेः एवमेव स्वार्थिकत्वेनांनरंग त्वात् अन्तरङ्ग कायद्विविध
ह स्योभस्येसर्वनामत्वात्सर्वनामग्रहणेनिकसप्रत्याधानत्वेनतत्तासुत्पत्तिः अत्र त्रित्य शब्दस्य वा व्याधे विरोधान्महाविभाष्य
पात्र संबंधः अपमध्याहृत्तेन एवो हाद्यग्रहणात्तु हन्तेः अयं च वार्तिकप्राप्तमभ्याधानमशब्दस्याभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वा
भावसंभावनात्तैव अनएवो भयास इत्यादौ रायवासेन्यल्लुकि नायचन घनयनवा त्रिकमाह उभयो न्यत्रेति द्विवचनपरत्वाभावे इति
तन्परत्वविषयाभावइत्यर्थः उभयोमशिरिपा हौ तु नःलि घन्यास स्योमये याभि तिनिहें शेनयोगविभाग स्येष सिद्धार्थत्वेन चत
स्य कृचिदग्रहणेः अतोरूपायेनोपचरूपादेरस्मादन निधानमेव वा अत्र युद्धेनमनच्य के हु न वाच्यः उपडीवान्त्वेन कस्येवप्राप्ते
अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थं अत्रे हेन्चिन्त्यं अक ज्वि धा वेवो मग्रहणोन सिद्धे संज्ञाप्रणयनं किमर्थं अनभिव्यक्तपदार्थत्वा
त्संज्ञा व्याहतिः सर्वनामसाहचर्याच्च अनएवोपसर्जनव्याहृत्रिरितिः उभये पान्यत्रेति वार्तिके तदप समानार्थकोत्पत्तये हा राम०
ते० उभयोमशिरिरुभयेदेवमनुष्या इति भाष्योदाहरणात्स्वार्थिकस्य च ग्रहणं तद्दुपक्रमेणवार्तिकग्रहणेः एवं चावयवद्द

३

यारघमशिरिद्वयं विवरूपो कृतावयवभेदविवरूपावा द्विवचनमस्यास्ति एवं एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तिनको द्विनद्वो तिमत्रेके
पदेनोक्तं तद्वाहके यदि जिहरदेत्र शीतात्राहचिवाडो प्रागुक्तं भाष्यविरोधः भाष्येतु भयशब्दपाठः अन्याख्यानः केप्रत्ययस्याज्ञा
ताद्यर्थविशिष्ट स्वार्थविधानेन त्विन्त्वसंख्याप्रकारकसंख्येय विशेष्यकबोधविषया योऽवहकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके
द्विवच [redacted] नशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्द ग्रहणावतन्त्र तरवोभमारुभावुभाभावित्याद्येनाम वृत्तडुतेभा ख्ये केयं
तरेणावचने द्विवचनपरोभविष्यतिकथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो विशिष्टाभवं ती पिप्रकृतिग्रहणेनस्वार्थिकानामपि ग्रहणं
भवतीति उजिहेगाः प्रकृतेः कार्यं प्रकृते रूभशब्दस्य यादिके समाद्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति न दृष्टं त्वनमस्त्वोत्तविभक्तीनस्य स्वा
र्थविहिता विभक्तिः त्याकारके शक्तिप्रधानावेवेमिल्ल योरुत्ये द्विवचनोत्पत्तिमितिस्मान उभयशब्दात् जसीति अवयवद्वयाधे समुदाय
वृहत्त्वकिंवरूपामित्यर्थः अत्र तां गत्वादिति सर्वार्थबोधकत्वरूपार्थस्योभयत्रापिनिमित्तत्वेन नेनोक्ते तेभिन्नसंज्ञा पावहारिगा अत्र
तेव वसे ज्ञापसडोन प्रथमादिशब्देन विकल्पे अथ येरून वाहिरं गत्वस्याना अपरगाचेतिभावः इ समर्थेच्चा मनुयाये न परे तु अस्य पदे
भावबोधकेन पालिसे धा स्वचलीपामइत्यनेनास्य प्राप्तिः किंच नानेरण वलीय इत्यस्य अत्रे विसयापुगलप्राप्त्रभावी० सेजानावा

ल॰श॰शे॰ म्यवापकमावाभावेनप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेवसर्वनामसंज्ञाप्रवृत्तेः अतएवोभयइत्यत्रसर्वनाम्नोविहितत्वेनणीभावसिद्धिःपदो
परेत्याहितस्यहेतत्रभावमात्रबोधकैः अप्रसिद्धवहिरंगामप्यपिनान्तरंगौत्वंवहिरंगप्राप्तेः अन्तरंगेकत्वेव्यवहिरंगासिद्धत्वेपितत्प्रवृत्तेन्यु
त्वंवहिरंगप्रवृत्तेरनयावारयितुमशक्यत्वात्वहुशस्त्रघाहष्टत्वातत्तदुक्तमप्यनन्यहायापवौदिष्टिवयक्तेतत्मावविशिष्टसाधुत्ववो
धनस्पशक्यत्वात्जसीतिविषयसप्तमीत्यिदेऽपिप्रातिपदिकाहिसजौनरमेवास्याःप्रवृत्तिस्तदन्तमेवनहिषयातेस्थानिवृत्तिरेप्रा
प्तापिनायानिरवकाशत्वाचप्रत्यक्तेस्पस्थानिवद्भावस्यानुमानिकत्वानपावाध्यायोगाञ्चसर्वनामसंज्ञायासुनेयुक्तमायथाहरियन्त्
स्यैवौचित्याहतसत्यादेशत्वमयप्रतिबेधःनपर्यायग्रहणात्मापिविभाषाप्राप्तोजसीतिस्थानिवत्सूत्रस्यवार्तिकमयचप्रत्ययान्त
तेमतिसूत्राशयप्रतीतिर्हशीनेनभाष्येप्रत्याख्यातत्वेनतरगन्यायवलेनेत्यमयात्र्यत्रङप्रतिहेतिस्त्वेमात्रशङ्कातारम्यापस्यका
रान्प्रत्याहतात्रयरोणसिद्धेःअतइत्यनुहत्याचकतीपाहीनानिप्रसंगातयप्ययहस्पतात्पसत्रेऽस्यप्युत्पन्नवादः।द्वित्रिशहप्रकोत
कायजेतस्यजसःशीविधयेवमिधानमेवप्रसंस्थवतानभिधानमित्तितेहाशयउक्तेवर्हीतिनेषायोहेतिप्रत्ययप्रहरोणतंतयहणाभि राम॰
नंतिप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञापाभिनिचतदत्तविधिहयेनडमरीमानेत्याचर्येयरमकातरस्याव्ययदेशविज्ञावेनकतरस्यचसंज्ञामि

५

नुं ८
देतिभावः।तत्रमाव्याह।केवलयोभिप्रयोजनाभावास्यलाभावादित्यर्थः अंतरंगात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्येजसःशीपादेरघोरिति
भावः।ननुङसःआहहशौनैवसिद्धेन्यतरशङ्कायाठोव्यर्थोत अहान्समेरेभिः।किंत्वेतत्सूत्रएवनयोविधानादितिभावः।अपुरोगत्याशब्दस्यपिशेष्यपि
नत्यर्थःतस्मयनत्रियामुदाहरतित्त्वेनेरापामिगिरएकोन्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथासाधारणेसमानेलेपसंख्यापांचप्रयुज्यतेइतिकेचि
न्।केवलेपसमापेतत्रसंख्याऽन्यार्थोसहायवाचीस्मीतापसहुवहुसुवहुवचनमेकाहाकिनिचेन्याहिसत्रेसुभाष्येसप्रषुमुक्तेःएकेगोत्रइ
तिसूत्रेशेषभाष्येप्रथमार्थोपिस्वक्तेःसाधारणसमानार्थयोःसंख्यावाचिनएवार्थतःपर्यवसानेयथागेनेकहिकचैत्रगोत्रयोरेकामा
तेत्यादौ।सर्वस्यहइतिसूत्रेएकेकथइतिभाष्यमुदाहायकेचिदाहुरन्यार्थोप्येकशब्दोस्तीतिवहतांकेचितित्सूत्रेभाष्येयहस्थकाभावोघन
तरवःसर्वप्रधानार्थेनहरमानेस्वामिधेयोपस्थापकधीनिमेमस्तःपाठःमिममेनावधिसापेक्षेत्येवनेमानपवोदोमित्यर्थःदन्तिरागाय्यका
इतिअन्येसंख्यावधिसापेक्षत्वात्स्वयवस्थानीत्याग्रहेतुन्तरेप्रत्युत्तरेचशकइतिचेदाहरसौबोध्यः।उत्तराःकुरवइतिसमेवंविभिक
परत्वेनरूपोपाधिविशिष्टकुरुप्रतरणकःशाहेप्रवृत्तिनिमित्तोहतत्ववत्तेनेइतिव्यवस्थाविषयत्वेवोध्यं।दिङ्मावाचकपवीहिशङ्कानाम
ध्यान्हस्यसंयोगादेशावधिकोदयाचलास्ताचलसंनिहितादेशत्वकालिकसर्वसमुखयोवईशनन्कालिकतात्पर्यस्यपावदेश

ल०श०शे रूपोपाधिविशिष्ट द्विशितत्त्व हेतुप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरितिरूपाध्येन गजनयाख्यवस्थाप्येक मध्याहृत्य पर्योदः मुखत्वात् देशार
त्री नांतत्त्वधिको हेयचलसंनिहितगत्वाविप्रवृत्तिनिमित्तमितपनुपत्र विनः प्रत्ययत्त्व का शावधिप रिधानांत धिपहरणार्थी विज्ञ
त्वापविनावहिरवसरमव्यंजरान्मनिचेजिको शीना थीतरख्याहासार्थमाहांतरं वहियोगेजि॰ अर्थात्रिसत्वाक्रियमाणासंज्ञाक्रिकेले
ज्ञसाधारेशीमावस्थवन्त्यकजाघुहात्रेणामाविनिवार्थ्यन्नवृद्धौहोचकमितमत्यध्याहारलभंप्राचीनवृत्तिकृद्वीत्पेदंव्या
ख्यानेनेदेसत्रेवद्धौहस्वार्थनिषेधकं गपसर्जनप्रतिषेधेनेसिद्धोप्रक्रियावाकेशानित्वलौकिकेऽत्यर्थेतन्यालौकिकेसमा
सप्रवृत्तेरेक्यो थीभावस्यापितत्रैवकल्पनानुपपत्तेऽनन्याहेवसमासउवेतत्त्वापिनिषेधः सिद्ध इति वाच्यं नत्रैकार्थी भावस्यारोपे
पिस्वार्थविशिष्टार्थांतरबोधकत्वरूपापसर्जनत्वाभावेनाजिमवकाभिधेयत्रेवप्रामस्याकचोभावापृतज्ञानिषेधेऽन्यनैतत्वार्थ
तल्लौकिकेतुनास्यप्रवृत्तिसंत्रसमासस्यापिकार्थितत्वाभावात् अतिक्रांतइत्यादिनापूर्वोक्तस्यलौकिकवाक्यस्यसमासस्यपद
ध्येऽनद्वयस्यच्यातेऽत्र कृतत्वहयारिरिमावानुनासैवतिभावः माध्यकाष्ठितिः अकच्चरौत्वकनैवोधन्यागंसुत्केसंशयमितिभो रम०
स्योनेहेतिकद्वीत्येहंव्याख्यानमयकेमितिभावः ननुस्मृतिहयप्रामाण्यातिकल्पोस्ककंथेप्रत्याख्याननमज्जो [redacted]
५

लौ ५
हयथोत्तरमितिनतत्त्वपाच्चिकृत्वाव्योरवेनिस्तत्रेमाष्येप्रनितमेवेवहृत्तिकृदृत्कार्थकेनेहंतस्माद्उपसर्जनप्रतिषेधात्तुवाद्कंप्रवृत्तावाधि
कृतानातेस्पृहेजत्वात्तत्रकृतेदेमारवेसज्ञापाश्रन्वर्थत्वमाणमाख्युकृद् हितमेवनस्त्रकेद् हितमिति स्विनासाशिमितिसत्त्रेकेपनेस्पष्टे॰ म
त्रेसप्रमाविहेंसंप्रयेएवहत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्येनिषेध्यत्प्यामाष्यकृतावहव्रीहिपूर्वपरतरर्थवाक्यस्यपदले रुपायासाधित।
अन्यथासैत्रेसत्वासिद्धेतारशलरूपाणप्रयासो थः स्यादितिगत्वंतहेतुगराणनामेवेतिज्ञाधान्पेनोपस्थितविषयप्र[redacted]सिद्ध
स्यापसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणासर्वेनामपदत्वेनवोधमहासंज्ञयासर्वार्थोपस्थापकसर्वोद्दीनामनुकरणावश्यकत्वे
नेनरेषामनुकरणामानाभावः नामपदस्वारस्येनप्राधान्येनोपस्थलाभः उपसर्जनेहीतरविशेषणतयावोपस्थापकत्वमितितेनतत्रेह
त्रिः पर्वादिसंज्ञाप्रत्ययसर्वार्थेतिसंज्ञाव्याहत्त्वेतिव्यक्तेतिन्यापमत्वकप्रसिद्धेतीभावः सर्वादिसत्रेसपचापमर्थेहानितहेनादि
वोन्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणासर्वनामपदत्वनितित्रप्राधान्यामाप्रविवेकन्यायेनसर्वनामपदवत्वांशेएवविधिःसर्वार्थ
वाचकत्वस्यालोकतः सिद्धेर्थोसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्यावशेषणतयासर्वादीनामनुकरणहिशेषणत्वात्तदनविधि
रित्यपाल्तेकयदोपस्थाप्ययोरर्थयोः परस्परमहेणाविशेषभावेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेनवाऽरूपथयोमाध्ययोरन्यतरविषा

ल०श०शे गेनान्यत्रान्वयायोगात्तत्रहंतेसर्वार्थवाचकत्वं त्वयद्वाराबोध्यं स्तेनतदादिःस्यविशेष्यतेत्यपास्तंतहिनातदपत्यमीवेनान्येयायो
गात्तांदिःमस्यशाहेन्वयेमानाभावाचाकेचिन्नाहत्पाएकस्याहेएमनाऽपरस्याचचियतोभे वदेनियरंत्वाघःपृष्ठेइतोलघुप्रतिबोध्यः
वंसंमिवेशादिमितहद्रुमानाहित्यर्थःअन्त्रोपस्थेनत्व मितरविशेषणान्वेनाथोपस्थापकत्वेनहोःसइति सूत्रेअहस एवहस्यनान्यस्य
तिनियमइोपतेरप्रत्ययेहइति प्राप्तौ निरवकाशत्वेष्यत्वेयथालरूपसमाप्रपुत्रकेइतयथांतप्रकेजसचनरूत्रादिस्थानेकमाध्याविरो
धौरकदेशयुक्तिरिजिनतादेशःसन्नोयासमासेद्वंद्वेचेतिसूत्रस्याकरोनरूस्यानबहुव्रीहाविति सूत्रस्याकुर्ययाचप्रथमार्थेसप्रम्पा
यमपिससासस्यवनिषेधोनावयवत्वानांसमुदायसंज्ञाक्त्वरोगकतेयोप्रत्ययेगोमुक्तसेण्यमितिमाष्याक्तेपाप्रकरणविषयस्य
त्वाएतत्प्रकरणस्यसप्रमीनिर्देशानाप्रथमार्थकत्वमितिनस्यावयवसंज्ञानिषेधकत्वाभावइतिःकिंचावयवत्रस्यनिषेधेवर्णात्र
मेनएणामितात्रसर्वार्थवाचकसर्वौघनत्वेनसमुदायसंज्ञायांसुडापत्तिःतस्यतत्संज्ञानिषेधेपिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानतयापात
अवयवस्यव्यपदेशिवद्भावेनसमुदायस्यचद्वंद्वेविघमानत्वेननिषेधेनुअवयवस्यनिषेधेपलोभःनेचत्वछेदस्यतांतन्वकोके राम०
चोविशेषेणफलं॰द्वंद्वावयवमात्रेसुदसहितविशेषणान्वयाभाववत्कुत्साहितविवक्षायाअभावात्ःसमुदायेनाद्विवक्षायांसमुदा
६

योतरप्रत्ययेनावयवानांकुत्साहेरपिवोघेनोक्तार्थत्वाद्वयवतेभ्यःएषकेननुत्यत्रे॰अन्यथातवप्रत्येकंकप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिरजएवो
तंभाष्येऽकजिनभवताजिविभाषाज्ञसीतिसूत्रेसमुदायकुत्साविवक्षायामिजतरर्थोकृताकचासमासेरूभवत्यवगेत्रसर्वार्थत्वा
द्वनेनविकल्पोभवेपवनःत्वरद्वयममकनिपिवन्नमितिजयद्वेवप्रयोगवलेनान्यार्थत्वद्वंद्वस्यसत्वेपितस्यसर्वनामत्वेमानाभावाचवद्व
समंजत्वाचसएतेननबहुव्रीहाविजिवद्वस्यापिद्वंद्वेचिकोक्षितेऽन्यार्थैरूत्पयास्तफलाभावात्रसापारेशीभावेएवविकल्पविधायकःसा
विभाषाजसीत्यस्यासंगजेष्वेतिभावःअन्नतावयवमेदसमूहस्यद्वंद्वेविशेष्यनयोयसर्वेनेसंज्ञायाअप्राप्तौद्वंद्वेचेत्यपिनवहुव्रीह
विनिर्दिष्टमितिकंचात्एवगोबिपोरितिसूत्रेकेडुटमपदपविश्राद्वेहस्ववारणायद्वंद्वेनेतिवचनमारभ्यमितिहिकैयाकोजेनिस
मुदायनिष्ठकुत्सावोधकोकजनेन्यर्थःप्रथमचरमअत्रेसूत्रेनेनितसंबध्यतेप्रथमादिषुसंभवात्जसीत्यनुवृत्तेरर्थाधिकारात्
यमपिप्रीभावेएवविकल्पसजादहजस्यःकार्यप्रतीतिःतयःसंख्यायाअवयवेतयपविधिःजदेनादूपत्रेहेमदकेऽभिहितौयत्नेयौद्वेस्ता
पक्षेःसंप्रमारणेचेतिसाऽरुखेर्थवदितिःप्रतिपदोक्तस्येत्यपिवोध्येःतेनानंतजेआधुलानेस्यहितीयायमापिन्येवानमावेतुसे
मबन्येवन्डाराणाअप्रकृत्यजोविनेकाविरणचिरअपत्तोचीतिअनवर्तनेतेरादिविधिखेत्याहाजादाविनिजरमावित्याहेतुरूपम

ल॰शे॰शे॰ देशाव ह्रावेन॰ किमकौर्ति जराया इहन्नारं॰ प्रतिपन्निलाघवा पजराया अस्द्ध॰क तःपरांणा विकारे इतिन्पद्दमंगं॥ च विशेष्य विशेषयो॰
तोनने तंज विधिरिति भावः प इश हे नोजरप हाविकारः केवलयहापि कार स्थानि इति पेन विधिरित्पत्रा करेस्पष्ट॰ निर्दि प्रथमा नेस्प
तिसवडी स्या नेयोगो तिसन्नमा वनैगे आ हन स्था पमर्थःस स्था नमुच्चार्यमा णामे वस्था ने नयुज्यते नेष्वतो यमा न मिति तेनेह सिद्ध मिति मा
वनिन्वे यं जरश हो नजराशं शोन आहपकोदे शेतिस्यानिवत्सूत्रेयो निभावःजय इत्य क्रयरिमाणा स्पष्ट हा [redacted]
त॰ स्थेनेन स्यानिवु द्यैव कार्य प्रहन्यानि हि शप मान स्पेतिपरिमाष्ट्र वा मा वोवोध्यःपेन विधिरिलं न स्पेष्ट सा तु संज्ञास
त्र स्यु जरा शहोड पष्ठ हांन पुरइति नहंने आरे शेष्ठ हेनौ परिमाषा विरोधः स्पष्ट एवे ति दिक्॰ निर्जरसे ति अत्र स्वा हि वि ति
पहत्वेन स्तत्वेन॰ मन्वे नाभत्वेनप्रत्वेवा पील्लत्रे प्रत्युनर स्यास्य पर्वत्रा यक संवन्न आयेले खोवे थि त्रापे निवो ध्यः पहेस्ठ इति ज
रसा हेशा भाव मकेरुइति भावं इदं मत्वा वा मनुतो येनापरे तुविभक्त्यादेशेभ्यः परत्वा ज्जरसित्य संगतं वि भक्त्या देशा नामेव प्रवा वे प्रति
वेधेने ह त्या नत्र जगत्वे डाया पाइति सत्रे ऽजरंसीत्यत्र तुमुरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि ति भा ष्योक्ते संगच्छते न्यथान्व ज्ञोत्वा॥ राम॰
त्शेभाव स्त्वे विप्रतिषेधे जेरे स्थ मेव जरसः प्रत्नैनत्त स वीना मस्या न न्वा भावा त्सुमावि प्रतिषेधे विचार्यासंगतिः स्पष्टैव॰

७

८

ममनु पर्वे विप्रतिषेधेन जरसः पूर्व विमावे प्रवृत्तेनतंसमातिः स्पष्टैव अत्र एवचाडःसाविति सूत्रे कैयटेनोक्तं॰ भाष्यकारःसंनिपातपरिभाषया
जरसा देः पमभ्युपपन्न निर्जरंणा ति जरे सा नि जरा हिति माष्पं अतिजरा त्तिनाति जरसा दिनी ति गोरव सुहृविनवानिति॰ मेव प्रांत्याप र्वे
जरसा हे शेइ नाप प्राप्त्यात र भावव हृत्तेचनस्या प्राप्या संनिपातपरिभाषया ड जरसा हे शे मन भ्यु पय निन्त्य स्यासंगति॰ स्पष्टैव
त्रिकारोप्यम ह आति जरसिन अति जरसा दि नि केचित् हस्तिपृ थान्मुमा प्यन्न पानी न हि अपत ल स्तान्तद् ति नपुंसक हितीयेक वच
नेपि लु कमा पे नाता निन्य मि संनिपात परिभाषया जरस भावः नन्वत्र नो कारांतस निपात कृतन एवा नो दिःकिंतु नह भी वे पि स्यातु संनिपा
तेल क्त्रा विधिं विना नपस्पष्ट न ति पाप्या न त्वे वेति अत्र भव प्पे वजर सि ति वाच्यं॰ मानाभावात्॥ड सीति सूत्र स्थे नातिरे जरे राप्तेन
हि षप कै पटेनाविरो धा च॰ वर्ति ते चेदं ज शपाड ति सूत्रे मा ष्यंत त्र हि पूर्व प हि ला अति जरसं प शेप्त्रतलु स्मान्नेति पठ हे प
रे ताप्र थमै कवचने प्पा तिजर सि ति स गीन्य त्रापि कोना ल्लुक्न शे मतेद्रति पठ हे पर्व पा हि ला प्रथमै कवचने भ्या वो नूर मेवज
रसत त्रजा सि विपाक्षे मेदेन विशे ष कृ नेसे निपा त प रि भा स पान लुक् इति विशेषसत्वेकःपक्षा भू भावे कृने संविपातपरिभा ष्यानज
र सि भ्रू मे संनिपाद मेदेन विशेषप्त्रक्त सनःपरेताव घे व मति जरसम तिजर से रप्य त्रनप्राप्तो तिजर सिति द्विनीयेक वचना हो शंकि

ल०श०शे० सिद्धांत नाडस्थ मेवैतुल्यः अति जरस मतिजरैरिति भवितव्यामिति· अत्र विशेषोपपादनं त्यपाठ एव युक्तः· अन्यथानुकरणैकवचनेनैवाभा
वेऽपवादि ते द्वितीयैकवचनेपि तेन न्यायेन लुको प्राप्तौ विशेषोक्तिरसंगतेति बोध्यं· एवञ्च यञ्जरसारेशब्दतो यो ऽव इत्यादौ नामा
कारप्रश्लेषेणावारणाद्विशिष्टलभकं ते षां परत्वात् अतिरवदृश इति तेनैवारणा यतुप्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः परेतु जरसादेशस्त्व
मक्ति संबंधि कार्यमात्रं प्रवृत्ति प्रतिषेधेनैतेन जरा रामित्या हाबामि एवं नु तिडिरसो भाव एव एवं च बहुस्वनेघापद इत्यत्राकारप्रश्लेषेन
फलं नाथि मानं अत एव आप्यय ह्रस्वो ह्री घीं इति वक्ष्यमाणाऽसादेशस्य स्थानिवत्व प्रतिषेधो वार्त्तिककृता नारब्ध इत्याहुः परिभाषाया
अनित्यत्वमिति ङ्नाती रिकारदीर्घोच्चारणे भिकन्वेषु स्वरसंतनं दीन पुञ्चेतल मित्रितर्ह मिमान: य एकवचनेनेति सक
लत्रोपात्तत्वान्नस्यापि दृशविषयोपपत्तिवि प्रतिषेधं दर्शितम्भाव: एतच्च भाष्ये तिड्नातो रिकारदीर्घोच्चारणे प्रत्याख्यानपरभाष्योत्यर्थः इ
ष मेवैनतत्व महानमतिजरःमतिजरैरितिभवितव्यमिति जराया इत्यस्य तत्र स्थानिवत्त्वेति वाद्य इत्यन्यत्र विस्तरः एङ्ह्रस्वात् आदेशेः राम०
सातत्युषाः स्थानिवत्त्वा (छि) एतस्याह पाद हन्ते ति अनुदात्त स्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यनुवर्त्तते अतएवानुलोप समास आभाष्य
आस्यै तुल्य: पादेनो पहतमासेन पूर्वीपेत्याहिव्यो मात्रवयसाप्रपदन्तिसौ त्रप्रयोगश्चोपपन्नो भवतीति पेचत द्वितीये इति सूत्रस्य वार्त्तिकेशद्धति

८

१९

वार्त्तिके वाग्रहणान्तत्रस्त्रे वाग्रहणासंबंधवोधकं पूर्वापि निशाशद्धस्य विशेषण प्रकृतिकत्वेन मात्रुरितिसिद्धत पाद्येवैकल्पिकत्वेनच
वाके वाचेत्यभपत्क निश निशयो: सत्रे निश ग्रहणं विना पि सिद्धसत्थापि सुविहितं न स्यामासासुत्वो वो घनो यात्र ग्रहणामिति हन्यनुसारिणः
ये तु अनुदात्तस्येति सत्रे न्यतरस्यामित्यस्य सब्धि त्वं नास्ति अत एवशीर्षन्नदिरसादीति सत्रे शीर्षनिति प्रकृत्यन्तरं इष्ट्व्यं आदेशत्वेहि
छंदसिशिरस शब्दस्य प्रयोगानस्यादित्युक्तेभाष्यवान्य थाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिदोषाभावेन तत्संगातिस्पष्टैव· पेचत द्विति इत्यत्र वा
दे शब्दाचायशिरसोग्रहणकर्त्तव्यमित्युक्ते वाके के षांचिन्नित्यवक्ता व्यमित्युक्तेन स्यात् छसादि विषयाणा प्रकृत्यन्तरतापेक्षया हाय्य:
एवं मांसपृत्सु वापि अत एव न सूत्तो: स्यानिवद्भावात्तावेमन्त्वमा हा यन सा पतामित्याहो नेनुदात् नासिकामान सपत्नेस शब्दे दोषिति वा
र्त्तिके आदरान्तमेवं· नासिकायाइत्युक्ते अतएव नान्ति विषये नासिकाशब्द इत्यादिनं· अन्त एवं यदादिषु मांसृत्सु नामुप संख्यानमि
ति वार्त्तिके स्यानि नि देशो न कृत इत्याहुः प्रत्याहारइति व्यास्यानान्हीर्वकारेणेति भाव:· आक्रोवचस्यानित्यशुद्धासपत्नवाक्यस्यभा
ष्ये व्याख्यानालुप्त्वा विभावा: प्रसज्य प्रतिषेधेनव्याख्याने नैव ज्ञापकात्वेको वि च र सम सुमासा बोसा सुत्वे वो ध्यं· स्वामिषु· स
रत्रप्रथमेकवचनं व्याचिग्रहणानकवं ता नां ग्रहं स्तौणः वा व्याख्यानात्तत्सा हक प्रत्ययावधीति ज्ञ दन्तेषु वा प्य र्थः प्यचि मे· सम्माहार्द्व

ल०श०शे० दैसौत्रत्वान्नत्वपञ्चान्यनेन त्वादेर्वे र्थस गाजदादिविधिः असर्वनामेतिजेनस्यपादावित्यादौपादःपञ्चमसंज्ञायहस्वकार्यप्रत्तिवं घरूपेऽशास्त्रीयोपि
कार्येभवतीनपदंमतत्रस्थमाख्यप्रामाराप्सत्स्त्राकडारःप्राक्कडारादेकासंज्ञाऽनावधिस्तुः आहिमुत्रेत्रिलिमान्समावेशार्थीहितइत्याहकडाराड
न्यादिव्याख्यर्थकाडआचार्यादिजिपत्नेंपुत्ने एकैकैवजिसंख्यावाच्यकशब्दोपादानादवधारणंसंपघातङजिभावःपायेरेतिहयोःसाक्का
शयोःपरानिरवकाशत्वेनुसैवेत्यर्थःआप्यामेववावृसिहिकनेनैःअन्यत्रतव्यहादौकन्तलपत्रत्पयसंज्ञाहोनांसमावेशहरशेनेनाविरोधा
भावात्विप्रतिषेधाप्रदृत्तेःलौकिकस्यनक्कौडिन्यन्यायस्यापिलोकेसंज्ञाविषयेऽदर्शनेनशास्त्रेपिसंज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेःश्रुतिनेमन्त्र
कनवकाशत्वेनपर्थःयरोदाहरणान्वयाहानमुत्रराणगापांजदूसापांकरेत्यन्हविरोधपरिभावेनाविधुतिषेधस्याघप्रवृत्तावपिपरत्वा
हिस्यत्रवलवत्त्वेनहष्टत्यात्रापितेनव[redacted]त्रयाद्यानादिसंज्ञानांसमावेशेनजन्कार्यायोःपर्यायपत्तिदोषःभपदसंज्ञयोःसमावेशेतुराजङ
न्यादौनलोपस्यापत्तिर्वोध्यानञ्चराजन्यरूपाहौसुप्तिङंतमिति पदंहुवीरंपरपाठवाधकस्याअंतरंगत्वादितिवाच्यंसमानावधिकाया
अंतरंगाया अप्यनयाबाध्यसामान्यविनयायवाहत्वेनेवबाधावित्याहुःआकडारस्यसंज्ञासुचयथाहेशपरूएवेत्यपदप्रऽङ्गा राम०
देनिरूपणंतेभपदसंज्ञाविधावंगप्रकरणेभस्यान्त्यस्ययाठेनांगमित्यनुवर्त्योगसत्यहेभभवतीत्यर्थेनजान्मणोतस्याःसमावेशायवन
र्थयापदइतिवाच्यं पुरुषसंज्ञापरस्मैपदसंज्ञयोरपिराल्वनमोवेतिज्ञापकात्समावेशगुरुत्वपुसेत्रैवराख्यनदीचिसंज्ञेनदेतस्यात

६

विा
मिन्नावधिकात्वान्समावेशनेऽभेपिवरोधेनिपरूआकरेत्यपत्वमख्यमानोप्येकदेशिनएवसमावेशात्तुपपाद्यदातिदिक्वन्यलोपश्तिव
तिसर्वेषामित्यनेनेत्यर्थःअञ्जेपोनःजपरसंकिमनित्तेःकिन्त्वानङ्त्यादौलोपाभावायानत्वत्वेकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्रविस्त
रःएवंसमादितित्रचःपरस्मिन्नित्यत्रपूर्वविधावित्यस्याहृत्यापंचमीसमासाश्रयणाद्यमर्थोलभ्यतेइतिभावःतेनप्रत्ययविधिनित्यादि
स्थिदिरन्यथाजुसस्यान्तत्रनएवोमेऽस्यमितिसत्रेत्रभेअहणंयचोमेश्रयतेतत्रेगमस्यसंज्ञाघेमस्नेतहृत्यत्रास्पत्तलरूणो
जुसमाहदितित्विकेगोपेकारेशस्यपूर्वविधावितिपंचमीसमासेनस्थानिवत्त्वाद्गुणोप्रामेरसतिप्रयोजनेत्रेमेअहणासहाश्वमित्यु
कंतेनभमपत्रेत्रपेनेत्यर्थीपित्रत्येविषयानिमित्तइत्यादावप्यकेनपंचमीसमासेनत्रिप्रसङ्गभेपहणंसहाश्वमितितन्नावःइतिपरेणेन्वि
तेतुनास्यानित्यत्वेसर्वत्रेविगणव्यत्तभाष्यहाहरणामनोपितहनित्यत्वेएवसंगछतेऽत्रनएवैगोरित्यत्रहैःस्थानिवत्त्वात्र
संवृद्धिलोपःपूर्वस्मान्त्रिमत्त्वेनाश्रिताद्विनिष्पारत्वानेतुनमानंपर्वत्रासिद्धेनतिअतिदेशहसात्रिपाधाअसिद्धत्वेननप
यसिद्धान्तवादोयंनत्वलंत्वितिदेशांतरत्वांवेघुहिनानोत्रिपाधाप्रहेत्रिवोधनमततःवामीहूसिपेणोत्यादौमान्वरांत्वेभवतातिर
अत्रैकारस्याहस्संवधित्वेपेडत्यसिकाजुतरयदन्वचांमकराशबाधानं जस्यहोषहलिहस्वाचानकमेवनेरमुनेहनिसत्रेनोतयोगवि

ल०श०शे० मामस्यकमा घ्येनहस्पते स्त्रात एव सिद्ध वां इं वार्त्तिकं कक नारखं न लोप: स्युविति सूत्रेच सूत्र कृता प्रकाराद्यर्थमिति: प्रकार: साहश्यं तच्च
सहश्य नमो स्पच नीत्या तावपिन लुमतेति निषेध वा नित्यत्वाच्छ सा हि यरत्वे गोर्ध्वं शहृत्वेन साहश्यमित्यपूर्वे नं तत्र वा शोक स्यात्र
रोगो स्थित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते: नामिकापाय नस्त्रे हुडे हुन सिति मा ध्यपाठेन वार्त्ते के स्य वै पर्थ्यापत्तेस्तु स्त्रास न्ये प्रागम चुरित्य त्रापित
द्वहेतव सोऽहि पत्वं स्त्रेनस्तु वां मेतिषि निवाच्ये शस्ये मति विन्तु मा न्य त्र क चिदे वत्र हान्ते वो ध्यते ज एवय वन्त हन्निशं सह ता वार
ता थं ते सो द्विविधा नामपि को शसिद्ध न पान त्र व्यवस्था थं गापा एव व के व्यंजया सु ष्पान्त्यपमात्रे प्र च नौ न त्या च्च संमवेन तद्दि पर्थ्यस्य
द मेवं प्रकाराथं त्वे प्रमाया मा हमा घ्ये इ जिन त्र हि श स्त्र म ति विन्तु च्या गे ऽ शस्त्र म ति विद स्यतेश लारो ष तीक कु हे ष ता या
च ने महा हिव प्रयुक्ते स्त्रा घस्या विप्रयु वै सेयु घ्यमानस्य शला का कारे होष ता त्यर्थ: छा हसं का हि लोप: एतेन होषश प्र कारांतस्य
हू ष ता वाचिनो हो ष नाद्दे श इत्यपा सं ज्ञे न प हे ध्न इति नेच को शस्य प दा हीना पा हा घा दे शत्व प्रा हाद्दिभ्य: प थकारा राम०
ह्वित्व नंतत्र वं थं नेहि स्यान्यादेश यो: प घगुपाहानेप्रयो जनम सिस्थान्युपाहा ने नेवत्व घो मिधानु सम र्थ्ये हे शस्या
प्पथंवो घ नामत्र त च्चे एवं न सा घा हे शा ना को शेन तु पत्या सहति वाच्यं पहा ही नीं मा ध्यरीत्या ना हे शत्वा तं तत्वे पिन च्च क्रो ष्टु रि
१०

तिबद्ध वस्था थं मस्या व श्य कत्वे न सौ पर तो त्वहे नो प्रयो गा थं प्रकारा थं त्व स्या व श्य कत्वात् स्पष्टं चेदं वा शो केति सत्र मले:
को शेश वा च्च यं यरा एवं ता ऋत्पा है वि हत्तु प हा थं मि त्र्वो ना या प या प सा थं इ मि त्र्को मे पा वो क्ष इ त्या हि म ज्ञ सा पां ना मा र्थ वा रे कि स्त न्त रे ता नि क्षु प
तं स न त्प हा म क्षु के वा च को मि ति शक्ति ग्रह स्तू स्व स्व प्र सिद्धमा ता य न त्र त्पु रु ष स्या नियत: प श्चा न्मन से व च्चा प्र्न रे दि स र स्व
ति इ ई को च्चे वि ह व्ये ए ता मि ते घ्ने ना मा नी त्या हौ पत एता नि त व ना मा नि त्व्वे न स्व ह मि च्चा एवा मे थां इ नि वो धा न स्व ना मं त्रिं ते स मा
ना[redacted]वि क र सो ड ति स्व च मा घ्ये सामान्य वच न मि त्य स्य हे श्रा न्त्य स ह र णं ह न्त म न्य थे का थं वो ष क त्व रूप सा मा ना धि कर ता प स्या प्य
भावात्तह सं ग ति: स्य छे क एक प्र व स्क ने त था स ति तन्न छ ह स्व रूप स्य सम्य क वो धा ना य ते: स्त्र ने क श शा नो स्व हू प वो ध न प्र
वृ मे का थं वो ध न ने को श ता न्य थं ति स्त्र त स एव य त्र रे ने म्य इ त्यो हो या ण्य नि ने क शे सो न क त: ए ते न को शे श शे हा ना श ह यर तो स्त्र न
स्वै क शे षो न स्त्र थं पर त्वे तु न सं भव ति इ न: प वे श क्ति यु हा भा वा त् एते श हा एको थी इ ति वे ध्व एवं चा त्र प्र कार थं त्वा भा
व पि न स्त्रो ति स्त्य पा स मि ति हि क: सं ख्या वि: सा ये म्य इ जि व क्ते वे पू वे ग्रह ता म त्र र प ह इ त्य वि स्के न स्य स ष्ठां त न्व ला भा य
३१ ए ते न द्या त्रु प्रि य इ ज्ये वे जे दा ह र ता मि त्य पा स्तं वि स्व या इ ति वि श या तो नि वि ये हे त्रो नो नु य स ङ्गे इ ति प्रा प्ने वा स ह प न्या ये कृ ना तो

ल० श० शे० नित्न्वकनिवनियच्छेजिवेन विच्नु: सचारंते भ्पोलो के पिको लुप स्वगनमिति विभाषा पवो तेहि निस्त त्रेमाष्य प्रयोगात् । किंयूस्साहंनै
षाष्यानुक्तं किं एत्यानमिधानमेव च्छनएव स्वआरव्यावितिसूत्रे स्वआरव्यावित्पच विनुक्तं माष्येन तु किं एच्आतएव शेस्याइत्पा
दिप्रयोगेषु भाष्यकृता इत्येन हत मिति के चित् अन्ये किंपमेवाहः हो घोडुा । चेनेचीत्पनुकर्षः हो घो ढ स्पेचेति नियमपरं हो घो
ढ सीत्पेव तु न सत्रितेहो घो ढे वशसोति विपरीतनिमायत्ते: अन्याहारे बुजौमिप हो अपराम इत्त्वापि: त्याप्यान्याहि निजसिप
वेसव लोहो घ निषेधस्य न्याप्यत्या दित्यर्थः पाणो: किंहाहा निजित्नु सुत्यत्रमिहं अस्य क्रिया श हत्वेतुसा निति प्रत्युदाहरं गा
यरेतु ह्क: इत इत्यादि सिध्यर्थमाणो नापइति वनैर्ध्यमित्युक्ते कां नड्ति योगविभागेन न स्वसाध्यत्वात्तत्या ख्यानं भाष्ये एवं
च सो शहेत्यैघमिधानं तहायोगविभागेन लोपइच एवसूत्रे धातुग्रहणमावं न निहत्यर्थमेवः भाष्यवार्त्तिककृतोर ज्ञानकल्पनापि
रूपे ह शार्थकल्पनस्पैवोचित्यात् । आँ वनोहाचारः किं चेवनं तरकिं वं ताङ्ग कत्वे कि धानमि धा नाहिति मतत्र सूत्रवार्त्ति
के यो विरोध: अतएव प्रथमयोरिति सूत्रे भाष्ये पररूपेवा व्यमामान्याचिंतय हो थेमा त्रेस्य का च कमिति पूरु रामानित्या राम०
दिसिध्यर्थमतोहो घेइतिस्थपि चेति चानुवर्त्तमाने वेत्युवचनेकत्वे हि तिसूत्रे व इव चनेइति योगविभागेन पररूपवाधकं

दीर्घविधायकमारा मित्याहाव नेवर चेपरत्वा त्तुनेत्रानामित्यादौ स्यावकाशस्पन्तु गोत्राप्तिमा शंकाइस्वन घापइति सूत्रे आङ्मेरि
त्यन आइ हेणा तुहत्वास मा धाय कोजणामित्या दौ न हि धायेक आतो धातोरित्यनुवर्त्य लोपेन तु हाव केन समाहितं तु हिधायके
आप्रग्रहणो नकार्यमिति तहा अप: अधात्वव यवत्का रांता नो लोपाभावे तुन हस्मगोनि: स्यष्टेवेत्याह: त्त: श्न इति त्तो प्रत्ययस्पेडि
त्या घथ के त्त इइस्त्र: शुस्पत्वमित्याहित्प्रयोगस्य मत्रो हाहरांएनेना चारक्षि वंतान्तकर्तृ क्रियेने प्रयोगा भिवीत्व्याइत्यधर्ते आचा
रक्किवंतप्रक्षेति क कर्तृ क्विवेतस्य भाष्ये काप्पनुपन्यासेन संप्रेनने भ्प: कर्तृ किंमोनमिधानस्पैव लभाष्वजसिचं । हू खस्पगुणा
इति वर्त्ते । नहूस्वस्या सेवहीच त्पत: सतुह्यवितिवत्रैने शेषोयपद स्वआरव्यावित्यनो पइति डि मिहू स्वेत्यतो उत्तरव भोपवजने शे
षपदार्थमा सान हाम्याविजमिमि च्छनु हन्नयुभ्याशेषेपहार्थस्पाविशेषणात्वे देत न्नाम इति भावः नन्नमत्पेइत्यत्रा वकाशान्वा
लोहा संज्ञेवम विद्यतीमि शेषयहणो व्यर्थे [redacted] मनुआहे कसंज्ञेति । अधिकारादि तिकअय: के मैघार्येइपेनत्यर्थनतस्पवुद्धि
स्पन्वाहित्पथे: स्पष्टार्थमितिस्पष्टजयातो ह्लावविछिनामार्थमिति भाव: मौत्रे इति । अनो उौमि तु प इत्पनु हत्ता वेवतास्पर्ध्या
हक मिभाव । आडो नांत्सुमीमितु नो के । आ मुताकु ते नेत्प त्रमुत्वस्पामिड्ध्याचनुमनाप त्रौ बुस्ताभावेन ना भावस्याप्पनाय्यनार

ल०शू०शे० पात्सिद्धेः। न सुनु इति निषेधः स्तन तु मिन मुमादे शाडिवार्त्तिकविरोधात्। अत्र एव सत्त्रक्रमान्को निवर्त्तनी। तिनो क्तनत्थास मितित्रे मानका
रनिर्देशो। पिस्मच्चेत। अगतु नाकारेणानस्यापि नेडितिनिर्देशेन तत्त्वस्याकारेण्चन्पूनेत्तान गौरवमिति न किंचि न्मायवमिति दिक्। घं मा
ष्ये अंड्गीति स्कन्द विशिष्टासेत्रा नत्वेस्यड स्येन्तु द्धान स्य वहरिणा मन्येत्याडिनमु णाः सबमोड। आपडन्त्यत्रापि। अत्र एवासंभवे
एवायवारत्वे मितिवानिकमनेपिरमेडत्पाहोत्रयाल्लेघोडितस्युपुद्देश्यतः सुप्रीतवत्नेनेवपद्धा। नासिद्धे। नच घेङितिसूत्रेकावेड। कारा
हावित्यर्थः। प्रवाहेवत्यत्रा रुप्या ज्ञा रामुपसत्वाभिमित्या ज्ञ देशस्य डाङ्स्मवक्तु शमइति वाच्यमित्या मित्या हवा म्पा रानुषाद्
त्यस्यानापत्तेः। अलिङ्गविधिनेन स्या विवक्षाभावान्डवग्रहणो न्चेनुवेधकापत्त्या न्स्यानिवत्त्वेस्य छ। मिमि स्फिकुङ स्मिङ पङोद्विधे पिप्स्य
स्वरितत्वाघथासंख्यान हु सोऽस्त्येव सिद्धेः ङसि ग्रहणस्य शर्थं। अबधेः रूढ प्राम विकिंघ पूरस्यडेरीरद्वेजाङ प्रकृते घेरो
रद्बेनिवार्यामाभ्रदित्यन्ने होतोस्त परन्त्वेसुखस्तुखार्थो इ संज्ञ पाचास्य लोपडगित प्रोलोपः नवोतोविमलिनेत्या नतिमक्तौविति
निषेधात्कथमितं संशोतिवाच्यं न्तु तस्तुखा प्रीमित्यस्यानेस्व प्रयोजनेन तु कार्यातिरनापि प्रयोगे श्रवणामित्यनुत्तेर्थो तत्त्वप्रामिति द्वे यैव राम०
नविभक्ता वित्यस्यानेत्रापाइत्तेः। अतत्र वेदह्योपत्यावे शवर्द्वइत्या दिनिर्देशाः संगच्छन्तेयाहि त्वाचारणायोनाविनेवणास्त्रमयामः स्या

१४

नरेत्यसंज्ञकाना मपितहडेवनिहावि रस्त। किंतस्य लोपश्त्पनेन। स्वभावत्वात्स्योमपत्रापि समत्वात्स्थमितंचेदंतस्यलोपइत्यत्रमा
ष्ये इतिस्वश्रौतत्त्वेनिरूपयिष्यामः। न चैवमप्याविन्यत्रौतः स्थितत्वापत्तिः। नच प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धेपुनस्तिमितत्यवयहणं कर्त्त
व्यमिति वार्त्तिकाहौ पदेशिकप्रत्ययन्त्ववन्त्यवजात्प्रहित्तिरितिवाच्यम् स्याःपरिभाषापालन स्म मिद्धेयेभाष्या हृन्तु कायपना अपणातेस्य ष
चेरेति स्वानेमित्युत्रे कैयटेन आस्ये ति सत्ते भाष्यातुनन्ध्रं त्याख्यानापेक हेशिनासेताकानतुसिद्धांतिते तिस्यषं तद्विदं स्नात्तु
लोपइति सत्रेभाष्ये पिष्टमिने स्त रमीव इति वो चं। अपपयहेणा मित्यस्य विधानको लिक प्रत्ययन्त्ववाद यह णामित्य र्थात् अनस्वारे
शस्तुहिवामाश्रित्यतत्त्वात्याख्यानेन फलमेदोनेतिहिक्। अनडु सौ। सावितिश्यथमीकवच नमसेवु द्वाविति पर्युदासात्। न का
एकारमस्तपार गा। थें क्ते केज्ञ कः। त्वलोन्यात्। अव वघ्ये नषि मनोः सात्वात्पा दाद्दग्रेवणी इति। अतस्व शिष्टइत्यादो णा इतिस
सूत्रस्यसाम सडरिनालेन। पंचम्यं बाल्यहणा त्वशस्यन। सर्वनामस्थाने। नोपधायाइति इल्लोपइत्यतोदीर्घइति चानुवर्त्तते।
त्यपत्ते त्रप स्वेइतिपुस्तकमविवत्ति ते अतएवेक्तेहलिति संगच्छते त्याप क्त्वे देशे सुहल ग्रहणो नैव सिद्धे संज्ञाविधान
मेवधं थहिलन्त्याप स्तजिताविरघभारंहलंताडितिनिसीबं प्रत्ययत्वेनोपस्थितस्य वस्मान्न विधानमेहेष्वा थाहिलेभाम हितासारे

ल०श०शे० रित्यस्यविशेषणत्वेनतत्तंतत्त्वामध्येतिभावः॥ संवद्धावंशेदेधात्तदुपस्थित्याआवेतांनादित्यर्थोऽइष्टव्य॰ हल्ल ख्यापत्यःकिमिति॰एम
इत्यादौ दोषोन त्वाभावा न्नरोयऽजिघ्रणुः री घोल्किं मिश्रैको शांदिरजिव्वद्दुद्दत्याप्रस्पेशांजलोपस्यासिद्ध [redacted] त्वा दित्यमोप
ठः मनोरमायां दर्शनात्॰ सखेतिपघयत्रेवमसख्युरसवुद्वाविमिले स्वत्रवितसुत्याविशांतल्लरूणा दूर्धे गोवसिद्देरत उपधायाइत्य
येरूपानित्यत्वेनतस्यैवाचित्याद्वात्रनोक्तं॰ अचोञ्णितिमजोर्हेदिरित्यन्यनुपनेतेःगस्यनिवाधिकृतन राहोगास्यद्वदिति॰ख्या
त्यादिनिःचारणाथांकोरेणाक्रेनेपरा॥प्रयोगस्यस्यानुकरणाद्द विशेषणोभयोमहणामित्यात्सखेनीत्यादिङ॰स्यादिपरस्मादूशः
सखिस्यादिती शतृप्रकृतिकस्यैवसमेवतोभिमावः॥ सखेविजि॰नपजनादिजिमिघेधातृसोचेहः॥ मखिमध्यइति तद्दन॰समुदायस्यमित्यु
सवोत्यस्यसख्याविन्नवयुवोविजिवर्णो संज्ञायपरेऽर्थं अत्र यरूप प्रेहासेवतत्रिः आजियदिकायेवर्णेरेवग्रहणात्रैजसखेः
निवोमेनतसोवःस्विहानिसमतेगृहेतसंज्ञापरेसखिमित्राविनयर्थेः॥ पपुद्दस्यमानसमर्पकसखिशदेनदूनयदेवोत्तुनविशेषासं
लिधानादितिभावः॥ यत्तुस्सेवहरद्दत्ताद्युत्ततेन॰यस्याविचेतिसूत्रभाष्यात्सखिशद्वस्यतदवल्लरूणापामवाववपवमिनयोरिदु रामः
नोमित्रार्थः॥ यथा अत्रत्वेसंतस्यनिसर्वेः धातोरित्यतत्रघटकघानुपहस्यादिवंडपटइस्यादिसिद्धाघेवाच्ववपवेलरूणाकेवल्य
१३

नेःगदंतसंज्ञापरेरूपप्यसावितिघोरेवशेषयांततस्तहंगविधिः॥ अभ्रत्यपादजिवस्तुगच्छसत्व्यवयवमिन्नेवर्णोधंतमित्यर्थः॥ तदंग
विधिश्चशेषयद्दापविशेषणात्तयाऽस्यवचप्रकृतेर्नेवस्विसेड्जिलम्यतगेनेहिमाघ्योःद्वणोस्यइतिकिमुदाहरणे अजिसंखेरागच्छ
जिपघत्रेलोयोनस्यान्तगहाकृतदोषस्यपदौतवद्भावेनसखिशद्दत्वात् अजिदेशविषयेप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्युप
जेनहृखत्वेकृतेघिसंज्ञानस्यान्नलोपेतुलरूणाप्रतिपदोक्तयपरिभाषयानदोषस्तुक्तं॰ भवद्रीत्यादिविशिष्टस्यसखिमित्र
त्वेनाघिसंज्ञानिवर्येवेतिनहसंगतिरस्याद्देवन्नचलोपुलिंगविशिष्टपरिभाषयादोषः॥ सखिशद्दस्यतदवपव परत्वेनप्रातिपदि
कग्रहणाभावात्॰ प्रातिपदिकत्ववदुपस्थापकपदरोपादाने हि प्रातिपदिकग्रहणास्यात्तसूत्रेकिमर्थेविहतनिर्देशोनस
खिपतिभ्यामित्येवोच्यतामितिरवेरित्यत्रमाभूदिति मा स्तु पि स्यंतप्रकृतिकस्यवाय विहितविशेषणात्वाच्चियणोनेवप्रतिपदोक्त
परिभाषानाप्रपयोनेवैतत्त्रमाष्यप्रहकृतिकएवायं विहितविशेषणात्ते मितिनत्रदितिवइत्यलं॰ पतिःसमासएवेकारःद्रष्ट
नोवधारणार्थः॥ समजिपुरणोवपतयेसखिनेत्यादि व्याकरणानि स्यान्तत्वेनासावेव॰त्रिशंकाघया ज्यया जनाशविवनघो
माहात्म्येनासोवुपयोगिपितरः बीणोदोषमाकोशंत्या ज्ञे कर्मोपवासोवुधोगेहे वाचन्द्रस्पाकमवियमः निपुणारागा ध्य

ल०शृ०शे० यन्निषिप्रक्लान्तेष्वाज्ययोवल्लाध्ययञ्ञमप्येपित्तर्हनगोत्ततत्पाठेदोषाभावःस्वान्तेप्यरोदृशेज्ञानान्नस्मृहाष्वःप्रत्ययांन्येव अत एव न
त्तासंज्ञात्रेमाघ्येष्टेलोवन्क्व यः कुर्वीतात्युन्कान द्वेषोषिघरसीत्युक्तेः। पस्त्रपारव्या विनिस्त्र त्रेहरस्त्रयेश्येपस्वरूपेवैतत समासइत्यु
क्तेवेत व्यर्थेनधिर्त्वेः। अत एव पाति हृन्नावेवेतिनासूत्रेव्रणेसंज्ञायां के पत्यवयवे कारत्यर्थः। नद्तसंज्ञायत्के पत्यवयवे कारीत अर्थ
र्थःस्त्रेपति शब्दस्वत हवयवेकारला हकेणिकः। एतेन शेषो घ्यसंखिपत्नीपतिसखी समासएवेतिवा स्त्र आगमित्यपार्स्यसंप्रोति
चेत्तिरत्नस्वभाष्यरात्याह पनिनासंख्याशंखसिध्यामया न्यास स्यकन्तुंमभवान्नीचादिभिस्यष्टमेवेति दिक्। आनित्यवहवबना
गडति। किमः संख्यापूरमाणाइत्येनेनकिंशब्दाद्डुत्वसंख्या वद्धिः। अत्रसंख्यापविवयप्रणसे वडसिरिमा घ्यस्यप्त्यादिर्जि मात्र
वहुगणाः संख्याशब्देशेषेतत्संज्ञाकरणपपूकरणसन्वेपिनेमलकत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य नप्रवृत्तिमासंख्यासिजस्मात्कि
ःकत्रैरिकमेत्याहाविवआगमएवसंख्याणा अतिशदेनापाइति शब्देनपर्युदासस्समक्षतेनहिपादंताकृत्रिमासंख्यासितु नत्स्मा
त्संख्याशब्देशेषूभयगतिः किंचलोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेनप्रत्ते ऽशेषुलोकप्रसिद्धार्थस्यापवगतिरितिस्पष्टं माष्येष्वतस रामः
वपेच कृष्णवड्व्याखितिसिद्धिः। एत आपोपयोगस्त्वमस्यासाम्येशिर्वादिसंज्ञाविधेरेद समव्यःसत्रे वहुगणवत्तेणातुत पोर्नियत द्वव

१५

ययरिक्षेरहेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात्त वहुत्वादिभिर्व्याप्तिसंख्याव्याप्यकोधर्मविशेषआनुत एवमोयोएत स्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्या
संख्येत्याहेत्यूक्तेयन्नु भाष्येएकादिकयाचापिसंख्यापतेडत्युक्तेनस्वापमर्थः वकु हिकयापि स्वव्याप्यात्रित्वादिसंख्यापासंख्यापते केः
तिशाद्यपिसंख्यानकरणीधनार्थविषयप्रश्नार्थकतयासंख्यानकरणं एवं वर्त्तते प्यस्यसंस्थह्राचापिशहोवामालेएकादिकरसंख्या
पतेमापिपूर्वशेषु पथाम घतेतिलोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणमितिनर्थः। एतेनाथानरवाचिन्वसतिवहुत्ववाचित्वस्ते संख्याकार्यतासि
वहुगणयोरेवेतिनियमो यत्तत्तेनभूयोदोर्वानते यांवेपुल्याद्यर्थांतरवाचिन्यानवेपुल्यविशेषलता विशेष्यदिशेषणास्त्वभ्यामवहुत्व
वाचित्वएकप्रवृत्तस्यवहुत्वमात्रवाचिनोयाहौ नां चनव्याह इत्यर्थे द्वाऽनियतसंख्यावाचिनांचेद्वहुगणयोरेतिनियमः अनेन शब्द
वरनंतवाचिपतेस्यसंख्याकार्यमावडघएवेत्ययास्तंसख्यवेपुल्यवाचकेयोर्नहरणहरेपुरस्परसाहचर्येणात्यादिसंख्यावा
प्यकप्रमेवाचिनोरवग्रहयानवेतुऽत्रिमानुवंधमिर्देशोऽऽस्तगावदिन्याहव्याहत्यर्थःऽतिसाद्दिनहवत्र तुसाहचर्यात्मन्तं
शोनेकृत्यातश्च डितिवनैवे संख्येतिचप्रहृतेननहाहःडत्यपत्ति। अत एव प्रत्ययोमिति डडत्तु वादेनशुध्याकिंमितः। अत एव संज्ञा
त्वेषाविपित्रत्ययग्रहणेनतदंतग्रहणं। संख्येतिकिं पंचयः। प्रत्ययस्य। अनेकसंज्ञाकरणानन्नुआहेत्याविमतिविपरिणामेन चेता

ल० शा०शे० विनसंज्ञाश्रयणामतो न संकरः ॥ जेन हंतीत्यादौ श्नाविधिरादृत्वेन ज्ञाहलुक श्लुनुपश्येरिति ॥ अस्य शेनं लोपइत्यनेनोतदर्शनामित्यनुव
र्तितस्यैव शेषुभाविसंज्ञाविज्ञानान्नान्याश्रयः एकसंज्ञाप्रकरणाद्यन्यादेश स्यात्वेन लोपसंज्ञा वा स्यात्समावेशः ॥ ते न प्रत्ययलक्षणा रसिद्धि
ःषड्भ्यो जश्शसोः शिरित्यतो जश्शसोरिति वर्तते ॥ षड्भ्य इति निर्दिष्टत्वाद्विशेषसंगतेन गोणान्त्यरमपचेत्याद्योत्तु । विशिष्टस्य विशेष्यप्रका
रकसंख्याविशेष्यकर्वो ध्वजनके त्वेन संख्यावाचित्तयावदृष्टम् सो वे जिनदोषः स्पष्टं चेदं षट्प्रधानत्वसमासइत्यर्थे इनाम वा
द्वसूत्रे भाष्ये कैयटस्पष्टमाह इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ अनुवृत्त्यासिद्धे अोग्य प्रत्ययग्रहणमवयव लोपे माभू
त्तेना घ्नोयेत्याद्यौ तु नासिक लोप इति स्पष्टमाश्ये इहमेव प्रत्ययग्रहणाज्ञापकमवयवेपि प्रत्ययत्वव्या वहारस्य एवं वा
देशप्रत्ययो रिहदूयपस्येत्यनयोर्लक्षणा हिनाम्यणीर्थमादनुसहा च रितिवचरितार्थं स्यात्तत्कृतसूत्रेणासिद्धेइदम्सूत्रे नियमा
र्थमिति भाष्ये प्रत्ययस्यासाधारणरूपं पत्राश्रीयते ततृत्वे जिनपे वेदार्थतो मिसूत्रे जोतिकार्यान्तिकं विपान्तुते आत्मनेपदस्येत्यते इति
अनुवृत्तिः ङिन्तेइत्येवसिद्धेनियमार्थेत्तैर्हि मविध्यत्वात्रैवयङ्लुगन्तस्यनान्यात्त्रवेभि[redacted] दीर्घो लुगो अस्य नियमत्वेते ना रामः
त्मनेपदं दुर्लभं ङित्वसामान्यपसाधारणत्वाद्धिजिवाच्यं आत्मनेपदमित्यस्येवासिद्धौ लुगन्त्वात्तनेविध्यर्थमिदमिति वानेक
२५
नुमारिणानन्दात्रेङिन्तइत्येवसिद्धमितिशंकितेन नस्त्वसाधैकदेशिनएवतन्मामाष्ये आमित्यदोषादित्यत्र विस्तरः ॥ प्रत्ययलोपेप्रत्ययपवादमिति
इहल क्षणा अङ्गा प्रत्ययनिमित्तकमेवनतु प्रत्ययस्यासिकमित्यर्थं लामार्थं तेन नत्वमिचहत्यादावैमास्त्विक्नेत्येके आतिदेशेनाहायंत
द्वुद्धिसंपादनेत्युच्चारणप्रसंगात्पर सूर्यथाम्वा नैसाद्धौमिति दयर्थमित्यपरे ॥ कार्यमिति प्राचा न्याय्यो निदेशो यमिति माव ः इ
त्वाप्यपरिभाषामिशास्त्रं परं विप्रतिषेधे नपरत्वादिधिं त्वमविष्यतीति भाष्ये शात्त्वं तत्र शास्त्रकार्यमिदेत्यौ रेकप के यनेन चातिदेश
मानकार्यारणात्पति देशएव देश इत्यपि कारणप्रतिवोधिन्यत्वतुष्टा चौय योपेनानकिं तु रथेएव परत्वात् अन्यथा नेनैवोभयो
र्विधौ वा त्य[redacted]ङेप्रवेवसित्यपापरनिमित्तत्वात्तत्र आनएवचकेरान्त जनयत्यो ङत्या दावत्व प्रश्नौतिरविश्लुङत्यादावज्ञादि प्रत्ययपु
ष्ट्यर्थं फलं अगस्यैतिस यस्यनिमित्तेङत्य धात्वारे मान स्पाविशेष्यतयाय थाकथंचित्तुपपपार्णः ॥ आकेडयापि कारस्यपुका पिके
त्वभयस्यात्तावाचयते आनकार्ये कालपरेणापि क्रोड्यत्रहः ॥ प्राप्ते पेमसंज्ञाकेस्यवतस्यात्त्वात्विक्षियामित्यवाच्यः उराद्वित्याद्दौ
ष्ट्यात्वत्या ङेत्वपरोनिमित्तमापिव प्रवृत्तिर्लसानुरोधान्नानथाप्रकृतेन लक्ष्यानुरोधादेवेति नराश्रयः पदेके वाकार्य पाणिपस्य
वाम सूत्रारागाड्डलंभ इत्यन्यत्र निरूपिते चेके रान्तज्ञ देङत्याद्दौ तु न लुमते तिनिषेधादेनित्यात्वारम्भ प्रवृत्तिस्वपो ङत्पोर्ही यणवदे

ल०शशे० रत्वाभावेन प्रयोगे हुवेरइति वोध्यं॥ न हाहज्ञक्षिवेत्तिसुगोप्राप्ते इतिः नलुमता न्तस्य भूपुरुकान्तुमंतस्त्र हिलुगान्यासि॥ अंगकार्यमिति
लुप्तप्रत्ययपरत्वाभावः पूर्वतत्रान्न प्रकृतिभूतोलधांगासंज्ञकस्तदुद्देश्यकं च। कार्यं मागमनांगवेत्यर्थः तेन पंचेत्यादौ परत्वे नाभवनि सत्रपु
रूपाहौ भसंज्ञा च न॥ अंगसंज्ञा तु यथोदेशपक्षे न्यायेन स्तेव सत्रा कालेज्ञानातिक इष्टवेतेन कालेकार्याभावाद प्रसक्तो वषित्र्यत्ययनलुकोन सा॥न
स्थानलक्षणांगसंज्ञककार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं हुवेरनाकाविन्यत्र कैयटे न लुमतेत्यस्यानित्यत्वादंगसंज्ञायामप्रवृत्तिरिति च प्युत
न स्वपंचभिः क्रोष्टुभिः॥ क्रोष्टुकुलमिति तदिक्लात्यधांतसमासेस्वकोष्टुधांतत्वं क्रोष्टुनेति सूत्रे प्रत्ययल्लुकि पंचक्रोष्टुभ्य इत्यत्र त्रत्वं
त्वत हुनैमित्तिकत्वादित्यन्येन चापरं निमित्तमाश्रित्य वृत्तिरहोगस्य क्रोष्टुनः इत्वादिति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलुक्षणेनेति न
चोस्तत्वं वततज्वात्वेपि परनिमित्ताश्रयत्वाभिनिपंचक्रोष्टुभ्य इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यं उर हित्यत्र शहातः परस्य निमित्तत्वानाश्रय
त्वेपि अंगसंज्ञा हारोरत्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्यानिवत्वप्रवृत्तेरित्येवलिङ्ग्या सस्यात्तिसत्रस्यभाष्यप्रयोगा तत्रियमतः परत्व राम०
दे॥ एवं च निमित्तमाश्रित्येति निमित्ताव्ययतएव च केरोत्यन्नत्यभाष्य प्रयोगात्स्वप्रवृत्तिरिति स्तुइत्यादाव ज्ञातिप्रत्यय परत्वे यस्मान्नगस्योति
सस्यानिमित्तेइत्यभ्यहारेणात्स्थ विशेष्यतवाय थांकयंचिदुपयया घः अर्धकडारादिकारस्येषुकारस्येषुकार्यं कालत्वस्याभावाच
९३
स्तेन न कार्यकालस्य हे पिक्रोष्टु शब्दः प्रत्ययेनासंज्ञो भवत्यासंज्ञकस्य च नस्पत्त्वं त्वत्विस्त्रि पामित्येवार्थः उस्तत्यादौ तु आह त्वाद्गत्वं प्राप्तिरिति
तैलापि वपेत्तिलत्यानुरोधान्नत थाप्रकृतेनस्यानुरोधादेवनिगृह्याग्यः पदे कृताभतया न्वयस्तेक संज्ञासत्रामांइत्यन्यत्र निषेधपिते च
केरोत्यजधी इत्यादौ नतनलुमतेतिनिषेधाभित्यन्याहत्वप्रवृत्तिस्त्रियोइत्याहौ एरावत प्रगाक्ष्ठप्रप्रत्ययानिमित्तेलुकि भवत्येवेतिलुक्षु वे
हिनेपित्याराबुवज्ञयत्न्याचिंत्यमित्यपास्तं॥ त्रिसु सरूणउभि॥ उ॥ प्रथमयोरितिसत्रे पुष्पमित्यादौ तस्माच्छसो नःइत्युपन्यासपरेणाभाष्येणाख
मोने पुंसकादितिसत्रेषिशीखुमासिन्निरुपतदाघादेशानां विप्रति वेधपरेणावान्निकेन तद्भाष्येणार्विचनवधि तिनिषेधेन चनिगमसत्रा
वोधनेपि लिंगावेधक प्रत्ययानुत्पत्तौ रूपेनेविशेषइत्यर्थः साम अक भिषेसत्रस्यस्यापि गेयपूमं दस्य हाइभिभाष्यस्यमहांतरसनिधानं
न० विनालिंगविशेषाबुध्यवत्मभ्यमात्रेण प्रतीयइत्यर्थः इति दिक्॥ त्रेस्त्रयः॥ अयं नसोगोभि ज्ञानत्रयाणामिति निर्देशात् त्रेरयङ्न्हेत्॥
अयड्यौ त्यादौ विवोचारणार्थे त्वेशब्दागारणायेकेचिदिति अमिस नुम्मवेनो नडतिसो हचयोरितिभावः वस्तुतसाह चर्यस्या
सावेत्रिकत्वान्नुगतरस्यततोऽन्नोह रतरप्रमाणाभावात्नि भावः न च गौणानुरूपे न्यायेनात्रेति वाच्यं॥ अप्रसिद्धत्व गौणान्वारूढे
कत्वान्यतरूपगौणान्वानोवाताअत्र नचवो यसज्ञानानासवेनामन्च निषेधअन्नारह्वा चार्थिकक्रृतादंतरविशेषणामाश्रेणजत्वामाव

ल० श्री शे० तयद्वकार्यं एवम्प्रशक्ते श्चेत्यन्यत्रविस्तरः हिशाङ्गोनन्त्वाद्विवचनांच इति संख्यापरत्वेपीन्यर्थः अतएवकस्य द्वित्वेऽन्यर्थकस्य द्वयो
रितिभाष्येवहीषु निमन्त्रेप्रयुक्ते न्त्वहात्के अत्र छ नैनद्यतोविमक्तो विज्यपनुवक्ते तेनन्यलेनान्कुलं सोलुकान्वे नडुष्ठिष्ठिति भास्यका
रस्येतिभावः हूयपर्यानोकिमिति युष्मदस्मदौ गन्वेयन्वलोपे वौ घात्किमः काहेशविधानोचप्रश्नः भवान्भवेतावितन्वयुच्चया
पडौतुसवर्णाइति इदे संभावनामात्रेणास्वाङौ ई इनौ चसमप्रस्यर्थे इति सूत्रस्यभाष्यप्रमाणेपनाम्निधाना तद्धितवनवाजेतिश्चेच
मवकारात्ताविनिवार्त्तिकस्यपीवानहुत्वाहीनांवनिपासाधनस्यस्यनत्वाभ्यांव्याना भाष्यस्यचपलेमाये हेशोम्पः क्वियानाभिधानमा
वश्यकमिति धीवरीपीवरीत्याहृषाथेः सम्प्रसारणंच किं नैपकमि पूर्वचेनेत्यर्थ काइत्नमन खुनो सन्के लोपुम्राम्याम्मायोन
सञमाष्यपपोलोचनया सिद्धा होर्त्तिकामिहे धाध्यापतेहे घातेवीतिक्किपूर्वचीतिवार्त्तिकस्यभाष्येदघातेवेन्युक्तिरेकदेशिनः शस्याइ
न्यत्र विडेवे जिनेहोषुः मीड्भानेइतीकारंगाहिपित्वेके चानप्रमीनिः [redacted] गामन्नाड्ढ्ति नैतुविशेषः वहुत्रे
यसोनि श्यसोपि ड्य सामवहप्रीहेनेतिनिषेधोन्नोपसङ्ख्येनहुस्वत्वात्वा दाघेयोरेवग्रहणांव्याख्यानात्वाच्छन्दसो निपर्वमवर्णादाघेः राम०
पक्तिमात्रेच्छान्तघाइतिनत्विषयमाचहानेव्यात्वौ मूलविसुजाहित्वान्काः उपख्याविन्युपस्थितेवाचाचकशद्वस्याव

१२

नि
शेष्यत्वान्नरंनविधिरित्याहेद्धंतावितिआतो नघोरन्याद्दौनदीशाद्वस्यनदवपवेल्लरूणावोध्योऽध्यास्व्याय हणात्तस्यत्वलमस्तरा
नेनत्यस्त्रीलिंगाविति जन्यलेतुग्रामणीरापोहेयो हन्तिः नित्यस्त्रीत्वचपुहन्ति निमित्तेवोलिंगान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वमत
कुमीरावोकचिनिर्हेतेनेत्रिलिङ्गेन समानाकारणपानित्यस्त्रीत्वाभावकारणाययुवत्रिमिन्नेवेइतिचन्नेवंवहश्रेयसीशद्वस्य
नहीत्वनेस्यादतआहप्रथमेति अर्थोन्तरसंक्रमान्यवर्तविघनेनित्यस्त्रीत्वमाराधजस्यार्थान्तरसंक्रमेपिनहीत्वकल्प्तं व्याप्तिनित्यार्थः य
थाद्रेश्वेदग्रत्तेसंज्ञामाहोयवकार्यकार्यकालपक्षेपिकुमारीत्यादीप्रवृत्तिमत्कुमारीशद्वस्यानित्यस्त्रीत्वेनहृत्वावधिविशेषसा
नत्वान्तिस्त्रीलिंगानुपाथीवोधकत्वेनवहीसंज्ञा समासेनस्यपेचतदववद्युवस्यनत्वाप्तिः तन्मात्रेवाधकत्वन्नवेशाप्रमाणान्येननहो
धकत्वेनिवेशोवाभानेनेदकेभाष्यस्त्रीवपदेस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवर्वणस्त्रीविषयपसाराश्रयानहोसंज्ञाभाविषयनीतिआक
डास्यसंज्ञानोकार्यकालत्वाभावाद्दन्यथानन्निद्दिष्टेकवाक्यत्वाभावन्न योः कथंवाष्यवावकभावः स्या [redacted] रिति वोध्य यद्वेत्यकेचिन
हेवरूश्रेयसीप्रेति हस्वेद्धनेयुपास्तेन प्रक्रियाकौघृ वायावाद्यांनां हस्वनघोलगुणारन्येवताच्येहृस्वविधानसामर्थ्यात् जनिचे
त्यत्रेकदेशेस्त्रीत्वेचप्रतिज्ञायाहस्वेयरसेवानुवृत्तिरितिभाष्ये अत्रवोधानामविगुणस्तवनुमप्रक्रमः अनः स्त्रीवे जनेशोकेमा

ल०श०शे० त्वसंहितयोरपानिरभसाधुत्वात्नः। अह्नस्यापवादार्थत्वेन गुणापत्तेः। ह्रस्वग्रहणोन्त्यत्व इत्युपस्थित्या ऽन्तेतोवार्थ्ये ग्रहणास्य होयः तस्यनपुंसक
त्वेपिहवारेऽनित्यत्वेगुणाः स्यादेवगुणाञ्जन्ये कृपरिभाषोपस्थितौनित्वेत्वाहावप्यनापत्तेः अयेतु खोनंतरस्येति न्यायाद्ध्रस्वस्यगु
णाइत्यस्यैववाधकत्वेन मानाभिप्रायञ्जतोडोमितिरोगभवेत्यविति दिक्। स्यात्सूत्रनमाभ्योगुइतिसूत्रभाष्यात्केचित्तु शोनित्यासेसुहद्वि
रेवानितिवोध्यं। अत्राहुर्वृत्तिकृन्मतशाकःस्त्रस्वयोहमनित्यत्वेहद्विवाणायाश्चेत्यत्रधानाविनापकर्षणादप्यनापत्तेः हृद्धेचोन्त्यस्य
नुपरत्वंवाधकमितिवोध्यं डोपीतिसप्तम्युक्तवचनंव्याख्यानात् इहपञ्चत्वादितिसरूहतिन्यायात्प्रयणादितिभाव्यः स्पष्टंचेदं हृ
स्वनयायइत्यत्रभाष्येप्यघपीहादयवाहानेघामसर्वथानवकाशत्वात् अपवादोनुमीयेत्यत्रसूत्रितिसर्वोकिनडतिसूत्रभाष्ये गत्ते
नेनागमाहेशकोरपितुल्यसत्वानत्पाणिभ्रनवकाशत्वेनवावेधवाहृप्रत्यनंतरमुत्सर्गप्रहृत्तेनेराधः अनएवनगवोरात्वमपवाद
त्वात्सत्वादिः शेषेवाघतेकिंतुसीनवकाशत्वादितिसूत्रोणायइत्लुकोरितिसूत्रभाष्येस्कम्। पादःपदिमिसूत्रस्यंशत्वंतरप्राप्त्याऽनि
त्यपोराङमोपरत्वारामितिभाष्यंत्वेकदेशयुक्तिरितिवोध्यं। अप्रंतत्वादितिलहैसुहेत्वोरणादिकेपदत्यपोतत्वादितिभाव राम०
ःकुमारीतिहुस्वविधायकेशास्त्रीयोपसर्जनग्रहणात्गोस्त्रियोरितिहुस्वोनप्रायविश्नु। मूश्होऽस्त्युत्यत्रप्राप्तिपदिकेमन्त्रमेऽप्र

त्ययांतोवा। इहघोरितिधातोः समानाधिकरणांविशेषणोनत्वाहेवर्णोवर्णांनधातोरितिइत्यस्येतिइत्यंतस्याप्यर्थोन्नेनसम्बन्धाविनिमिहं
आंतरेतिस्थानेनइतिभावः धोरितिकिंवहे। चाचिः क्रिंयुयात्। इनीयडानितुधीशहेयरितवेधोरमेणात्प्रकरणेधातोः स्वरूपग्रहणे नि
यमिभाष्याय्याप्रहेत्तिरितिभावः। हे सरने काचो। धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवनोजिधात्ववयवसंयोगपूर्वस्मिन्नित्यर्थात्द्विन्नसुधात्व
वयवपूर्वं एवेतिओदयान्त्यादौनदोष। अनंतयोगादित्येवधात्ववयवसंयोगमित्राम्परस्येत्यर्थेनासिद्धेपदवेयहणस्यष्टार्थ्येणः किंत्वा
संयोगपूर्वग्रहणभिवर्णविशेषणांयथास्यादंगविशेषणोमाभूदितिनेनव्यवक्तियाविन्यात्रोनामिश्रसंगः तुल्लुवतरित्यादौतुनातिप्र
संगः। श्रोःसुधीतिधमानविपरीतनियसंस्कृतसधाशहेचिसप्रयशिनसेषारंमानःकुमार्योसवमिअतवेत्रिभिन्नात्मपरत्वाद्ध्याक
लंतुअत्रननःक्वोइतिनिर्देशाव। प्रवारिति। प्रकृष्टप्यापनीतिविग्रहेमन्यस्त्रीत्वाभावान्नहीत्वे। प्रकृष्टधीयस्येतिविग्रहे
तुनदीत्वेग्रामणीरितिअमपामाम्यांनपरेतिमित्यणांत्वानातिकारकपर्वस्येवानमाध्येवध्यते। सचानियमोनगतिकारकपूर्वमित्रस्य
नेतिफलतितिहिचेत्तस्त्रहृणंसपर्वपहमेवनानतित्युत्कुरित्याहोयणा। नदाहगतिकारकेतरेति। पत्त्वत्रगतिसमासोनित्याभिको
रस्यएवप्रातिपदोक्त्वात्वनगघनेइतितत्राभाष्ये पर्वपरग्रहणमाभावेनसमासोपस्थितेरभावेनाविशिष्टरूपोपादानविषयामीति

न०श०रा० प्रहोत्तायमिभा षापाञ्च प्रहत्तेरत एव नहीसञ्ज्ञास्तनस्य: प्रकृष्टा षोर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रत्ययः प्रष्ठे ब्राह्मस्येष्विति भाष्य प्रयो
गः तेगाद्धते स्वद्धाया विति शुद्धा षोर्यस्येति विग्रहः शुद्धं ध्यायतीति विग्रहेयलोव: आर्षे सत्त्वमनार्थ कल्पीशद्वा षींवि षे सत्यन्त्वा त
शुद्धेन्त्वस्य कयमपि नकारकत्वमितिभावः कथं तर्हि तिष्ठ ध्यायतीति ष्ठा षों ध्यानयेषामिति हे ष्ठ काष्ठी सेतावि ग्रहाभिप्रायेण
प्रत्ययः दुः स्थिते ति दुः स्थो यान्तु प्रत्यस्य स्थितेति कि पश्विशेषु तात्त्वमितिभावः प्रकृष्टा षो सित्या होष्वकषः प्रशद्धा षो षीशद्धे पातधा
त्वषेविषेषणमितिपरमेवन्ये वं य क्रियेति पाचा सौ क्रियेत्यर्थः नप्र/म न द्वा च कं प्रमे प द्वाय स्पधा तो वी त्वपाधनाङ्गस्य थं न
हेतिगत मूर्धन्य सत्वमिति नच सो वसमासः मात्रा थों नामिमातु स्ततुन्त्व प्रकारक वो येन नो पा वाध्व वा थं वि भक्ति प्रकरणे तु न कोन
कारं कत्व प्रयुक्तौ कार्यो नायन्तेरितिभावः किंच हेतुत्वाविवक्षायां सवध त्वे त्वेन विवरु पास षी सूत्रारे मपा न्यधिवो ध्यं: आ
मुचयेनाहव स्विकसेवद्धिनातिः त्वत्र पूर्वपद्रात्संज्ञायामगः पदलोप: शाकपार्थिवादित्वात् तनि म: चे नन्तर स्येतिन्याये नेरुने
कावद्धा: ह यो तो न योरे वनिषेधः स्नातमिच्छतीत्यवनैनेत हा हस्य यो नि: लोपा विजि त्रनो नोयः लोपो व्योरित्याभ्यामिति भावः य ... राम०
लोपे मिषेधात्कृ लोपो नस्यानि वर्त: वेरप्टक्ते लोपान्वे वलि लोपद्व्याते स्या निवत्वाहि ति: स वेचयणोरिप लोप सस्व

१५

रति स्यादिति भावः शेवं तवेत्तेर्विमन्नायट्टत्वा च्वय हं नेतेति निषेधस्तक नस्थानिवत्त्वस्य नः मेइति सामान्यापेक्षमिय मे नास्यापट्टत्वा नः प
रपूर्वस्याज्ञादेशो नैवतेनस्थानिवत्त्वनिषेधाद्धा किंचपेरुं वस्त्वं वलोपलोपस्य यणि वाहितगसिद्धत्वेनतु न अनित्यत्वात् कोलस
प्रमितिभावेत्कः लोपइत्यर्थः णोन्नव्यतेरपृत्यये गोमामितिभाक्रो कृस्यावृथस्य कचिद्दाणकारः क्षौ स्थिपिप्रतिनेत्यवसावेत्रि
कमित्यन्यत्रविस्तरः अनडित् इ आमिवप्रकोपयथों येइतिन्यायस्तत्रैसो णासुलत्वे न्यायत्वस्य दकायविसय येतिभावः दीर्घस्याप्राणिप्र
यो गस्य पकारेणावकरणं सत्रे कोरद्वोचिरणाथं इत्तिभावः लूनमसित्यादित्वात्स्य: स्पृहामस: प्रसौ न्यावरस्यामिति नन्वेशास:
क: पचोवश्यि कत्ववत्वे व्याख्यानात्प्राधान्याद्भरूपाणि देशोयामित्याह कोष्णः शब्द इति तवोसातेन कारश्रिपिश्वतिरिस्यते
न ज्वरेतितद्वदो चार णातेतवको वेत्यादावहान्त्रयाणाद्धेन स्वरामृ द्विवों प्याय प्रकोहे स्तमातिरे शब्द थें त स्पान्यामा वा न्त इ
हस्ते निवियां वे तिचयेशो गनियमफलकमिति वोध्य आम्रन: न व्युत्पत्तिपक्षे तन्नेतत्वान्नेत्येतत्वा द्वादीर्घसिद्धेन प्राप्तिरिष्टे
णोव्ययमन आहनियमाथमिति अन्येषामुणादिव्युत्पन्नानां संज्ञाशद्वानां नेति नेष्ठा द्ययोरुणादिषष्ठेति भावः नेसांन
तोतिमन्त्रस्यवार्त्तिकेन व्युत्पादनात्रप्रतिशत्यादि ग्रहणेन प्रशान्तः शद्वस्येवग्रहणमित्यन्ये अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेवबोध्यं

भाष्यप्रयोगादिति स्वंचो णादिक्षस्य त्वन्याद्नमधामाणिक मितिभावः पके सा स्विवन्तयोगा हेपंपन्नौणादिकत्वमेवास्यस्वो क्रत्यनाघ
प्रयोगो देवदीर्घत्वमिष्टं मितेषान्याः भाष्ये कृत्वान्यप्रयोग स्पोदाहरणत्वेन दाने पपस्य भाष्यप्रयोगत्वा भावात् तत्पुलत्वचाविनिमा
येतुत्वच स्वकारेव्यर्थः नेवास्तवत्त जिन्यादेर्विशेषणार्थः न इत्येवसिद्धेः न चेतत् इत्युच्यमाने मातस्तरौपित णिवत्यारोपप्रो मितत
त्रहितं प्रत्यये निरनुवंधकं इति वाच्यं न स्त्रह णस्य वानिसे वेषवा दिनां वेदस्य वनात्यं वापोनि सेवेष वाछिन्नाभिति नियपादि
त्युक्तेने धत्वध होत योहणा न नैतत्वस्यप्रशास्ता स्तने नत्वस्य न निति एत्रे भाष्यवार्त्तिक पोरुक्तत्वेन नेषांग्रहणां प्रपंचा
र्थमेवणचयग्रान्यान्यासे नियमफलं चिंत्यं क्रोष्टुरिति त्तुत्र इति सर्वनामस्थानेचेति तिदीर्घः प्रथमोपस्थितत्वात् क्रोष्टाविता च
र्थत्त्रुत ह्वस्वः पद्गावशेषविहितत्वा या घ्रोपस्थितिकत्वेन सत्वन्याप्यः विभाषात्त्वृ चमपि नियम एव नतोपाराव च्येवेमय
मिति तेनप्पामाशेशसि क्रोष्टूप्रगर्इत्वादौ चनदोषः सर्वत्र विशिष्टभावस्य तुल्यत्वात्तृज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेत्यप्पांसर्व
नामस्थाने स्त्रियांचतृज्वत्ता पूर्वविप्रतिषेधेन तयोः प्रयोगमनुपमार्थत्वे परत्वाति एतेन तृज्वत्सर्वनामस्थानस्येति नियमादि ह्रंत रामः
व्यर्थमितिपरस्तं नचैवमपि क्रोष्टुनित्यादि संगतमन्यत्रेतत्त्वं लोपेवप्रयोगेगाणप्युक्त नियमस्पचारितार्थ्य दिमितावा च्या
२०
ज्वक्रोष्टरितियोगविभाग एवंसति वैयर्थ्यापत्तेः नचतादितेष्वा मादेरिकोगुणवृद्धोइति सूत्रयोः क्रोष्टुः क्रोष्ट्रायाइतिभाष्य
प्रयोगासंगतिरितिवाच्यं अकारान्तस्यैव अविधिवाच कत्वेनादोषात् इहस्तत्रयंतस्यगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टुशब्दयोः व्य
वस्थार्थमित्येव धेपंत इत्यत्रोक्तं ज्वहावविवक्षेत्तरेत्यं लमगवाचीतितत्यायाघत्वादिविभक्तिसुतरे तत्तुनेंनचमगवा
चीतिचअन्नेनहि अन्यत्रतुनतमेवेत्यपिस्तचितमिति दिक्कृत्वतनततपरत्वेभावप्रमानस्यापिक्कचित्तवणोत्वा हकतातप
नद्युपेतयोदिमात्रनिहत्वर्थतेनामइत्पादिसिद्धिरिति ध्येयं रितिसूत्रेकेयतः पत्नतपरत्वहलनलोपइत्यदो एतत्पदं च
वाघत्वार्थमितितत्रत्यपत्रवाणिनावारणाज्ज्वलितादेवपत्रगानेऊकारस्यभासंनसविरहपोपथेतिरामायण प्र
योगविरोधात् उत्तरत्रपरइतिसूत्रे रण पहरणभावेऊरपरइतिभाष्यप्रयोगविरोधाच्चसस्पैवेति संयोगांतलोपे नसिद्धेनिय
माथं मतोन्त्यादौ नेतिभावः विपरीतनियमस्तु नभवतीत विपनिर्देशान्त एन नेकाच धातिसूत्रेमोरजिवदूराहितेसात्र्वेना
कृत्रविशेषणत्वं चावयवे तरत्याह धात्वेव यवेत्यादि गमादिति वं सरूल्याविनपत्रक्रियाया विशेषणत्वेनकर्मत्वात्
नअस्त्रविधौरजिन्निषेधमात्रेआहवसोन्वेति वघोस्ते दुरेयुमानत्वा थिकइति खस्याः प्रकृतेरर्थः खार्थेतत्रभव

न०श०शे

इत्यर्थैष्यात्मादित्वादूजः द्वारादिसुखयामखा थाययोः याटेन स शाब्द हेत्वे रेमयोरेवेतिममा र्थ केनैजानामो नपुनर्भे श ब स्पष्ट
स्वनित्यत्वोत्वादाह यौगिक इति इत्युक्तेताः व यौगिकेद्देशाद्वांवणं यह स्वनाग्र हेणोरफा भावादाह अश्वणा दिति स्वुत्पत्तिप
क्षेऽपि· अव्युत्पत्तिपक्षे वा शिष्टपाठ इ) घं शंके वनेति भावः व्युत्पत्तिप क्षे नित्यत्वे यकत्वप्राप्यमाना एवेति राबुल्कृत्वचा विति
मा यावदरसः इत्यत्वेनाः वैकल्पिके मिति यत्र हेत्वेष्य इत्यत्रत्य दाघ्नच करणादृतिरे शस्यारूप स्यादो धात्वनुकरणा विभक्ति
करणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापना दिति भावः अत्र करणस्यानुकार्यमर्थइति प्रातिपदिकत्वं अनुकार्यानुकरणयोर्
भेदविवक्षायां इत्यत्र भाष्यस्य ध्वइसूत्रानुपवीव्यत्ययेपि वाचक साहश्यात् र्थोपस्यापकत्वोमत्पूर्वेकैमदेशाद्वाव्य
तो मान्यत्र भाष्ये चास्य त्वं ते एव किर इत्यादित्तः रुपात्तरिति केष्वेः म्रू स त्वो या मित्या देन्वितसवनि दे शान्क शाचित्तनुक
रणाद्विमन्तो भावोपि सचस्त्रेषेवेति प्रामाणिकाः विवित्य पलाहे तिवातस्यैवानुकरणामनुकार्य स्वरूपं गमियाचनवर्णोयः फ
लोज इत्याहोज शब्दा भाववादित्याहुः इन्व[redacted]ढ[redacted]ासि किरस्सुपंचम्प इति निर्देशात्वापात र्थप्रत्ययोपि मन्त्र हन्ति रिति भावः की राम०
रिति हुत्वातु इत्यर्थः मुणोनेति त्वजगदित्युत्वमप्यात एव नाग एव चो यज्ञ तिस्त्र अमिर्दे शः सं गच्छेनेरत्युक्ता· अनडिति अष्टल

वर्णयोः सावर्ण्यादिति भावः गम्भेनि तिल्वर्णस्य हार्घो भावाद्वर्णएवेति भावः ननु तुल्यास्यप्रयत्ने भाष्ये ऋत्कारति ऋवेत्यादिविधेय
योरेपवयगर्भेन ह्रपान्ययोर्हस्वदीर्घत्वां मीकारेणा त्रिहिल का एड्मन्त्यहस्वोरः आमिच·न घा धात्वपा मित्यत्रेरुफ हूयगामौपातिचेन्न
अकः सवर्णे इति सूत्रे अकोन्तरत्वा गम्भेनाप तुल्यास्ये तर एन पर इत्यना निति वेकवे राय हरणास्था मथ्ये नातरवे तो नेत्युक्तं
भाष्ये ल्कारस्य गर्भिविन्त्र लपरत्वा र्थपरेण राय हे तोस्वो दितिस्याम थ्योक्तिरसारानो ऋकारस्य यु गितु रोपीति लोपेन नविशव
इति त्रऋकारे श्रहल्लह्यामिपेरी निषुहत्यापनो भावेना प्रहणात न्मा हयोर्ल्लकारे शेपिल्ल केरूपाणप्रपू हति रित्याशय
त्वव ल्कृतेर्हशतामभि धानेहरूमानं चित्यसो रवि· इनीमहेन्त्य थेः वोपसङ्के नस्थे नित्त्वे· स के हे शस्य पवो ते वन्वे पिल्लिंगापन्न
प्यर्थप्रतिपादकत्वादव्ययमिति मतौ सुज्ञयाः स्यानव्ययत्वात्र विभक्तिलुक·सो दृशान्त्ये वेमाहु णात्क नेनैरस्येति ज्ञापकेन प
र्वोत्तरपदानि मित्र कार्मी त्यमकारे घाप्रहे त्रैः न च मनः पारमिति सूत्रस्थे ननचैर्योर्वि ङः पहत्नात्यरारूरस्मितिभाष्य णाविरोधा
त्साधी हू शानाश्रयो मोनुचितः भावापि पदत्वसत्वादिति वाच्यं योगविभागमिद्द स्य सौपदत्वस्य क्षाचित्कत्वेनासो धात्वसाव प्रयोग
स्वेत्यन्येसपड्निन वा स्यां तवेर्विमत्त्वापदत्वाटेङः पहाना सित्यादि दुर्वारमिमि [redacted] र्के चांमाभ्यस्वादाद्विमियो गोविभ्रन्य

स्वादिषु छं वेयरमिजपर्थः तनो सर्वनामस्थानेषचिसुवेनमिति अनुवर्तते अपचीति प्रसङ्ग प्रतिषेधः तेनपञ्चानीसवेना मस्थानेपर्वे
प हंतम ध्ये चत्युर्वनज शयपदेनेति व्याख्याने नारो ष्यात अपि दोषकस्या प्यर्थनिषेधड्डत स्पष्टमेव उत्तरत्र हल्वेवाप सदिविबोवि
निषेधनिषेधा हु नरपट्स्यनः दघारत स्यवापदन्वेक त्रे वैनवनेनिषिमके प्रत्ययलक्ष्या नेमिनह येनेनयोविभागमेलक प्राप्ता
स्यानेनपः लमेहपनके चित्त तौ हिन्यनो तु हते स वेनामस्याने प्रतिप्रथमया विपाद्यामाननारा सित्पनेनसामान्यविकरताप्यादिन्या
हसर्वनामस्थानाममितत्रणात कोर्यस्यासंभवा न्तु मिनि पक्का थेनरानरिष्यतु शेषानि अचोन्यषिको राज्ञे हृत शेषानयहपामिति
भावः गामिति परत्वारत्र वृद्धि स्ता अनव का शन्चेनात्स्य पवाहत्या हनेदाहेनो रिति स्तेने तु परकर ना गस्या विवक्षितत्वमि
तिभाव शे नेचित्र णुसिपारो नहो घः अन्यत्रा याधिकारेन हंगाविधेः अच्चेनस्यारिविकेन गोनच्चा हो घः स्यादेवः तुम्चो कारो नाभावा
हल्यधोस्यानि नत्वा भावाच्च नदीघुः परत्व गोतो रिग्गदिति सूत्रे भाष्ये नपरन्वे प्रत्यस्त्व्यानं चित्ताणुरिन्या दैनुने हो षः णोः पवन्वणोन्चा
न्वरवरे सुस्याति वन्वप्रा निषेधा नहे चिन्तगो स्या हो लाहो रिकन्वानि दोष इति अत्रे वसूत्रे [illegible] भाष्ये स्पष्टे घोः सर्वनामस्थाने रिताच्च राम॰
के वामिति औतो मिन्य त्रभाष्ये उक्तो मित्याहु सघोरिति केवलधो शब्दस्य त्रो न्याद्धहत्याह हत्रान्हनः विहितमिति पसित्तुवर्णो

११

६३

न॰श॰शे॰ रिभाषान्वनित्यत्वान्नात्र प्रवर्तते अडिश्चान्चेन प्रकृतमोसिद्धे निपरान्म इष्यते घेर्डिति त्यतो नुवर्त्तन्ते डि तो त्याप इति पंच स्पा वृक्षा
विपारताम्पत्र इत्या शावेना हः ङः हृचने स्ये ति सर्वनाम्नः स्या आवनात्पर स्य सर्वनाम्नो विहितस्य पर्य्य स्ये तेनभासप्रत्येय इति सिद्धं
अत्र केचितु न स्यात्स्व स्य विधन्चेनोई श्यात्वा संभवाद्वनाप्ति डः हवेनस्पष्या ख्यानारन आपोहि खेड्त्या हाप चेति आवतस्या
गया हभावेन सर्वनामत्वाभावात्साह कार्येश्यानियहं रामादि मिति सर्वनाम शब्देन त्यर्थः नद्वैवम ध्यावतत्वाभावेः एः एकारे
शनिष्पन्न स्या श्वाभावान अत एव ख्हृत्या सेप्रा दिवडाव नात्सु भ्य न्त्या वर्णादिनि सोल्लोप त्रके पराहिवत्सावेवतन्वेतनतम
भ भयत च्चा अपगोनाद्वि न्चा भा वाति तिवाच्य भयन आ अपगोनदेभाव स्याभावे एके हे श्यु तुके गेपि सिद्धातसे मनत्वा
भा वानात वेत ङेड्ङप्रणो वस्याम पस्तु लिंगा वशिष्टयारभासया [illegible] वेनस्पसर्वनाम्नो आदेनत्वेवयगदिवक्षा वेन
त्याहु सर्वस्या मिति इह परत्वो न्याति हस्तेनए कहद्भिन्या पास्सुहनापूर्वप्रति पदो केसे नावि कृशब्दस्य चाचापविहितन्चोह स्पत
न्वेयानेरेति आने कमनुप सार्थ इति वहु व्रीहिः सर्वनाम्नो चन्ने मात्र इत्येमात्र पहणान्नेप्रत्यस वेनामत्वपि पुंचनन्योपयोनेरेति राम॰
वन्न हज्ञाभावसद श्य विसिविद्येयत्व प्रतीत्यापोत्र रान्च प्रकार के शानवि शेष्यासा प्र विह पर्वास स्या इत्य थे ना त्र गप रस्वगुराना

पह्रोपि प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तितेन हाप्यर्थीयंयमः स्म नौ रिति स्मनं तद्वैनेत्यर्थः पञ्चपवायावादेश्येकादेश उदात्तेनोदात्त
इत्यस्यासिद्धत्वं वक्तव्यं तस्मान्निकायादीनामुक्तमेतन्वायेनिवार्तिकव्याख्यावसरे वादेशे नास्तु ताहरणं पितिस्वरेणोवेतिस
त्रस्थानस्य विरोधः प्रकृते मवे पदम्। इति स्वरेण स्मनस्यातो हलन्त्ये शेषमिघाने नेन उ शब्दस्यानुदात्तत्वात्त्रहेकादेशस्यैका
देशश्चहान्तेनैन्युदात्तत्वेस्म तेवेत्याहौलदृहरणंसम्बासितितत्र नीयात्तिष्ठनमिधानेपि अन्यत्रतत्संस्त्वेवाघकाभावात्तन्च गो
नडानित्ये घोष्वहि दिवेके व्येतिवार्तिके घोशब्दस्यैवोयासनाद्न्यो कारेनाभावइतिवाच्यंउ पत्ले हणतयाव्याख्यानेनोदाघा
वापरेत्वौ दे शानामभिधानेपिन्ह तित्याह स्योहलिन्त्र पूनःआदन्यतआवितन्नवनैतेप ।।इत्यजंताः पुल्लिंगाः।। ।।रमेति
रमयतेस्याचाघनृनाप्र एकादेशस्य पूर्वीतवेच्चनआत्तिपदिकत्वास्वारूपः वचनादौलिंगविशिष्टपरिभाषयातत्त्वमत्रे।
आपइतिपंचम्यंतेनसामान्यविकरणादंगस्येतिपंचम्याविपरिणम्यतेविशेषणेन तदंतविधिरित्याहावंतादिति जसःशीत्य
नःशीति वर्तेतेरमेइतियस्यतिलोपानाभन्चात्सेकुधीकवइवचनेकलोन्यतस्यइति आडिचा पइत्यत आपइतिपानुवर्तते
एङन्हस्वात् इति संबुद्धौ प्रतिपदोक्तत्विनशाघ्रो पस्थितिकतयाहलआदिलोपाव्यप्रथममेवेनैन संबुद्धिलोप इतिभावः सतिपानप

वक्तव्यान्पूर्वनिपातइत्यन्यत्रविस्तरः स्यद्यार्थमिति।।इदुत्वमानोन्यवहृत्र्यौहपिकारेसन्चारिति भावः।अंतयायेनपर्यायेइति।अपुर
यस्याप्रः शब्दार्थस्य विशेषणत्वेइत्यर्थइतिभावः अत्रमानमन्वेषोहे अंवेति हस्वेहलते संबुद्धौवेत्येत्व नेअआविति प्रश्ले षात्
डाहरणं पदीनिपढित्वाद्युसंज्ञावाचेकरस्त्रेतिवत्स्वइतिनिपममाश्रित्यडलकवेनोह्रस्वोनेत्यस्य भाष्यप्रत्याख्यानात्तल्लाभेदायसामा
नो विवार्तिकम सेधुकविषयमिव्याशयेनाह संयुक्तइति दाहरणं पदात्पस्योगान्चाव्यहनिरावार्थं कांतस्यद्हस्वद्रजि नियमशारराज
गस्वेन्याहौदस्त्वोभवतेन्कथपायजरसादेन्यास्यैति एवचैतत्वशीतदपाठाम इति न्यान्यन्यवंमेषुक्तेषुकेचिदहजादित्याभावान्क
चित्त्वनिपातपरिभाषयाजरसोनापत्तिरितिभावः यपापिपातामोजीरसपेक्षयायरन्यानयोः कृतयोः एघेध्या दित्वेविघातारं तेपंतम
पातपरिभाषयानअसत्यादधिरेवमेपितयापतत्रप्रसक्तेषपलोकेशाप्यहमात एवमितिः अत्रयदकंतो वांतनिर्देशहेतुक। तावप्र
थमितिःएवशूयमाणाआवत्रसःस्या निवद्भावेनाहस्वमितिनेच आपूयहरोडदाघे आदेशेनस्यानवशिनिरुवेआस्वस्पाविषेदा
न्कथंद्राघेस्यानिवन्वेननजाभः आपस्यानिकोहोघेति नेआदेशोनस्यावदितिनदर्थइतितावंयाडाय औङ आपः आङ
चाघोडेगमग्रापहलआ तिपगेषकारप्रथमपमा [redacted] मिजपस्यानिन्वानिमेघप्रत्याख्यानत्न भाष्यनयेशंकासंभवेनारोपात्तः आ

ल० श०श० त्रयत्रोदाहरणेस्त्रमाव्यवर्त्तिकार्याफलभेदस्त्रापत्तितिर्यामनमिधार्नन्यथामिखट्वस्यत्वःस्मतिखट्वाहन्याहेःवसमामारात्याहीयो
त्यर्थंफलाभावेनस्यान्निवृत्त्याप्रवृत्तेफलभेदस्येवाभावाश्चन्यन्त्वाकारांतरंप्रश्निव्याकारःन्नूपत्ववयोनकसाविदृष्यांतंप्रश्नस्त्यवेधमित्त
नभानाभावानमोद्येतस्यानेकोसं०त्राश्वेयहंगामिनित्वन्यथप्रहसाइतिपासामयान्तिखट्वस्यनावेनन्येयथावक्वेलवेमनतंद
गामितिभावःनचौनपावेनयहरोनेनांगविशेषणाहावंनाजेयहंगामित्यर्थोदंगेसद्धायेन्याहेहेमस्तरघस्थइतिवाच्यं ञ्जगास्याविशेष
गात्वात्तएतेनश्चुतमीकारमाहाधस्यतमननुवेद्येमाहायाञ्जान्यात्संध्यानान्त्याहेवयाडित्युयास्त्रनमलारूणिकत्वाचननलोप्र
त्ययेवाचमकमाहाहविधिनिषेधोभाष्येप्रतिन्नात्वथमस्यतत्वप्राप्तिरत्राहउपसर्जनेतिवाप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिवचनस्य
मे म थेषाञ्चदिग्निभावःन्नौपसर्जनत्वेलौकिकेमवंवोप्रत्ययेणावोयोयसर्जनत्वामेवानंयघापित्वाप्राप्यंतेशाखीयोपसर्जनत्वम
स्मितेषाप्पिनजेनइत्यप्रग्रहणाद्दंकिनतारानुयमप्रसक्तिःएतत्सर्वंव्याख्यावस्थाघनुरोधेनपरेत्वस्याकारस्यलारूणिकत्वान्नात्र
याहृवणोग्रहणोपितन्त्रवृत्तेसहीन्याहेमाद्येस्यवत्वात्ःनचखट्वायेन्यापन्नयाडनाद्युत्रिःसत्रेत्युनघापेइत्याहीथस्तियोम्मतिद राम०
चं-यस्यरूपस्यनरूगाग्रहवृत्तिविनानसंभवतस्येवलारूणिकस्यतत्याभाधावित्वात् ०नचेततथाएकारेशततःप्रागति

रूपसत्वात्त्यहंगागधिकारेहृतिवार्तिकेनांगस्यविशेष्यतायामेसवैविकल्पवोधनाचत्रनएवावंतौनेपहंगामित्यर्थाभिप्रायेणानिवे
द्वापेन्येतन्निहृयेतित्वेहृगइनिस्यातेप्रवृत्तेहृग्यहताःद्रीचेइतिवार्त्तिकेंव्याख्यायस्कृताकारस्यनानुबंधाभ्यामात्येनाशंकारू
न्त्वात्लारूणिककत्वेनेमनाभायाकस्वप्रश्नेयेयातनत्वात्वत्याख्यानेएतम्यविहारयोयापनराकृथंभाष्ये० किंचत्रागस्याद्वाशाय
गात्वेवार्त्तिकेसनतत्रव्याख्यानाद्यामारम्यप्रश्नेमस्यवैवयथेष्टसत्वमेवांकंवखट्वायाःअषेऽधेखट्वायामित्याद्योयाऽन्नायनिःकिं
वाकारप्रश्नेमयकोपिदायोत्ररं(वा)प्पयाकारसंबेस्यानिवद्भावेनायत्तमितिशंकाःयुकैव०दीर्घात्ख्यानिवद्वप्रहृत्तो
मानाभावोवयाडापडतिसत्रेभाष्यपित्र्यतिखट्वायेन्यत्रस्यानिवत्वान्तयाप्रसक्ययात्प्राजिवेघोवःकव्यःनवकव्यडाप्रहरोडीये
इतिस्थानिवन्वनिसेधाततन्नचदीर्घचित्रावसोमनपतेइतिपाहप्रयोग्निलारूणिकत्वात्० स्थानिवत्वेवत [illegible] साम
र्थ्याच्चेतत्वाभाषाप्रतनितसन्नुकेवधापस्यानिवत्तत्त्वपाश्रयइतिसत्रस्यमाप्यामाहतत्प्राप्तनयाडायइतिसत्रेपरेखप्रस्तेमा
लंभानेतयाविभाष्यमुपलरूणमितिनरसत्रविषयोदाहरणानमिपानेवेत्यनुपार्येकैमस्याभिर्वेपाथेमित्याहुः ३ प्रथ। अन्तराजि
समस्तयतिलभ्याडिम्धःखाहिरेकोनान्यस्यावम्यागिन्त्येवेत्याहुः० गोवंडीनाम्यांशेरू पंविशेष्यमाहायनेहंनपडगानिकिप्

न्या०शा०शे. ह च शांतयो रिति द्वशयो रियुन क्रूति सिति शिंत्य पद स्ये ति [redacted] व पद मित्या दिसिद्वये व्यधिकरणमेवमन्यनाहे घट इति श्च
लोप्य स्ये ति वचनात्‌० अत्र म लोप लो पतो फ लाजिय ह स्ये ति स्के। रित्यतो ने तद्भति चानुव र्तते द्वौ : शू डिन्य त्रा कु तोयुव इ ने :
प्रवृत्याहो शा देशा भावात्‌ शांतन्वेन वचो प्राप्ती शब्दहंता० अत्रापि सत्‌ कु ति ईशो वोष्यु : तस्या सि हन्या दि ति च यो हितो याद्रस्य
नाद्विन्यो ति सत्रे भाष्य प्र ठ हिति भाव ; टो पाणि ति छुड भावेट स्य सुहि तसो तपूर्थ : न भवतो ति नेड शत्वा न्याकृ सस्य नैत्य थ : न सेव
नुप्राप्ति रेक्ते निषेधो के वि शि नि० ए क च इ त्यु त्रा रस्य त्रे नु त्यपामध्ये पि सं व धप्ये दोचित इति भाव : न त्वेने ति । (पक्ष जश श्र शो)
ति ति ई एण र शस्य न ज स्व सम त त्रा वि कृत रव स्य श्रो ति पा स्ने तो न्यपीर उस्यथा क्विन्न भवा च तत्र ग इ प्राप्ती न्या यसिद्धा यो
ज्ञा प कोत्वा पो गात्‌ ३ य रे शे डिन्या द्विविर्धे शेः कु त्वा घ ता यने स्व० न्वत्र मते भाष्यानु ग्रहो विचार्यः ० मा सघ नेत्य स्य पद न्न इ
तिसत्रे ३ य सं ख्याने त्याराह० राा हो वे ति० स्त्री त्वादिति पुंस्त्वा भाषा हित्य र्थः ० ना त्वे ने ति स्त्रीत्वा दित्य तु रु ध्याने न्यात स्व १७०
पुंस्त्वा भावा त्र त्या भाव इ ति नो क्तं० न हि पुंस्त्वा भावो नो भावेणा वेपु ति व य क न पुंसके पित दे गो काव कः ० ति कं अत्र वा क द य न्य
ञ्चपद इति स्त्या रव्या विन्य स्त्री ति इ य इ० व इ स्थाना वि म ति वे ति चा त व र्नते० अन्य प द इति वे ति स्त्री पा चा का वित्ये तन्मा नाधि

के स्या रव्या वि ति च न त्र द रव यो र प्राप्ते री र्घ यो रु क ने प इ० ति ति ये घार त्रा प्रे वि भा षा इ द्या सि द्व शा प्नि मा प्रां क्रं इ ० नि द्वा व श्चे न्य
त्र नि त्य स्त्री लि गा वि वि धो नि य मो ना पा य त इ ति के य द स्त हृ र्वा शंभात्र वि घ ए इ न्या श ये ना ह नि त्य स्त्री लि गा वि ति० अत्र एवा स्प
ही घो शे ति से व वि क ल्पत्व भाष्ये ञ्च क्ते ए स्त्रा रव्या वि ति स त्रे नत्प लि क द प्रु वे प्रा स सं पे इ ति लिं गा न र वि शि ष्टा र्थाप्ति वा य क त्वे न त्व
भा वा त्‌० प र व च वि क ल्पो भ व त्ये व० अ रव्या ग्र ह णा र हि त स्ये वा त्र सं व धा त्‌ य द्वा स्त्र्या रव्या वि त्ये त न हे व ह्लो घा च का वि त्ये त न्मा त्रा थे क म
त्र ष इ प्रा वि को प त न चे उ० ह्रा क्रि प्रा ग स्य वि शे ष णो अ ना ए व प्र थ म लिं ग ग्र ह णं चे त्‌ स्या त्रा प्र ह न्य न्वा रव्या प क स्त्री वै च य ड० स्या नो
च प्र ह त्तौ स्त्री व च ना वे व न ती मू ड्डो भ व तो न तु पुं वा च का वि ति व क्त व्या मि ति ग ण ने के ति श क द्ये त्रा द्वा यि का मा भ त्र अ नि श क इ ये शो
ह्य णा म अ नि श्रि ये ब्रा ह्म गो ए श्रि ये ब्रा ह्म णो पि कु मा भ त्र अ नि श्रि ये ब्रा ह्म णा य श्रि ये ब्रा ह्म णा ये ति पु स्त्र्या रव्या वि ति स त्रे शे ये मा से
उ क्तं स ये चा स ए न से व वि क ल्प न्व म सं भ वि ० स मु हा य स्य के ना पि प्रा प्त भा वा त्‌ अ व य व स्य प्रा प्ता व पि त स्या ने न वि क ल्पा भा वा त्‌ इ ० ह्रा क्रि
प्रा ग स्पे वा ने न वि क ल्पा त्‌ ० ए त श्च प्र ह त्तौ स्त्री व च ना वि ष्प ने न स्व वि तो ऽ प्य त ए व त्र गा क इ ये पि वि शि ष्ट वि क ल्प ए व इ शि तं० ए व श्चा त्र नि
य मो ना प्रा प्त इ ति के य शो वा म इ य प्र ए गा चि त : प्य क्ते मे ति से ध प र त या व्या रव्या ने तु स्त्र्या रव्या वि त्य स्या तिप्र स्त्री न्या थ के त्व म

ल॰श॰शे॰ आनत एकदेशिनो एवो इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति प्रत्ययो पपादेनउक्तिभ्रमेणमिति नत्रा हरणीयं॰पत्नु हा घ वा घंवा के त्न्या रव्या विता द
नोस्तु हंत स्य वा वि ऐषणो पुनं रोननतं दंत विषि आंगस्य चके व लत्रो न्वेशे यस्येवं द्रु स्वघ ठिन वा कोपस्त्रिया मित्येन न्मी न्न मुमयो विशे
षणमिति तु चिन्त्यं भाष्याल्ल दलोभा तन्वेयङ॰वङि॰ त्यत्ततु नेयङो घाल्हि प्रांगा विशे षयोस्त्री न्वें तता न्किम्प्र स्येय डा दिविशे षणा
तायाः एवौ चित्यात्॰ यस्यांगस्ये युवा विजिभा श्येत्कं॰ व्याख्या वित्य स्य मित्य स्त्री लिंमाविन्यर्थे क स्य य ३ त्यपेने न व न्त्रे नासंवं घ न्वा
त्॰ अत एवाति स्त्रिये ब्रात्य या येत्यत्र नेन मिषेधा द वयव न ही न्व प्र पुनः मप्तिन हो कार्यं न॰ न तु यथा खर कुचे ब्राह्मणायेत्या दौ
तु वेजे लात्रिलिंगात्वे स्त्रिप्र थम लिंगेय ह णा न्निरपन हीत्वे मव तो तिभाष्ये॰ कं चं चा ब्राह्मणान्यर्श पत्यो हि प्यु क्तं वह्वा वेव ख
लिंगप्रयुक्तं कार्यभाव स्याप्यामिदे शात्व न न्वं त्य षं चे दं न स्वा॰ स्वडमिति स्त्रे भाष्ये केयवयोः प्र शनिदे शेन प्रकृ तिलिंगप्रयु
क्तं कार्यमिति दे शेन न हि रुद्धत्वा अप्यका यी प्रवृत्तिःस्य षं चे दे त्विया मि मिस त्रे भाष्ये युक्त प्रंवार प्रत्याख्याने पि पुष्टा हात्
हि शब्दैः पुंस्त्वेन स्त्रीत्वा यार्थस्य भानेन यावक्तने स्त्री त्वेनेप्सो मानमिति न चाचे पुंस्त्वेवा ध्येनत्व मित्यर्थो स्त न स्त्रेवं खरकुटे दाम॰
त्य चा पियु क्तं वस्रा वेन नित्य स्त्रीन्वा स्त्रैणो व सिद्धमिति वाच्यं व्याख्या वित्यस्य स्त्री न्व विशि ष्टमेव ब्रा हेत्य थान्त न चा पंनथा

त्वो त्वे नपेशवस्त नं पुस्त्व विशिष्ट स्यामिघा नात् प पा पप ह्रार्थमात्रे शास्त्री पलिंग त्रप मस्मित थापि व्यक्तिव स्का प दा र्थो हि वो घ्या त्वका लेक्ष्ने गी
प वे ने पि न्नो पदा दिवो ध्यात्वर शा पां न न्सत्वे मा ना भा वा त्प्र क्ता ने तु ब्रा ह्मणायेत्या दि विशे ष्य र श ने न त न्सना त्रु मा ना त्स्य षं चे दे भा ष्ये के
प॰ पो ख स्त्री शह्नक निर्लु पि स्त्रिये ब्राह्मणाये त्या हो विकल्पा पत्तिः पुं के वा रां वेन स्त्रि पा मंगस्य व न्ने ना त्र अत्र न स त्रे नि त्य स्त्री न्वानि वेष
चेति चेन्न सत्य मि पा ने इष्टा पत्तेः भाष्ये दृष्यमाने स्त्रिये ब्राह्मणायेत्या दि तु क ङा ता न्कि पि वो ध्यं विपरीते न स्य स्त्री त्वनि वेशवा दि गो लु
वेन स्त्रियै ब्राह्मणायेत्या दौ न द ना पत्ति री घ इत्या कुः पुं क्कि मा त्रे॰ य घ पि पद इति दी र्घ परं न था पि वि भ क्ति विपरिणामेन प्रोहेरवा वित्यु
न्चयो वो ध्यः न ने स्तंवं वा भी त्य त्रा पि वो ध्यं इ ड्या मौ र्ह चु घ रि नि स न्ने यो ग वि भा गेन व्या च ष्टे इ ड्या ह्न न हीसज्ञ केष व्याचष्टे रो रि त्या भा
वा घा न्न ङे रो मि नि सुत्रा न्न री मह णा नु ह न्ने स्वा हन् दा स ज्ञ का भा मि मि न स्या मि नि सा नं पा न पे र्मा सा या स्वा नि त्या त्वा घा णा त्रि चतु
रो न्न अ ह न आ ड प्रो विम क्ती विनिव न्ने ते॰ त त्क ल वि भा र्यं न्व ना पांनि न स मा सः भा यो र्म र स्ती यः अ वि र अ लो न्य पर भा म ये व सि द्धे के
न इति ह्य नु व र्त मा न नि स्च न स त्स्य स व धा न न्व क त न्या या न्य प्या त्रि च तु रो रि त्य स्ये वा न्व त्या प न्नो स दे शे ने ति स च न स्नो
वी घा प ति र नि दि कृ ॰ त्न भ चि रे ति॰ अत्रा चि र शे नो नि स्वि नि नि षे धो म ल्॰ एतेन स्त्री न्व पार्थ वि शे ष वि म क्ति सं ज्ञा नि मि न नि

ल० श० शे० त्राघये रूपानुत्पत्तिरंगत्स्यापास्तं । अतो निषेधाभावार्थं संज्ञाकृतबहिरंगत्वानाश्रयणात् अन्यथाभिप्रत्युपविशेषाये रूपत्वेभिसंज्ञा
र्थं विशेषानपेक्षत्वेनान्तरंगत्वात् त्रयादेशनत्वसंगतिः स्पष्टैव च ऋजुः स्वरूपेणोपादानेन न बहिरंगत्वं किंतु केनचिद्विशेषणविशेषणप
ज्ञानस्यैवेति विशेषणापेक्षे सबहिरंगत्वमेवनेति च हृष्यानोतिनः प्रपियाम ।ः ज्ञवत्सुनैमाध्येतु नानिस्ति निज्ञायकाद्धादेशो नुट्
विषयेनपर्वविप्रतिषेधेनतु नास्ति ध्यानित्यपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः एरेश स्यसर्वोयवादन्त्यादि त्युक्ते त्रिचतुरोर्विशे
षणादिति त्वानि सूत्रे संख्यापां वर्त्तमानयोरित्यर्थे इति भावः नेहेति त्रिशब्दस्य पुनर्भ्यसकद्वित्विन्वोपसमुदायस्य त्रिपाच्चत्तं गोव
शेषणत्वेच्छादेशः स्यादिति भावः आमित्यविभक्तिनामस्य षष्ठ्या एकवचनमेवार्था विकारादेतेनत उत्तमित्रयादेशप्रतिषेधो प्रि
यत्रिसेति त्वांग विशेषणत्वेनाव्यप्रिःस्यादिति भावः प्रियात्रयस्त्रिजासमिति स्येतेन रमानयीति त्यापुनर्विभक्तिः लौकिकपुनः
सूपेनदनेविधिनामि निर्दिश्यमानपरिभाषया त्रिशब्दस्यादेः तत्तान शूने चेति कसूत्तनसमासाषो लौकिकवाक्येऽकारान्ते
त्वपेक्षत्वाभावात् अव्ययशब्दे न्यत उप्रियत्रिसखा इत्यादि अत्रत्रे नुमः परत्वात् त्रिसादेशे पुनः प्रसंगविज्ञानेन नुमनानित्विति ज्ञा राम०
प केन सामान्यात आगम विधेयादेशोवेति ज्ञाप्यते प्रत्ययोनरेतिसत्रैच मोमाघप्रयोगो । द्वेरन्त्ये इति बहिरंगासिद्धत्वेनुनपा

षयोरिति निर्देशेनाभित्यत्वात्प्रवर्त्तते । विभक्तावितियु वोरस्नाकाविन्यत्र माथ्येयावान्त्यास्तेनत्परिभाषादोषेषु याद्यच । सखीनिसख्योशि
श्चेति ङ्णप् न्ययेति चेनी कारलोपः लक्ष्मीरिति कृदिकारादित ङ्णविल स्मात्यपि स्याद्यतो स्यास्यु क्रशोभित इति स्त्री स्यादपते इति
रिलो यय लोपौ रित्वा ङ्णप् इयङ् इति स्त्री शब्द स्येकारान्तत्वादियङ् । वानुवर्त्तते इति भावः गुणाने निजासिचे तिगुणः अत्र ङौना अचपे
ह्नं खनघापइत्येते त्यर्थः वाप्यते इति स्त्री शब्दस्य पुंस्त्वेनान्वयः तु मिकोचीति । एवं कारिकोक्तो विधेः सन्निपत्य लिंगनशाह अस्या
विनि अजादौ यः स्यात् सौ विहितः स च पसर्वोनपुंसके त्विष्यमानस्य स्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यो सादिषु चतुर्थैवनन्वयत्र गुणादि भिर्वाधादि
तिभावः एवं हावादिनिर्जीया स्त्रिषुमाथिनयेस्क भित्यनेनेति भावः नन्वत्र खवाकोयास्त्री न्यस्य संवर्धेन स्त्रीशब्दावयव भिन्नहृखेव
गौणादित्यर्थेनकं घ मत्रपाभित आहास्त्रीनितत्रवीजमाहतत्सेवद्धस्येचे प्रसङ्ग प्रतिषेधकीन वाकामेदाघापत्तेः नन्वियङ्
बङ्‌ स्थानापत्यनेवापिहृखस्य निषेधः किन्नेत्यत आह हरीर्घस्या यमितिनत्रह्हखपरामावादिनिषुवः अयं न्येनाभिनि श्रीः किन्ते
चान्यादिनावा गित्यत्रैव कामे ति किं पूरी घौ अङन्तत्वात्रसलोपः नेयङ्‌ उङ् द्वयोवारणीस्य चार्थस्यानशहो भावत्यु उत्तः इय
डु । वङोः स्यानेस्यनियोरितवङ् श्रीहिः साचवायकाविषयेएव । नेनत्र कृ षाघीः प्रधीः प्रध्यौ इत्यादौन निषेधः सोचोपलक्ष

ल॰ श॰ शे॰ यांव्यानां स्व्यानात्तेनहे आस्त्यांशे निषेधसिद्धिः अष्वाविति दोत्त स्यांमितसत्वात् यत्र नद्याः कार्यो अप्रयोगे वाधकाबाधितेयङा
द्दिस्यांमितिः चिह्नस्थानस्य नद्यवयवस्याच निषेध इति फलितमत एव प्रकृते बहुव्रीहौ अस्यावयवस्य वा प्रधानेत्यनावयवधीशब्दस्य नदीत्वे
भवत्येव तदुक्तं भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वाच्च इयङ्स्थानौ चेदियङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानपरे घोः प्रतिषेधः प्रीतिश्च अवयवे
यङ्स्थानत्वात्स्त्र्याख्यौ सिद्धं वा गृह्यपहणाद्धस्यां नित्यं वा भवन्ति स्येदं यह णान्त्येन स्यामसमेपुर्वी भवन्ति इति प्रियेयं तिङ्गि तिरू
वप्रेति विकल्पः वामि आमाति छेदः प्रधीशेद्वस्यांमि प्रकृत बहुव्रीयत्नार्थकस्यान्यपदार्थःहीनकाएदानामिभ्यां अयं भाव आघे
आघेप्र खींइत्याहा विपद्ङ्स्यान्नात्रिषेधमा शब्दयत्रनद्याः कार्यं प्रयोगाइत्युक्तारीत्या समाहितं तत्र न वक्तव्यं हि कवापन्ने किं
तु प्रकृतं बहुव्रीयेनात्यांपार्थकेऽन्तरतत्नकैयतोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्याभाव्यं संगमितन्तः स्त्री विषयावेव यौ पनित्यमित्यत्र
भाष्ये एव मारोमि अतः नित्यमेवयौ स्त्रीविषयाविन्यर्थः नित्यमेवेन्यस्य पदानंतरं विना पौत्यर्थः स्वनपके तत्प्राप्तसुवौ नौ त्रियाश्च इ
तयांपुंस्त्वस्यायस्त्रि सुसारेल्वयमुचितो धर्मः [redacted] शक्तत्वाद्वापरहितत्वाद्य अतिसे धानयदागरविनात्ताहे [redacted] वो त्रिनचंपानादितु २
येतमावास्याभिति अत्राह चित्त सत्रभाष्या पक्रारे टाह शनित्यस्त्रीत्वाभःभाष्योदाहरणे वहूत्याहि रवं कमुनं ऋकारसाह रामः

चयैणायस्य इन्नेःप्रामहान्वेनहुन्नरहे पदके एवतस्य हन्नेःधीशब्दस्येयङ्स्यानत्वेन प्राङ्ङ्हात्वनिषेधात्तगाति पर्वकात्वा घणापिह
लभः अत्र धीइति विन्यमेनेतन्त्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावाहितिकेपरमतं चिंत्यएवेतिहिक्तौ लत्सोर्वदितिस्त्रियामिति शेषः सुवद्दु
प्रमिनित्यकेविग्रहेनित्यस्त्रीत्वाभावे पुंसी वहिषुपामध्यनदीत्वादिति भावः प्रकृते बहुव्रीहिविग्रहे इतीडशपर घस्ताविषये इत्यर्थः ते
न कर्मधारयेव हुव्रीहौ व सर्वलिंगेपि समत्वेयपि स्त्रीवतुप्रथमलिंगपहणं चेत्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात्तेयङ्गितिनिषेधस्यानवः
त्याप्राप्तभागादितिभावः विशेषणत्वेन तच्छायेत्कुपेन्यर्थः आवादिति प्रथमसात्वेनेष स्त्रियामिति शेषः विशिष्टस्यापिपड
स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्रनिषेधस्यचेप्राप्तेरिति भावः पुंसिन्ते हशवहुव्रीहावपिनन्नहीत्वेनेयङ्त्यावयवस्यनिषेधात्स
मुदायस्याप्राप्तेः पुंवदितिसुधायतो विग्रहे इति शेषः स्त्रस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसावस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः इतिवि
पहेत्विति इत्यपरचारतविग्रहके स्त्रीलिंगवहुव्रीहौ कर्मधारयेचेत्यर्थः तत्रवहुव्रीहावयवस्यनेयङ्गितिनिसेधः ङिति सु स
मुदायस्यादिकत्वइति वोध्यांखियांवास्त्रासंवुद्वौ भर्वीनामस्यानदीत्वेन संवध्यते आरंभसामर्थ्यात्तिस्त्रः त्रेधपरमितिदृशश्दाहुन्वा
इहयवन्नप्राप्तिपाक्षिकविशेषतान्वानतरंनाविधिःस्त्रियामित्वाधिःकारः कामिहेलस्त्रसानियवतेन सोनामहारोवहंरामखिलोया

न०पा०शे

यं विधिं नात्वमा हा मितत्मा जिनः सहे सन्तु कालीतो वं वनुविल लायेत्यर्थः नेयाडः त्यवेनापयवस्य स्यसमु राय स्यचन हान्वा नि ये
वान्द्र शनः भमा हइति विरहेपी शितेत्वेनानव धानल रुगी तत्र मा हः सवविरहपा सकत्वात्काव्ये गुणः एकोशुत्तर यकोच
स्मिन तोरशमुत्तरपदे यस्येति सूत्रे वहुश्री हिगर्भो व ड श्री हिः अत्र र पदेत्यनेनास्यवाक्यस्य समासपद्घटितेवाक्ये क हेशन्नावन्वा
त्रमानास्समासे विशेष्य इत्याह तस्मिन्स्व मासे इति आरभ्येति प्रातिपदिकोत्तत्यनेन विकल्पनरात्वे सिद्धे इत्यर्थः सु नरिनिसा पहणेनु
वर्त्तमाने इत्यर्थः यणामिति रूकेरिति पराणिमित्यर्थः मेकडाणाविति शिलीमेइ पाहो मेकोवर्णो पीकम ठोडलिरिमणावाह्रो हिन्वेनवा
धिनेभावः अनेत्वस्य णिणादि पाठाभित्यमेवडाह मे मां पुत्रने वानम्रा नि पाहवस्यस्तनः पुत्रः स्वयी त्वमी आह डेहिजरामितिवत्रित्य
दुंतत्वेप्युपपत्रे मित्याह त्रीणिर रिन्वादिके व्यं नेमानामागात् अमरेव णमः कमठद्रुतिरिपुवपाठ अनिसुवोधिनीकारडानिमापवतात्तनमा
रेणामूर्त्तवो छं मप डायोनस्त इति विद्यापत्यामोमित्रितिव्याख्यानमितिभावः खुन्नाहि मुमात्तशङ् त्यननेद्यादिसाहचयोन्मप्तिद्धचा
वसतं वंधिक जननीवाचकत्वेव ग्रहणे संनिपातपरिभाषयेणोऽरुचेनद्वाडीवभावसिद्धेरेनित्यत्वे डोप न्नार्थे तया गुहणामितिकेवि रा०
न्नत्यत्वादिमुक्तिरुचनतन्नोः पाषयाना वेइनि कृ नेडे तत्र स्तमायावरस॥ ॥इत्यङताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥अथो मनोतइ विकृतत्वयोगस्य

भा१

विशेषणाव मोर्न पुंसकादितिवा वर्त्तते अमन्तुगवापकोयेननाप्राप्तिमन्यायात्त्वमितिहेोनन्तामिति ज्ञानमित्यादौ एपिवेतिदीर्घोप
त्रेः संनिपातपरिभाषादीर्घवारणोत्वहे ज्ञानेत्याहो संबुद्धिलोपस्यानापत्तेः अनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातस्य प्रत्ययलोपेनविना
शारअतएवङ् ह्वावादितिसूत्रे ज्ञाने शैत्यासेमलौ पापकत्तरहित्यादौ लो पामाधाथ्यवीणा हेरेयमधिकरणान्वयहलचाहानुहत्त
याअस्थितानाद्येनहमिति छुरुकेइत्यत्रमाध्ये विरुद्धकल्पनमेतितिके जसः शी ओडः आ पहत्यासी णी ओडः इतिचानु
वर्त्ततेनराहेत्ती काशिकारि यस्येतिचइत्याच्चयतस्यत्यर्थः व्याख्यानात् भस्येत्यधिकारश्चेन्नाहितहत्यतस्मादितोनुरूपानेतराह
भस्येत्या[illegible]दि भस्यतिकिंगार्ग्यस्य ओडः शपामितिहरूवानरेशाहस्यानित्यस्त्रीत्वेवोध्ये ओडः इति स्वरूपकथन सर्वेइत्यस्यभा
विकोगसिद्धेः जश्श शसस्तत्र हवे वव्याख्यानान्नपुंसकस्य इदितोनुमितिसर्वेनामस्थानइतिचानुवर्त्तते अगस्येतिचप्र
कृते नचफलडभ्यांविशेष्यते नपुंसकस्येति गत्यामा गास्या भावाद्याच्येव विशेषणं अस्थिदधीत्यादौ नुग्घामाणस्येवप्र
कृत्यं न पुरुकारणोत्र श्नोर्वलचत्वात्तत्र तएवात्रि वत्स येनत्रित्वयाभिति नयोरेव विशेषणामित्याकरः उपधादीर्घश्रेतिसर्व
नामस्थानेचासंवुद्धावित्यनेनेतिभावः शेषाभितिकर्मणिषष्ठो ऽजयाः वैमात्प्रायोवा सुः अऽ हेतुनियाह ऽदसात्त्वं उस्य संयोगान्त

ले.श.शे.

लोपश्चादेशस्वरूपमंगामिधानकत्तद्ग्निकैयटः पंचम्यइति अधिकव्यवच्छेदायास्य सर्वादेशत्वसिद्धात्वात् । परेनु दत्तरादिभ्य इति विरुद्ध
विभक्तिपंचम्यंतत्वाद्रंगस्येत्यनेनाचयानहेमिति ङ्गगादौ भ्यो विहितयोः स्वमोरसंज्ञात्वभिन्नयो रित्यर्थः इति भाष्ये सर्वादिसन्नेत्यर्थं
संबंधश्च परमकतरं कुलमित्यादौ नादेशयत्नं कैयटेनार्थद्वारकं विधानमास्रितं तेन परमकतरदित्युक्तं तत्र । तस्य यदि उतरप्रत्यर्थ
गतसंख्यामिधायित्वं इत्यर्थः सहायं च तन्मात्रात्वाहरणार्थे प्रतीत्यसंभवः यदि स्वप्रार्थे पंचमीत्वा विरुद्धं विभक्तित्वादिति भाष्यमत
मिति विधानस्य सर्वथा नौप्रयोग्नार्थद्वारकं विधानमिति जहतु श्यासंगति स्वनचैतरङ्ग्यंमनुयमडोनप्रविश्वद्वारं भोक्यर्थः स्यादिति
वाच्यं तत्त्वत्याख्यानापेवैतद्धाष्यप्रहतेः परमकतरदित्यादौ व्याघ्रतयेऽवश्यास्वतीयचिह्नितविशेषणेनेवानिकृत्तरादिभ्य हन्नो
सम्यर्थ इति तात्पर्यः त्यदाद्यानाम इत्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्त्यदादीनामर्थद्वारकं विभक्तिविशेषणमभ्युपेत्य तत्तावत्समर्थ्यात इति शेष
तं व्याख्यानादि स्यपि त[illegible]माक्षेख छ मत्वा छ मित्याङः ङिच्च परत्वमाहेवं तिव शत्रे रित्यतो ङिति विवृते [illegible] स्यतिचाधिकृत व मइति
उ सोमहि मत्वा भावइति भावः चान्यतम स्येति इतरादि त्याद्याविति भावः एकतरमिति एकोचेप्रचामिति इमादेः एकतरमस्य
लेकतरमदित्येव । परत्वादितिउमपेकृयेति बोधः शहातरस्राप्सात्र लनाङेतेल कृणलक्रुणमे हाचनुमप्यानित्यइति भावः के राम.

३०

चितुषिभावात्परत्वाज्जरसितनुः पौरुलंतत्वान्नुमित्यर्थमाहुरत्रयद्दक्रव्यंजनिर्जरस्याहे उक्के सांतमहतः सांतेतिल्लु प्रसक्ताके एषमं
हसंयोगस्येत्यनेनसम्मानाधिकेरमौ सामीपधायाः सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनुवर्तनेन हग्महसांतसंयोगस्येत्यादि । उपधायहसांचपूर्व
त्वमात्रोपन्न हुगांपरिभाषिकार्थस्येहासंभवान् । सर्वनामस्थानइतिचसोजसंयोगाविशेषणं अनुस्वहेसांशितं सान्याहोनहैं कयद्वा
नंत्यविकारेत्यसदेशस्यानिदोषः मांस्यचन्यादिति । मांसस्यपुचनोन्यर्थः मासस्यपचिपुरुष ज्ञोरित्यध्येतनेसिद्धाथनिवादएवश
इन्त्वेनचसादृत्वेनचमाहृशपं नुनुमतेत्यस्य चनित्यत्वेभिन्नमभिमानः रेत्राविति भाष्यखरसमनुनुरत्नाविति [redacted] भावः मासशब्दहस
विमानसंस्कारेः स्यादिति प्रत्यये चेदसौत्यर्थः माहिः शरहिंहुरो हनरंनवेत्युदाहरणं । त्रौवरं श्रेवन्नुमानस्याङंतस्येत्येवसामर्थ्या
त्स्यातिपदिकत्वे मेप्रातिपदिकेस्येत्यन्तस्त्रस्वरूपधानसंपवर्थकं तेन कांडे इत्यादौ अत्वेह्रावेनप्रातिपदिके एनद्धस्वः विभक्त्यर्थ
स्यसंसर्गत्वेपि प्रकृत्यर्थापेक्षयाप्राधान्यमस्त्येव प्रथमायाअपि अन्याभिहितशक्तिरयेदितिनचापिनसंसर्गकोवाथइति तं
स्याः प्राधान्यंकोडे तिष्ठतइत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्त्रीक्रियाभावेनक्रियायामन्वयेतरभिन्नप्रथमार्थस्यापितेनसंबंधेनान्वयात्
तस्याधान्यस्यच्छेवेहं भाष्ये ज्ञानवदिनशानतवप्रयुक्तोनकश्चिद्विशेषइतिभावः श्रीपालीत्यादावेकाद्गुनरपरेतिगाव भव

लघु शे०

न्येवेतिवोर्ध्यः रकोचित्स्वपातिवक्तव्योविमर्शकार्यवनिश्चिंत्यप्रयोजनेविभक्तेरिति किंमधुनद्वंद्वंमाधवं हेवीरेहेवारेतितत्रतस्वेकोचातिस
त्रस्यातिहर्किंचित्रयोऽस्तिरुद्रवोहितिस्वत्रस्याहेत्रयइतिचचमाघ्यसंगच्छते हृष्यान्वेतिहृष्यात्सीनाक्रमेसागविहरतेकोष्ट्राह
रयेऽन्यवकाशः नुमोवारिणीइति स्त्रीनायास्त्रमाविनः सुमान्येनष्टहैनत्यर्थंपोन्लशब्देतिप्रमाणत्सभाह्माषिपुमान्यास्मिन्स्त्र
विभागोमनस्तपेर्थेइतिवअप्रीहि भावरगान्क्रियायांस्वकुरगानपाक्रिमशब्दचेकोवेनसमानोनुपूर्वोकः समानार्थप्रकृत्य
नेतितेनोशीआघनन्यालितमाहप्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इतिइकोचीतिनपुंसकस्येतिचानुवर्त्ततेतेवतनेचसंज्ञेत्यायास्वतृतीयमोते
दूकइतिकिंप्रीयतामाहोकिमनादेनाः स्वपंचद्वखेनुतोरमागतिदेशकुलोवस्त्वविशिष्यार्थेवाचकस्यपूर्वाविशिष्यार्थेवाचकरूपा
तिदेशेक्लीबन्वरूपार्थंवन्नेस्तात्पुनःसर्वकार्यावृत्तेःस्यन्यत्रविस्तरःस्यात्स्थितिरिपिमकारादकारउच्चारणार्थःस्वनडवराजस्यायार
णोनसिद्धावुत्तायहणस्वसातयत्नेवहान्नाद्दिशब्देरत्नुपानेगुणागविवक्षितइतिजायनार्थोत्रिचचयोरितिस्तनेतिसर्वतःखिन्त्य
त्रबंदेश्रुतुक्तेनोहानेकनेयेस्वाद्युदात्तनिपातनेविवक्षार्थेनिपातनंनाम्नात्याहरशेप्रयोगेप्वामेन्याहशप्रयोगकरणं वधादेशोपि राम०
स्त्र्यनुरूपेनोहानेस्वनुदात्तेवोच्चारणायेस्वाद्युदात्तेनोचारणविवक्षार्थेतदुक्तेमसतिपातेऽनि परमास्यिशब्दाहावनोऽनेनराय

१२

स्याप्रियस्यानित्येचात्रतद्विवक्षायांनमानुमितिमाघेस्पष्टं उरान्नन्त्वफनेरट्क्लेपारावद्वेपेतदात्तनिवृत्तिस्वरेणविशेषं नपुंदात्त्वंरघनी
त्यारीष्वर्णवृजापनफलंतुहुन्तन्तेनमानाक्षिन्नेत्वाकाञ्जानाक्रदुशौन्यनेनजन्स्वरकानडू सिद्धिरितिदिक् ज्ञेरैतेति आगत्यादिति
भावः अत्रापिनपुंसकस्येतिसंबध्यते तेनधाजआरगमुहनेतिकिप्रत्यये रषिनेत्याहैन०तदुक्तंप्रमाणस्यैवविशेषणत्वेनाति
हस्वात्रान्तणोनेत्यादिसिद्धं स्वधियेति शोभनज्ञानंज्ञानवत्त्वरूपेकप्रत्ययेतिमिन्नत्वात्पुंवत्प्रथोपदेशः प्रकृत्युज्ज्ञानवत्त्वमेकेनत्वमपि
तिमकरत्वमप्रमादिकेवाचिनःपुंनपुंसकयोः संज्ञात्पुंवत्स्वेनहीकाविकारवाचिनोनित्यनपुंसकसाहनं सचेमाहीकंमधुनदयोरित्य
मरेतोन्तःभाषणमधोष्टप्राकृत्यस्त्रिलिंगव्यत्ययोरहरगायेतुमाधवागावेभवेतइतितासिद्धद्वीरवाचिनपुंसकमेपुशब्दातिप्रायेतो
जिरिक्षुः क्वैतिमांसपजरत्नानापदादिरूपसेव्यानपुंजितविकेनेजिमावःपूर्वविप्रतिषेधेनजिनत्वमित्यन्वादेवनुस्मिइदं किंपवे
विप्रतिषेधेनेतिवाच्यांतदेतेनमिकतापवाक्गतिकारेविधेःमत्वेनपदागमाऽजन्याद्येनतुल्किविशिष्टस्यतद्धहणेनायहागन्तत्रेषकी
तिरीशाभावाद्गीरस्पमानस्यनमावधानमित्यस्याभावेनतन्त्रत्वप्रातेः मध्ये हजिनात्योत्रपुनस्त्वंतन्त्वनपेकृपाकोऽनेकजंपसे
वमायेत्वदाहरणान्तनामादिपवान्वेनहिसर्वयात्वान्यथाप्रथमोपस्थितसर्वनाम्नामाराहरणात्यागेवाजानापामादिविवेत्रेवदाहरणा

ल॰श॰शे॰ स्य संकोचकत्वेमानाभावात् । तदुक्तं न चोदाहरणमादर्शनीयमिति । ग्रहीहनाजिरिक्तोदाहरणाभावइत्येवं परमप्यानावश्यमीयमि
तितत्तरत्थइत्याह । सत्वेति अत्र श्रोमुनलवनकत्वेचेप्रहतिनिमित्ते । पूर्वत्वेत्वभावेनाधिन्वात्मा भावोचितयमर । पातेइति अत्र न
दूनं नलु मनेतीन वेषात् धारणादिकत्वं चास्यैकं प्रमात्रा विमित्ते । हेधातोरितिन्हस्वस्य गुणः स्यचइक् । आरे एङा नकर्मा घमृह
स्वपरेनकर्मधारयो निर्धारितो तत्र मासोत्रेनेकवचनेन तहाहारश्रेण्यादिसम छेइत्यपपाठः । क्वचोस्म... एवोचित्यात [redacted]
कृतां एवंभागो ऽवर्णसह शब्द शब्दान्तरस्य इवर्णोवृतो सह शब्देन्त्रे भ्यात रत मद्रूस्वाभावात्प्यर्थेणावर्णेरे । आस्य त्वं वर्णाभायेन दाह २५
इगोवेनिपथाप्राप्तमे वनियमात इतिनयथोसं स्वं कृस्वर हनोस्ति वरश्रो ङित्यादेरोदीर्घनिर्दिशादिति स्पष्ट भाष्येन चार्धमा
त्राणां स्याद्धर्धमात्रेवर्णावर्णयोमति ञनेरभ्यपत्वात् तस्य हशइगेव भविष्यतीति नार्थः । सत्रे वर्णेन वा व्य ञ्च ध्यर्धमात्रावर्णा
स्याध्यर्धमात्रेव र्णावर्णयो मित्यस्यापि परूपस्य श्रुतावैव इति सत्रेविनिगमनाविरहात्र्यर्णाभावो ञ्चकेनयाससमप्रविभागपरूपस्या
वाभास्यरूपत्वंमतत्वादित्याह । प्रगणामितिननचणपोहलोति विषयसत्रमीतिप्रागेवात्वनिर्दिष्टपरिभाषावाचेमानाभा राम॰
वात् आन्वेरूतोत्त उकापन्याह लादिविषयाभावेनपूर्वे [redacted] भावात्प्रहत्ते छ केचित्तु नेनमितस्यसनिपातस्य दीर्घत्व

२४
विनाशावश्यकत्वेन तद्विषये संनिपातपरिभाषाया विषय एवं नेनामीति दीर्घस्य स्यपिचेति दीर्घनित्य न्वात्प्रावनश्च माघवाणायमाङ्क्या
मणिकुलमिमित्यादौ नपुंसकहस्वत्वेरूपस्यापि नो निष्टुमसमुदितप्रातिपदिकपेरूढ स्वस्य वहिरंगत्वेन वर्णामा नाप्रयेनरंगत्वकि
आसिद्धत्वात्स्यचेतु पन्चकारमिदृइति वचनान्नालापइनिसत्रे ह्रूति हस्वग्रहणाच्चेत हस्वस्यापिनानिसत्रेन रंगपरिभाषा या अप्रवृत्तिर्वरे निते
षाम् पञ्चापवादे ष्वनत्वकेञ्जेनानेचमुपञ्चावाद्ध स्वप्रत्रेः नवेवं सनिपातपरिभाषया व्यर्थातस्याञ्च प्युञ्जो व्यविरोधेम न कल्ला
त् । किंचस्याञ्च पितापदार्थः अत एवसंनिपातपरिभाषादोषनिरूपणाव सरेवर्णो र्थः प्रत्ययो वर्णो विचालस्या निमित्तं
स्यादित्युक्ते नचनप्रत्ययः सन्निपातलरूपः । अंगसंज्ञा नहि निमित्तस्यादिन्याप्यम भाष्यविरोध इतिवचां तस्ये केदेशयुक्तित्वात आ
न्यथा शैवइत्यादावपि मालोप निमित्तन स्यादित्यन्यत्रान्तस्पतं ग्रामणिपुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ प वौत्त रपद निमित्ते हस्वे बहि
रंगपरिभाषयापि सिद्धत्वात्च्यादेशेन ह्रन्मेडग दृति सत्रेदहस्वस्यापिनान्यादोनडुपन्याएकदेशिन इति नवाद्विधेयइत्यलम् ॥ ॥
इत्यजंतानपुंसकलिंगाः ॥ ॥ हो ढः । कलोकृनिपदस्यस्को रित्यनोगइत्यनुवर्तते के लिपरे पदं स्य पदांते विधमानस्य हुस्याप्यर्थ
: इस्कोनविहित स्कन्यापधासिद्धेः दारेषोदारायहरामोपदेशिकदादित्वव स्त्र रूकत्वार स्वनादित्यभिप्रेत्याफल्लितार्थमाहो

ल० श० शे० पदेशेऽप्रीति० एतच्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितं० तत्र हि घत्वस्यासिद्धत्वाद्दुत्वप्राप्तौ नीत्या शंकायां वाहन्त्वेन समाधानं प्रयाथे वैवंव स्यामिहोढः
अत्र हेरिति ततो धातोरिति दृशेरिति वर्त्तते निमित्तनामि पुरस्कृत्य हेतावाहुर्हन्त्यनेन हन्त्यस्यापि विधाना तत्र नदीषु इति तदाशयः तत्र प
तो रिति सूत्रे भाष्ये हन्त्यकारादेशे न्यायनुवृत्तेः फलान्तराभावेनात्र हुयेदेश वत्त्वादिलन्तस्य केवलस्य सामर्थ्यात्तत्र थोऽपि कारानुरोधाच्च पवंत्रानि
वेध्य समर्थके ध्येव अनन्तरस्य नामधातुविषये हामालिनादिष्यन्त हो हत्व घृत्वामावो ऽसिद्धौ एवं च नदे कवाक्यतया प्रवाहन्त्वकेऽपि हादयस्या
परेशकालिकत्वादित्वबलत्वे ऽकत्तौचितानन्तरं तरंहादेरितिवर्त्तते तिभाष्यस्योक्तः शयमडो नतो घोदोहस्य तु च्युते कथमपो गाति शंका
यामेका च इति सूत्राभ्यामपि प्रसंगात्त्रितीय धातोरवयवो घोहादिरस्य पर्थं सत्त्वाग दे भयजेर प्रसक्तये गापे वित्या हेममगमात्यो तूर सूत्रे
२० आवश्यकं वैयर्थ्यकं कटाप्यनुगच्छ दोग्धेति तु व्यपदेशिवद्भावात् सिद्धमिति भाष्ये उक्तं तत्रान्तरापर्थं वैयर्थिकरणपमाव शपकमिति जवद्द
तानस्येहानावश्यकत्वमुपपत्तिनेत्यत्र सा देरित्यस्यो कार्थेक तत्वं सत्त्विति नामित्यनन्यत्राविकल्पः धुगित्यादि शिसद्धये गोनो तः आवदे वि
कप्राप्तो योगिकयोरेव परेद्धिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु मतन्तत्रापदेश ग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन रपतमयो घात्वसन स्यात्तात्सिद्धत्रापम०
स्य भाष्यविरोधेन वाप्रामाण्यात् किं तत्र हि भाष्ये इदमुक्तं इहाहि वाक्यणे सर्वे सवसानव धकग्रहणे ऽस्त्रसूपमाश्रायतनयत्रा स्येत

इयानिह प्रत्ययेह आशास्यतां नरेशा लौकिककर्मप्रयोगेऽस्मिंश्च लौकिके प्रयोगस्यानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोगश्चपास्यते का
मानुपदेशोनामित्यत्र त्वेवं प्रस्ताववान्तानुबन्धकेत्युक्तेन्याय्यस्यात्रीन्यत्रापितुल्यत्वादितिवोध्यं: एकाचोऽरुणप्रसतरस्य तिवत्तु युक्तं॰ भव
यदा शक्तिकल्पनेन लाघवात् निमित्तामिति व्याप्या मित्यादौ प्युतान्त्वादे वसिद्धिरिति भावः सामर्थ्यादिति भोर्थे हरा स्पत स्वाहत्य पंचत्वे
गुनरनु रत्रोप लाभावइति भावः धातोः किं तेहाडित्यादि: ननु दुहन्त्वे धात्ववयवमेकाजुपदं दुह्ति गधितिचतत्र) घोनाशंतोप्येनवशर दुधि
तित्वेनावयवरूतिकुपंभेस भावोतत्राह अवयवेपिवदिर्गैतिविशिष्टोयदेशो मुख्यव्यवहारः सो स्यास्तीति व्यपदेशवेन तुल्यमित्यर्थः दृदु
माधंतेबत्सूत्रे भाष्यस्यैव कावः किं लभ्यते धवः किं को त्यमितिकस्य सकिंहास्याति दंगिति अत्वसतेस्यति सूत्रे प्रधानोरितिनिषेधे
नकारस्थैप्रत्ययप्रधानस्ततक्रियागावकेस्यापिधानुत्वादितिभावः नचधातोरुच्यमाने कार्येतत्प्रत्ययेभवतीति परिभाषयाकथमत्र घत्वादिति
[redacted] त्वप्रत्ययोधातुसंघन्नेनेनविहितः प्रत्ययप्रकृतिवाच्यस्य पदान्त निमित्तत्वेन प्रत्ययपानमित्वाभावात् अत एवाप्रशान्तितिवारि
तार्थमप्रथामोनोधातोरित्यत्रापि नान्यद्देनैनत्वानापत्यान्तरसंग्राहः स्पष्टं वचाद्दुह दुहेः प्राग्विरन्ये सामप्रामेरनमपत्रमासेपे॰ इयपएग एणा
स्थानेरति॰ नन्वेवमहुहितरामित्यादौ लस्यात्र मैकवचनेडरतस्य संप्रसारणे चादेलः इनिरस्पीय निम्नवययथासरव्यासं वे चारदैषः आन्वे

ल०प्रा०श० सत्रेत्य कारोपदेशः किमर्थ इत्यादिभाष्यविरोधा शितिचेन्न प्रदेशेषु पराङ्गित्येव मिद्धे संज्ञा विधान सामर्थ्येन तद्भावनयरूपायणाच्च दी
र्घः वा त्वस्य संज्ञा तिपक्षे भाष्ये संप्रसारणस्येत्यादौ संप्रसारणाजातस्य सट संप्रसारणग्रहणेन ग्रहणमित्युक्तं तथा तदेकवाक्यतया त्र पक्षे
तद्भाविनस्य संज्ञेति भाष्ये सूचितं तेन घुम्मामित्यादाववयिन दीर्घप्राप्तिः अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं रूपं गाइत्यादौ पूर्वरूपं ना समानाना ग्रहणा
नु भाष्ये प्रत्याख्याने तथा च भाष्ये शकन्धुमित्यादौ पररूपाभावाय समानानां ग्रहणाकार्येन कार्ये स संप्रसारणाच्चर न्यायेन संप्रसारणा संप्रसार
णापोः स्थाने स कं आदिश्यमेवृद्धिने रं संप्रसारणं हूतं इति दीर्घत्वेन प्राप्नोति वचनप्रामाण्यात्त्ववियतौ ति न संप्रसारणं इति न सर्वे
ष्य वचनप्रामाण्यात्पूर्वरूपोत्तरं न च युज उ अव त्र सिति स्थितेन रीत्याद्दीर्घे पूर्वरूपेन स्यादिति वाच्यं अन्तरङ्गपरिभाषा पाच्य
नियमत्वेन हा प्रह्रत्रेः न चैवं तत्र सवर्णदीर्घे प्रान्तरं न संप्रसारणे इति निषेधो न स्यादिति वाच्यं अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्विति दृक्
वाह ऊ अस्मेत्यधिकारः वसोः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तनेन चाठो विशेषणं तेन लोपस्यासिद्धत्वेन न हावहमस्येत्यादेः द्वव
ऊठ्नहूतः इत्यत्रापत्तेः हृदिविधावपि द्विसवग्रहयोजनेनेत्यापत्तिः सिद्धिः अन्तः अत्रापि पूर्वकरणेऽङ्गीकृत्यापि सिद्धिः अ राम०
नद्भाविनत्वेन तस्या संप्रसारणान्त्वाहे ल इति दीर्घोप्राप्तेः अमि पूर्व इत्यतः पूर्व इति इकोयणीत्यतोचीति स कः पूर्वपरयोरिति

चोत्तवर्तनेनदाहसंप्रसारणादचो त्यादिन ऊठ इत्वमेतत्पक्षतीत्यत्र विशेषणार्थं छंद स्ये वे जितं छंदसीत्यनुवर्तमानेवहश्चेत्यनेनेति भाष्ये वं गिणं छंद्वना
दिति अने नलोकेविष्वावाट्शब्दस्य सा वृत्वमात्रमुच्यते न त्वस्याठ्ठि लोपस्य स्यान्नित्यात्रां अभसेत्यादिमप्रत्ययेनवाहो विषयाणान्नावित्य
ग्रहणा कि यो य्युपलक्षणं वचादिभ्यो विहिते कित्वात्तु वा ठ्या नस्यावः परस्मिन्नित्यत्र काम्यत्वं तेन भाष्ये ऊकत्वे नयापाता न्वतौ संप्रसार
णाप्राप्तेः प्रतिपदोक्त पाकिशब्दस्य चापि विहितविषये स्वकौविषि प्राप्तिनस्यादिनवत्त्वित्यत्रग्रहणेनति लोपस्यस्यानिवत्त्वाच्च तेन का
म्यस्य संप्रसारणोक्तविहितविशेषणापकर्षतरप रूपेण फलमेतद्वसत्तो विभाषापर्वाराहापराद्वाण्याभिति स्यं चेतुश्लो हृ आगन्तं प्रश्च
वा यथामिति भाष्यलोकि कविषयहवां केप्रश्नेहद इति प्रयोगादन्यत्रापि विवसहुक्तमिति यहेषात चतुर्न हुदहतो वर्तनाम स्थाने
इत्यतेः पूर्वे नाम स्थाने इति वर्तनेन मावञ्चाछोनयोरित्यनो तुमनुकर्तनेनञ्चादिनि चतदादहितत्यवाति विशेषविहितेनेति पारूढगाले यजि
वेत्यर्थः नवाध्यते इति उपजीव्यत्वादिमिमावः अमाचजिअ ससंबुद्धावि जिविशेष विहितेनामेत्यर्थः नुमउपजीवकत्वेनावि
रोधाभावान्ततः प्राकृत्स्याप्राप्ते अन्तिमावः कचित्तु आमावनुमवाध्य घतिपाठः तत्रापमर्थः वहनवाहीत्यादौ नपुंसकस्येतितुमपर
त्वादामावाध्यते न तु नः प्रसंगाविज्ञानोतु न वा अध्यत इति हावेने तिअनदां अत्र चेन्यत्र रूपत्वं भवत्येवं तत्रोपदेशवैपर्थ्यो भावा

ल०श०शे० त्वसंयोगांत लोपस्येति हि स्थानिकंस्येत्यर्थः एवं च न सुप्रातिपदिकांतत्वाभाव इति भावः अत्र नङ्गानिति अत्र नः णकार च हलीत्यर्थेवदेः
क्विबन्तस्य अपसोः स्व पङ्गादित्वात्संप्रसारणं न तु हेन इत्यत्र स्तेबुद्धिनोपेवशं प्राप्ते अम आरंभात्मोपवादत्वेन नत द्विषये संबुद्धिवो
या नाप्यत्रिः विषयभेदेप्यविरोधे शस्यतु उपवादत्वमशक्यं न सङ्गे मेभाष्य इति चुनप्रत्यय लोपविधायके प्रत्ययात्तुन्ये न रेवा च्याख्यानेना
पवादत्वस्यैवासंभवात् ध्वनिते चेदं प्रत्ययलक्षणात् तेभाष्यकैयटयोः एवमेवोक्तं तोउन ङ्गानित्यादेस्तन्स्त्रीसात्दरणात्वमुपपद्यते इ
दमित्थं कुसहेन्याः अपवादस्य न्यर्थत्वं चैत्यर्थं क्रियते लोके न्विति एतेन तुपमाप्ये घ्वाहेन इति व्याख्यानं तन्न हि न्तान्तपनेन क्विबेत ससाद
व दोघि विधाना दान्ये नाम यीनि दिव श्रौतन्नानुविधेयविषये उचारणार्थो नामपीमेङ्गे वोचितं अन्यथानान्तेस्य विधानमित्यस्यापाव त्रे
ः ध्वानं तेचे स्मद्दु स्तेत्रेभाष्येतत्र हिन्तिवाभावे ऽहदेशे पर्व सवर्णो हा घेम्नाशंका नुनासिकोपधत्वादिति समाहितेनत्तु चारणार्थत्वादि
ति किं चद्वितीयवर्णो चारणसहायसंपादकेन च प्रितार्थे श्रुतत्रत्नत्रविशेषणार्थे श्वविवद लोपस्त्राप्रैमोमानाभावः अन एवतस्य
लोपश्रितस्तेन तु बंधानामकांतत्वप कैव्युत्रौ हित्याहीनां सर्वादेशत्वापादनं भाष्येरुक्तंमि त्वइति निमित्तत्रे च भाष्येति निप्रत्ययस्य
णोकतैव्यमिति वार्तिकस्य घुम्याभित्पा होन हभावाद्य लमिलुकेदित्वमाश्रित्य च प्रत्याख्यातत्वादित्यन्यत्र दि केचादेशेषु सर्वत्रानुकारा राम०

३५

णानामुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञकात्वाभावाच्चेति प्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेवस्यान्तथाविधेयविषये उच्चारणार्थो चामप्युवनासित्वेनेत्स ज्ञानएव
वेत्यङ्के स्येत्यत्राप्यक्रे ग्रहणाभावेरीविभित्यत्र लोपमाशंक्या नुनासिकपरत्वे ग्रहणमिभिभाष्ये त्रक्रेमात्वे शितोनुमितिस्तत्रे भाष्ये
धातोरित्यस्याभावेसिच इत्वा स्पैत्सी हित्याहौतु समाध्येकसंज्ञा हेपाकरणे न समाहितं न तु सिच इकारस्योच्चारणार्थत्वादित्वाभा
वेन त्युडादात्तु कारस्यानाकाभ्यामेवानिइतिरित्वमनस्येन्संज्ञा० अननुनासिकत्वाभावात्० अत एवने घादिभ्यो त्युप्रत्ययेन तरने
ति गवंतप्रयोगोग्गानुनात्ती जिसत्रेभाष्ये० त्युःकर्त्ति थीष्ठेति त्यमरस्यप्रमादः अत बार विमधोनुहलंत्यस्त्रमाध्योक्तरीत्यातेषांव
वसितांत्यन्वाभावेन फलाभावेनचेत्संज्ञाशान्तौ प्रस्तेरुच्चारणार्थवर्णाश्रहितेपुसस्तरायस्पात्दहितेलरुणा० द्वितोस्तु नो वितासा
न विधोपरः शब्दार्थ इतिन्यायात्योगाभिरित्यादौ नोननुने० स्यानिवडाखेनभाव्याजि देशिकधातुत्वं न हो त्वेर्केः सत्त्वात्
गमेरिडनिवद्धनोपधालोपअन एवसद्भुसनिः अन्यथाहनो वधत्तु जी विवसानस्यातत्र स्ले इत्यत्रापि निर्विसर्गएव
वाढ इति के चित्त एव चाचातिस्वारितोम्मत्साग्नाम्नेरिति चेज्जत्रवि इकारस्यासाचत्वेन संसमनेमं तोतत्नः स्थानेजायमानो
कारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्यचपुस्तस्वारितयोर्योणाइति स्वरितस्येवाफलाभावात् ०। निनिप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमितिवा

ल०ग०शे० त्रिंकेनगरथाप्ते घ· अनेराभांनं घो यितु घोशब्दस्यवो घ्यं· आलिपितेनेति अनलिप्यायिन्य नपर्चेमी समासस्या प्या अप रामारिति
माव:परोन इतिपसंज्ञाहिन्यनुहन स्पविभक्ति विपरिणाम [illegible] इतिभाव: अपशु का येति दान्तो नियपान्य देनेन घुभिरहुमि गत्या है
यठपमानमेतो दान्तेन्वसिद्धे· अन्वयपाह न शजि साधीनन थोक्ते गतस्पपरत्वे तु मान्यमानो कार: सवर्णग्रहके इत्यर्थे ज्ञायना थीमिति ति
त्वाताभिनिसूत्रे भाष्ये कं घुम्मा मिज पन्नो दूनाकु· नो त्यनुहन्ने: मय समा नपरन्याल्कुरुत इत्याराख शिनिनपरत्वाकुणाभावोयथास्या
निवस्त्रे भाष्ये गक्कस या प्रकोतेदो घीमावइतिके यवस्त देनेनयराम्नो· दो घेस्तवहिरंगतया तेनव्या ह्न नेरश कन्वाच· आत एव अ
नइति नपरत्वेन चिकीर्षतो न्या देह लिचेजि हो घेस्यन व्या हन्नि: आत एव घूचइत्या देचा विति दो घोंमदि: य इतु नेफां नस्या
पिषट् संज्ञेवतु नलभा वच्चार इन्यत्र लुप्यायने: नत्वरो नेपुर्को तुपरला घवा भाव:केचित्तु सडिन्यासिद्ध ग्राघ थेपर· अर्थो
न्यरत्वेचामःशब्दहारक सवार्थे:प्रधानत्वेतिनमो गोति प्रसंगाइति नत्र शब्द हारकोनित्यस्य शहनि क्यरत्वा घवधित्वस्यप
रत्वस्यवार्थे आरोपइत्यर्थः एवंच गोणत्वा नत्र संबंधे तत्रिस्पिन सैवं घेन विभक्तिः पूर्वपरासंबंधेनान्वय इत्यपिन· प्र के राम०
निप्रत्ययार्थयोः साह्य संबंधेन ल्कप्र स्यान्वयस्य भंगापत्ते: अतएवगंगा पाद्याम इत्यादो गोणापरहाव धिकरणान्वादिति

३९

स४

ल०श०के० तिनिर्देशात्राद्विदेइति अवोरस्य प्यामित्यनेनन्वे चोरहेत्यनो देहु धनाति नीयत्तोनेति चवनैतेनसहनई सूत्तइति· कुरोमरी ति लोपस्तावैकल्पि
क:प्रियचन्वाइति आगत्वान्न हतस्या पिचतुरनड होरित्याम्नामो गाने वित्तिचन्नपक्त व्यन चान्य नोन्ना· युद्ध भीति न्ये नसंख्यापूर्व्वस्त्वहे न्ने
त्तस्यवंस्त्वा गो युकश पपरत्वान्नधान यायेनसं ख्यारूपा र्थस्यान्तुपस र्जनेत्येवपूर्ह्होना यसर्जने ह्युमेवनसंख्याप देनचसरव्याय मेव
तेतेःसंख्ययपैनाहोत स्य प्र धान्यान्तत्त्वा सिद्दापद्दावद्दिन्यन्वयोस इति नाभोगासतिन न्ने प्रियपञ्चोऽप्यहोन्य नेन प्राडिति गाथीत
वेधानापन्ने: आकडास्त्रेभाष्य स्याडुंसत्तया व्यवहाराय सर्वेनामसज्ञावरत्नोयसर्जने नूतिवेधनारंभा चसर्वेनामसंज्ञा स्त्रनि
नषड्भ्य इतिसूत्रवियथाभाषोगाविरोधापन्नेश्चेत्यलेकम निनितिनरो चेद्दड़ानि गोचुमे वड़ा वाद्दिलोपेक र्त्रेसिद्धि पिरावृत्ति द्दोति गालोपःवस्त
तोलयोस्त्रे वह्मिप हां नः पूर्वगाः संजिनन्वयमस्तिकर्त्रे हन्निति भाष्यात्तेमोमगाइ त्ति सूत्रेह हृत्वक रोती ति भाष्य सिकडे श्युपि नित्वारकमे
लहद्धोवितोरसनभिधानमेवोचितयातास्कानसंति विपन्नोपोव्यारिति यलोपात्तग्ग लोय स्यस्यानिवत्वेठनयलोपनाचिव धात०प्रशा
निति शाम्यतेोक्तिपन्नुवनामिकस्यातिरोघः अयं शांतिसाम्या न्यतरव वाचकः सत्ववाचीति खरादिस्यादेठपस्यनाप्यपर्वस्य म्पवाच
न्यसत्वार्थके तुरपाठ ;सार्थकडातादि कर्विमक्काविति· अयकन आउत्यगोनुद्दमैरिति भावः अ कव्याहित स्यापीतिनन्तघाप राम०

मित्राविभक्तिः स्वरितत्वप्रतिनादिनाभाष्ये साधिता अत एवेदंशास्थले स्वपिन॰ अत एव स्त्रियाः पुंवत्सित्वे त्रिस्त्रियाइत्यर्थग्रहणमिति
प॰क॰ भाष्य॰ क॰ नोक्तेभाषितपुंस्कादुपपत्तिश्चन घावेनयोर्विपर्ययेऽस्ता जिहिकृशहायोगेऽन्यस्यापरकस्यशब्दांचपभतेऽव्यक्तित्वाशेसंवंधेचमात्यर्थः स
चसंवेधोसुत्व्यस्य सारूपान्तंवेधएवच ग्रहणात् सुखचितरिति हिक॰ण त्वाहित्वमिति न्वतुप्रवेत्राऽसिद्धमहित्वेऽनित्यात्वात्पूर्वमेवहित्वयुक्तं॰वा
कृतावाकइति भाष्येहोहरणाख्ये इत्येवशोहित्वपिनित्यहन्तेरावश्यकत्वात्स्त्रत्यथाचत्वस्याऽसिद्धत्वात्तरंगस्यवहित्वेत्यस्यचत्वेपर्वत्राग अ
वणापत्तिः अवसानेचर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्स्वपरत्वाभावेनतस्य चर्त्वस्यमावेनापिनन्वचकस्याहित्वेपि अवसानेचर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्दुका
रेकशियरेपर्वस्यजरत्वशकारान्ते च्चत्वीभावेगअवरोडुवोरमिनिवार्यंनहुनेऽनवसर्वत्राविधौयामित्यस्याद्वत्वेकृतेपिप्रत्यास
त्याहित्वाश्रयस्यकार्येकर्तव्येऽसिद्धत्वेनेत्यर्थःऽजिनहोसःएतेनाहित्वेपरसवर्णत्वासिद्धवत्क्वचित्सप्तमेत्यत्रान्त्यकारकन्यार्थ
मितिवचनसामर्थ्यान्नवणोहित्वेनरस्ततिरित्यणाल॰स्तरवयुत्वाद्वादरूपत्वाहितिचेन्नपूर्वत्रासिद्धमहित्वेइत्युक्तहित्वकर्तव्यान्यद
ासिद्धेनेत्येवार्थोनतुहित्वस्यव्याप्तिद्वन्द्वेनेतिनद्यर्थइतिणत्वोऽत्रसमेवहिर्त्वमितिमावः॥ सूप॰ अत्रचवरोऽनुवर्ततेतेनसमभावद्भवचन
मेवात्रसूप॰ एवंचखरवसानयोरितिसिद्धे शरनिवृत्तिफलकएवेसाविधिरित्याहोरेवेति विपरीतनियमस्तान्नहलोनेनरः सेवोपइ

तित्यायेनतस्यापिकिंशरत्वात् ॰ अनपेरुत्वेत्तरंगत्वारारेशा न्तर्गमकचपंचपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोतिअत एवमिधकोत्यनाकचि
धित्वंनप्राप्नोतीतिभाष्येयवेपरुहे॰ त्वान्तरंगत्वाहित्वेकश्रिपाघुक्तेनथापिश्राहत्याश्रयरोनसाकस्यादेशइतिकेयद॰रस्मोमः जरोः सः
साविजपेनोतुहनेयहसाविनिःऽजेश॰यःसाविनपतःसाविजिवन्तोरस्वर्हाहनइत्यपेनोविभक्तौविन्यनुवर्तते॰ साविरुमोरहस्यात्स्वभवतृतस्य
हाविभक्तौविमेति॰हत्वाराधिति आपातिवर्त्तते॰हत्वयितिवर्त्त्युक्तं॰ अकेऽमिपर्यादासाद्दितीयोनपवर्ततेइत्याहुनन्चिदंर्नत्यस्य लोपः
स्याद्दृगेआह॰नानर्थकेऽतिक्यवहप्रयाससङ्गात्रेगभाष्यस्य प्रत्यलानामनर्थयोपपादनेनभाष्येप्रत्याख्यानाचन्नभ्याख्यानेऽनापीत्यतोनित्यनु
वेत्यहल्लोपितिसप्रत्यायस्कोप्रकल्पनस्वालोत्पस्थानलोपप्रयोपरूपेचेरुऽसिद्धिवीघाः तुनदीर्घोयेहुयालोपस्यनित्यत्वात्स्वलोपस्त्रभा
मितिस्थितेगस्याकारस्पंचेनादेतत्वाभावाद्दीर्घोनस्याद्दितिनत्वाहाद्यंगवरीति॰ आदिरन्त्येनेति सूत्रेनैरोत्यापंगशद्वेयोर्दिशिष्टशक्तेनया
नत्वाप्युक्तेकायोऽपिसहायेनस्यारित्यपसार्द्धसन्नसस्तिशिअ सहायेऽत्यर्थः नहारिनंरतयाक्रिपमाणकार्येनेदादेगहेइत्यासहायेप
प्यादित्पन्वयः उपमेयेसप्रमेवर्शनामसमस्यनादिवाचितिसहाहादाविवेनिएकोमिनित्युन्केरीरद्रातिरिवंयीनलहेपाचचन॰
आदिवन्तेनेपरमोयागेवाअाघुदीनत्वेकार्यस्यप्राधान्याद्दयमपिकायोनिहेसएवनराहेकार्यमित॰न्चिदरणइतिस्थितेस्येमा

ल०प्र०री० वात्परत्वाद्दनादेशेसकृत्प्रवृत्ताविति न्यायेन सैमैनेत्यादत आह नित्यत्वाद्धिति· सेमेत्यादेशे तु नानादेशोहल्लिलोपेन वाध्यतन्न स्यात्तो
पेनेवाधकाद्वाधितत्वात् प्रसंगसैवात्र हलात्त्वकोकोरित्यनयोः फलमाह ककारयोरिति· अयं यस्य वेनाम्नामित्यकच्चेतिभावः
अस्यानवयत्वेपिनन्म ध्ययति नन्यायान्त्र हि शिषे प्राप्तिरिति वोध्यं हमौचा अत्र द्राजत्वं त्वा भ्यामित्यादावहुदामविसा वेकाचइति वाविकृ
हात्रन्त्वाभावायोभयत्राप्यत्र हल्त्यप्रकर्षाभ्यामेनोहत्रादित्यस्यसंवेधात्· एवं वाभ्यामित्यादौ मवोन्नदान्ने एमिरत्ये प्रयाण नरेषामित्या होन याप्र
वत्तात्० नन्वेवमप्यन्वेहलि लोपेनाभ्यामित्यादि सर्वोतुहान्ने एभिरत्ये ऐषान देषामित्या होत याश्रवताते० नन्वेवमप्यन्वेहलि लोपेनाभ्या
मित्याः सिद्धावत्तु हात्वेनैव सिद्धावश्य विधाने व्यर्थमत आह साकेकाचेमिति· शिवान्सर्वादेशइतिभावः सेज्ञाणजेयोस्के नेदंएतरत्वन
मोरित्यत्र रस्सा हच यामिन च त्यदाद्यत्वेन सिद्धेः कारविधानमेव साकचि सर्वादेशार्थमावश्यति किं शिवेनेतिवाच्यं· अन्यार्थतायत्ते गुह
तायदो· पूर्वसूत्रादिदमइतिएणाह ब्रतेसो रित्यत एतदइति यातव नौतौ अनु हात्रयतिच· विधान्तुमिति· किञ्चान मत्राद्वानेज्ञापनम
वक्तव्यमवनेनोविषयत्वंतत्वे दमेवेतिनायह्हः स्पष्टत्वे दमो मः स्मग तात्र खित्तिड·योरिति दूकत्नस्याविकत्वान्नजशत्वं : लौयद्र तिनकार
लोपइत्यर्थः न चात्र श्लप्याणत्वाद्धत्त्ययद्गति निषेधन प्रातिपदिकत्वाभावात् थैललोपइति वाच्यं युक्तसेयथाहे शेन मिदेः नचैकार्ये रामं०

कालप्रक्रेरो सः ज्यावस्थितप्रकृत्यमध्ये एकतरप्रत्येकेरणलंचस सिद्धयाप्रत्येकोनेरणादोष दानस्य कार्ये परत्वात् बाति तें वेदं प्रण घासंज्ञा
प्रकरणेरोप्राप्येनच प्रत्यप्रतिषेधेदोषः नत्प्रत्ये लोपेनेव ज्ञानिष्ठत्रेरपिनेवनुशासनात्वाद्विवाच्यनाङः संबुद्धौ रितिानिषेधप्रत्यय
लक्षणोन प्रत्ययांतत्वेमादायनिषेधाप्रहत्याहोषाभावात्तस्य चेदेम थेवत्त्रे माद्यनाङः। हैत्तच्छंदसी तिगाज्ञनीत्या होमत्वाच्च लोपा
प्राप्नेः गजेनी वायर नीतार्थे धिकरणा चैमिक चूलौकेना स्तेपव अनमि धानानत्र नष्टवयरमे ब्यामिनित्यादावयमनया दित्याद्वत्वेनस
न्नस्याङ्यहणा प्रत्याख्यानेभावो नै संगच्छते इतिभावः सामर्थ्याद्दितनलमनेति निषेधान्तपत्वप्राप्रियास्नह्यरेत्यर्थः एतदनित्यत्ववलन
घमेववानपु सकानामित्याहिवाघ्यं न चपरत्वमाममित्यत्र घोषत्वाल्प प्राणत्वाद्दित्साह शेषेनपूर्वेसवर्णोदकारेरवारिघितिपूर्वस्यपदत्वा
त्व्राप्तन लोपनिषेधेनेदं चरितार्थमितिवाच्यं अतंरगत्वाम्पूर्वस्यैनेनसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वेनच पूर्वसवर्णोपिसकरवष्प्राप्राप्र
क्तिं यालापयायलूक सर्वोचित्यमित्याशयात्तस्य चेदेमायः ·अवत्रर एदेद्यत्· एतह्लल्वमेव डौ तछे स्यदाहरणमित्युक्तेः नवेति
यंचत्प्रमासेनप्राप्नेः अधो मि तिवाह कारस्य त्रज्ञापितत्वेनतद्दे शस्यान्वादितिभावः कालत्रयेप्रतिपार्थान्तरप्रहत्रिः प्राप्तिको
जऔ इति नजयोगेलो कचेरीमहतारा घनेलिपि विशेषस्य चात्तव्या त्कमामय क्ते वचने निव्रि देवेरीन रशिन्दा दावपाणतात

ल०श०प्र० त्वेनान्तत्त्वेमानाभावात् अत एव तत्तानमित्यादौ स्त्र्यत्वासिद्धिः स्वविधाविति स्थानिवद्भावनिषेधकः समास इति भाष्येऽस्य च विधिशब्दो भावसा
धनः कर्मसाधनश्च तत्र णत्वादिविधये भावसाधनस्य विधये कर्मसाधनः कृत्वा तेन तस्मिन् पर्यन्तेकस्य विशेषणमित्याह केचित्तु मिति प
वत्रासिद्धमित्येव सिद्धेऽन्यत्र निवृत्तिफलको यत्नो हान्यत्र निवृत्तिफलकः सिद्धविषयकविधित्वमेव नियमत्वं अत एव प
रूपशास्त्रे पंचाध्यायी पंचपंचकं तत्राऽन्यत्र भवन्ति नियमेऽस्य तथा निषेधो गम्यता तत्तु केनादोहाद्यसिद्धत्वादिति तत्त्वन्यत्र विस्तरः रूपविधिशब्दे
न समस्तव्याप्यधर्मावच्छिन्नोऽन्यरूपकविधेयं हीत एतेन दण्डिन्या हौ वत्वस्य पूर्वविधावप्राप्तानिष्टत्वविधानाद्योगेन इत्यत्र संविव
याप्तेऽत्र संज्ञाविधौ दीर्घो न हंडिनौ अत्र नलोपे दंडिशब्दस्य घित्वविधित्वं निषेधापत्तिरिष्टेत्वान्नियमः असिद्धत्वेऽप्यघित्वान्नेति व्याप्ति·
न च पूर्वं निपातेन लोपेन लोपो घित्वे पूर्वनिपातनं इत्ययुक्तं यस्य पूर्वं घित्वं भवति न तु पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति स्त्रात्पूर्वनिपातः न चाघित्वं च हि
रंगतया नलोपे सिद्धं इति वाच्यं संज्ञाकृतं बहिरंगत्वस्याऽनाश्रयणात् अकृते बिवौ हन्त्रेहभिः कृतमिति किं इत्यत्र चतुर्थंत्र स्मात् एव
संज्ञाकृतं बहिर्भूतं निमित्तकसंज्ञाकृतं तेन बहिरंगत्वपरिभाषायां नाश्रीयते अन्यथा हत्रे हभिरित्यादौ बहिर्भूतनिमित्तानिमित्तकप राम०
संज्ञाकृतं बहिर्भूतं निमित्तकं संज्ञाकृतेन च ... स्यान् भाष्येतु नेनियाततपरिभाषयाहन्तृन् मिरित्यादौ तु कं व्यावर्त्ये सं प्रत्याख्यातं पर
इत्यनिमित्तेन नलोपो सिद्धः स्यादिति न द्वैयर्थ्यं स्यात्र भाष्ये तु नेनि यातपरिभाषयाहत्रेहभिरित्यादौ तुकं व्यावर्त्य संप्रत्याख्यातं पर

३८

रत्वद्वायलोपस्याभिसन्निपातनिमित्तकत्वात् असन्निपातनिमित्तकन्लोपविषयत्वं हन्त्रेहधनमित्यादौ नामन मिधानमिति नरु शब्दः नरभावे
कृतेत्यपि तथैव न च सन्निपातपरिभाषया तामात्रव्याहन्त्रेप्राप्ती यान्नियमार्थकृता तिकृतिगौवनान्पत्सरूमकल्पेवेताऽनिवाचीर
त्रहश्चत्रामित्यत्र नलोपस्यसन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक् राजनीतिविभाषा डि.शेष इत्यनोपविकल्पः प्रातिदिवेति क
मिनं तेऽहलि चवौ रूपधायाधाइति अत्तेसिद्धिधातोरित्यनो धातोरितिपाचवत्रजेवौरितिधातोर्विशेषणं बहिरसिद्धिसंवध्यमानमध्याक
व व्यधिकरणं विशेषणं बहुनयन्नहपातौ चेरितिपत्रवानस्य भत्वाभावात्रमकुहेरामितिनिषेधेन धातोः किंच्छिः करोतिनेमं
योगः अत्र नग्रहणं स्पष्टार्थं संयोगस्य चमाध्यविशिष्टेन तहेतलोपात् सर्वनामस्योने चासिद्धत्वात्सिद्धे नियमो यमित्याह शावे
वेति अयथायाह जितेनात्तुनासिकस्येत्यस्यापि नियमइतिभावः अत्र सर्वनामस्थाने यहणं न संबध्यते नेतरत्र हरिहरैः इत्यत्र
त्यादिनानुसिकस्यत्रिरुद्धः इतिनिषेधाः इतिएतत्फलमेते निषेधेऽहन्ये शिवौरितिक्नोवौ सौचेति पाणिविभागत्तरार्थः
होहेते ज्ञात्रकारहस्यविधेशब्दांतत्रस्थाद्विसंप्रेक्षनना बावेधानत्यायेन द्वादेशयोवाये घातकत्वाहत्र्वेकन तु हनमाय
नरविन्यानेक व वधाने इत्यत्र धातोः कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषया धातुसंशब्देनेन विहितेप्रत्यये एवं तनहंत्रहेतामाचष्टे

२८

ल०श०शे. हंत्रेहयतीत्यादौ नन्वेतुपरेहत्र घ्नस्या हावेवस्यानिवासुकृतव्यवधानेपि श्रौतार्व्यवधानसन्त्वान्नत्रहननामित्यादौ श्रौतव्यवधानेश्ने
त्यचंभाष्येहत्रघ्नस्या हेतात्त्ववारणापहेगत्स्वेवेस्यजिविभेद्यव्याचष्टे. हेतेरिति. चपसर्गात्समासेपात्यत उपसर्गादित्यन्नेमेरघा
भ्या निति चना त्स्यात्ता छन्दसि त्याहायसर्गे स्थादिति. प्रकृतोपयुक्तमाहान्यवेत्यात अन्तः शासिद्ध एवेत्रसूत्रे स्पष्टं अत्रोपसर्गादि
त्यस्यानिहन्याणत्वमात्रस्यायंनियम इत्याहेके तत्रेति णत्वमपानित्र्यपिनाशान्तिपदिकान्तेत्यस्येकमनिचेत्यस्यचसमर्थतःवाध्यसाम
न्याचिंतोप्रयणात्सर्ववाधःइहमन्ववेयहणं हस्यानिकवनाभाववृद्धेमेत्तसलक्ष्यामतोव हुत्र हाणीत्यत्र प्राधान्यप्रधनाघनप
त्यत्र चना[redacted]होक्षइत्यन्यत्र विकृतःयतुकार्यकालपक्षे वाहरेणा हापोसिद्धत्वाद्दहुत्रह्माणीत्याहौनहोषःप्राधान्यात्होय
णेहेश एवलक्ष्याउयेधावधातिजिवनन्नहिणत्रियोपांतत्यारमाण्वान्वप्रवनेक्तौवानप्रधनायनकत्यत्रदोषाचमाधवेनोक्तमि
तिहत्रेक्षोहत्रघ्नाणत्वदृष्यतेनोक्तेतद्दाध्याजिनुषवाधेहाहेश्युप्रतिषेधोवक्तव्यः हत्रघ्नसुम्बुःप्राधानिहतेर
त्यर्वेत्यन्यत्यवेयहणंनकृतैवमंभवतीतिमाघ्नेत्यर्थः अन्यत्वे यहणानाहशोयलन्हिलायेत्वेमानाभावइतितदाशयः राम०
त्रनिमितिःएनचयेनविधिरिति सत्रेमाष्यस्यस्पष्टं अन्यत्रतेअलैवानथकेनतदेतविधिनेनत्वमुदाहरनेतनयहणाज्ञोह

१८

नप्रहणान. मघवाकुषघ्नौयैप्रधमान्तरतिचवर्त्तेते. अरहरितितेनानेकाल्त्वाभावात्रसर्वादेशःशास्ची. अवमित्यंचुधानोर्यहत्तं
व्याख्यानात्. नलोपिनइति अकारलोपाकरणादर्वकनलोपकरणासुविचकृतौ श्चाहितिभावः अत्रोगितहुत्तत्सर्वत्याख्यानात्
तेनेनपर्माशसिनाविन्यादेनातिप्रसंगाइतितुवौरनाकाविन्यत्रेमाष्यस्पष्टं. उपधादीर्घइतिसर्वनामस्यानेचत्यनेनः उसिद्धत्वमा
वकल्पेनेमानमाहतत्वावेतिनिपातनादिन्विनोरवेति सत्रेमाष्येतुमघवनशब्दो. व्युत्पन्नप्रातिपदिकमित्युक्तं मघशब्दादितिवना
द्यतिव्यर्थःभाष्यामपातिउपिनाछंदसि. मघवानमीमहद्दतिमम्पाठान्तेवनिपिवाध्यं. व्याकरेइति. केशान्दइतिमत्रेकेयरेइत्य
र्थः स्वंवमतुर्घ्यन्वेततस्यमितिधर्मसत्त्वेनत्रादेशेतरमावेफलमेरेप्रत्याख्यानासभवइतिभावान्वेचमघ्यनोहात्नस्यत्रादेशवकारा
कारस्योत्रान्नवमतुपिवृहस्वनुड्मामितिप्राप्नस्यमतुवुदानत्वस्पनणेश्वनिजिप्रतिषेधेनपित्वादरसाजेन्वेघकारात्कार
स्योहानन्वमित्यपत्तमेरोनेविनिवनःचादेशपक्षेदीर्घवतृवहुलग्रहणान घकारादात्स्यात्प्रकाशान. तन्वेमानाजरमाहरु
विभितिः मघवान् त्रिषोत्स्याप्युपलक्षराणामिदं अवेणस्तमघोन अतनाशिषछांदसीहतनमौतुपवन्याविधानाचंदस्युभ
वदर्शनादित्यत्रप्यवात्निकारणामघवनशद्दस्यलोके साधुत्वेनभगत्तथाचन अन्यत्रेमाष्येआवशेषविहिता अप्रशशान्यत

राम १

ल० शा० १० विषयादृशं नगीत्य न्यत्रविस्मार: छंदस्येवेतिनघर्वंसस्यासंप्रसारणायस्येति लोपेमघोन इत्यसिद्धि: व्याश्रयत्वान्नाभीयामिद्धत्वंनो
यसंप्रसारणा विवहिंगामद्धत्वंन स्याचाहकृमत्रस्यानुपाभीय त्वेनाभीयं नुरंवा स्यात्तद्ध्या ऽसिद्धत्वेनातत्स्या अप्रवृत्तेः अन्तरंग
शास्त्रीयप्रसं एवतेरा प्रवृत्तिसमानाश्रयत्वमव्याहेतामिति वाच्यं निपातनात्तान्तमघवन् णत्वमा हाय सिद्धः स्यादेशतान्तेनोरा
न्न इत्यस्य त्वया गतन्न खेरविशेषाभावान्न छंद स्याप्यासूः पामावान्नानिष्ठा मावंनं अन्तोदात्तत्वि तिकेन्यतत्वा द्यत्यान्ता द्वान
त्वं अनेनानाभिन्न अल्लोपोन इत्ययक्त्स्य तेतेनमघवन इत्यादेरोनानल्लोपसंप्रसारणोधीवणान्या दोचनाल्लोपः अल्लोपस्येन्यस्यस
त्वेनानः स्यान्नित्याभावेनस्यान्निवर्त्तत्रेणा तेनत्वाल्लाभावसर्वेयशारेशाइत्यनेनापिमघवन एवं स्येवस्यानिन्देनान अर्घविकारप्र
त्यभिज्ञाभावान्नैकदेशविकृतन्यान्न्यायावसरोऽस्तिनेचदृश्यव्यवत्यत्रमाघोनमघवनीनि युगागेनेत्रिपाहन्नावृगिमघ्वानिङ्पन्व
त्यभिज्ञाभावान्नैकदेशविकृत न्यात न्यायावसरोऽस्तिनेचेद्रव्यवन्यत्रमाघोनमघवनीति
भक्तोलिंगविशिष्टस्य ग्रहणात् तुम्नुशुब्दातिनेनसंप्रसारणगौरवात्तांगमस्य वलोपस्त्वनयवेविबाधित्वाल्लोपोनऽतिलोपस्य अनेनेति सर्वानु
हातंस्यात उरा[redacted]त्वमि हति स्वरेणानोदात्तत्वास्यान्नयवेहस्य साधुहान्नमि सात्र नाहवकारस्यानिकोकारस्यातेसनघमेहत्स्यानि राम०
कत्वेनातरान्तनयाश्वन्शन्न्स्यातोरान्ततयाकारस्योदात्तत्वेनान्तोदात्तः स्थानेडानसेकादेशस्योदात्तत्वात्० किंच लोपेस्यानिचेत्
४१

नयणोसंसंगः अतेः स्वन इत्यामिनर्देशेसत्यारोत्वव्हस्वावहमघवावदृपृक्तेपचानउपधालोपिनइतिङौपूर्विके त्यायनिम्मघोनइत्यारान्वं
नोहानप्रहानिकेन्द्रानानिर्देशानिखयपत्रि स्वतिचेन्नवाराणपरिभाषाया अनित्यत्वेन कचिदप्रवृत्त्याऽरेशाधातः एवनशरेआभीयत्वान्संप्र
सारणामिद्धत्वेवनोयोगातिनिषेधाच्च नसंप्रसारणेअन्त्यस्यैवनिषेध्यामर्यकेलब्धपुनः संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादनन्तरस्य निषेध
इतिहरस्यस्यास्यवयोलिंदानस्य चनिषेधस्तच व्यथिव्यध्याद्यव्यस्यचारितार्थ्यं पर न्हस्या हो पर्वसर्वणोसंघोप्येकादेशतस्याव
परस्मिन्निमित्तस्यानिवन्त्वेनसंप्रसारणत्वे पूर्वत्वेनैव स्यानिवन्नेनो कारवकारथा नामकत्वनिषेधघुइत्वमव्यघइत्राजसत्रेपयत्तोनि
वसिद्धमसंप्रसारणग्रहणस्येनान्तेऽसेषकत्वेवचारितार्थ्यमस्यवेको व्यन्त्वेनव्यवहितोपिप्रवृत्तेपेनासारमिनिर्देशाचेत्यापये नाहेमित्यकोरस्य
तिनवकोपकालयंकृ इयणइत्युपस्थितस्यपरेकवाकतयान्वयेनिमित्तस्यपराणान्वयेनयेननाव्यवधानपायेनदेवसंप्रसारण प्र
न्नरिहंसत्रेत्र्यधीतिनिवच्चन्त्वरूपिसज्ञाम त्यागोबाकुमर्देनैवसंबंधस्यानेनत्यपाविपापकेन्नयणा इत्यस्यामावानन्न त्रेवरेसमिपूर्वकेवो
च्यं ननसमत्वत्रस्त्वैवाभयोः संप्रसारणोत्त्रोतेनिषेधोव्यर्थोनिमित्तत्वान्तरपपत्तेःत्वत्यन अह अतएवज्ञापकादिहिनेडकोभाव्येहेमि
तेनचेष्टितेनानिमिषितेनमहतावलत्रप्रवर्धेनायोगमनिमित्तायोगान्त्यतेगतेस्वज्ञापयातिरस्यपूर्वभावे घ्यनीमिलन्दोलोन्ह्रास्यामितिन्या

ल०श०शे० यस्य तन्नायो विषयः कार्या अयवर्णाभेदेन लक्ष्मे तात् अर्वणास्तत्र सा विनियये रासस्य च तूचितः प्रत्ययत्वेन च सा दृश्यमनज इति बहु
व्रीहि वो जमर्वेत्विति श्रयीगोनिति त्यूरस्येस्य नन्ततःपर स्यावेत्याऽन्यपृथक्त्वेन स्यात्सस्य प्रथमैकवचनं अन्यात् किमिति अनज इत्यस्यैक
:शब्दो वा वन्यूहतिप्रश्नोत्तरमनर्वेति त्यस्व शब्दस्य हशो नर्वेदशब्दो वा वर्ण इत्यर्थः न च्चिह निरतनासिको चापो स्पर रस्व स्यानत्वे
वविधायमाने पि विधायेन्वाच्चा स्यात्तदजस्या हेतुनासिकः स्यान्न पर सवर्णं स्य य ग्रहणान्नद्वाव णग्रहणान्नदन्तौ चमानाभावादत
आह आश्रयादिति विशेषणमात्रेनान्वया असवर्णे शङ्कि भवः भाष्येत्वेत्तु नासिकविधाश्रयेन प्रतिपत्तिस्तो घवा यस्ये वा च्चारत्कार्य
गद्धेतुचारणात्तुदस्यैव विधानमित्युक्तेके चिन्नद्वंसवर्णामेदकाऽतिपकेह विरोधेदत्र भाष्यसंमते सिद्धंतमनेनगुणा अभेदको इति
यकेजातिपक्षे च तत्त्वा अस्यापि सवर्णय ग्रहणात्तत्सामर्थ्य ग्रहणे न निषेधेना योर्यान्ते अतरुवमाख्यानत्वपरत्वं को लघ्वीति प्रामाणिकाः
अप्रत्यय इति नुवा के मेदेन सवर्ण ग्रति षेधके त्व ग्रहणस्य च तत्रा सवर्ण इति हाशयः अनस्वमाख्यभावमाने न सवर्णानां ग्रह
णं नित्यवपठितं नत्वणी मि । एतदेवाभिप्रेत्य पाऽदिन्त्येनन्यायरिमा षपावऽत्वपरग्रहणावैयर्थ्यमाशङ्क्याप्रत्ययग्रहणास्य राम०
नञ्समाध्यज्ञापकत्वमुक्तं तेन चतस्या व्यापकत्वे सत्त्वे चित्तमप्रत्ययग्रहणस्यमण्डको रीत्या व्याख्यानं च संचितंतेन जातिग्रहणाप्र

४२

अस्य ग्रहणाभेदकत्वपक्षे आप्रस्यानयणानतासामान्यारोपेन निषेधान्निरस्तावनेपक्षे तोपऽहत्वत्व स्यात्प्रत्ययग्रहणं ज्ञापकत्वपरं भाष्यस्यैक
देशानुमतिङ्काण्परिभाषा बोधयतीत्यर्थः प्रतीयतइत्यस्य विधीयतइत्यर्थो प्रसिद्धौ केयरैने व्याख्यायित्वापरिभाषायाः सवर्णोपदेशेन समान
जातीयेऽभिन्नधर्मो चाते तेन च शब्दादिवधौ चत्वादिज्ञाप्या अयसवर्ण कारादि ग्रहणाभिरिस्याद्धुः एतेन पथीपनेः क्विपि यथा इत्यादि रीत्यया स्त
अत्र भ्रुवा थेन दत्रत्वार नास्यावश्यकत्वेनभाव्यासंमते स्त्रस्मान्नरनभिधानमेवोचितमेव अादिरित्यवास्त्वनकारेकारपरत्वे सवर्णदीर्घे णाद्रूपासि
द्धेः परत्रूपत्तनापथि मथ्यृभुक्षो लोपः भस्य टेः इत्येतत्र नाम स्थाने इतिन्या सेनुनकार अत्र णासिद्धाव कार विधानसामर्थ्यादितिवा
च्यं ज्ञानं गौरवं वपस्त्वरेणासद्धार्थमाकरोवारणात्ये०ऽनीत० आदित्यनुवृत्त्येवसिद्धे द्वयेनं म्रमुच्कणमित्यादौ वासवदेस्येतिवाच्यं
विकल्पपक्षे रूकृत्व अवर्णार्थः इत्यस्त्वादिति च तपरत्वंस्वरूपत्वार्थं एरादत्यनेको नोला घवामावात् अन्यथा विधेयोपित वरकर
णात्कु रुतऽत्यादौ गुणस्थाने प्रक्रियागौरवं स्याभाव्यवत्यथानाविव्यारोरी घीभावायनिरित्यन्यत्र विस्तरः धोत्यः धात्वडितिनो
त्केऽत्यज्ञायाआधानाविन्य स्पचानुसंधाने प्रक्रियागौरवात्ऽस्य देः भस्य किंपथि मथ्यसवुद्धौ नपुंसकानामिति इदं तत्तुमते
मेतितिनिषेधात्नाम्नत्वकमित्युक्तं पद्मयोगा इवा नपुंसकानाममतीवपरिनंतेया यस्त्रेऽडि ग्रहणस्य प्रत्याख्यानंत्वेनहेवमन

ल॰श॰शे॰ हेत्वर्थमितिसंनिहितत्वादेवास्तहनेत्येनवन्तावन्मात्रविषयतास्वेतिभावः स्मानोविशेष्यसाकांक्षत्वाल्लिंगानिर्देशात्स्तुकृतेसंदेहेत्याकृत्य
ति॰संख्याशब्दनवसंख्याप्रकारकबोधजनकाग्ंपचाद्ध्येयम॰ ह्यंतेसंख्यायितिरोहेवडूग्णाड्डितिसूचनधेतन्वासंभवात्वादाहसंख्येति॰सं
ज्ञायामितिसूत्रेचेदंभाष्ये नोपधायाः नलोपस्यासिद्धत्वान्नामितिदीर्घोप्राप्नेरयूमारंभः नामात्यस्यागतिशेषणत्वेनुन्याप्यानामः प्र
त्ययपत्वाहेववपचानामित्यादौपकाराकारस्यदीर्घवारणायोपधाग्रहणा॰नुन्निकिंवर्तुणाः॰नामिकिवर्मणोः॰नलोपइतिसुवः पंचा
नानामितिनिलिगावर्णनिपातनपरिभाषाविरोधः आपत्नत्वा॰अनणन्वाचानाम्भिकड्जिभाष्येस्पष्टंजातिप्रहणेनरागामेहकाचेन
तनसः भाष्यमानत्वानशुद्धेघारणादिनितुनात्रवकुंशक्यंरायोहलीत्युक्तुरांश्चनस्यचारिनाव्याप्तेनप्रश्लेषरागाविन्नवोहः वाच्या
हत्यात्रेनासिकव्यावृत्तेर्मेनानाभामेःभ्रुवंतत्रामेजरामेस्काव्यहेटुवीरन्वेनोनरनस्मात्रहतुनाशिकेस्पवप्रात्रेप्रश्लेषस्यप्रये
येगासकलोकारविधानार्थत्वेस्यात॰एवमन्यत्रापिबोध्यं॰रायोहलीत्यतोहलीत्यपकृष्यते॰ अष्टाभ्यश्रीशश्रुडिः॰ नितनो
कारस्यकारेअष्टा अनुडमित्यत्रेडिःशानामाहुरोःसवसीदीर्घेत्वाहितिन्यायेनोजरनानामिल्ववणोदीर्घेननआह
तोच्छत्वित्यमिध्यपत्नेः हलीत्यपकर्षहलाकोरादित्यनुपपन्नमतेआहकृतान्वेतिकृतात्वातुकरणमित्यर्थः लक्ष्ये गावशसंप रामः॰
५३

चन्येहितस्यैवैकल्पिकत्वयालाघवारघष्ट्यइत्येवदेहितिभावः ज्ञायत्यनीति॰ अर्थभावः हलीत्यपकृष्यमाणंवाकमेहेनपुनर्विधाना
नेनाघ्नन्डत्यसाकचित्रस्यपिप्रहत्तिरिति॰अर्थान्वामित्यात्वमात्रमित्यर्थः सत्रेशगादौघोतारछनःयतोऽसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्तेत्यत्र
तर्थः ज्ञापकादित्यत्रेत्यत्रघभिरित्यहं तेनादात्रेव्याहत्यर्थएवेचकृत्वव्याहत्यर्थक्रियमाणोदीर्घग्रहणमोत्ववेकल्पिकत्वेहा
पके॰नचाद्याभिरित्यत्रसावकाशस्यात्नइतिसूत्रस्याष्टाभिरित्यत्रपरत्वात्कृत्युत्तोनमामित्यनेनबाधेसत्तहतिन्यायेनप्रनरप्रवृत्ते
र्वार्थमेवतत्त्वनप्राप्ताभिरित्यत्रकृत्युत्ताममाभिसिद्धाप्तेति॰कार्यकालपक्षेअनोनितत्वेनुषरूत्वाभावात्अल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभा
वाचेतिवाच्यं॰पुनःप्रसंगविज्ञानवोधनद्वारेणहिसयपथेद्देशपक्षमेवाश्रयणावाधेनदृष्टवातेहिकत्वेज्ञापकमित्याशयात्
न्यन्यर्थित्रविस्तरः अष्टानामितिहलीत्युक्तेरोदानुहतनत्रअन्त्वेन्यतुसभियानपारभाषयात्रनाचिकिंतुनोपधायाइतिदीर्घेनलोपः
अतोदात्रत्वेतुपदहस्येवासिद्धेनलोपेतुनभिनिपातनयरिभाषानलोपस्यासिद्धत्वाहिनितत्र॰यत्वतत्रकर्तव्येनलोपासिद्धत्वेपितत्रकृते
ऽसिद्धत्वेमानाभावातसंनिपातस्याशास्त्रीयत्वेनतस्यनलोपासिद्धत्वेनालाभाचेआदेरपितासिद्धत्वेपिवस्तुजोवलोपेनदेघजस्था
यमानत्वेननलोपेपितस्याडुवीरत्वाचे॰अतएवगृह्वितानाचितेत्यादेसनिपातनरिभाषयायलोपेनअन्यथायस्यहलइति

ल०श०शे० यत्नोप्यसत्वाहिभर्व तत्र नु निमित्तकत्वेनव हिरंगत्वंयोनरंगावादेश प्रत्यसिद्धत्वान्निमित्तविघातभावः स्य एतस्मात्त्वलोपस्यापि यो
गीषा ऽमित्यत्वेनैवसौ ध्रौव्याणतस्मात्सिद्धत्वाद्यात्वमेवयुक्तंतद् नित्यत्वे नकिंच स टूसंनि पातेनेजातस्य तुट आत्वेनलोपेवानजादि
घातकत्वं स्यान्निवृत्वादेनकृतत्वेपिसुतान्त्व सन्वात् कार्यकोलपक्षेणान्तर्हिष्वैकवोमनायज्ञवषट्स्य बहिरंगतया ऽत्वेकृते श्रो
त्वेनसाभावानुदृत्तस्यादिजिह्न्नीत्पपक्षेयः दीर्घग्रहणात् ज्ञीवकाहाकारांतस्य पदूसंज्ञा प्रयोगात्रयणोद्देशस्येवा प्रयोग
नांतरंगत्वात्पूर्वंषट्त्वेनोनसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषस्याप्यषस्य स्यात्न्लषमन्त्वाभोविनस्यान्नवदशवाराका
रांतेत्वं प्रयोगोकायुत्तिपत्तिगौरवमिति वोध्यं एवं घत्वसौरणाह गौणत्वन्नित्यानिवर्त्यावाहितिपवत्रास्तिहेत्वंतुनस्यदोषइ
त्यनेनतिसिद्धमितिभावः कार्यकालपक्षे स्यात्तत्प्राचामनुरोधेनेत्युक्त्वापात्य एवेति वृद्धवचननिर्देशात्स्यवंच गौणत्वादेशापत्तौ
तज्ञाप्यात्वमपिनेतिभावः परेतुष्ठानेतिसूत्रेभाष्येत्रैव नामित्येतत्सिद्धयेहलोत्पयकषमुक्तानत्रपेक्षेप्रियापौ अपदाद्वाइति न
सिध्यतिप्रियाष्ठ नौ प्रियाश्चान इतिप्राप्नोतीतिशंकितेयथालक्षणमप्रयुक्तेष्वितिस्मा हितं तत्तन्त्रयथालक्षणमानमितिप्रतीकमुपा राम०
स्यापस्यविशिष्टः प्रयोगोनस्मर्यतेनापितत्रयोगनिषेधस्स इति सध्यालक्षणमनुगत्यतद्दत्रमाभाष्यत्वमित्यर्थः ऽप्रयुक्तमर्थमुक्तान्नेव

वालक्षणमप्रयुक्तेवर्त्तन्नेत्रयुक्तानामेवलक्षणेनान्वाख्यानादितिव्याख्यातं तरसुकंतत्रांतेव्याख्यानमेवज्यायः अप्रयुक्तेत्व
क्षणाभावेस्यैवयोग्यतानातल्लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतिः आद्यव्याख्यायामप्रयुक्तेष्वितिवाकशेषसंगतिः प्रयुक्तेपिलक्षणान
तिक्रमात् प्रयुक्तानामन्वाख्यानमित्यन्यत्रभाष्योक्तेश्च किंचभाष्यकारस्यैलसैकचत्तुषुतपेयमेवव्याख्याचिता एक
स्यैवप्रयोगस्यभाष्यकृतोव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वपरत्नौचित्यात्तनवेतिसूत्रेभाष्येकृतेदेनैकस्यैवसाधुत्वंपासिरवलीमाचं अत
एवहलन्ताद्दिसूत्रेहल्भ्योऽपृक्तेलक्षणभावद्वत्यपव्याख्याङ्कैयटेनामेडितस्यात्तिसूत्रेपिकैयटः प्रयोगस्यलोत्ताहस्यपशात्त्रि
स्यप्रयोगाभावेनमहात्रिरितिएवंचेक्षामनाभिधानमेवोचितेत्र्यनस्याध्यायभ्रेऽशितिसूत्रेमाष्येविभाषाग्रान्तिपरवमात्वहृतस्यप्रहृतं
करोतित्र्यद्यास्मन्पन्यपाऽवन्दुत्येवत्र्यादित्युक्तकैयटस्यात्पागोयोप्रतन्यभावायवेहुवचननिर्देशस्यावश्यकत्वातेरसंगति
ःस्यष्टेव एवंचैतत्प्रयोगविचारः सर्वोपिनिष्फलसर्वेत्याकुः निरूपमसाद्दिशिन्तुमोऽसमासएवविधानंनक्षेपपदेचोः कुगितिकुत्वे
नेवासिद्धत्वेनकिंनिकिंपिचविशेषाभावादितिभावः कन्नोविति इस्मुमलकुलंतेरणाथैकास्यापिकेकारोगुणप्रतिषेधाघ
र्थःनकारःकिन्त्वात्पपसेत्पत्रविशेषणार्थंइतिभाष्यस्यष्टःसंनिहितेघतितत्पलेनुणाजादीनांसंज्ञाभावः त्वेतिहूकिंरू

त०श०रो० द्विवेत्यादौ नैहूँ ई । शिकृतीति निषेधो मा भूदिति ज्ञापकेनानर्थो हल्‌ व्याख्यानाद्धहं करणमिति तिन्यायान्तात्‌ हीतहूतिसत्वा ह्ययाः पुत्रोऽग्रिस्वामि
न्याः सर्वे भामस्यातदति इदिगोत्रु मियनोतुमिति यात्तु वर्त्तते । किंच प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्‌ न हुणसेवि चानो वह्वाहिः न च नर्मावेवस्यकु
न्याय ति म थास जिकि नोच इत्येवं वदेतन शैवेत्यत्र घात्रु हेनो वय देशा दितिवो घ्ये । चोः कु रिकोति त्यामेन दनिम लोमनोमनो फलातिचाने
वर्त्तते पश्यितिया पि कारं कुले स्पास्तु हन्वा द्विति आतुहु णावृ हस्त्रो हस्त्रय णान्त्रा प्रिः हेतु णिजिसन्न ह्विवेति कि पधातुपाठेति व्याख्याना
दिति भाव स्तु गितातिक्विपचे जिकिप । इहान ह । डिह शोरिजि षत्रे र जु सह ध्यामिति भाष्य प्रयोगान्को मन्य चस्त्रे भाष्ये उयय स्कायमीजिप्र
यो गात्‌ । छिन्द्रत्यपथ्योतं कुर्वेतत्र्यर्थः परिसुखिति धातोरुच्यमाने कार्येनगन्वयेऽतिपदिमावयात्र स्तु पूनि भिन्न काम जे हिनेः हि वि
मि त्रिकार्भूहु कि तिचे निमिवे धात्वं प एत्रं द्वेषकं वधीय त्रण्याद्यध्यिति मिति सूते गतः किप्‌ हो घोवनुवेते नेव्याने त्रयाणादितिं तत्र
स्यात्‌ एवं धः किं तु श्वेतौ वेत्या हकिविन्या द्विविश्व हस्व लोपदृत्यतो दायमति वर्त्तते नतु क्षत्वाद्रानाम स्थिइत्वेन राटत्र इ षर
न्चा भावेन आह पद्दांते जिते न विश्व राड्‌डीविना दोनवि पक्षा राडूभ्यामिपुत्रवभवति । आदित्यवि श्ववसववृत्रतु नडोदोर्घोः स्यात्‌ संज्ञाया
मित्युतः संज्ञाय ह्रायकर्षलाव । स्कोः स कु लो लोपः । भयोगा तिसंयोग इति भाष्यो हुरेत्व लक्ष्य स्यासंबंधेन नुलः परयोः स्को राम०
ल्लोयिइति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपंचितं क ल्लाति आनुवर्त्तमानं क लोद्विरुत्ययपरं क लाम लोत्पत्रोहः स्यादित्यारंभे णात इ ष्ठकनया

योऽपि क्रियाजाते न प्रपंचकुर्स्यातापयः स्थितिमित्यादौन सेवः सद्भाजि वा निर्काचवसनः सकारमार स्याम हिङोड । कारात्सविः । निग्रन्याहाराः भूपा
स्नामिस्प दावं जनन्य एवेमिस्यापेन लोपाभावे पिन के तिः केचित्वन्त्यप्रत्यये संयोग मा दि लोपप्राप्तिरणे योपा ह्रा हरणानाम भिधानेन वा चितं । सऊ तिव
न्त्य कोष्ठ मकस्याने निगानिं कसुप्रन्यावोनु व रेलोक ष्ठ शेपोवनासिकुनः को ष्ठ शकुस्याने निभाष्ये राजतथैव वा घना दित्याकुः प्रत्या [illegible] स्थानेम
क हे श्यु निः स ढी निवक्ष्यमेव निपरे । चोः कुरि त्येतं नव्वि त्वेनाय वा रन्वा ह्ना प्राणे कि ञ्च्य य स्पेत्य स्पव किन्तु पानसामर्थ्या देवनवा
व कृत्ये हकिनेत न्वागरोत न्त्र त्रिकुश शः प श संवधित्रु लव विशेषेषु रूटः नाद्दाहानामित्यनु ऋ ने एहन्यू ह्राह्मनामित्तिने नात प इत्यादौ
न गोदो अं कियः गोरिति तुनो नः । अनेन त्यहोनन त्यण्या पन्नः न च तुनेव हिंरत्वेनास्ति द्वत्वं । वीहि भेत स निमित्तकेत्वे नास्पैवव हिरंगत्वात्‌
इत्यं गस्मात्रुडचीति त्रे भाष्ये धेनितनमे । सोतिं कित्तौ । अत्वसन्वेनेति गत्वा कार्यत्वादिति भाः । ऊ पथयुधारस्त्म ख्याडः । लोशिदयातो सुखं रक्ष
स्यामिति वर्त्तते ऽ मिष्वमरे आतस्व प्रेयमयोरित्युच्यते कयोः प्रथमयोः विभक्त्योर्वचनयोर्मतान्यः हाण शसोनेति नित्रा दिति भाष्ये संग
हुते त्वाहो । यद्यपि युष्मा दत्वादेश एवमावे कवचन धिना सिद्धं स्यानाप्ययुष्मानति । किं तेनाति त्वमित्यर्थमत्र विधानेनावे वत्रा स्यचामिता
ख्या केव लेया त्वा द्वमाभ्यां भाष्यमिति वा वींन्य मावपि युष्मे प्रवा पर्तेष वैविशतिसे घनदत्य से स्पव त्वमा णन्वात पुष्म दस्म दोरनादेश

ल०श०शे० इत्यतोयुष्मदस्मदोरिति वर्त्तते ॥ शेषे · आन्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिविषये शेषवस्त्राद्यर्थस्त्रताहात्वदन्वैत्यादिरित्यपष्टंचेदयु
क्षरस्य ग्रा उन्मदादयत्रप्रकृतमत्रैव भाष्ये प्रत्ययनेएव सामआकमिति समस्तं द्वनिर्देशः सगच्छते एवं च शेषग्रहणस्य फलं यं: विशेषविति
तात्पर्याममन्वयत्वाधर्मस्व विषये वाचसे भवतीति० अन्यस्यैति अत्रेक्तं यथा भावयेयेति भावः त्वागर्यकारांतादिमल्पा घनुसारेण तां तानोगुणेड
तित्यदारीनाम इति सूत्रभाष्ये ॰ त्याहलता सवादेश इतिलक्षणेन तद्यदसुस्यप्राध्वितेनपथप्युक्तमथोनामपात्संज्ञालोपा
र्भानिवृत्ति: कार्यन थाप्यतो ॥ त्यस्याग्रवर्त्तिनेनप्राक्रियालाघवमत्रपक्के प्रज्ञालोपयोरेकस्त्रएवशब्दा निरीत नप्रयोगानुत्व
ज्ञानेगौरवंच्चाहौसाविति सुरूनिर्देशः स्वेन वहो स्थम सिति विवाय्थे साम के ॥ अनान्त्रिकेपिपुष्के च स्मिति प्राणिपरि कपोगर
शा एवनेति तस्य शायोगयेत स्तिमाष्ये भूतस्याथपमथं उत्पन्नुपदं स्कृतामविद्यति० अन्तरं गात्वा रिति पयनामितोनप्रत्वेनतत्वाभिभाव: अ
लिंगे इतएवंच सत्रयामनयोरहेनैते तावितिभाव: इदं सामआकमित्यत्रभाष्येस्पष्टं यद्वानिङ् इत्यदारीनाम० मडनिसूत्रेभाष्येस्पष्टंस्य
मआकमित्यत्र च मयेर्थनात्वेवस्योतिइस्यपल इत्यानेन त्वाभित्यादौ लोपप्रवृत्तिर्वेलोपोमपयेनाकु सत्वाभावेपिनकृतिः नतु अरंत
त्वे आरे शानां वा राद्दागमिति पथि भाष्यपररूपात्प्रवेमवद्दिलोपे दावभावउपपादनमशक्य: अकारस्यकार्यद्वयोपस्थानित्वेन राम०

४९

समानस्यानिकत्वममीतिचेन्नहलंतारवारेशाद्इतिकेयदेतात्रैवोक्तत्वेनादेशात शेष इत्यस्य सामर्थ्यात त्वापामहइतिस्रोत्यत्पेतन्न
युष्मभ्यंसस्यं तयुष्माकमित्यादौ गप्रिहत्पाचारिनाधर्यात्तस्माद नित्यन्त्वात्तरम्रहन्नारित्येकेन हाहानेगयोक्ते इति अन्तर्वृत्ति:
तत्रहाय्यप्रामाण्येहेष पहपामस द्वानिर्देशाभ्यांचास्य तस्मात्तत्याथ्र्ह येनान्यपरि तत्र समक्षार राधाद्वस्थितितेन भ्यामिरिलोपे
युष्मभ्यमितिनः अतएवभ्यसोभ्यमिति सत्रेपरित्यमाहेशः शेषेलोपोत्वलोपइतिपत्वप्राप्नोति अयाभ्यमादेशाः शेषेलोपइत्यंतस्या
दात्रमिरविकरः ओश्वेजातिय ये इमितयादि इत्येवोक्तं नतुभ्यमादेशे दिलोपमादयपतलभेदउक्तः वस्तुतस्तु दिलोपोप्यर्थः अत
एवलिंगाभावादिलोपवचनानर्थक्यमिति साम आकमित्यत्र भाष्ये उक्तं अत्र लिंगाभावादित्युपलक्षणं शाखि शास्त्रज्ञमूवितिभ्यो
युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति नेतराकं दसीतिसूत्रस्यभाष्यवार्त्तिकवलेन लिंगवत्वेप्रसंनियतयराभाष्या साम्
वस्योपपादितः शब्दवमतएवलोनपाजपरिभाष्यायाबहुद्भावित्यत्रतावभाव: रु अडगस्त्रेभाष्येउक्तः शेष ग्रहणतुभाष्यप्रत्याख्या
तमेवत्यदादीनाम इति सूत्रस्थरिलो बद्ध्याव भावार्थस्मितु वार्त्तिके करेखशब्दव्यनतिनिनरोधः एतच्च भाष्यप्रदीपयो चोक्तं निरूपित
अस्मन्त्र त्रेयये शसितया स्त्वितिप्रोक्तं यन्मतव्याप्ति रूटेस्यप्रौढिवादत्वेभगवजेवसाचगत्व य थे आसित या स्फुनत्र होंघोद्धारोम

ल० श० शे० यासुकरः स्थितिनात्पर्यात्। अभ्यमितो वस्तुके हेत्वापः अत एव पूर्वस्मात् दोरना देशाइति सत्रेन चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः संप्रवृत्तः
सिद्धमत्येमिति आगमत्वात् देशविधिरिति भावः यो गोऽप्र हनी वा ज्ञाभावा दाहादित्यमिति न्युवादो ऽवि द्वित्वं च न शशोत्र कार्यो विको व्याख्या नात्
दूयोर्विवने ने चा पंनतत्र समर्थयो पूर्वस्य दोश्रित्यर्थो भाष्य प्रामाण्याच्चेत् ॥ दामापाप्वस्य समोरवाव प्रेषणं न तदनेकस्याः विका
ङ्कित्संत्रहणमिमा श्येनाहद्रयोः क्रां विति सनाद्य लिं माया हा वैश्वमलपव सिद्धेः मव्यं पेत स्वकि मिति आपि कास्त्रां कमर्थ
मित्यर्थः नत्तु समुदाया देशत्वेप्या कारस कारमकां दी रुपिमवे नाम्र्यदि: प्राग कजन्य त्रस्तु स्वं वने स्यादि: प्राप्तितिम वस्या यापूर्वस्य
द्विषयेत्वय केत्यादिसिद्धये वत्सामा रात्वादेने रगत्वा घुवा निष्पत्तिस्तु न रमकंडिसिवका मित्यत्र न स्यात अहो न्योनि-
नन्वत्राप्य चेयंऽ इति न्यासेनैका पदेशस्यादेशो वासि देराह युव काख्यामिति हलंतात्रा देशाइतिप हैलेतुत्वपेत्यादेरसिद्धिरेवमा
देशस्य सर्वादेशत्वेच न स्यात्। इति वाच्यः नन्वेवमपिमान संयोगाच्यता किं परिपहरणेनेति चेन्नः पूर्वपत्याद: किंपि सुप्यादेशाभा
वा यं न न्यायान्यत्वेन शद्वे नमाना ये हन्या शेषस्य लाभात् कःश्रिपयं गे वासदत्तुनैकयं किं चिदस्तीति नियमेन प्रमीतेः यद्वेच मांता राम
यत्रा यंकिं चिदवशिष्टं नेत्येव पूर्वस्मादे रोदशाः अत एव भाष्ये वधि द्योतनार्थं पसिग्र यहणं कुर्वन्यमानस्य न्युच्यमाने यत्रैव

५०

मानेषु पूर्वस्मादीजत्रैवादेशाः स्युःक्च मों तेपु व्ययतेऽस्मा पते प्राप्रत्यये इति कंच्यावधिद्योतनार्थमित्यस्योत्त शब्दस्या वधिवाचकता
द्योतनार्थमित्यर्थः यं येन शब्दस्य लोकेनाथेवप्रयोगात्राये किंचिन्न्यच्वे देशकालनयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च तत्रैव तत्स्या
न्निरूपवेत्यर्थः पंग्रहणाभावेन पत्र: पवोच्चिपरत्व अनाहि सोऽप्य इति भाष्या नैकमेतत पर स्य तु व्याख्यार्थ च लाभाया त्रैव स्यातौ लु
प्रमितस्य प्र हृति घ्व स्यात् अभिव्यक्त पर शब्द इतिन्याय स्वयवत्वकार्य विमृङ जितता शयः अत एव भाष्ये प्रयोगपूर्वदर्शनेन हृत ने यत्तुप
प्र पहणाभा वे मानेय त्रोमेति त्रैव स्मान्तो नाना धिकारोपनान्वय स्यो चित्या न्स्यातित तु न स्मिन्साम र्थ्या पूर्वस्मादों पीमूर्पयं नाविति व्याख्या
नात् तंतो व्यपदेशिव द्भावेन पूर्वस्मपत्या द्वे किंपिच त्रिप्यजि: व्यपदेशिव द्भावो प्राप्तिय रिके नेनि तु प्रत्ययवि धिविषय मिति तत्र
परिग्रहणास्यैव पधिकरणा च्ययेमणि मे आदिश्याये न नियामकत्व [illegible] कल्पना ये रूयो न्के स्ये वन्या व्यत्वा न्तत्रहि सामा नाधिक
रणा संभवाद्वे पूधिकरणा च्यपइत्युपत्र किंचा त्र व्याख्याने वधिद्योतनार्थमिति भाष्या रूपस्वार स्य- भयं येन स्येति वन द्रगा सवि ज्ञा
नो वहुव्रीहिरिति दिकू आगा कार्यैइ ति आगाधिकारस्ये त्यर्थः मकाराज्ञरमिति शसो नेत्पने न सैहितपा पाठेऽतेश्वः परेतु
शेषविभक्तिमतो मादिश्वस्य सानिमेपाते नज्ञान स्यन्तोपस्यन्तदृद्वियोन कस्पा सिग्र मितन्ने नोत संनिपात परिमा सयै व रूपा घमावः

ल.श.शे.

स्तरस्या कर्मत्वप्रयत्नात्तेन संनिपात विधानइति सस्रकार निर्देशः सामस्त्राकमित्यत्र त्र नस्य वकृ नेतेनतस्त्र ह्रस्वत्वेनु मिवर्थ्याम
शिकुल मिति संनिपातपरिभाषा सा प्रयोजनत्वाभ्यावस्येयत्वाद्रकमात्वत्तु णागमो ननसेस्यात देवस्प्योज नामिति व्याख्यानेके य
देनम लोन्तेनुनयक्ते भाष्यानेके: अत एव ननयछ्रुहसी निस्हत्रेनपुसकादेशेप्योपुष्यहस्त्रेगर्वि मनवाद्दे शावि प्रतिषेधे नेजिवाति
के व्याख्यायने सुकृते सुपुनः प्रसगाद्विशास्तु निषेधः कस्मान्नुमेवं निसस्कृते निन्याय्यादिस्युक्ते व्यवहीत्याप्युनः प्रसंगस्येवाभावेनतरस
गनिास्थैवः अत एव चाग्नयुष्महोदे विभक्त्यादेशस्य दर्पं ग्लाहसगणद्न्यापत्व काशप्रदर्शनेकृते अन्यथानत्रापिजसःशी प्र
प्तानदसंगाभिःप्रयमित्यादि प्रयोगकरणे नत्र त्यादि शंका समाधानाकरणेनच भाष्यकृतात्र संनिपातपरिभाषाविषयत्वं
सूचितंअंगहत्वेपरिभाषया वारणमपि चिंत्यं तस्यां गसेव मिकार्यविषयत्वात्सूत्रभाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्युक्त्वे तोने मालन
संक्कारिकादुपेपीत्याशिविर्देशमसंगतेः तएवभाष्यकिमेतस्याशयनेपापो ज्ञेनामिनिप्रश्नेनापिवेर्गुणप्रतिषेधानवक्तव्य राम०
इत्येवअर्थ जनमुक्तं ननु प्रयोगासिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याह त्वभाविनिञ्चापिविमक्ताविति सवृष्टे॰ अन्यथाप्रत्ययेनरपदृष्यो
नेनित्वसिस्यात्तान्तफलं ननु नत्वस्वर्दरःपुत्राय स्तुत्यमस्तुहरयुभ्युरुइति नियदवकुमाहिनादेशइति व्युत्रेकवचनशङ्होयोगको व्याख्यान

४८

तत्राहैकस्यान्न विभक्तिकमिति व्याख्यानात्॰ यो विश्वानादेशइति किंत्वतमन्तु॰ पंचम्या अदित्यसादेशः आत्वविधायके वे भ्यम स्व्या
वर्त्यः वस्तुतः ७ त्ररामवत्वमित्येवहृदादि निभाष्यस्वरसः लादाविनिषरिशेपलध्वंहलीत्यक्षत्रैनुयोवात्यभ्रग्रहणमाकृ
म्यादेसोम्यः अत्रयदकेवानदुःकोपङ्क्तहृदि पीतिनिचान्यलोपेहयोरकाख्या:परस्त्रेसकादेश ७दानेनेत्यस्यमत्रा घाकारउदात्तः टिलोप
प्ययत्रात्तुल्यमेव गायरे ७ हा नोलुप्यनेसखवराण्यहानश्यर्थेकेनानुहाननस्यच यनेत्यनेनसउहानएवेतिनविशेषइति भावः नन्वाकमः
प्रें लोपाभावेनाइँनेन्याभावान्सु आगमाप्रसक्तेःसमुद्भनिर्देशोवार्थः तत्रासयाम्ब्रैस्यान न्वाहभाविन इति आकमि शेषेलोपेकृते शाम
स्येत्यर्थः अयं भावः सामःप्रसंगो आकमितानेस्रुडागमोराम्नाविषयेन्यत्रमप्रयोगो वाध्यतेस्यानादेशाभावविषयेसर्वत्रैवमेवप्रया
र्थे वान्तुकविषयेसोरप्रयोगो नन्प्रयोग स्त्रा सेभ्रमि त्यनेनप्राप्तनयाध्यतेनतस्सामिनिश्चानि:शाद्दानित्यन्यप्रसंगात [redacted] किंतुपसक्तवृद्धेरेव
निवृत्तिःसकारवृद्धिप्रसक्तेस्त्वप्रकृतेसांप्रकृतेसांप्रधिकाःअसंभवाह्राविन्याप्रहागसकारोचारणसामथ्यादिति प्रथमप्रवृत्तेवसुटोनि
वृत्तिनेत्युप्रवृत्यंतरकल्पनयेतिभाष्यस्यस्पष्टइतिकाअसंभवाह्रानश्चिह्यतिष्वामोभा वात अन्तसामःस्यान्निवोत्मा स्यानिवत्वेन
सान्त्वमेवनन्वान्तं नत्तो न्याचनस्थानि वद्भावप्रसक्तिःसे वाप्रसक्तिःसमुद्धनिर्देशोवाष्य नेषु श्रुतिवोर्ध्य अन स्वानित्वाकमिप्यादेश

ल॰श॰प्रे न्यपोन्नरूपरूपयोरितिभाष्यात् हेते आकमुङभावौ स्तद्वौ आम्येवसाम्न स्याहार्यो रोये मारेशः आरेशस्या मन्वाभावाद्वा त्रैनूस्तनचपत्रसाम
भावीनत्रैवाप॰ सामोभाविन्वस्पसर्वे याडुरूपया रूवीन्सामन्न स्याशास्त्रीय त्वेनातिदे शालभ्यन्त्वादितिभाष्यविरुद्धकन्या नागोर्थेनि दिं॰
स्ता दिरकन्नु नहृजः अन्यलोयेप्यकारस्येन्व निष्ट्या चारित्वार्थेन मरूपाय तौयुम्मा कामन्यासिध्यापन्नेः द्विवचनैकवचनशङ्कयोर
र्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयन्ति॰ द्वेकनेति॰ द्विन्वैकत्वविशिष्टवाचिनो इत्यर्थः समासो यौमुख्यविशेष्यं अन्यसंख्याः सुमस्र
घर्थगतसंख्ये गरसंख्यायुक्ते इत्यर्थः लुड् इति। अत्र येपरत्वा श्रयणादितिभावः एतेन कन्नेपदे युवावितिकमेपदे वन्वमा
विन्ययि॰ पूर्वे विप्रतिषेध नस्मानविप्रति षेधेप वेड इतिस्सुपेति समासः अत एव प्रत्ययोत्तरपदयो इति सूत्रभाष्ये त्वमावितस्त्र
त्रेशे स इत्यनुवर्त्य सुडासडे॰ ड॰ (लो) इति विमक्तावेतावति व्याख्याने त्वमौ न चे ति अत्र ध्ये यस्त्वे अयणारे वेति भाव इति विग्र
हेइति एवविग्रहे या हेयु पाणिनामिवद्दीन इति श्रेषः अन्तिवाक्मिति अत्र नयथा कमुड्भावौ नयोजः॰ पदस्य॰ अपदांतस्याम येन्य राम॰
इत्यनः पूर्वाप यप्रविकारः नन्वं लं तु राज्ञा निम्या दीर्घ लोपाभावः इदं च चित्स्या नसक्यं चिस्वपवष्टो हौह इत्यादावाघामाद
पदाया इत्यादा वन्यातेन हेदे वेनाविभा दैवन्वासिद्धेः अन्यथा मन्वेतन पहामभा नास्यात अत एव नलोप इतिसूत्रे न ग्रहणोच्चा

नार्थमिति तिस्पष्टं भाष्ये नः संख्याया यत्पत्र न लोपाभावस्कन्लां इश्श्रुशीत्यत्र न शस्त्वाभावव्वहोध्यः पहत्कुम्सनेच स्तुपीत्पतः प्रागयमवि
कारः अनुदात्तेत सर्वेभिज्या दिष्वत्र पमाया दस्मा क्षेः सर्वेयहणा तु लिङ्॰ लिङ्॰ इत्यादौ सर्गेनुदात्तत्वस्य विभिन्नामनाविरहा त्तामेपिस्पष्ट
तयाम्नायार्थ मित्याकरेस्य ष्टं आरेः पर स्या लोन्त्यस्येत्यनपो स्तन प्राप्तिः पस्येत्यस्यानु दात्तेति ङि॰ त्यादिष्टे नेप्रपनीतानुरोधेन
मूयामयाविप्रिगामेनस्था नम्नमावान्तजत्रया हशत्वेन अकच्चा दः श्लोकया दृष्ट्वा विशेषात ... युक्ते अपाद्यादि शब्दे नयहो
नयादम ध्यस्थवत्छे होहा नवान स्यस्या पिपहणी यामेकवलोमेरव मितिभाष्यात॰ घ ष्यादगजिसर्वेस्यपदस्यतुम या विकारस्ता
मध्योदिदेल म्मात इत्यन्यत्र विस्तरः नो वास्तु स्वान्तो विनि अनुदात्त नमुणा वर्णाद्व पो देवा नादिति भावः उक्तविषयोरिति॰ पदान्तपरयोरपारे
द्वारी स्थितयो नित्यर्थः द्वितापयोत्वामयो न्वामपोरपवादन्याद्वाहषष्ठ्याचतुर्थ्योति विभक्तिकौ मन्वत्प्रवृत्तो पासिके मेयो हाहयति प्रो
गाडूजि॰ स्त्रानित्यर्थेनेनचतुर्थ्येन्तत्वम्पु, तोरुतने॰ सवेधो स्मानिति नन्वत्रैसंख्याभावेन वाकरत्वेनानुषु प्यादन्वा नापत्ति॰ समयोत्तु
मपत्र आश्रयणीनार्दवन्वाभावे नकार्थमादेशप्राप्तिरितिचेन्न॰ संबंधोपदेनैकहि शावशिष्टस्यापूर्वीनवन्वेन परत्वात॰ स्मानित्यस्य चैक
देशकृतन्याये न द्वितीयोपात्तस्य ह्रस्वेन तत्वात् प्रमित्यापायान॰ मैविष्याप्तानरंगत्वाद्वादेशात्पूर्वमेव॰ आरेशेमामिनानामीरभ्यरावति

ल०म० शेनियात्सातिरव्याप्तस्यापन्नाव्याविशेषाच्चाहेशङ्क्यते॰ अभयन अप्रयोगोपितस्यपृसाकारइनाणाख्यातौनिरूपयिष्यामइतिपरेणन
न्तरीत्याप्पस्या संतानामेवादेशा मकिंध्यतिकिंस्यग्रहणेनानन्वाहस्येति अहानोस्यशब्दइतिभावः युष्मत्युत्रशनिप्पवयोयुष्मा
कंवाएजइत्यर्थः ययपिहनेस्तवाक्शेषानवगमइतिभाष्येस्यं तथापिसंबोधनत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगतिः नन्वद्वित्वेऽभिने
नाख्येकत्वस्येतित्वमोन कृत्तोविप्रहेतुसंख्याविशेषवाचिनाद्विवचनादिभवत्येव तस्यात्कुपिप्रत्ययलक्षणेनाद्विवचनाघे
नत्वं॰ अतएववक्ष्यरगास्वपूर्वमारभितिप्रत्ययसंज्ञासूत्रेभाष्येप्रयुक्तं॰ वचनन्तुपविषयसूत्रेप्रत्युदाहरणभाष्येतित्वत्युदा
हृतेसमानवाक्येइति निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वेइत्यर्थः केसमानेवाक्येइतिप्रकृत्यविशेषाइत्यर्थः निघातोनामानुदा
त्तेः एकतिङ् तिवकुटग्रीहिरेकतिङं तद्भिन्नमित्यर्थः तेनपचतात्येननाचस्पनवाक्यत्वं॰ इदंतुशास्त्रकार्येपयोग्य
कवाक्यत्वनकुर्णातेनपश्यमृगोधावतीत्यादौलोकिकैकवाक्यत्वेपिनाव्याप्तिः समर्थसूत्रेभाष्यस्पष्टमेतत्
अतएवतिङ्तिङ्इत्यत्रैनदाप्तिरित्यातिङ् इतिप्रत्याख्यानंभाष्यालौकिकवाक्यत्वेचसुप्तिङन्तचयोचार्कक्रियावा राम०
कारकान्वितेत्यमारेणोक्तेवाशब्देभेदेर्थेकारकान्वितक्रियावेदोध्येतिशेषः तेननिरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः सुप्व

तिङ्॰ तेवसुप्तिङ्॰ तेसुप्विशिष्टतिङ्॰ तेसुप्तिङं॰ तेनेदमेकशेषस्तेनकारकान्वितक्रियावोधकसुवन्तचयतिङं॰ नचयसुप्ति
ङं॰ तेचयानोत्रयागामपिवाक्यत्वलाभः तत्रसुवन्तद्वयोरेवद्वन्द्वेनशपिन्तव्यंहि त्वोयंपचातिमवन्तोत्यादित्वत्तायंवैत्रःपचेतीत्यादिरिक्ता
दन्नपचेत्यादिसमर्थपरिभाषान्वत्रनप्रवर्ततेएकार्थीभावविषयएवतत्प्रवृत्तेर्व्यपेक्षाभावः एतेनोनावादएइतिद्वन्द्वेचसमर्थपूर्वाइत्य
त्रभाष्येस्पष्टं॰ नतवा॰ वादयःसमुच्चयविकल्पाद्युनवेदावधारणार्थाः तेषामयतमेनयोगइत्यर्थः उक्तोपानिर्देशेनेचसिद्धेयुक्तेप्र
हणावश्यमतआह॰ युक्तयहणादितिसाक्षाविति युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्वेइत्यर्थः परंपरेति॰ त्वाध्याम्त्रणा
न्वयान्वयिन्वादिरूपेत्यर्थः चैनसे॰ अन्तलोचनार्थेत्यादिग्यवयस्यरामे नसिद्धेयुक्तोपदोचैतिरित्येतद्विद्यत्नत्यसकलज्ञानत्वप्रहार्थ
मितिभावः पूर्वपरेति॰ त्वान्वितान्वयित्वादिरूपेत्यर्थः तद्युक्तेमाष्ययशपोर्थेचूप्रतिषेधः समानवाक्येतिप्रकृत्यवृत्त्योः
इतरथाहिपचैवपश्यपार्थानायुष्मदस्मदादेशाः नंततत्प्रतिषेधःस्यात्याममन्यसंत्रेत्यादेशनितिइहनस्यात् अमस्त्वंस्वसं
स्यात् तदुक्तं॰ समानवाक्येइतिकरणेनसमानवाक्येयशपार्थेयुक्तेप्रयुक्तेचयुष्मदस्मदर्थेश्वादेशप्रतिषेधइतिकैयटः पूर्ववच
नचवेतिसूत्रेयुक्तग्रहणस्पष्टार्थमेवतरभावेपिप्रकृतसमस्तन्नेस्यवनस्याविमान्ना अन्वयेवधसर्वप्रहेण स्यात्समानवाक्येइत्यनुवर्तते

६

ल०श० वे धातुत्रस्य युक्तो युक्तेपि प्रहन्ति रिष्यन्त अत एव वैदेदत्रस्य पुत्रात्पञ्चदत्रः पथ्यागित्यारौ स्वेदत्त शाद्वाञायं च मीत्याहुः मन्त्र
म वेति इहतवेत्यस्य हूपेणासंबंधो न तु मां क्ता ध्यापनिनेति भावः सपक्षो• सहशङ्की विघमान वाची अवयेपि संबंधित्वेन
विवक्षायां षष्ठ्यर्थे न्यपरार्थेने कमिति समासो वोपसर्जनस्येति सः न हा हीविघमानपूर्वोश्चिति• प्रत्यययत्र योजनं तत्रह णमि
न्याह। प्रथमां नाश्चितिन न्येजे वा नावाद्यइत्युनेनैव विकल्पसिद्धे। किमनेनेत्यत आलान्वादेशे पाति अत्रनेनातिहत्ते राह
देशावेति गे। नेति भक्तत्वेनेत्यर्थः प्रक्रान्तार्थत्वान्नयष्ठी पाठानापेक्षे, जि भावः स्पष्टचेदं सप्रमोक्षो सेकाव्यप्रकाशादौ• अत्र
हरिस्त्वामित्येकस्तु दाहरणासं मामित्यपरं त्रापतेइत्यस्येव मध्यमणिन्यायेन तत्रैव भपत्रान्वयः तेन सइत्यस्यापि समानवा
क्यस्थेन विघमानपूर्वत्वं बोध्यं• सामंत्रितसंबोधनेवेत्यनः संबोधनेइति वर्तते• सेत्यनेन प्रथमायाग्रहणं एपने आमंत्रणामानाति
नामितिमहासंज्ञावलात्तदंत विधिरित्याह• तदंतमिति• अत एव वहूनां हे भो इत्याहीनामपि संज्ञासिद्धिः अन्यथा तरंगानपीति
न्याये न पदं विभक्तिलुक्विसृष्टमाणाभावेनन एव निमित्तइत्यत्रेसभावबहूनांसंज्ञानुस्यात् एवपष्ठ्यं संबोधशब्देः प्रातिपदिको राम०
येसत्रेयोवपृथमातथापि संबोधनविषयप्रथमा सत्वान्नदोषः सनतदर्थ मेवमध्यमेतपत्नुवर्त्तमाने सेनि पदं आन्येत्तु संबोधनेय

५२

त्यस्य तद्वै तत्र वर्तेमानात्तदर्थे अन्यत्रेवयत्रापि संबोधनेचेत्यव प्रथमा प्रातिपदिकोक्तान्त स्याप्यावर्त्तेकत्वेन विभक्त्या प्रतिवंधक
त्वात्तिङः स्तनादि तसमासेर तिपाठगणानांचे मतितु विधेयसमर्पिकाया अनुवाद्यत्वापत्त्या पार्थमित्याहुः अविघमानवरि
म• गोनोणाविमिवर्त्मसिद्धेवकरणामिति दशपमान विहृद्धं रवा अयस्यापि लाभार्थे तेनाम भो देवरत्नेत्याद्यावामण्कातरमामंत्रितमन
तिकदति एकोत्तु त्वप्रयुक्तां मंत्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति स्पष्टमेव नचात्र नामंत्रितसमानाधिकरणो इत्यनेनैव निषेधादेवि
घमानवत्वमेव वैनैति वाच्य• अस्य संबोधनमात्रचोतकत्वेन विशेष्य वचनत्वाभावात् देवदत्तस्येव विशेष्यत्वाद्य इदेति• अवि
घेतेव देवास्मानित्यत्रादेशाश्रयेन येत्यत्र तिङ्• तिनिघातः अग्ने इत्यत्रामंत्रितस्य चेति निघातइतिविवेकः अत्र पर्वमि
त्यनेनपरस्याङ्गस्योपाव्यवेपरस्य कार्ये ऽविघमानवदित्यर्थ सोनदेवास्मानित्यत्रदेवेत्यस्या मेंत्रिताघुदात्तत्वं भवत्येवः पं
वे किया हिदेवाश्रामत्रितनिघातो भवत्येव• प्राचीनामिति एवमेवल क्षीपतेंगें ऽह्युण् सम प्रमीत्यादि सिद्धिः नन्वसिंहाम्त्रम
ते त्वामिति भ न्याहो गो ये के न विनातो वामित्यादावविवक्षितंत प्रातिसूपकानियामोगीकारेणा शोसः अयं समोधिः प्राहुः नेपि
नइत्यस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वात अन्यार्थत्तुम लोनकल्पना वश्यकत्वेतरादेवमिति• सर्वे चानि घातपतित्र अस्य प्राप्तइति रा

ल०श० समस्त्रयमुनेसरस्वतीत्यनयोर्बाधकाभावाद्भवति ॥ स्तु तुद्रान्यस्य तुनपाद्यादिस्यत्वात् एतेनारिम्यः सर्वेषामिति चवद्भवचन
मसगतमित्यपास्तं॰ अग्रेतेजाखिनिति॰ अतुहानेहं सर्वमित्यनयोः संबंधानेहत्वेनानिह त्वानत्सानत्साहचेयेणायहाहवि
त्यस्याप्यविद्यमानवत्त्वेत्रति हन्निरितिभावः आमंत्रितेर्किहेवकरोषि॰ सामान्यवचनं किं अरेविमररवानिडकोप्यस्या
हेययोयेसुसरेसुनिषेधोमाम्न तसामानाधिकरण्यचैकार्थविशेष्य कृद्योघजानकत्वमेकत्तु प्रहन्तिनिमित्तमेदराणंमि
श्नरिके॰ सुपादिनिशोभंतोपादावस्येतिबहुव्रीहिः संख्या सुपूर्वस्येत्यकारलोपः समासांतः अंचेः स्पीतिनियातनेः माहयोदि
तिभावः अत्रनिहिनो॰ इत्सं त्रेकारवह्निज्ञानानित्यर्थः आगस्येत्यधिकारः अवनेमेस्पतित्र ज्ञापोनइतिवरस्याप्यप्रत्ययमंचाति
तेनप्रत्ययकेत्याहो पूर्वीकारेनिष्ठ हत्तिः अचरव्यंचनेतृत्वनस्यग्रहणं व्याख्यानात्॰ प्रत्ययेति किं प्रत्ययौ॰ तुमुनस्येति किंप
ज्ञायौ प्रत्ययंचाचौनेहंवगग्रहणंव्याख्यानात्तदाहलुप्तेत्यादि आगादिति॰ कैश्च इत्यादानामतनिधानामिति भाव
ःएवंबाणग्रहणमुत्तरत्रेसंप्रसारणस्येत्यत्रतीयइत्यत्र हा कृत्यर्थमावश्यकमिहापिसेवं व्यजेनेत्यत्राप्यव्याव त्यमिमाइ राम०
त्याकरेत्यपष्ठे॰ अस्कृतेतिनत्परिभाष्यभावेतु चौ प्रत्यापस्यप्रतिषेधोवक्तव्य इतिवचनमेव भाष्याक्षशरणं॰ विप्रचोदि॰ वादा

सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याहृष्य तेसामर्थ्यो द्रुपसर्जनेनेप्रवृत्तिः अप्रत्ययेइतिपादेडविधमानुः प्रत्ययः किंवादिरित्यर्थः वप्रन्य
यइतियाठष्यकारस्याविवक्षितत्वात्सवद्यार्थं अत्राद्देशसध्याद्देशावेतोदाक्तौ निपातनादितिस्यष्टं भाष्ये अरसो॰ असेरितीकारत्र्यं
रसौ थें॰ अदस इत्यवययवषष्ठ्याः सग्रहणांतत्स्यान्निकौकारेरेफयोरप्युपलक्षणंतेनादस्यमित्यदोत्रारइत्यादौनेनदोषः तादिति किं॰
अमुयोरित्यत्रमान्यथामाभूदिति समाहारद्वन्द्वमिति॰ इरमर्थावामनुरोधेन॰ वक्तनो॰ इयुक्तेमेत नउ स इत्यसइति हेदेहलोपथंथ्य नत्वाद्व्यवस्यप्रवेनि
पातेनपुंसक ह्रस्व स्व तादौ चेयोः आप्रयोदीर्घस्यशब्दानस्ययास्या॰ निन्यन्वेनानन्यत्वादस्यरजिविष्त कत्वेनोतरंगत्वाच्चहस्वित्वेन तःस
वर्णोदीर्घेत्र होनित्यापाणिपाणिप्रेत्क्षेस्वपृथो कालइत्यत्रकालइति नक्तंतत्स्मादित्युकः ऊजनितवत्तपरत्वेनभाव्यमानोकारस्यसव
रणे ग्राहकत्वाभिरिष्टमितिवौध्यंघ्यइः॰ संप्रसारणमितिसत्रेभाष्येनत्यविकारेत्यसंदेशस्येतिपरिभाष्यप्रवृत्तिनोत्यसंदेशानत्यम
शयोरेकप्रयोगायुगपत प्राप्त्यावेत्यसंदेशस्येवातिनरर्थः अनेत्यविकारइतिलिंगंतामर्थ्यजःपठति अंत्यवाधेइति अंत्यस्यवाधे
कार्यप्राप्त्यावर्थादेनेकानेत्यस्य प्राप्त्या विस्यर्थः अनन्याश्रो नइत्याहिनेत्ताप्रागवेवस्यान्नत्तुनमेमेताया हाविति भाष्येस्पष्टं। अग्रो
योवो च॰ सीनेत्याहावनेकाक्षकल्पनायेरूपेयंत्याय्या॰ किंचमेमंज्ञायाकार्यकालपक्षे त्र्ययणमशकंपरत्वेनपदसंज्ञा

ल०श०मे वाधकत्वानुपपत्तेः सज्ञइत्याहौनलोपस्याद्धित्वात्पूर्वमन्त्रीयोन इति लोपेयमात्माग्न लोपेकवाक्यतायन्नय इत्यस्मे
तद्देकवाक्यतापन्नमध्येनवाधायोगात्लोपापत्तेष्वृतस्माहाकदारस्यसंज्ञास्ययोद्दृशा अत्रयणामेवावशपकमिति यज्ञादिरवादि
परोयोनित्यर्थे सप्तनतत्रलामः प्युङः सेप्रसारणामिति सूत्रस्यकार्यकालसंज्ञायग आकमस्यात्तुपस्थितत्वामिदंभवति यचिभमि
तिनत्रपज्ञादिपरत्वयान्काराविशेषयिष्यामः अनाकारमिति भाष्यंत्वेकदेशमुक्तिः पज्ञादिष्प्रत्ययस्यांगशेषस्थितत्वाकांक्षतेनानो
विशेषणायोगाच्च। अतएवसर्वेफलानामनुष्प्राप्तिद्धंष्प्रहृष्टापिनस्याप्राधान्येनतस्याः परिभाषणाः प्रयोजनानितरथमेया
कंसाकत्तेव्यतित्वपसंहृत्नेमाष्येइतिभावः अन्यस्तदेशस्योति अन्येन्येनसमानोदेशोयस्यत्यर्थः तन्वेवांत्यवर्णान ह्लीयीसतराव्य
वधानेभेमवतिचलोल्क्रुप्यनइत्याद्दौ अकारांतगणेरपस्योत्तराडाभागेनव्यवधानात्त्रीत्यसदेशसमवइतिनन्नैयारभाषाप्र
हत्रिरणायवनसंप्रसारणाहणाद्दुहाहरणामेतस्यविद्धइत्यादेनीनया सिद्धिः अतएवनसंप्रसारणाइमिसूत्रस्यार्थकेन्नैमेत स्याः प
रिभाषायाः प्रयोजनोनीतितन्त्रत्रस्थभाष्यस्पत्वपमर्थःएतत्सूत्रसाफल्यानिविवदत्स्याहोनसुद्दान्युहरणोमेनेनस्याः परिभाषा राम०
यांभवनीमित्यन्यसदेशत्वाभावाद्धिनिचनन्त्राबःपरस्यैवेतिदृशाहसैवेत्यर्थः असेरितिअत्रेन अकारेणाकारस्यापिग्रह

तांतेनामहागित्यादिसिद्धिः तत्रव्यासर्वनाम्नइति पूर्वपदांतस्यात्वंमत्यदाघत्वेमित्यदाहरानामत्वविषयदत्यर्थः प्रकृते इति अत्र
नेत्रेयाथार्थं द्वयेपि सत्रानान्यपेतत्रलसासुगधाद्यवस्थात्रप्रमाणासुपन्यस्यति उक्तेचेतिलाघवदिति वलोकृत्यतेरुपत्रय
घालत्वंरीग कार्योभवितितियेत्यर्थः अत्राहत्सुयडितिरूपवार्हिमनन्यायमुतम्।लत्वेचक्तरीत्यतन्यायापूर्वत्रावपि अत्रेत
तृप्रत्ययेनैमानाभावात्। अतएवभाष्येदृष्टा। तोस्त्रिरितिवात्तिकप्रत्याख्यानापार्थवीः सोरितिप्रकृतमुक्ताय … मसुसुपाड
त्निसिध्यतिअहद्भाडितिप्राप्नोति अहसुयाडितिमभवितव्यमंनत्पविकारइति। उक्तं अत्रेतिप्ता … तुकृपोतत्रासं
मतिरुक्ताइतिभवितव्यमित्यनेनयथकृमुत्वमितिपकृतेसंमत्यभागोदर्शितः इति भवितव्यमित्युक्त्याचतत्रशइः प्र
युक्तंत्वसत्वमित्याहुः विघ्रयेद्वयोः … कमितिचस्यायुपलक्षणमितिदं नक्तनरमहाधिकारदेचुरूपेकत्ररपदेइत्यर्थाद्धि
घ्रागंचनामित्यादेर्माहत्तो व्यर्थमत्रत्यपग्रहणमिनत्रहाप्रत्येयेतिनेनति अन्यथातः कृत्स्नत्रेनित्यसमासइत्यनोवन्ये
वृत्तंसमासग्रहणोनोत्तरपदाकृतेपिकृवानुरूपेउत्तरपदेइत्यर्थापत्रावयकृदित्याहावेवस्यादिनिभावः उद्देश अ
त्रावद्यनुवर्त्ततेसमःसम्येमिति इतिसमसगितिवानकृतेपरिमासाज्ञानकृतगौरवापत्तेःतिरसंस्ति अलोप इत्यत्रशंक

ल॰ श॰ शे॰ वाहित्वात्पररूपेणाकारः प्रश्लिष्यते अस्य लोपो लोपाभावो यस्मिन्नव नाविनप्थैस्तदाहाल्माकारेति॰ निरस्त्वानि स्तुन्वे॰ लो
पस्पस्या निवृत्त्वेतु नपवैत्रास्सिद्ध्येत् चिसेधात्तपजार्थस्यात॰ पजारूपार्थस्य गम्यन्त्वेद्यर्थः अत सगाव्या कुलंगाछनात्पर्थं किंचितग
छतीया हैन लोपो नन्त्र्यव्या कुलगामनेन वपजाग मृत्तिन त्वमतेरे वशोथेऽनिस्य छमेचीनयाहानेऽतिसूत्रे भाष्यके यरपाः पाचङत्या
दिविरतं नाट्टिरूपस्यपतिवोध्यं॰ एतेनो चेति नाविति नियमेवेव स्सिद्धौ नांचेः पजायामिति वार्थमित्य पाक्षन्न लोपाभाव इति ज्ञापच
त्व वोधन द्वारेत्यर्थः स्पष्ठेचेदं परे स्वेघेतिसूत्रे भाष्ये॰ अपिनाचतमृमवधाने चोः कुरितिकु त्वामावो निरूप पस्तान्तिकीतितिपाँच
नियात्पतडोजवोध्यं॰ सडीतिच चनाद्य कुत्वाभावः पन्चं स्कोमिनाजिम लोपे यन्व स्यासिद्धत्वाभोग्युलोपे कृतेस्यं त्व प्रच्चे॰ ॐ
पि प्रतिछेपति संप्रसारणपर्वत्वे छ्रुत्व स्यासिद्धत्वात्स हेत्वात्लोपः स्त्रहट् स्विभिवत्व स्यासिद्धत्वादुःसीतिवा ध्रुट्टानिपात्यंत
इति॰ अतिप्रत्ययोताइतिशेषः तत्र पखद्ध हतीगुणाभावश्च गमेर्जे गारेश अनुमेहेः कमेणि प्रत्यय छनिपातेनातशत्वम् इति॰ प्र
त्यय पहत्यायरि मा सयाशत् प्रत्ययो नव निन्यर्थे शत्रुरत्तमङनिस्त्रे वहहन्म हतोरु पसंख्यानमिति सुधुप्य हारिव्या ह नैषनियमार्थमि राम॰
तिवोध्यं अपसंत॰ चलवर्थे अतइतिल प्रपस्कोकेपथ कर्रे अधातो मन्य संतस्येवविशेषत्वं तु गदाणातहाहधात्तु मित्रेति॰ अत
५८

वोगिरचामिति सत्रेगोमन्यत्रेरडत्पयेगोमानिति प्रयोगोभाष्ये संगाछतेऽगविशेष सातपार्थसिद्धन्दं तविधेरेवानुवादकमे
नयत्तगोग्यरमिति वच न सामर्थ्या [redacted] हुयथायहास्संवंधेन चारितार्थ्याद्दित्यभिमानः अयमुद्येयदित्याह॰ नित्यमिति कृता
कृतप्रसंगित्वमात्रेणेत्यर्थः सामर्थ्यादितिवा क्यार्थवोधकाले विरोधाभावेनोयधार्थसंवंधेकृते सामर्थ्यात्पूर्वं दीर्घप्रवृत्तिरेव
कल्प्यतइतिभावः धीमामितिनेचैकानुवंधकपरिभाषया मतुपोत्राग्रहणेसत्रेतु सर्वादिप ठितेतु नासिकोकारविशिष्टस्यैव
तुशब्दे चरितार्थमिति मितिवाच्यं पकारादेः सतुङ्दायानुवंधस्नेप्यताद्यनुवंधकत्वाभावात्॰ अवयवानांनीतरीयकतयासमु
दायोयदेशस्वक्नुषिनान्यर्थमित्यर्थं स्यादेत्वउपदेशोऽतिसत्रस्याभाष्ये संमतत्वेनयद्वपदेशमत्रायस्येवमस्ख्यात्तनस्पतद
नुवंधतायायवखीकारात्तनचोक्तोरत्वोपेत्वे पत्वस्याप्यभावः चकारस्याश्रयणे वनह्रशोभूतपर्वगतिसीकारात्तए
तेनन्दाश्रयणेतु वनमेनन्नात्वंनक्षिपयानात्तदाश्रयणाभवात्तनस्याहेतुनासिकोकारविशिष्टोपदेशोत्ततदंनस्यप्रयो
गस्यस्पष्टीर्थइतिसत्रार्थे इतिनुहोसः नियमार्थमिति धातोस्तेद्दुगिन्कार्येतदिनलोपिनोचेनेरेवेतिनियमइतिभाषः तेनो
खास्त्रनवास्त्रनणोत्याहीनुमङोयोनन्पाप्राप्ताशीयाकारणपर्वकंनलोपकरणस्यविवक्षायोन्वामित्याशयः यद्यपि अचन

ल॰श॰शे॰ द्वेन्नलोपिनएवेतिनियमेप्यवनिग्रहणंचरितार्थेन यापिभाष्यप्रमाणेनसामान्यापेक्षज्ञकनियमोयुक्तइतिवोध्यंनन्वत्र धा
तुत्वात्कथंतुमुन्नाहापत्तेरितिचेन्नचौपदेशिकधातुविषयकएवनियमोस्तु किमनेनेतिवाच्यं· औपदेशिकत्वानेनभीतिरास्मा
मान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्तत्फलंपरत्वाद्वृद्धित्वात्रावितिगामानित्यादिनाम धातावुगितश्चेति डाववभावइतिदिक·त्य
चकेऽन्नलोपिनस्यानिवत्तैकोलुप्तत्वात्रात्राचारक्विवचीनमनेन·वक्तुं त्तोहलंजेण्यस्तरभावइतिकृस्वनचापकृत्यत्रभाष्ये
स्पष्टं·नमेव्यलन्नत्वानुसारेणगणितेडन्न्यायास्त्रमनुसायेवाकमनमान्निरत्याहाभेसमनुदिनेऽतिहेरजपन्नुह्नेप्यवासिद्धनमेयग्रहणंस्य
ष्टार्थं।यन्नमेग्रहणंसामर्थ्यात्सहमावेयमडेनाहत्यविशिष्टार्थकेनेनसमुदितेष्व्यर्थलाभइतितन्नाप्रशब्दायेत्यादिनाप्रा
धिकारथाधिकस्यवहुशोभाष्यक्तेनोपहमितत्वाच्च·ष्टुनिनंचेदंतस्तेनिग्रयोजनेनमेयग्रहणंसहार्थंविज्ञास्यतेऽनिग्रयेनभाष्ये
प्रतसवमन्नशोभाष्यणाहिंडनन्यायेनैतदर्थसिद्धिर्माप्रिसत्यसहयग्रहणंकर्तव्यमितिवार्तिकंप्रत्याख्यातंतुल्यन्यायात्तत्रथंकथेन
पूर्वमितनमनुमेयग्रहणंचप्रत्याख्यानमेवेतिसुधियोविभावयंतुतत्रह्याहिशद्वानामिकापयेऽप्रहन्नेरन्तेतिन्यायाद्वावभ्यासलोपेका राम॰
पूर्वमिनिमत्तसुमेयग्रहणंचप्रत्याख्यानमेवेतिसुधियोविभावयंतुतत्रहाहिशद्वानामिकापयेऽप्रहन्नेरन्तेतिन्यायाद्वावभ्यासलोपेका
यकालपक्षेनतेऽतितन्नुमतत्कादेशान्यवेमायनादिक्षूपदेशिवदेचनेनांजरगत्वाहमादेशोपिसर्वसर्वपक्षादेशाऽतिन्यायेनस्या

निवहावात्तुमित्वेनतुमापत्तिःकिंचैकारेशेनुमोपवादविषयस्यज्ञायमानत्वेनप्रकल्प्यचायवादविषयाभिमित्न्यायेनएवमे
निमावाप्रहन्नोषकारेशेतुमादेपन्नितःयथाहेशेपदेसमुदायेप्रहन्नसंज्ञायाःस्यात्निवह्नोवेनाम्यासलोपसन्नेचपिपवमीसमासिनेकारे
शस्यस्थानिवत्वात्तत्प्रहन्नेरितसवप्रतैषिपनित्याद्वेनेदोषइत्पलेनाम्यस्ता·वहुयोगाव्यवस्थितेत्तोपितमिहानुवर्ततेसामर्थ्यात्ते
हहनुमेतिहासः·धातुशयःश्लोशलाविनिद्धित्वेऽभ्यासइत्वेश्नाभ्यस्तयोरित्यालोपेहहरितिन्यहादिषु·आलोचनमिहजा
नमान्नेआसहेतशवतुर्थीनसूत्रमनुवर्तनेत्तोवत्वायवादत्वारितिकुःक्तिन्यतर्ऽतिन्यासेनरहस्यप्यहोरेणाचवक्रवीहि फले
भिदेप्रत्ययग्रहणेनान्ययहार्यांशवीप्रागभेवहुव्रीहिणालक्षेनाद्दृष्टांशदर्शनंतविशेषेलहणामचरितार्थमिनिभावःस्वकारधति
अघोषमहाप्राणशतत्स्यन्वादितिभावःकैयटेतद्विन्यत्यपस्येतिसन्नस्थित्यादिःअसिद्धत्वादितिपघापिजशत्वायवाहे
पिकुत्वंनयापिशप्योनिकत्वशवस्येवनतुत्वस्यानिकश्यायोनिभावःवक्ताऽऽद्देश्वित्वंप्रत्ययग्रहणस्पवृहुत्रीहिमात्रेप
लकनापाएवभाष्यहतोकेःमसादपकेअचुयुजिक्रुंडःसुअस्यवार्तिनार्थेनडाशत्वयत्वापवादत्तानपुकेतितरेतेतन्मतर
निवरनासूचितमिनिदिक्·नमितिपरगकाःप्रावतः·नऽभ्यामितिमहिजिनशेरितितुमनुन·धातुप्रत्ययेनद्विधानाज·स्पशेतअ

ल०शा०श्री॰ नुडके किं त्वकस्य शः ऋतो हान्नत्वमिति निवा हाघु हान्नंत्वप्राप्ते॰ कृत्वस्य न्नशन्त्वप्रन्यापिद न्वाराहकृत्वान्त्यवेमिति॰ चौरः गस
पिधानेभित्पनोधाने । पिनिवर्तनेनत्त्वर्वोभ्यो विशेष्यनिपियहिसने । किमपि ऋनोलोपि प्राप्तिपदि कन्वान्नेसाहिलव्यारि लोपे प्रत्ययल
कृतोनपदांनन्वादुः कृत्वेश्लोपेन स्यामित्र नपूर्वत्रासिद्धेन निषेधानः नुम्चि॰ इ पंकारांति वर्तेने न्यवधाने ऽप्राप्तेस इः॰ चापम
प्यधिकारः ऋनरा॰ वर्निसरकिन्यत्र धातोः सस्थानेन नस्य॰ त्वान्य शा हृस्वस्य त्येकंसर्वेधो व्याख्यानान्न हाह॰ प्रत्येकमिति ऋपिना ऽ
व्यवधानेपिनुम्स्था निकेनिप्राकृनसूत्र स्याह यवरह सूत्रस्य च भाष्यमत्र मानंन स्वेतिसर्वर्ति॰ सपादसप्ताध्यायी स्थकार्यप्रह
न्नियोग्यनायान्त्रिपात्रिहोस्य स्याप्रहत्तेहेतुः आदिलोपोनरोधविप्रासस्थपवस्थायांपत्वस्यासिद्धत्वान्तसपोगांतलोपेवस्त्पर्थः
कलोप इत्यिपहन संयोगादिलोपस्य संयोगांतलोपापवादत्वादिहिभावः तद्वितिन हणोनेः किंपु॰ सपनाम्यामिति॰ णिलोप
स्यस्यानिवन्वान्नक्स्यानेन्याद्ये संयोगादिलोपप्राप्तेः कास्य शनेचनास्तिकुतः कादृश्यकुस्यानेनिर्येरेत्वघांक पोरिति
सूत्रस्यभाष्ये त्याने नविए भः तत्र कल्पसंयोगादिलोपमाशंक्य तयोकृतः तस्य दोषदृश्यत्वकौ लुप्तमिति नूनमावेन्त्रिकमि राम०
निमावडन्पन्यत्र विस्तरः कुन्व स्यासिद्धत्वादिति॰ पिपचूसिन्यवस्थायोकुन्वस्यासिद्धेन्वोत्तरभावेस्कोरित्यस्याप्राप्तेः संयो

गांतलोप इतिभावः । हधांगानिहारेरिति घः एकाचइति भष्भावः विहानिनिचिरे॰ अनुर्वस्यवहादित्वाख्यो नुकिशनुङि॰ न्वाहुणा
भावेनिन्वान्नुमिसांतेतिदीर्घसंयोगांतलोपिनस्यासिद्धत्वान्नलोपेन॰ वाहाः प्रत्ययग्रहणेनदंतग्रहणं भस्येन्यधिकारस्नदाह
वस्वंतस्येत्यादिनचविवेः शक्तुर्वेरोरेकातुवंचकन्वान्नस्येवान्नग्रहणंस्यान्नालिङ्गदेशकृतोरिति वाच्यवहृसादेशेनन्मस्यापि घन
वेधकत्वात्इतिभाष्यस्य॰ विरवइति सप्रसारणपूर्वत्वस्यप्रत्वनुकोरित्यासिद्धत्वेननुनयहांनपहाधोरेकारेशस्येवतेना
सिद्धन्वात्स्येढिवानिति॰ पदूर्णोतोभीवायांसरेतिलिटः कसोद्वित्वेजोरकेनपन्वाभ्यालोपर्याविवेकाउाहितीद्रू॰ ऋकृ
नेति॰ परंतुपहावधिकेन्वाख्यानेसेदसदुत्वमितिनिष्पिनेडुहसंप्रसारणपोः श्वश्रोश्रेनियLदविधिपिन्वेन शीघ्रोपस्थितिकन्वा
न्यूर्वसप्रसारणोवलादित्वाभावादिटः प्राप्निरेवनेनिसेडुपदंन्यायीसिद्धिरित्यकृतश्च हयरिमाख्यानिधूलाललसानुनोधास्त्र
पदावधिकमेवान्वाख्यानमित्याकृहसाहन्वयीदितिः नचमहन्यतेः किंपिपहनोपिधानुत्वसंभवइतिवाच्यं॰ औपदेशि
कधातुत्वासंभवेनतन्माहचपैलोपदेशिकधानुमिन्नसंयोगस्यग्रहणमित्याशयात्समुह्निनिनोनलकृणा
दीर्घसकसंयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्र॰ हिमोन्यांन्वारानिदृणामितिलोपोन॰ घ्वसिनिसमुथेसुत्रवस्वसनेकृप॰ अनिरि

ल०श०प्र त्वान्नलोपः व्यवहितत्वे विच्छिन्नत्वमित्यर्थः अत्र स्तुप देशि वहन्ने खर समध्य र्थ्ये वलिंगात् रूपमाणैस्त्वादित्युक्ते रितिभावः वस्तो
म नोवर्चसिवड्पायः विवच्छिनसप्तम्या मपि विभक्ति वदित्तिमित्तकत्वेन वहिरंगत्वात्ततः पूर्वपमेमुमानित्यादिरा खरप्रहन्नोरो
षात् वड् युंसीति विभक्तौ लिंग। विशिष्टाग्रहणन्नासुड्विभक्तिविव रूपालिंगा कार्यो त्रर मेवसत्वेनन उ। पः प्राग मुडि
ति भावः पञ्चमिपातेरित्यपाशेतरं। स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तु स्तुतेः सस्यपः हरवः सु न्त्रत्पय इत्युक्तं वस्तुच्चार णाध्यानामपि
सज्ञावश्यकत्वादिपमुक्तिर्निष्फला। पुमानिति सांतेति दीर्घः उशनेति वशेः कनसिद्धि इत्पतिसंप्रसारणं अस्य संबुद्धावितिएतद्व
र्त्तीवाचनिकं पठितं व शब्धात्सिमाधवहत्यसंबोधनेन शनस खिन्नु पं सातंतथानांनमथाप्यरें तमिति पुंलो कवार्त्तिकमित्पाह
। भाष्यानुक्तत्वादिदमप्रमाणमेवेति प्रामाणिकाः उशनाः सुकेः अनेहाकालः नञ्जिहन एह चेत्यसुन्न हन एहादेश श्च सव
इति अप्राप्तोरित्यस्यधात्ववयवभिन्नाऽसंतस्येत्यर्थ इतिभावः अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यं
अरसञ्जैः अहरसइतिषष्ठीतत्पुरुषः तस्य तः सावित्ति वर्तते च्छ्वान्तस्य दाघत्वापवादः ननु सोडो इत्येवास्तु इति चेन्न अस्याविराम०
त्वत्र हिलोपेकृते नित्यत्वात् सत्वे वा धिवाप्य दाच्छत्वे सावित्यसिद्धेः अमुकइति। अमुक इत्याशीर्वत्वव्युत्पन्नोः शुद्धप।

योयामुकःशारइत्याहुः पनर्ईतं वहुवचनशब्दोयौगिकइत्याश्रयं च पर्थेति ते नामी इति सिद्धं पञ्चान्तवेति अचेत्युपलक्षणामी
त्वस्यापि ननुमुत्वस्या सिद्धत्वात्कथंना भाव इत्यत आह नमुने इति। कर्त्तव्ये रूपेणेति सं च न इति विषयसप्तमी इति भावः भाष्ये
तु नेयन्कार्येत त्रासिद्धत्वेनेत्यर्थे नोवना गो व्याख्या इति व्याख्यातं मुडृ इति सम्माहारद्वन्द्वः कृते चेन्तु के सुन्वत्सु पिवेति राघोनञ्
मामि रित्तिनेरमसोरित्येस्त्वं॥ ॥इतिहलन्ता पुंल्लिंगाः॥ ॥नहोधः उ लोक लीन्य पै लोक लीति यदस्येति रुको दिल्पनीतः इति
चावर्त्तनेकृ लिपरेय दृते विद्यमान स्येत्यर्थः अत्र लीन्त्य स्येत्येन द्वदहस्येति अय सर्वो नरतह वेधुन इपुनः किपन्ताहि उनी
ति पूर्वेप दस्यदीर्घः सोहलच्या दिलो पेषत्वज शत्वचर्त्वानि उलोपस्यन्वेरितिपूर्वसवर्ण दीर्घान स्य लो माधातोः सस्यषत्वे न्या
दे शप्रत्ययोरितितु नसेन्वयः पराहरि रितिहि कृत सान्यस्य मार्दित सिद्धत्वात् हनु स्पमरतिकेय यादस्मते सत्यस्य उत्त्वस्या
पिकृत्वेन वा धादिति भावः उ षंगी चेति निर्देशात्कुत्वस्य जश्त्वेनासिद्धत्वं खरी त्याह उडम का ध्येने वो ध्यं योगविभागेति
व न्यो दत्वीत्वे यराल्वनसु इति पात्वादा संवा धिन्या चन लो देशे मरूरुहितिप्पा पालुनरागेनिस्यानि व मस्ते भाष्ये चेत
स रामिति निति व्रि तिशार्व निषेधः सर्वादइति सर्वोप दवादित्यर्थः अतएवसर्वनाम्नो हल्लिंगाः इतिलिपिवंचे शब्दपरस्य कदा पि

ल०शं०शे० ॥सर्वनाम्न्याभावादितिभावः। सौ पुंस्यपावाधानलो वेभो लुकालोपात्रिवृत्तामिदं वागिनि वचेऽक्ति पूर्वत्वान्यादिना
क्किपूर्वदीर्घः संप्रसारणं च। अयोभि अव उपसर्गो नरेत्यनस्य रत्यनुवर्तते। आविति न प्रत्ययो व्याख्यानात् दिगिति
दिश अनिसङेन क्किप्रभृतगकाः प्राग्वत्तत्विसुगन्तावस्मान्नक्किपूजश्त्ववेर्जुषोप्रातित्यनः क्विः प्रसहस्य स भावे
मज्जः स्वम् भिरिति। अनंतन्त्वाभावादेत्वाभावे नेत्त ईदित्यस्याभावे मे त्वमेव॥ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ इत्वमिति
.वस्सुस्वंसिन्तस्यपराधिकारस्यत्वान्नरेनैपि इत्वमेवमेवमात्वाद्याम् यि एवं पदस्येवेति। प्रत्ययलक्षणेनेति भावः अन्तयवा
जयुरुषोरेन नोपादिसिद्धिः तत्र त्यपदस्येवेति अनेर शद्वेनान्तरपदं उत्तरपदशद्व अवसमासत्वस्माद्वेयवरूणो तेनतस्य पन
स्त्वेनाप्रयुक्तकार्यं कर्तव्यं तु मनाल्तुप्रेमत्य यलक्षणं नपदादिविधौ त्वयं निषेधोनेत्य थे तेपरमवाचेत्पादेनकृत्वर
धिसेया वित्यादौ सात्यशेषादिति सत्व निषेध स्वानिरूपयसरे वविचित्रघ्नासमासेत्र। सोपपदादिह्विचो न भिधानमिति दे
यतः सेवयतेः क्किः वित्पत्येयादौ विधिस्वप्रातिपदिकत्वाभावात् दाघोऽन्येवर्तनेपरमवुधावित्यादौ भसभावो न च तत्र प राम०
दादिः क्कौ तौवणोलक्षणादित्यादौ नरपदशद्वस्य समासचरमावयवमत्रिहद्वैतेदोषः अयं च निषेध उत्तरपदस्य कार्यत्व

स्येति उम्युरस्ते गृह्णो वह्नच्चर्व के वडुगचो गृह सेचाविन्यादावपि नदोषः वह्नच्चर्वस्य चपरादिविधानेवप्रत्यय लक्षणा
मिति वचनान्तरे ल्एवं वार्तिकमपि ठत्तरपदत्वे चपदेविधावेत्येवमेवयठितं। एतत्प्रत्याख्यान प्रकारस्तु मूलकृता दर्शितनय
क्षतिभाष्ये सुपिति प्रत्याख्यानोत्तरग्रंथेन न चपदितिवेतरवनपाठेने मितसालिम्नुसत्तरपदशद्वेन मध्यमपदत्वेनाक्तोत्तरपद
स्य ग्रहणात् व्याख्यानात्तेन एवं रुद्रिप्रियपडपारावगानरतरत्सुहृ योत्तरपदीयेन लोपादिसिद्धिः कारे शेनेति इत्यस्य शद्वेयः सावि
मिचनेत्यपपवोध्यं त्वक्तव्यडनि हिनोणादौ स्विजित्रत्र सेवधाने अयं च सामर्थ्यालुकाल्तुमेपिभवति। सनादेशो प्रिपन्नाप्नि
त्यादिमिष्यं थवक्तव्यः येननाप्राप्तिन्यायेन नरस्यदाघत्वापवादत्वेनत्त्र न ऊतेत्यदाघत्वाप्राप्तस्तरदव भाष्येनपुंसकेक
ववने एन द्वक्तव्यः कुरुमानपद्धत्ये त्यये नदिनु तेत्रनपुंसकेक ववतरस्तु नगान्यत्रनावक्तव्य इति संयुक्तवाक्येवा
र्तिकक्रतानि द्वौ मिनाअपवाद त्वमज्ञानतएकदेशिनोयधेतु सिमारसक्तिर्पदेदामे वाके प्रवेपत्स्युनित्वं स्ये वैविन्यात
भोष्यकृतात्तु पलात्वाव्रात्रसम्नंके मिद्रातीतुकिमुच्यते नपुंसके कववनदृति सर्वत्रसंनरे ववनेऽव्यइत्यवे शद्वेःप्रत्याख्या
नेकवीतेऽनयोरव्यादेशयोरेतरत्वात्मोस्त्येप नन्वाल्हवर्षणो यमजेनेनपरदृत्तिः स्यदा घत्वेन सिद्धमितिभाष्यासंगतस्तु एन

ल॰शु॰टी॰ त्समाहार्येनाहेश प्रत्याख्यानपरत्वेनतन्त्रियइत्यादिभाष्यं त्वेकदेशयुक्तिरितिभावः परी पोषितेति रूपितं च्च न्चादेशावि
षयइहमेग हेः समासस्यान भिधानमेवयद्येन क्रियते एनोनवन्कव्यः कथमेनमित्यादित्य हाघत्वेनसिद्धं यद्येवमेवं त्रिन्कोन
सिध्यतिरनवश्चिनकश्चित्प्राप्नोतियथा लक्षणामप्रयुक्तेस्तु इति भाष्यात्तु वृत्त्युक्तः गोऽङ्गिनसंपा माहितिनिषेधाद्दल्लो यान॰रोस्
य्य हर्भ्योनीति चाहतिनिरूक्तेऽ हो मानीतिस्यादितिभावः नलोपेत्र प्रवृत्तिं न च नलोपकारस्यरैरेवा विशेषाभावेनान्यनुरे
शोवोयप्रत्ताबुमर्थ्यविधानसामर्थ्याहेव लोपोनेतिवाच्यं संबुद्धौनलोपनिषेधेनाहर्गेव्ह्यत्याद्दबुन्वाभावेनदीर्घोहोनि श्चत्या
द्दावुत्वसंपादनेनचरितार्थ्यात्तन्नचनकारोच्चारणसामर्थ्यलब्धेनन कारान्तानुकरणेनेनान स्याहन्शब्दस्येति व्याख्यानान्न
लोपोनेतिवाच्यं॰ हीर्घोहोनित्याघेत्याहीसंबुद्धौ प्रहत्याभ्यामाहौ व्याहन्याचेनकारस्यचारितार्थ्यात्तन्ननलोपवाधेमानाभा
वादितिभावः अवत्पौति अहेत्रौ मानं चरूपयन्तीति वार्त्तिकमेवान्यथानलोपेऽकारेफादेशोनेवसिद्धेयंर्थ्यस्यष्टमेव॰
भाष्यप्रामाण्यपाद्धिस्य संबुद्धावप्रहत्रिः तज्ञायकमिद्धवचनकल्पनायेहेयात्त्रा हंनिनेघोपहीतिभावः अहत्रस्य राम॥
पदांतेहनितिनितियात्यान्तइत्यर्थः इदं सरीभवरवापवादत्वमितिवार्त्तिकमतेऽहनित्यस्यनलोपात्रेरचारितार्थ्याभिमानेनव

कृतः सत्यपिसंभवेवाधनं भवतीतिभाष्यसिद्धांतात्तरूत्वरत्वेनलोपापवादत्वमतेनवकॢ निषेधविषयेपि प्राप्ति मात्रेणापेत
नाप्राप्तिनापविषयसत्वान्निषेधेनापिनस्यवाधइत्यन्यत्र॰ संनेनसंबुद्धौवारितार्थ्येनियपास्तं वनिनेवेरमपवादोरुनलोप
वाधिष्यतइत्यर्थेकभाष्येणास्य हं अन्नेलोपेकृतेकारेसावकाशकानन्तमाधानादिवार्त्तिकानुसारितोमित्यलं॰ तुदंनस्या
यौनिपञ्च विकारस्यात्वात्यहणावतेतिनिषेधस्तप्रत्ययविधिविषयइत्यसमोमनिप्पादित्यइतिसत्रेभाष्यकैयटयो
ःस्पष्टमितिभावः तस्यासिद्धत्वादितिअकेनव्रहपरिभाषयादीर्घोप्रवृत्तिः स्यादित्यभिमानेनेदं दीर्घप्रकियरत्वाद्दल
द्द्वादिलोपात्पूर्वमेवव्रेधः संबुद्धौनितिसुपोत्रहलङ्याह्रलोपादसंबुद्धावितिवुक्तेदीर्घोभावरूत्वेहशिवेत्युत्वेअ
हुयाःस्वम्वोगीतिहन्यहयानधेकस्यापियदगाद्दीर्घ इतिभावः वकुतेत्रहागीमित्रत्रपक्षकृव्यंनदकैः परांतेकुशोन्व
मितिकिन्त्वन्यस्येत्यस्यामिहत्वाद्धेतिमन्वकुमित्यघेः सत्वेनुस्वमित्यादीसावकाशमिभावःभाष्य अपेक्षाप्रातिरीति
अनेनभाष्यप्रयोगेगानव्यपपदेवपदेकुन्वाभावोवाध्यतेतेनात्सगित्यत्रनेदोमःकुन्वापचादइतिस्त्रजिपज्ञेपाःपूर्वत्रेरमो
हत्वयेणापदांतेपिविदिष्य सन्वेवोपमंबनन्स्तामप्प्यांन्तुवाधइतिभावः अनरोवोपयटुकाम्यतीमिकाम्यचस्त्रस्याभाष्यप्र

ल०श०शे० योगः संगच्छते । निपातनैवेवेति निपातेन ह्रस्वन योरथवा दा प्रवृत्तिमात्रबोधनं कुर्वन्नुरवशास्त्रे लोव-स्तेन तत्र पातनत्वादयं दाने
पि कृत्वा पतिरिति निरंतरस्य कुशाद्दिति हिमेव न्यायं ऊ.मिति चायेऽयं लिंगादिन पुंसकेऽपीति सूत्रेव ऋवऊ ईतुरिति के यदा त ।
रजा नामिति वहूजि तु म्प्रातिपे वे इत्यात्रे करात्पे हे त्र्य चः परो धीकलग हंन स्पव मि नितन्प्रत्या व्या त भाष्या मनेत्वनुमोत्र
प्राप्तिरेव नेति तो ध्यं न वैवे कुंडीनीत्यादि द्वि इकोवा मि सूत्रे च सर्व नामस्याने स्पन्न इति साम थ्यां दिक दृत्येत ना हवर्षे
चु सर्वनामस्थान इतिसप्तम्या पष्ठी प्रकल्प्यवा कर्मे हेना जनस्पन त्र तु म्त्रिया नादेशे व ब्रमिमाष्य हृ पंरूका हतर इ हो
त्या हो हिवचो हिति सूत्रे भाष्योदाहते स्वः परसवर्ण जातराम्र पशान्नोप त्र्य त्या दिति इंगाच निक मे व वहत्तशद्व मात्र
विधपकेः वुहेस्त्रीति द्युत्वस्या सिद्धत्वात्तु स्वारे परसवर्णो गोभ्यः स्यानिवत्वा दिति कौलुप्तेने निन्वसावर्ण्य कमिति
सावः स्य छंदो ई दीर्घविवानामिति सूत्रे कैयटे । जायनेन वैसेन यथा भिसिनवस्मां मिसेभ्य सां सामित्यपट सत्या मिनवैवस्तु
य्यघजे मित्त्री पवत हक्ष सि चन्द्वार्यन्यवचः सुकस्य विवुधा शवस्य पाणिन ज्ञातं तु प्रतिमा लि चान्ते गरिंतु सामामामि रामः
केन त्राव ष्ठिरिति प्राचीन स्म घ प्रक्रियानां किं कस्य प्रस्तुत इतुसारो वत्तो कद्येनावर माहागवादे शवस्याति शब्दप
६४

रत्वेनापर्जार्थकत्वात्त्रस्य लोपः भेरजकृति ऋा घानित्वा त्रसिः भेसेन्यर्थः नेवेति हंहूं तेष्ट यमाणात्वान्प्रत्येकं न वेत्यर्थः ऋते
पिप्रत्येकमेव स्त्यान्वयः गवागिति मोत्तु कालप्रन्वात्तु म्नः षस्मामि तिकृक्रु यहे त्रया गणानो त्रयाणामित्यर्थः चन्द्वे स्पष्टि तेना
नौ त्रयाणामाविकं नेत्यर्थ कुसह्वेधन पजा मित्यर्थः त्र श्वा हीति सप्तविंशत्या विकारं वशतोत्यर्थः थः शैनेरान प्रत्यय इ
त्यर्थः च्या ही न दीति वैनेते त्तेरसूत्रेति त्यपहराणानाम्य का द्विन्तप्रेनेतितुनानुवर्तते ति संघ स्प प्राप्ति पर्वकत्वास्त्रपे प्राप्त
भावात् ० तु म्नाहेरांवृ स्पष्टार्थो शतुरवयव इति । यणियः शानेति तुनोक्तेतु दंतोन्पादावे कारे ष्य यतेत्रा प्त्र यणोनाशिव द्वा
वाभावे नत्पूर्व गोला भेन च तु मभावापत्तेः ऋवर्णा श शब्द मिश्न वयवस्वरा द्यते शत्रकारेणा व्यक्ति पारातेः शपरेण्वे नोः ऋादिति
किं भानोत्या दीति त्पतुमभावाय त्र न्वया प्रत्ययल हुणन स्यादादितु कौतु वशीप्राधान्यात्र प्रत्ययल हुणं नत्युमते ति
निषेधस्त प्रत्या स्पन्यालुप्त प्रत्ययनिमित्ता त्यस्य कार्यस्वेति भावः पंच नीत्यादि वहे वचनेन नपुंसकस्य ऋलवडितु म निरव
काशत्वानिति इरेश्छादि स्प खिवले रंत्वि ति सूत्रे शिबादिभीमति सूत्रेच भाष्ये स्ये ऋ । परे तु निरवकाशत्वात् प्रतिपदोक्तेत्वेस्य
वा स्वकता प्रयोजकत्वं प्रकृते तेन रभावेन वाप्य कत्वे पि प्रातिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वपार्वे प्रकृत्तौ नियामकत्वेवाधकाभा

ल० शा० अ० येनपर्वं दीर्घेनतो नुमि स्वांषान्येवेत्याहुः ष्वुशिनिवौ इति दीर्घस्य नरेफांतस्याधातुत्वात् ॥ ॥ श्रेयासीत्यादौ युगपद्द्वयो
रंत्यारव: परत्वाद्योगविभागेनपरत्वात् हल्ल्यादिलोपोऽनुमि कृते ऽग्निमिच्छत्यग्नीयनमस कृते हनिन्याणत्वं किंचान्यादृशः परो मि
त्रघोनक्यद्भिमिरुद्दात्यस्यार्थेन ब योनिमीनरत्या रवः परत्र योगात्प्रभवेनना त्रनुनदपद्रस क्तिः पुनःप्रसंगविज्ञान
पि किंचमत्यपिनुन्द्वयेणरन्स्यानुस्वारेनस्पकल्प्रहणेनग्रहणान्यपेक्षानुस्वारेद्वयोरनुस्वारयोः श्रवणं नविशेष इति
नपुंसकस्येति सूत्रेभाष्यस्पष्टम् ॥ ॥ इति हलन्तानपुंसकलिंगाः ॥ ॥ स्वरादि · स्वरादीनामपि निपातसंज्ञेव
तुनहेनास्वरादौ प्रियाता ष्वधुरानाड इत्यायत्रेः एतेनचादीनामप्यव्ययसंज्ञेव कार्येत्यपास्तमित्यन्यत्रविस्तरः स्वरित्यादि
ष्वनुकरणानांन्यनोनितत्रैतएवनिर्देशाच्चरादे नुत्यात्रि तिनविसर्गादिकंनस्वरादीनामनेक [illegible] शक्तिप्रधानता · स्वर्ग
गतः स्वस्थितः स्वः पुत्रेश्यादि इदर्शनात् स्वरादेवतत्रेण सर्वेषामनुच्चारणं · उच्चैरित्यादावव्ययविकरणाद्युक्तिः प्रधानानिशा
ब्दशक्तिस्वभावात् · हिरुगादौ तिक्रियाप्रधानानिक्रियापरिभाषा न्यंचैषां क्रियापामेवविशेषणत्वेनस्पष्टेत्वेदेतद्धि रामः
नश्रूयन्तिसूत्रेकैयटे स्वयंचिरं · मानेव्यये सौप विरमितिसूत्रस्थभाष्य प्रामाणाप्यविरमित्यव्ययमप्रामाणिकमिपदे व्वदि

वृद्धि
तितेनतुल्यंतत्रनस्येवनरहेमितिर्हितःउपसर्गोऽदंहस्मा इतिविहितस्यछंदस्यत्वाद्दोवनसंज्ञा · वस्तुतस्तु हितेप्रत्यये मे
देवतत्पहसांव्यर्थ · अथनसनतेरोमिति अनतेरप्युक्तेः अंतसूत्रेभाष्येनपानिपातत्वोक्तेः स्वरादिषनपाठः प्रक्षिप्तः अस्तीतिध
नवानित्यर्थकेअस्तिमानिति पाशेधनुवाचिनामत्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेननास्तिहि इत्यस्य पाठः विनिगमनावि
रहेणाविभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शाब्दबोधेस्वप्रगणनात् तेनैव मिहिति नुमतुस्तूत्रेभाष्ये कैयटयोः सन्नाकत्वेनैव
नबोधारस्तिकस्य विद्यर्थतः मामप्यमितिजस्त्वः एवंचस्वो त्यस्याप्रामाणिकः पाठमनित्त्वेप्याममितिमह संनमसामि
तिप्रयोगस्य सत्ववाचकत्वेवोध्यः अतामप्रशामितिप्रतानितिनोनाव्ययस्यपद्यकुपाठ सामध्याद्दत इतित्वाचा स्य
नत्वाभावः प्रशानितिनानापादो ऽसंप्रदायिकः मोनानुकरणेनत्वाप्राप्तेः स्वरादौ हेरुकत्वादिवत · रुमेजेन सूत्रस्थभाष्यरव
रसोप्येवमेव · नञः स्वरादिपाठः प्रामाणिकः पाठः अव्ययेनस्कुनिपातानामित्यत्रर्थके नञ ग्रहणान्तकरणमिनिन्यादे
परस्यापिहेतुस्वरस्यवाघनार्थमित्याकरः मयमाङो पिस्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः यावत्तावच्छाब्दस्य त्यत्याउपसर्गोविभक्तिः अ
त्रैवेतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थेन पाठ्येनसंगच्छते पिकेनविनोतोयामित्यस्य पस्पन्स्प्रशंनिकाविभक्तेतानासार्थत्वेम

त्येव। स्वरांशेतुनार्थत्वेनासंभवात् एतेन पूर्णपत्नीत्यादि व्युत्पत्त्या अप्रयोगेन पूर्वपदस्य राज्ञोविभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे
तेषां माठो याठो व्यर्थ इत्यपास्तं। एवं तर्हि त्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं। अन्तरेव वा विधानात् हितोपयोगस्तत्र स्थ
विभाषा इत्यादौ त्वदीहीनानि नैकशेषः अवस्तूमिति अत्र क्रियायोगेपि अवस्तूविरहेच प्रसक्ते चाविकमेण सूत्रम
नुस्तेचानरत्ने मिति चेद्यते इति भाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधन हानानादेशाभावो बोध्यन इत्याशयः आरूनी नित्र
ह इत्यहनीत्यर्थ। आमिनिचरदिसुतत्याप्स्वत्रमचोनि व्युत्पत्त्याशिवादिवाचकं अवतेषि लोपश्चेति सिद्धं ब्रह्मणेपगीका
रेच नुभयोरपि स्वरादित्वव्याख्यानात्। अपेक्षेन इति तुन सिध्यति चिरव्यय मित्पुराणादिपाठेन निपमादप्राप्तेः। उ
रा। दिव्युत्पत्त्यानौ वेस्वादिस्वरार्थं दियादिनानानामगतितर्हि अनानामेवनिन्तरथः अन्यथाद्यतानो निपाक्ष्वा देवसिद्धे वृन्ते
पर्थेसप्तमेव स्वरादिनियातमित्यत्रानिपातेरौणामुख्यन्यायप्रवृत्तिरनित्यत्वात्। अन्यथौ हि निप्रयत्यस्वाच्च मिवेदपवि
न स्यात् एवमनिशयेन साधुमित्यर्थेसाधीयइत्यस्सर्वथा होत्रसर्वः पदेदगृह्णइतिवपवकामेन्दु इत्यापायेनाहयस्यात्म वै राम२
तिवचनत्रयात्मि वैत्यर्थे नेति किं त्वेकवचनमेवेत्यर्थः ननु संख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतया सुपाविधानामिति यन्नेऽव्ययार्थ

१६१

संख्याकारकयोरभावात्कथं विभक्तिः अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकादव्ययेभ्यश्च सर्वापि। किंच विहितानां नियमे पृष्ठेपि नास्यावप
त्तिरत्रयद्धे सर्वे घञर्थे सुविधेयतयाप्राधान्यप्रत्ययानुरोधेनगुणानां तत्प्रकृतिभेदकल्पनेन सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेन जातस्य
निवृत्तिरिति तृतीयाचकल्पितगुणस्वरूपवत एव निवर्तते। नचमस्तु द्विविधोर्थे नियमः अन्यथा प्रनिपमोबा अत्यपापि द्विवि
धः प्रकृतार्थोर्थे पहोसामान्यार्थे ह्रोवा। तत्र कर्माद्यर्थे योग्यप्रातिपदिकाद्वोन्यकेमेणविभक्तिस्तदा द्वितीयेवाः वकर्मादिर
हितेतद्योग्यप्रातिपदिकार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थे नियमः अन्त्यपक्षे सर्वाः सप्राप्तिविभक्तयोव्ययेभ्योपि
भक्तौनामनियतत्वात्। कर्माद्यर्थेयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद्वितीयादिनाकर्मत्वादिवनकरणात् कर्मादियोग्यतद्रहितप्रा
तिपदिकार्थे एव प्रथमानकर्मादेः संख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैकवचनादिविहितत्वादावित्याद्यप्र
रूणार्थेत्प्रत्ययनियमः अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्राप्तिविभक्तयोव्ययेभ्योपिलभ्यंते। अथप्रातिपदिकाच्चेद्वितीयाद्या
नहाकर्मत्वोपचनान्यत्र प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमान्तदामात्रग्रहणात्पूर्वस्यान्यापनकर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिप
दिकार्थे एवेत्यादिः सामान्यार्थे द्धे। प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्योविभक्तिप्राप्तिरेवनेति पर्वोक्तज्ञापकादेवतेन सर्वापि।

ल० श० १७ व घापि सयोतिङां संख्या कर्मेत्यायेकत्वं नकर्मेणापे वनान्यत्रेति वक्तुमशक्यं न चापि कर्मेणापेनतु तद्भावेऽन्यावाकारो
व हेतुः शक्यः स्पष्टं चेत् संमेवेवद्भुक्षित्याहि सूत्रेसुभाष्येन तत्र हि अर्थे नियमे प्रकृतात्यायेक्ते प्रत्ययनियमेच सम्प्रापि विभक्ते
यः संप्रत्तो उक्ताः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमेचसूत्रयोऽप्राप्तिरेवोक्ता अव्ययादाप्सुप इति सूत्रेभाष्यापिस्फुटमिदमितिवेदत्र
तद्धित इति सूत्रेभाष्ये कृतः एकवचनमित्येव सूत्रकार्यमेकग्रहणं वचनकार्ये विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाद्देकां
वचनमित्युत्सर्गस्तस्याद्वित्वव्रुत्वयोरित्येवाधकमविष्यन्तसर्वं चैकत्ववत्यपि भविष्यन्त अलिङ्गासंख्याभ्यामव्ययेभ्य एकवचनं
द्विवचनादिविधायकयोर्द्विवद्भुत्वमेग्रहणसामर्थ्यान्नहासंज्ञावाध्येकत्वाभावे अपि तत्र हते द्विवद्भुत्वयोर्द्विवचनवद्भु
वचनोक्तावर्णिदेकवचनमेव कवचनमित्येव द्वचनं विनापिद्वित्वाद्यभावेकर्मोद्देशे द्वित्वेनसामर्थ्याद्धप्राप्तप्रायणाम्
मेत्यादिकर्मोद्यभावेऽप्यनेनैवतन्मिति विशिष्टा मनाविरहान्सर्वविभक्त्यैकवचनमतेन आपत्त्येवाव्ययादाप्सुप इति
त्याहार गृहणं चारितार्थ्येन तत्त्वांपासप्रमेयादिति च प्रथमापि प्रात्रग्रहणं च न्याति परिकार्येऽपेकमेत्याघोधिकासंभवा राम ४
वनातत्रैव विनित्याद्ययप्राप्तिरव्ययेभ्यः यचतिकल्पमित्याहैतुनानेनमध्येकवचनेऽसर्वथाऽप्राप्तावेवनस्यविध्येयं

६३

त्वाच्चअत्र वचनैः स्याकत्वेन कर्मेत्वसत्वेन क्रियायां संख्यान्तरकत्वेसत्वेनसर्वथान्तरव्यापमार्गारितिवोध्यं यत्तु कैयटेनप्रथमासौ ते
कर्मेकाव्याभावाद्वने कलिपमवाधोगौरवाच्च प्रथमेकवचनस्यैवानेनान्तसर्गत्वं वोध्यमेतेऽतिनादितसूत्रेतिसूत्रे रूपसूत्रेवानेन
न त्वत्रान्यादि सूत्रे प्रथमायाः अथर्येमिनियमशास्त्रपर्यालोचनयाद्वितीयाया अप्रतिवन्धेन तस्या विनिगमकत्वान्तनिजात्रेपा
णामित्यत्रत्रयाणां ग्रहणेनाधुहात्रविति सूत्रेऽग्रहणेन वचनानिनाखशास्त्रेसत्रापानामप्यपत्याज्ञायनाद्वेत्यत्र
त्र प्रथमा संप्रत्तां व्ययेभ्यः अयमापा सर्वैकवचनमित्याद्यकनिरासिनामर्थानेर्यथेदृश्यतेतान्यसंगतामितिक्तारी
त्यात्ते यानेयामुक्तिसंभवाभावात्तत्रत्व कत्वमेकत्वेन त्वय कदाद्विवचनाद्यभावेनाद्वित्वाद्यप्रतीतेःस्वावर्ये च
न सत्वमन्तत्वान्तप्रकरणे चेवहुषित्याहि सूत्रमाष्योक्तिपकृत्स्ते कदेशिनोनसिद्धान्तिनरक्तिनत्वे अत्र सर्वविभक्ति
रितिवद्भुत्राहि लभ्यो विशा [redacted] व्यङ्गतद्धितान्तरूपनि केवलस्यनद्वित्तस्य प्रयोगाभावेणाफ
ले भावान्संज्ञाविधावपिनद्रंतविधिरितिभावः नन्वेवंमाम पचतिकल्पमित्याद्यावविंव्याप्तिःउक्तरीत्यातेषामसर्वे
विभक्तित्वात्अपशब्देचानित्याप्तिस्तेनाद्विवचनाद्युत्पाद्यागमाह पारिगणनमिति जिवन्तं सूत्रे न कार्यमितिमावः

ले॰ श॰ शे॰

नस्ति त्वादयु इति षेचभ्या स्तस्विलिसारभ्य हि त्र्यो स्व घमु जित्यंमा ड त्यर्थः शस्त्र भृ नपडं निव त्रू त्या यो छ स्तत्यार भ्या वा
त्रानुमें स्याणरितिडाडंना ॥ यस्त्वि वेप्राति क्र नाविन्याधि कोर प्रग्न प वींव श्वमान्या लक्ष्छ दसो नि थाल्लून स्व स्वरादावाम्या ला
विति पाठे ना व्या यत्वं नत्रे रा त्र्यामान्यु णा दिस्त्रो विहिन त्र्यामिः अपाडत्यु दाहसां त्र्यो मविधाप केंछ्द सोमि नानुव नेन ते यं वच
लोके विभक्ति रहित प्रयोगा पा व्या यत्व मावश्य कं॰ अत्र व स्वरादा वा सिपाठ स्व लिं॥ अपा साव यसे निवु द्यां स्य म अथ त्रामि
ति अमुच छंद सि किमे वि द॰ निवि हिंतो ॥ क्र त्वो र्थ्यो घनि क्र त्वसुचुधाः तमिवतीति॰ तेने कोट कृतो मि स्वतिन व तुल्य मित्या दिना ति
हितो स्य वच स्वरादिषु वहि निपाठे फ लं चिंत्यं॰ नाना त्राविनिविन नञ भ्यां ना नाञौ न सहेति विहितो क्र न्ने जंत ॥ क्र द्यो मान इति
कारया मि त्यामेत अमध्यनि त्तु के ष्कासिद्धि रितिभा वडत्या कोविस्त रः क्रं दन्तस्य नुन ने हि कोम यं ण मतो प्र श्रा मध्ये इ पाद्य
न॰ अन्य था त्रो त्या मंतत्वेन प्रत्यय लुक्श णात्क्र दंन त्वि चाने नै व सिद्ध तन्या ठवयर्थ्ये स्यु ष मे व॰ नेन प्रता मि लव मा च हा णो राम ४
लो रित्या हो नाति प्रसंगः॰ नचा पये हे अपेकु भ कोरे भ्य इत्यादौ गुणो स त्वेचे कृत कृत ए त्नं त्वेन संज्ञा प क्ति॰ नचव हि रंगा त्वे गुण
हे स ज्ञायाः कार्यो थ्येचा ते संज्ञा कार्य स्य तत्वेन संज्ञाया अप्रतत्वात्॥ लोंग संख्या घ चपित्वे व्या व्यवीभा वा द्यवि वा त्रा ष्याय ते रि

६४

रिवाच्यं॰ सेनिपात परिभाष्याया वाधात॰ नयत्रयां सनिपात विघात कलुको वा घेपि संज्ञा वा घेमा नाभाव इति वा च्यः॰ य ज्ञिय य से नि
पात निमित्त कान्वीय सं निपात वि घात कस्या क्ति नि चानि नि घे घे स्य जया नि रत्रा त पि उपा हा स्तो नत्रे कि त्वा पत्रे ः॰ किन्त्व फ लंत्व
नास्ति निपोग शि ष्ट त्वासि द्धि रेवं चो पा रेत्ते नि ष्यात॰ नत्रहि कि द्विनि का परेशा निरे शए वेन त्व प्र ह्ल नि का ले किन्त्वा परस्या ति देश प
स्या भा वा त्॰ न स्मा द नय सं निपात वि घात कशा स्त्र स्य वन्च स्व प्र वृत्ति निमित्ता ति देश संज्ञा नाम पि नि वृत्ति रव श्य वा
च्या॰ सा च त्वं परत्वा द्वा र्थे सं निपात वि घात कस्य स्वीय म नि मित्त मि ति परि भा षा र्थ्यः एते नात्रा कं जादित्या ते त्र कजा
घे के वा चा ना यत्रा व्यय संज्ञा यां गुणा दे र सिद्ध त्वा च्चं॰ त्वंग कवा कता पत्रा तु न॰ गु णा दि तो न रंण भ भ पो र य श द्त
: सुवा श्र य त्वात्॰ अ य या दा॰ एप त्रि यिन्य नो त्वा नु वर्त्ते ते॰ वि हिते नि त्रां गा स ज्ञा यां वि हि त त्वं श प्र वे शे न वि हि त प्र
त्यय नि ह प नां गवि शे ष णा त्वि त्य र्थः॰ आ पस्तु पुष्पा मा क्रि ष्ना ग स्पा व्यय रूप स्पेव म त्या म त्या ग्र ह णा मि ति भाव॰ नेन के
भ कारे भ्य इत्या दौ सं नि पा त य रि भा ष्या या ये संज्ञा नि वृत्ति द्वा र लुग नि वृत्ति प र भा श्य या न वि रो धः अत्तु च सा धि नि॰
अत्रा धि कर णा श क्ति प्र धा न त्वा घु चे स श द स्य वृत्ति वि स घे श क्ति मन्त्र धा न त्वा दि ती यो न त था त्वा द पः क्रो ना घ थे इ मि

ल०श०शे समासेऽवयवमनोच्छेः शब्दव्यापारत्वेन तु कस्यास्तु समुदायस्य तु नाव्ययत्वं लिंगाद्यन्वयित्वाद्यभिमानः समुदाय
स्याधितत्वमाश्रमसमासत्रोयघ्र्यीनितनर्हनेति शब्दस्यात्रिशेष्यत्वात्प्रयोजनेसर्वनामाव्ययसंज्ञायाभिनिवाचनिकस्वंर्हत
विशिष्टिति भावः नौ सोऽर्मति । अयं भावः समासाधिकरणस्य संबंधेन लिंगाद्यन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेन हि
व्ययपदेबोधकमिति मिताद्र्शसहासंज्ञाकरणात्तत्रादृश्यायोनेगणेनुकरणावश्यकत्वे इतरेषामनुकरणामानाभावेनस
मुदायस्यनाव्ययत्वमिति भावः वस्तुतोऽत्रार्थस्यप्राधान्याप्राधान्यन्यायेनसर्वनामसंज्ञासाहचर्येणाचअसिद्धांतरेणपद्
तरानेयह्यनुपसर्जनीभूतस्यैवलिंगाद्यन्वयिनोग्रहणेननसमुदायस्यनाव्ययवयवस्यसंज्ञा । अत एव भाष्ये सर्वना
मसंज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यानुवृत्तेसातिपाद्यव्ययत्वाभावमुक्तो नत्वत्याख्या न एतत्पदेत्राप्येतन्त्र
न्याख्यानमुक्तमेवचावहितविशेषणामणा हेपावाक्यार्थ एवाव्ययार्थत्वस्याप्यभावात्त्वचौ उद्देशाभ्यामित्यादिष्वभि
धानेतुनमाने अत एव भाष्ये एतन्नोक्तं । अलिंगत्वादिहि नन्विर्हसहहेशत्रिषिति श्रुतिविरुद्धमतत्त्वाल्लिंगेत्यादि । रामः
अंबभावः धीयक्रमोपसंहाराभ्यांव्रह्मपरायाअप्यस्याः श्रुतेर्माध्यमाप्रामाण्यापादत्रोपसंहारस्तथानन्यामाणापादेवालि

णाद्यभावप्रत्तापीतिविभक्तिवचनशब्दैकारकसंख्यायरौ । प्रत्ययपरत्वेन्यतरवैपथ्योपत्तेः लिंगेष्वित्यादिविषयस्तप्रमी । तत्रहि विभ
हशंपचलिंगाद्यभावाप्रत्ययत्वेनलिंगाभावेनसाहश्यमव्ययीभावातिरिक्तविषयं तस्यलिंगयोगसत्त्वात्संख्याभावस्तत्सर्वमा
धारणातरभावादिसादृश्यादेवपदविषयं पतत्रप्राप्नोतीत्यर्थः प्रसंगादाहवष्ठा मिच शब्दादसत्वेनेहप्रयोगादित्य
ः भाष्ये रिराचार्यः अपि साहचर्यदिवेष्टे एकारस्यैववलोपः इहंभाष्येनहश्यतेनिकुहिशोगिसुपवलन्ते एकेदेतत्वारेवलपुंर्द्धि
भिरिमित्यपिआप्तएवद्यप्रातिपदिकादिरितिसत्रेआपयहेशोनकार्यमकारान्तारापूतत्रान्तवङ्गावात्प्रातिपादिक
त्वेनैवसिद्धपस्त्र्हीनकारांतात्तुंवा त्रस्तिहादेवविशेजि अत्राप्यकोराताडेव । तुंचानालमेनतुस्त्रिहकाकुंभो
देवविशामिति । अंतेपि कस्त्रत्ययसर्वविषयदन्दुत्काचकुराडेगति टावतार्थमापूग्रहणमिति भाष्ये वक्तसंगछतेनस्मा
हाचेन्यसाधेवेति शिवं । इत्यव्ययानिस्त्रियांत्र्ययेनलद्धाद्दिहोदिसाधारणां लिंगानुसंख्यादीनां सुगणानामुपचया
पचयस्थितिरूपंक्रमेणायुस्त्रीनपुंसकाख्यमर्थेशास्त्रानुयायिहर्षः लिंगानामन्विपितभाष्येकेरथ्योनिषुकेवलान्वपिः उ
पवक्रिरिदेवलत्वयपदार्थस्तित्रविधलगहारस्यपदार्थमात्रेसत्त्वान्तकेनचिद्धदेनकिंचिद्दलसकैकविशिष्टमेवकेन

त०श०शे· चिन्यर्थायेरा लिंगाद्यविशिष्टकेनचिल्लिंगात्रयविशिष्टमिति लिंगानुशासनादितोनिर्णयः नवैत्रमननकेशवतो स्त्रास्मा
श्रोमशः पुरुषः स्मजद्ग्न्या इति लौकिकलिंगासंभवे शास्त्रीयंकार्यं शास्त्रीयेनक. एवं नन्वेभवितु शास्त्रीयवि
शिष्टेद्विलौकिकेशास्त्रीयमविशिष्टेतो वुध्यतेतस्यात्रुभवाजन्तणचया षष्ठपयोः स्त्रियांजिरपिसत्वेननन्मात्रेविवक्षायां
सामान्येनपुंसकमितिप्रवादइत्यन्यत्रविस्तरः अनडुहिवर्णाग्रहणात्ननंगे विधिस्तदाद्यहकारांतस्यचेति। वाच्यं स्त्री
त्वमितिनह्याच्यार्थांतंयत्र स्त्रीच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः एवं व्याख्याने फलमग्रेस्फुटं तत्र घान्तपेडति। अन्यथापर्यंत्ये हितस्यावि
शेष्यत्वायत्तिः घान्तस्यतु विशेषणात्वेमितिस्यष्टमांकेत। वागादिष्ववित्रापिटाबादिकेतस्य वो घा चन्द्यनरा एव
व्यावृत्तौ शीन्याद्यौकमेव्यतिहारेणचस्त्रियामितिशाचिणाचः स्त्रियामित्यन्तिच डाभिप्रायिद्युः व्यतिलुनीतस्यत्रै
द्विवेदः सुवंद्वभवतीति न्यायेनसमुच्चयस्पष्टत्वावगमपूर्वादितिसवाधिकारान्त्रातिपदिकादेवनचसंनिधा राम०
नादजादिरूपमेव। नच जादिष्वकारोतपाठोव्यर्थातिइन्येवमिद्धेरन्त्राहाजाद्युक्तिरिति। येननाप्राप्तिन्याया

दितिभावः सतेन ढाविकृतेपिलिंगविशिष्टपरिभाषयाताष्वितार्थंसूत्रपाठस्तन्नतुप्रत्ययविधिविषयेचम्याः पुक्तं त्वेनाजादि
त्यष्टापुस्त्रीत्वविधोत्येइत्यर्थः एवमुक्तेः स्त्रीत्वप्रत्याप्रत्यप्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यन आहाजादिभिरिति। व्याख्यानादेत
त्पष्टंतमितिभावः अन्यत्रतुस्त्रियामितितत्रतस्यापि वि। शेवरांव्याख्यानादेवसंबंधेव सुन्वानोपस्या सामेचसुत्वा। न्यव
पेचाजातिः पचानाम जारंनासमाहारषष्ठीनोद्विगावकारोतोनरपदइति स्त्रीन्वेद्विगोरितिङी पुत्रञ्जादिभ्यइति व्याख्या
नेऽमहत्यवेग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेणाच्चनोरथेत्यत्रवात्रापितदंतविधिसंभवइतिभावः नचनदंतेविधावपिअ
तत्वात्स्त्रियामित्यजाद्यनामेव विशेषणामितिवाच्यं। अनुपसर्जनाधिकारेणतदंतग्रहणस्यावश्यत्रियामित्यस्यतदंत
विशेषणत्वमित्यर्थस्यापिबोधनात्। अत्रहीतिसमासेजशब्दसत्वेपिसमाहारेनबंस्त्रीत्वंसमुदायवाच्यंनाजशब्दमा
त्रवाच्यंसामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यंस्त्रीत्वमस्यैवग्रहादितिभावः चक्के ति स्त्रियकादित्वात्त्विहीनदू स्वइति
। असेज्ञायातुभस्त्रीफलेत्येव। संभस्त्रीतिसहडितिम लाचज्जउइतिचपाककेणितिप्राप्तस्य डीषो बाधनार्थं। ए
चंश्वतंपलात्रिफलं पत्वत्राबाधं। पृष्ठाचेति जातिलक्षणाङीषो पवादः जातिस्त्रिहाद्येत्यर्थः पंचमूलीतिसमा

ल०श०शे० हीरेजातिवाचकत्वाभावान्नशूद्रा हाथीनह्रीत्वाभावाच्च नदोषः जातिश्चेदित्यस्य कृत्स्नमाहत्युंयोगेन्वितिः नचात्रगोत्राणांत्वं
सहशलाकृणिकस्येवगोत्राणांत्वात्रगोत्राणामुख्यन्यायस्यप्रकार्यत्विषयत्वाचेतिभावः अमहत्पूर्वेत्यत्रापिजातिश्चेदितिसंब
ध्यते महत्पूर्वीनगोपलभतेजातिश्चेदाच्चेतिनद्यर्थेःजात्यपलेतुजात्यनरानिवृत्तिर्यदन्येपवैजातिमात्रविवक्षयामहच्छूद्रस्य
शूद्रशब्देनमहाशूद्रकुक्कुटाण्डवत्समासेततः स्त्रीत्वविवक्षायांमहतीशूद्रेत्यर्थेमहाशूद्रेतिनदोषेत्अमहत्पूर्वेत्यत्र
जातिरित्यस्यासंबंधे स्त्रुमहाण्डेनाधिकारेणाप्रधानेनतदंतविधिसत्वाज्जातेरितिङ्गीषुस्यात्शूद्रशब्देजातिवाचकत्वस्य
स्त्रीत्वेपशूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापिसत्वेनात्रतापनिवोधदतिभाष्यप्रदीपयोर्ध्वनितिर्म्यपिजंमहाशूद्रीतिःआभीरीतुमहा
स्त्रीत्वेपशूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापिसत्वेनात्र...
शूद्रात्परमरः आभीराणामडुप्रकन्यायामाभीरःन्यायाच्छुद्रायामुत्पन्नोयज्जातिकन्याः येत्रातुलोमसंकराणांमातृजाति
हजित्वात्रत्रतोजातिमारोप्यशूद्रशब्दप्रयोगइत्यपेशूद्रशब्दार्थवानेवानशूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति राम॥
तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्रशब्दार्थवताप्यत्वात्तदहेतातप्रहणावतेतिनिषेधादितिनदंतविधिज्ञापकनानासंगता
अतएवपर्यवसुमाभीराहनाण्के त्रियेवशेषःक्षत्रियावैश्यापाश्चात्यस्त्रीत्वमाक्षत्रियवैश्यापशूद्रा एवभवंतीतुक्तेमितिभावः

६०

यत्तुशूद्राभीरीमित्याहृैसामान्यविशेषवाचिन्याहंद्वमावमाशंक्याभीराज्जात्यंतरापीतिःन्यहीरीनीतिसत्रेभाष्ये उक्तेतत्त्वनारोभा
भिप्रायेणोतिनतद्विरोधः अज्ञातिराहणिमणःतेनतसुनःर्षितसूत्रेदायामारेशइतिभाष्यप्रयोगः सिद्धाःप्रथमाध्यायचतुर्थपादे
वमसवद्विशेषादितिसूत्रेपाकरभाष्यवाचस्याद्वेरजात्यांश्चागोतिनावंतप्रयोगाश्चशप्तेतनशूद्राणांशोपजातिस्थितिकेःचित्तःउ
गौतमस्त्र०उ गा०वेनप्रातिपदिकस्यविशेषणात्तदंतविधिःप्रत्ययविधाविनिषेधःस्कृत्न उगितश्चेत्येतदावदितिमित्युक्तेस्तरासे
गिहंतादिति भवतीति व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधकसूत्रेणातंताद्शद्विषयएवेतिभाववज्ञीमित्युक्तेःमाइ
भवतुपतिगाणः प्रातिपदिकस्यापिसत्वात्प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेनप्रत्ययग्रहणाशमिपरिभाष्याया अप्रवृत्यानिधवमती
त्याहोनेदोषःअचनेस्त्रियतिनलोपिनांचनेरित्यत्रोःनियमोपिनलोपश्चजिविषयएवेतिनिरूपितत्वपदेशिवद्भावत्वमर्थ
स्यष्वप्रतिपत्त्येआहवनतादितिनन्वेवंप्रत्ययग्रहणपरिभाषयावङ्कुधीवरीनसिध्येत्तआहतेदंनाचेतितत्परिभाषा
लध्वेनतेनप्रातिपदिकस्यविशेषणादितिभावः सामान्येतिःतत्रेतुवेधानुचारणान्तेदतुवंधकपरिभाषायाविषयोने
तिभावः इदंमतुवमोङीप्रोचाविनिसूत्रेभाष्येकेयटयोःस्पष्टं ःइदंस्वनङ्पूर्वधायकेकिंतुक्तन्तेभ्यःडतिप्राप्तडी

वनुवादेन तन्मते नियोगशिष्टस्याभावमात्रविधायकसुमपविधौ गौरवात् । शार्ङ्गीति । इष्टधातोरन्येभ्योपि दृश्यत इति वनिपु । प्रत
त्रिष्वर्थे माहहशंता दिहितशार्ङ्ग । अथैवं नो यह एा न्नेह मघोनाक निप्रत्ययानं निपातितन्स्य रुर्वबहुव्रीहौ वा । अनो बहुव्रीहे
रिति प्रतिषेधे प्राप्ते ङीप् । एतच्च वार्त्तिकमनुपधेति सिद्धे ङीबनुवादेन राट्शब्दविधायकं अन एव इमनुपधालोपिनि सु
पर्वेत्या हैनेति विकल्पार्थ सिद्धा वनो रश्चेत्यत्र तु अन्नेभ्ये ऽत्यन् ङीप्पु विषयमेव तु र्कं पहे आ विति तिनेनाह्वि वचने ऽप
न्त्रयं कुन समासं नाहःती उ न सूत्रे ऋच्यभिधेयायां न सौव सम वेना यो धि काणत्त्रु रोधादिति भावः तेन यार्यनेः क्विवस
ग्रहणं के द्विपदीति ही पाद्यावस्याहूमितव बहुव्रीहौ संख्यासु पूर्वस्येति पादः शब्दान्तलोप स्ततो ङीपि पादः पत् । टाब् ऋचि प
र्वसूत्रप्राप्तो ङीप् चाद् इति प्राचलाविंत्य ङीपा विभाषेति सूत्रस्याभाषाधिरोधात् । तत्र हि प्रातिपदविहित पुंमा
संतानो कयो वैकल्पिक मुक्त्वेन कवधावे सावकाशत्व सत्के न ङीन्या । सापि पूर्वसूत्रे स्य वैकल्पिकत्वे न नरं भाव सा
वकाशत्वान् बहुव्रीहे रूपसद्त्यत्रापि भाष्ये स्पष्टमेतत् अत एव टापु प्राप्तिरिदिकाहितिसूत्रे पादः शाद्र समाना यो म राम ९
कांगनेमद शहनंगीकृत्वान्या न्यत्वाव्यान स्पृष्ठे चेदै सिन स्याः सप्ता हर मे कं पद मे कः पाद इत्यर्थ इति च भाष्योक्ते त

गच्छेत्तराहि ऋच्यपि एकपादित्विष्यत एवं चैकयाहगित्यस्य सूत्रेमतेसिद्धे पोगाच्चीन्यत्राप्य व्यत्तरस्याग्रहणमनुवर्त्यपाद
तस्य ऋच्यनभिधानमिति तु न भाष्याशयः ङीवन्तप्रयोगस्य सूत्रे रात्त्वे च स्याखिल्याप न्नेरिति वो ध्वं केवल पाष्ठ इत्स त्रि
पोत्र ऋच्चिवा । सम्भवे नात्र न द्विविधिः असिद्धत्वादिति आप : परिगणिते च भावान्नत्रन लोपासिद्धत्वाद्दच कार्यकाल
पक्षे । अयं निषेधः स्त्रिपपंचात्प परीनपासैनदंगेपि । स्त्रियां पत्याप्ति मिति नेत्यर्थो रत्न च प्रधेति डा वयिनेति वा स्य सिद्धि वे
दं भाष्ये परे तु अत्र वहिरंगासिद्धत्वाप्र मिः न लोपस्यतत्त्वाभावान् संज्ञा कृतबहिरंगत्वाना अयगात पवेन्यत्र स्त्रियां
न प्राप्नोति मत्वेन्यर्थो प्रवर्णा बलाद्गण एवं सद्भावाप्रयोगनिषेधः अन एव षट् संज्ञायां न लोपासिद्धत्वस्य न फलमिति न
लोपः सुवितिपत्रभाष्ये त्रुक्तेः मित्याहुः मने : त्रेऊ विति । अपमन इमि चौक्त रीत्या टाङ्मयाहुमेरपि निषेधः एतन्सी
मन्यादबहुपज्व ग्यांव बहुधा वम्या मित्यत्रे डापुङी पोरभावेन लोपे गपूर्व वारइत्यपा सं । डावुभा । उभाभ्यायह णाभावे
संनिहितस्यानस्य वानुवृत्तिः सम्भाव्येतत्व वचनमाम श्यान्न डाप निषेधयोः पर्याये सिद्धेऽन्यतरस्यामितिस्पष्टार्थ । भाष्ये
त्वन्यतरस्यां ग्रहणाबाकाम्मेरनाम्नोबहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यतनतः पहे ऋचेत्येपदितिडावर्थ एवं चाननुपधेति सूत्रेऽनिय

ल०श०शे मार्थमात्र बहु माक्षीत्य त्रत्र न्नेम्यइति डी वितित न्नेति योगेनरेफा देशः स प्यतीति व हु ब्रीहौ वेति वचनं प्रन्या ख्याने अन
ङ्पधेति चत्र न्नेभाष्यासे वानुवादइ निर्थय मस्या विधिसु रेव त्र नं सवध्यो नेन स्याः घ्माः ताविशेषणान याः घ्मा
नग्रहत्रावापन दोषः अनङः बहु ब्रीहेरूप सहत्पनो बहु ब्रीहे रिजंस ख्याप्या व्ययादे रित्यनो ङ्घा विति वानुवृत्ते रे अनुपस
र्जना दित्यत्र ह न्नेमप्यत्रेन संब ध्यतेत स्याः घ्माः ताविविशेषणान याः घ्मा तास्य चानेत बहु ब्रीहौ वृत्रुपसर्जनस्यासंभ
वात् ध्वनितं चेदं वनो रचेति सूत्रे भाष्ये तत्रेह्यनो बहु ब्रीहे रित्यनंतरसूप धा लोपिय नो वेति न्या सोहाथेन विधाय्थेभि
हं अन्यतरं स्यां ग्रहणं न्वनुयधा लोपि सुपर्वेत्या हो साव का शयो ङीपू अति षेधयोरुप धा लोपि न्यनवका शे नद्ब्याप
वाध्मामभ्दिति अन्यथा विधानसामर्थ्येनत्रयो गाणय णप्रसिद्धौ न दैव ण्य स्य छ मेवं ककारादि त्न अनेनव गांमा
त्र्यविवह्निनेम कारउच्चारणार्थे इति स्वयति नचेकारे केज्ञ त्रा कारेणाप व धाना सा धरक कारा भावेनेत्वा नायन्नि
रेकारे शेय्य चः परास्मि निति स्या निवत्वा धव धानमेवापि परतो कार स्य कान्यर्थ स्येत्य थेपि निर्दिष्ट यरिमाण्यप राम४
स्यत्ते व्य वहितेन प्राप्नोतीति वा च्यं अनेन तर्यो शेष हि स्थितावपि येन नाव्यव धानमात्र न्यायेनाकारस्य व धानेपि प्रद

ते रथक धो दौ वनाति प्रसंगः केतिसं धानग्रह णोन्वेति कास्त्या प्रसिद्धिः अकच्य कारस्तोच्चारणार्थं तयाकशाह
भावात्तन्त्रासयो रिति ज्ञापके न्व णोग्रहणाभिन्यवज्ञा प्यते अकजिधाय के स्य मकारवैशिष्ट्य मादायेन प्रहृत्ति ज्ञापक
त्वा श्रयणेनुरोर वं तावता प्रज्ञाप यत्स्यन्त्वा शानुपपत्ते च्च नचवर्णग्रहणाय हे एनि काहत्या हाव कार ह्य यव्यव धानादित्वा
श्रापि ह्येरका योरेकादेशेत था सहे कादेशस्य स्थानिवद्भा वादेकेनैवाकारेणाव्यव धानात् पुनः स्थानिवद्वं तुनत्व
सेलघ्न रगास्य सकारे वद्धट्टेः तथा सहेकादेशस्य स्थानिवत्त्वविना प्रवृत्ते कादेशस्य स्थानि वन्वंतु वंतु भेश कां गस्य
तावेकादेशेनापहारेणादर्शनात् अत स्वव न मात्त योरि ति निषेधसा र्थकं स्य ग्रहणंतु स्य प्रार्थि केवन ककारस्य प्र
त्ययस्याभावात् अस्रु पइति बहुव्रीहि णा नाणविषे ष णं बहु चामि केन्या हावि न्वानायनेः प्रत्ययलक्षणेनो नास्यसु
प्र वल्वानन्न लुमतेतितु नात्र लुमता लुप्तप्रत्यय परंगं तस्य कार्येजनिषेध प्रत्ने ः इहंतु टाय गामिति हि कुमारि केति अध्यय
सर्वे नाम्नामित्यकचः काः रिके ति कं णेनेरा व ल नौ श हा त्वा थकः सुपः परोनेतित्य प्रा तिषेधेनव्या ख्याने फल माह
बहु परिव्राज के त्न प पु हा स हि मह ना प्य सुर भि न्ने त्व न सु वेत मि त्रा त्वेन चनतः मात्वा रित्वं इ वीर मि निभावः पारि पवी ह

ल०श०शे० जैर्यपुलिवद्ध्वाहोस्मयोत् कपिप्रत्ययलक्रोनापः सुवंनात्यरेन्त्वो घ्यंकद्धुकेति आपासहसवर्णो दीर्घोन्त्यर्वंवा णो दंमास्यव
लोयस्वारयवोरन्त्वा घांत्यककाएदुन्नरस्या कारस्येत्वंस्यादितिभावः मामेके तिकस्यप्रत्यय स्यत्वाभावादप्राप्ते वचनं॰म
मेयमितिविग्रहेयुष्मदस्मदोरन्यतरस्यामित्यणि तवकममकावेकव वचने इतिममकारेशः आरिह दि नरानिति
॰के शदस्यस्मारेशउ परेशाद त्यात्वे आतोनुपसर्गेऽजिके आतो लोप इटि चेत्यालोपः न पासयोः प्रत्ययस्यादिति प्राप्ते नि
षेधोयं॰ यकेति॰ यन्नदेरक चत्त लघत्वे टापु॰ सेनिपातनपरिमाष्य ऽस्मादेवनिषेधान्निर्देशा वानित्येयतिन्नदिरोधा न्क घे दा
वितिनर्थ कंन्यकनस्थाति मदलिक निति इत्वभते निर्देशेनज्ञापकेनास्येत्वे वारपितेषु फक निजिमा यद्भ तनः यंच
मिर्म्लत्रिका मिः श्लोगप्स्यर्थेपंवमनिकात्यस्यानमिधानमितितदोषः अत्र सिकनिके नैव्येऽकारोच्चारणा दित्व
नेतिन वक्कु शकंपंचोपत्यको ग्रामइत्याद्यावकारप्रवणानापत्तेः तयोलुकि प्रत्ययलक्षणस्या भिवत्वेचनं॰उ
भयोरपिनेल्लुमेतेत्यत्नेननिषेधात् स्वतरवकजीन्या दौवानिकमतेपि नगुणाऽल्पन्य त्रविस्तरः आशिषितु आशि षमेः
षिविहितस्यवुनो स्येत्वेनेत्यर्थः जीवताद्वित्यर्थे आशिषिचेति वुन्देवदत्तशब्दात्कंपायोकन्य नेनज्ञा दौच विभाषा

लोपोवक्तव्य इति दत्ते शब्दस्यलोपः देवदत्तके त्युपन्यासस्फुरदत्त लोपमभिव्यंक्तुं फ्रकंक्के॰ वकेति फ्रसेर्थेयचावचि
कुटादित्वात् गुणाभावेऽत्र व इः तत्र घापुज्ञानाघर्थेकके शाड्गिद्धुरवःपुन घापु॰च देः संज्ञायांकुन् वार्त्तिकोक्ता ग णात्रा
क्वजिगारणः तेनकन्यका श्रे वेक अत्रलकारद्यः साधवः उद्दीवोलिजिह्वत्रापि शकुनाविति संबध्यते॰ तेनान्यत्रनित्य मेवेत्वे॰
सूतकापुत्रिकापुत्रकेत्यकारसह्हितः पाठोपकारः केयदायसंमते ः सूत शब्दात्स्वार्थेकनूदेह शशाचक्रोगा दिहृदा भ्यामारकनदइ तिम
न्वयीय आरकनू हेरादक्रशद्वोमुख्यवाचीत्रिलिंग इतिभावः ऽन नदातिशाद्र्गुरवादित्वा ङ्यान्तस्येति भावः अत्यत्र॰ स
तकारो॰ उरीचा॰ येकप्वंत्वचाव्यवहितनमेव एवंयत्नस्यास्यादिति सूत्रे कात्यवंत्वमपि उदात्तस्वरितयोरित्या दाविवा तु
वारेपि निर्दिष्ट यरभाषाप्रवृत्तेरेतेन क्रशरा शद्वात्केरन्स्वेदन्नोविकल्पोननेत्यतु इत्वावपि निषेध विकल्पविधि
विकल्पस्य फलितत्वादादेहतिआतः किमिति उदीचामकप्वीघादन्यावा स्थयकद्वय वे द्वावेघकाकारस्येत्यर्थः
ःसांकाश्यकेचनातित्रसंगाः प्रत्ययावपवत्वेनाकारस्य द्वौ ढौ घवीप्सामावादितिप्रसंगः वडुलसंस्कारोघात्वपवे
सेट्यावस्याकनच प्रतिमदोक्तौ स्त्रीप्रत्ययेस्येवात्र परत्वाविशिष्टात् दतुयादा नादिनुत्ता॰ स्त्रीप्रत्ययस्य किमितियक

ल॰प्र॰श॰ पूर्वापात्ति स्त्रीलिंगनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्नः धात्वंते ति धात्वंत नयकारककाएवे [redacted] यो रकारपोरित्यर्थः इत्यमिति शे
षः भस्त्रैषा॰ अयमपि निषेधविकल्प इत्याहात इति॰ अत्रापात: स्यान इत्यनुवर्त्तते॰ न इंते ति येन विधिरिति स त्रेत्य
हादिविधि मस्त्रारिग्रहणं चप्रयोजनमिति भाष्यात्॰ आपिनानत्तमिति पूर्वोणाम पूर्वाणां च संग्रहः अनत्य वीणा
मपीति स्पष्टार्थं ग्रहणमपि कारेन स्पचे ति सिद्धे: उपसर्जनार्थमिति एवं चानुपसर्जने आ हाचार्याणामिति प्राच्यमेव तत्
वोपसर्जने स्पचारितार्थ्यं नवा धे मानाभावात्॰ अन्यत्र॰ अनुपसर्जनस्य॰ उत्तरसूत्रमाप्तिग्रहण सूस्का ह्च ति॰ अ
तद्वर्जिनीति ति॰ न एतत्सू इति स्थिते अ कचित्कृते अहेनेयान ज्ञाततु संवितरेगानपीति न्यायेन त्यदा घन्वात्प्राक् सू
पोत्तु किंतत्तो कचि वा पुनर्विशिष्टा त्सु मित्य हाघन्वेदापि समासात्सर्वो त्यन्नसुपः परस्य वहा वृत्ति भावः वहुव्रीहो तु प्र
येजत्का प्रियेता कन्या वा कव भवेप्रियेत कदित्येव सर्वथानेज्व भ्रा भिः अनेषु केभि॰ अज्ञानेषय कानरस्य केनिमि
ग्रहः एवं न ग्न मासेः ज्ञानाने वेति॰ अ संभवादिति एषा हे [redacted] निनिर्दे शात्संज्ञाय सर्जनयोर प्राप्ति रिति भावः रामं॰
अ के ज्ञहे इति॰ एवं च तत्र हकारस्यात: स्यानिकत्वाभावइति भावः अर्थानेरन्वि ति॰ आत्मत्वाति धनेधि त्यर्थः स्व
२१

ज्ञाता वा त्मनि स्वेत्रि धात्रीयेरवाद्वि पांथने इति कोशादिति भावः कथं अन्यस्यां तत्त्वादिति तत्र वनां चर्निविमत्तपासुपः
परत्वे केन व्यव धानादिति भावः संज्ञाप्रयोगा इति निषेधेन संज्ञायाअपि भाषितपुंस्कत्वेवाधनेन संज्ञा मते ना भाषित
पुंस्का चेत्यनेन सिद्धेः आ त्मीय त्वपुरस्कारे णैव संज्ञाकरणादिति वोध्यं॰ नित्यमेवेति॰ तत्र पूर्व कचित्कृते अतः स्या
निकत्वाभावइति भावइति भावः एवं मत्पत्तस्वार्थिककोनेपि नित्यमेवेत्यत्र कचोत्पत्ते त्वा ष्टिकाएवादन्याभावान्नोन:
स्वकेति खस्यानिष्कांतेति विग्रहः उपसर्जनत्व स्वःतापूत्र ज्ञानादीकः अभाषितपुंस्त्री विषयाचेति नोके स्त्रीनपुंसक
हामशहाउय्य ज्ञाता हामा हामिका हामा हामिका हामाक्का हामकेत्यपिसिध्यायतेः विहितस्य निष्ठात्वाने फलमाह
वहुव्रीहेरिति आवयमानादेव हापस्याइति विग्रहेण क्रि ककवभा वेणाद्विणोरित्यु पसर्जन हस्व इस्व इश हारापि
सुप्य ज्ञाना हेके सु पुल्लिके का लाडोनिङ्क दिघुनधाप्य माधिक पुंस्काह्निहि ताकारस्यानि काकारामा वेनेतहि कल्पा
आप्राकुल्लौराणि त्यमेव नंपरावशे स यान्वंतुनाह शा रवह श हीन्पराचेन हामः स्याद्देवेति भावः शेषिकेकपीति न
रवहास्विन्तवस्यायाक पिसपुल्लु किमत्यपलक्तौ तनभा वात्वस्य सुवन्यान्त्त मासस्संज्ञायासमासोनाइति याद्व व

ल०श०२ लान्कर्वन स्यैव समासत्वे नोपसर्जनह्रस्वो ग्रन्थयो नांत समासस्य प्रातिपदिकावयवगोस्त्रियोरिति ह्रस्वाभावे केवलाऽनिह्व
ह्येन कपीति निषिद्धे आपीन्यतरस्यामिति ह्रस्वे केवः प्राग्वार्त्तिकं स्वहृश हृत्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्धितिनित्येनतनस्यामि
काकारस्यापि विकल्पो ह्रस्वाभावे तु अखट्वांकिनीति भावः अयमेवेति आचार्य किं वतप्रकृति ककेन्ने किवेमी नामनमि
धानमेव स्त्रियामेन ह्रस्वप्राप्ति राणा न - एं च स्त्रीगोव्यक्ते यापुनेपमम एं चम व धानह्रस्व त्रैयं वस्त्रे कार्यं वत्वाभावादह्न
न स्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङ्याप् - आपि शाननाप्रीकमधीते आपि शला वा ह्रस्वणीन्य त्र तु न ङ्याप् - आकारांतस्त्रियामव
न्नेनात् अधीत्र यात् ल्यप्रा अपापीं कारश्रीत व्याख्यानेन वर्णो अपेप्रत्यपस्य लकू णाभावात् अधेत्र यानगन्त्रान्यमाहाय
नहणनिमित्तकस्य न प्राप्तिः स्त्रियामित्यस्य न ह्रस्वमाणा विशेषणोन्त्वा न हणएनेत्रीत्येऽवनेनन्तु अनएवकोशकम्मि
नाम्रो कौमीमांसामधीते काशकृत्स्न ब्राह्मणीन्याचा पिनङ्याप् - यो को यो जात स्त्रीत्वमा हाय तु पुनर्न्ने ङीप् पूल हेपल हृणा
स्यैति न्या यान्त्र स्य बेहुकुरु चरेत्येव न ह्रस्व न्ये न त्रचनं विधिं विनापाप्तिरेव नः ह्यपिते ह्यजरन्ते विधो प्राप्ता न्याहेतद्वारंभा राम०
चास्त्रियामिति ङीप् ह्रस्वेति विशेषणमेवानरव धीवान मतिक्रान्तनितिधीवरीतिसिद्धं - एवचापशले न्या घ प्यस्येवबा

वत्वं अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्यात्तस्य ह्रस्वमाणा विशेषणमेवेति भावः - न ह्यत विधिमिति अणन्तेना हे प्रातिपदिकविशेषणान्ये
नाणन्तेन ङन्त्येवं ह्रस्व मित्यर्थः अन्यथा प्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्तदुर्लभः स्यात् अन्यपग्रहणपरिभाषा बालं भासस्य तु णंपनिमेप
प्रातिपदिको दिर्यः अन्यथा प्रपवित्रन्येन न महानन्वपापत्तेः तत्पूर्वलंकौमं कारेय सिद्धिः अन्यथा कुंभकारे महत्या यद्येन
कुंभेन समासेऽपि कुंभविधिः ह्रस्वाप न्येन योगेका पर्थेन तद्योगस्य वक्तु मशक्यत्वात् कहो [redacted] चिमतापि किंकुंभ प्रहेः
कारे ह्रस्वभावस्याप्यपत्तेः निर्ह्रस्वेका यो भावह्रस्व त्रिमित्रपि मितुवक्तुमशक्यं - तद्धितार्थेषु नरपदे समासविधानात्
संबुद्धायेका यो भावेऽवयवेनापित स्येवसत्वात् ० ह्रस्व तग्रहणापरिभाषापाः ह्रस्व न्मात्रप ह्रस्व ग्रहत्यानतयाविशिष्टा देवे
ङ वृत्पत्ति प्रत्याणः न च तत्रं तग्रहणोपि कारह्रस्व स्यव्यपदेशिवद्भावेनाणंतांतत्त्वान्नेनापि कश्चिन्ङाप्यकुंभकारेयाद्दवो
रःकिंच समुद्राया न्ङी प्यपि स्त्री प्रत्ययेन सादिनियमाभावेन केवलाद्पिकस्याचिह्नकिमदुवीरङ्गिवाचं एनदधिका
एदेव ताय कारस हाये एवव्यपदेश्शिवद्भावप्रसक्तेः अर्थवद्ग्रहणेनानार्थकस्याभावेनाणंतस्य प्रातिपदिकत्वाच्चत्र
दादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यबोध्यतेनतुन्यतस्येत्यहेतुमाच अन्यथानस्तग्रहणापलाभावेनतद्धेयप्यं सहे

ल॰श॰श्री मेव॰स्तत्रेवाभिप्रेत्याज्ञभाष्ये त्वत्रैसमासेवक्ते तेऽवयवाद्युत्पन्नावचैर्थवस्यवृद्धिः स्यादिति॰ये न्नविधिरिति सत्रे च ग्रत्यय
ग्रहणेनहारितदंतविधेः प्रयोजनमार्ग्यायणः परममार्ग्यायणः इति तन्नेऽमाभाष्ये नैत्रकशान्त्रन्त्यया भावेपरमपार्गमार्ग्यो
यणाइतिनदृष्टौवाच्यस्तस्यामसिनैवपरममार्ग्यायणस्य सिद्धिरिति तत्प्रयोजनं त्वौक्तिं संगता स्याद्वमतु परमगार्ग्यस्याप
त्यमित्यर्थ पुंक्तन्याया हागर्य शब्दादेव सूत्र्ययेन तु परमगार्ग्यान्नत्थास तिमार गार्ग्यायणाइ तिस्यादिति तत्प्रयोजनत्वा
क्तिसेगति॰केचित् पितहादिभिन्यमावश्यकन्त्वप्रदर्शनाय परमगार्ग्यायणाद्युत्पन्याह सूत्रकैवानं॰ यत्तु सर्वादि स
त्रेभाष्येतुपसंख्येनातिदिष्ट्योगाः श्रोन्याख्याय नद्युत्तैजत्वत्रवार्त्तिके कृतं तस्य प्रत्याख्यानात्रदर्शितप्रायकाशितभाष्य
प्रत्येकत्वेद्दीपो घोनेविस्तरः पदिदृष्ट्रेत्येवासिद्धे तकूठओह मा दानेटोक्ति ये वाक्यी हेतपंथ्ये ज्ञेहंत भिनिप्रत्यासत्याहिराघव
प्रवोकाशंत मित्यर्थः॰ तिनयंचाश्वित्याद्दीठप्रमिनोपिनङ्॰ पूकुस्त्वराणि कुरुखुचत्वारी न्यूष्विकरणो उपपदे चरे ह॰ट
तोऽप्रत्ययस्यापि सत्वो न्प्रत्ययग्रहणा परिभाषात्र्वप्रहन्यात्रादिरेतत्वे कतिचरशवृस्यामिवाध्यं॰ वस्त्यभागोतिवचेलंटः राम॰
शाभचू॰ हित्वादिति स्यानिवत्तेनेत्याह॰ नन्वपीति लिगादित्वाद्देरशालीपस्यापत्ति देशीनत्वेघको थेऽनल्पि

धाधिनिनिसेधाप्रहत्ति स्त्वेतिभावः॰ङ॰न्त्वेनेति॰ लिङ्गादेशानां स्यानिवत्वेनैवसिद्धेतदेव पर्थ्यास्यं प्ततमेव॰ तास्त्विन्नत्रवप
वेत्त्रचरितार्थतया समुद्रायोपकारके॰ चेद्देङि॰ त्वेनेति॰ लिङादेशानां स्यानिवत्वेनैव सिद्धेदेवपर्थ्यं स्यात् मेव॰ त्व
द्वित्त्रवयवेत्त्रचरितार्थतया समुदायोपकारके॰ नचेद्देङि॰त्वे स्कोयादित्यादावनिग्लदेणहद्धिनिषेधा थे ति
तिवाच्ये॰ विनिगमनाविरहात्॰ वुन स्त्रौरिति वक्तव्ये न हि ग्रहणेन स्यानिनिर्देशे पौर्वापरिमाषोपस्थित्यात स्या
न्वपीसन्तरुणान्वाच्यते भाना स्वं वत्त्रनाहित्य त्रत्वद्वइट्प्राप्तोति लाघवायानुवृत्ते कार्यस्यतत्संवेदेशेसमावेभिनिम
ःधिन्व स्यानसंदेहेनातत्त भावकल्पनेमानाभावादृतस्त्वा हैह श्रत मति॰ कचिदिति लस्यातु रोधेनेच व्यवस्याप
नेतु यास लोङि॰ त्वेनज्ञायकं पिदृष्टौङि॰ न्वमिनि वौभास्या तस्या वधात त्रुकसिनिस्त्रेऽपिदित्या वर्न्यप्रसज्यप्र
निषेधसिद्धेनाङ॰ चापि नपिच्छाङ॰ नेत्यनेन हलः श्नश्चान सत्रभाष्यो क्तेनापि तस्त्विनि त्वाप्रसक्तेः शानवः शि
न्चमपितन्तस्त्रे एवभाष्ये प्रत्याख्यानेहेरपि त्वस्यनात ङेनाङि॰त्व वेपर्थ्यापात्ति प्त्वनायकत्वे हसमागमप्रसक्तेर्भी
षोन स्मा हस्य मारोत्या दीसन्त्य मिघाने ज्ञापिया घरापथ त्रकिनिचेति सत्रभाष्ये यास्तु लोङि॰ हचन स्यनेङि हादेशा

ल॰शे॰कौ॰४

नांडि॰ त्वमित्यर्थज्ञापकतो ज्ञाततत्वार्तिकमत्र इ॰ आपित्तेत्यादेस्तेनानुक्तेः परत्वमाड॰ लिटीति स्थानेडुनेडि॰ त्वं साधु
वधकारेशेतुर्वधास्यानिवत्वस्य ज्ञापकत्वं चार्तिकव्रतानरस्य प्रयोजनाभावादित्याहुरिनाभावेहूपितमित्याहुः निर
नुवंधकस्य ग्रिपात्तेरसंभवात्तानुबंधकस्यरको ग्रहणमित्याहुः सोपरोधा निः स्तूपरोधि शार्दपत्येस्त्री प्योरं ता नि टक्
स्पष्टं चेदेमाध्याये द्वीति सास्यदेव तेत्याणत्रुरुद्दष्टीत्यादिप्रमाणोद्भूपसचूर्द्धघञ्चात्र वुःमत्यो याश्रवयवेनपयू॰ मात्र
त्रिमितिमात्रशब्दाद्वारभ्यायचत्वकारेणप्रत्याहारस्तुभवीति सिद्धिस्तत्र घपच्यन्तपातंरं॰ अतसर्वोभयशद्वस्य ज्ञ मि
सर्वनामत्वविकल्पार्थं नेवेतीत्यत्र माध्यस्पष्टं॰ आह्निकीतिमेनरीव्यतीतिभ॰ कूतेरस्यणत्यमित्याधिकारलवणाकृत्ये॰
पार्श्वस्था ताहिप्रकृष्टा इति केत्रदवीतिङ्राणशब्दीतिक्रमण॰ अनुवंधद्वयोप्तानं स्यादुर्वेवं ज्ञाया रत्नेरन्यात रेणा
णमिद्धः चौरीति चुराशीलमस्याइत्यर्थः न भ्रंते॰ नरूपाणेलुनयोर्वयस्यचरमड निङ्गापि सिद्धेणिगोणदिपाठप्य
त्वान प्राप्नेत ङीपा वा धामावायपुनरत्वम्हणान्तयोष्ठस्वरेविशेषःएतौ हित्रोरष्टौ लोवेत्तुननेनत्वाराघुहास्तौ॰ राम॰
स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रौ नञ्स्त्रहणमित्यधिकारेशक्तिषष्ठोरीककृआधमप्रसोतित्युन॰ यज्ञप्य॰ प्राचां ष्फ इत्यत्रयत्र

१०५

पंचलुहत्र येपोगविभागाः हलस्त॰ हल इतिपंचम्यायस्येतिस्त्रादौवोत्तुवर्त्तनेस्यैनिष्पत्यत्वतोयञ पायाडनिचलरलो
पः ह्नौ पस्याभीयासिद्धत्वाघस्य कारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्याणोपधाग्रहणानुवृत्तिः अनपत्याधिकारस्यादिति अ
पत्याधिकारस्थमित्रादित्यर्थः पञ्जशहेनव्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैवग्रहणमिति सौवः प्राचां ष्फ पञ्जशनिव
त्तेः॰ अत इति ष्यञोयाकारइति चार्थैः तेनवतेङ्ात्यत्रादीचांमतेसावकाशं शाङ्र्रवादिङीनेवाधित्वा आवष्याप
नान्याद्वादिवसर्वत्रग्रहणात्याचांमते प्राङ्गोप ष्फो नात्र हिवंतिद्राचेतिपञ्जोलुकुस्त्रियामितिलुकृवर्णां प्रयत्नाच
नप्रत्ययस्तु रुणां॰ यः॰ प्र॰ आदिशेत्तुवडनिस्त्रादादितिप्यतुवर्तते॰ प्रत्ययस्येतिकिंबोडेशवसवत्वमित्यत्रषषशब्द
स्यापि पातनाङुपरेशस्यायंषकारः वस्त॰ तत्रपरेशेडस्यस्थानारत्वमेवेनेतिपर्यवसितस्यैते आदिरितिनत्ररत्नोवणके सु
परेजकतयात्रापिसंबध्यते॰ आपत्ते॰ आयनेनानष्यनेन्वापिनाति क्विरणातेतनाहचर्याद्दीनेषिनस्यनेत्वं॰ आदि
ग्रहणोकिं ऊरुदघ्नं प्रत्ययेति किंपक्वातिखनति॰ स्वचषञ्जीदीघिणपनेतः स्त्रियनेवयस्यात्यादिलिंगादित्यं डेवनादे
शाः ब्राह्मणादीनांवक्ष्ये लवचनात्तरे शाःपचहितन्वसामर्थ्याद्देनेत्यत्पसंबध्याद्देशावपरेङोसंनिपातपरिभाषाकापेदपिप

ल०शा०शे० वमेवमेनांनो राज्ञ त्वाप चिन्त्यं सफलमन्यथ्यापुहा तत्वे नैवास्मि द्वोत तद्धेप र्थ्यमपुत्रमेव·नतु खिया मेव यद्गव विधानात उक्काथे
नामि प्रयोगाइति ऊँ सूनस्या हत्तश्चाहषित्वसामर्थ्या हिति·ष्ठेकणो केपीति चा...तपाता श्रे:दिवेद स्वव कूमव...नत्या यन
कचित्स सुद्यमस्स हृष्ठत्वा रवित्व मपितत हास्त्रय णो ज्ञापक सर्वत्र·सर्वे यां मेव ...न्या य स्त हा हनित्प मिति प्राचामित्प स्यनि
हत्यानि त्पत्वे सिद्धे पिप्रा चांप्य इत्पस्स सर्वत्रय हणाय कसें पावाप कावि धेयिप ग्रहत्य र्थत तेनावधाय नीत्य त्राव घाथे
पचापं वाधित्वा प्रा वांमतष्य स्व न्त्र वहेणागो हि·चाष्णु उदा चा मत प्राप्त डा पूर्वाधनेनचारता थें:सर्वत्र ग्रहणात्तदा थक
त्पमेव चापोनतु अनंतरस्य वाधकत्वं चापिकृ नेतुनष्य प्रा प्तिरत इत्यपि।कारान्तलो हिताद्यर्गा गीवेनगे णा:य चापित
चकत शकलेक रोवति पाठात शकलस्य लोहितादिकत्वाद्द्वहि मतत्वात्स्य्यारोणेनतत:प्रा सूनस्य प्राप्ति कोतेन ष्य:के
रावाद्विप्य इत्युमयत्रापि ग्रहीतत्पुरु षवडूत्री होरिकणे येणां नेहोष:कतेनत्र शहे शाकधा दित्वात्पररूपं·तेन शाकल्याप
नीशाकल्प स्यछात्रा:शाकलाइतिच सिद्धं·टापूड्डी यो रिति·कैरव्य शदे या यथ त्र निषेधा हा पूर्माङ्क शहे जातित्वान्डीषि राम४
निभाव:टापूड्डी यो रयवायेह इतिपाठ स्त्रिपामा हिक:वपेनास·प्रागिनां कालकृतावस्था विशेषोवय:वपसीत्पस्यव

योरु पेव हप्रिनिमित्तेइत्पर्थे स्त्या ह [redacted] प्रथमवयो वाचि नइति·तेनो त्तानशपेत्या होन·प्रकरणादिनावय:प्रतीतावायनायंत
हात्रक:या पिष्पा ध्यादिव शादुत्तो नाशेतेनस्या त्रपि प्रतीतेः·द्विवर्षत्या क्षिरपिन योवाचो शालाहावपि प्रयोगात्कौमारीवन्
पूर्वत्वदिमे हात्रा णिवयोसि·आयुस स्तत्सौमे स्ववत्वारिगा।अनोका समाहारेन द्विता थैंनि हिगु:अका रोते नत्र एरन्यो नत्रीतं·
अपारमाण·अत्र परिमाणाशहेनपरिमा सातु सर्वतश्च मानारोमापिकमेव ग्र हातेः·सुवर्णा वि सैौहेस्ना देः केवलस्य प्रमाणपल
शतामिति स्यविकलवाकृत्वस्य वस्त्र हतिनिमित्तत्वेन ख हृश हेवहुणवचनत्वान्त०पातिवंरीणि·पतिला भोम्के ठवती स्पर्थे
पिकु:स्त्वकृशहे स्पा के रीत्यागुणवचन त्वाभावेनग्रहणं·कृ द्विका रादिति स सर्वतइतिच गणसूत्रे·अत्र कृतो पीथ:व्यवस्थि
तविभा षा प्रयणा त्के चिच सूत्रे धि:प्रिथक निवेशेत्पादीतिहात्र:पुराण श द्योत्र पठ्यते स्पचापि अर्थ पथानुविन्न:पुरा
णाइत्पाहावंतोहात्रेर पोनेन स्वनार ण्यादे नोदात्तत्पुदात्तानि धात्रि स्वरेण गतेनो डीपृडन्ता:स्वरे विशेषाभावस्या याध्य
त्रयाठसामध्यो त्प हे टाविवानि वो ध्यं·अजनानिरणि त्याको शेनत्यानिरीति जेनेराव:अहनेश हीत्र पठथते सामर्थ्या
दुयसडेनाखि·कारेवाधं·दी यो ईझो प्राची इति उहनवा रात्रेव ह्लो दित्य कृमिमाणा इतिगा परान्ने कृतानुपुंयोगा संत्नेहेनोपव

ले॰रा॰श श्रीः॥ अख्यायानि ति पंचम्यर्थे सप्तमी॰ आख्या शब्दोबोधकपरः आख्याचोपस्थितात्मा तुं पुरुष एवनहि क विपाः स्त्रियांवर्त्तमानस्य आ
ख्यात्वाभिधाराशख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः पुंस्त्ववनः प्रसिद्धः शब्दस्यार्थेः पुंयोगादितेः प्रवृत्तिनिमित्तापेयमा स्त्रियांवर्त्ते
मानात्पुंयोगकाद्य शब्दाख्यायित्यर्थः योगःसे वृषः पुंयोगान्किं देवदत्ताश्रयाख्या यो किंप्रसङ्गः नहमावेति स्त्रियांवर्त्तमानेयत्प्रापि
प्रातिपदिकं पुंयोगाहेतुकं प्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थापि समाख्येनत्र अस्ति हितत्वं हृत्त्रि निमित्तेपुंसंयोग पुंयोगहेतुकत्वं तत्रपुमाख्याव
नैषेति भावः पुंयोगेनत्र हीयतेम्यः एवेति माध्यस्वरसः यथेयंभर्त्रेपापकृता न त्वपाहीनलभर्त्तेप्रवृत्तेनत्र्छ भूमपीति माधवीक्रिः देवकी
त्यादितुगोपहिवुवोध्यमितिके चित् गोपालिकेतिगाः पालयतीतिगोपालः स एवभोपालीत्यस्य त्वात्यर्थः एवुलेनस्य
वुकारकेपश्चात्समासनिषेधोत्ववच्छात्समासे आपस्तवः परत्वाद्वित्वेटु लेभे॰ वस्तुतः शेषषष्ठ्या अत्र कारकेन्धी
त्युत्पत्तेः पर्वमेवगत्रापि समीसः यथा केवचन्कारकयहीणापि कं पंचिन्कारकत्वमादायगतिकारकोपपदानामित्य
स्यप्रवृत्तेस्तत्पश्चायात्उपपदमतिहिङ॰ तिसत्वमाध्याचलाभात् पदाजविषयस्यानित्यत्वाद्प्रवृत्तेर्वाकारसेकमषस्य राम२
स्यप्रवृत्तेस्तत्पश्चायात्पंचेतिसर्त्ते कोप्यात्परस्यसर्वशब्दाच्चापंते राहात्मेति॰ एनेनऊत्रिषेषेनदपेवासद्धि
स्वयुत्पत्तेः पूर्वे समासेनगत्रापन्चेसुनभंस्यपेति

पाशेः सराति सर्वस्य द्वीपा कुंतीयं मानुषी नदेवतेत्यर्थः महत्वेऽपि तत्त्वोग एवैषा स्त्रीत्वाभिमानभावः यवनाच्चिप्यापिति॰ लि
प्यर्थेकोत्र डा पृतस्यदानि॰ त्यवयापकंडीनवहवः लिपिरङ्कुर किन्यासः मातुलेतिमातुला विन्यप्राप्तेउणध्यापारमा वेवि
भाषेयं॰ मातुलयमैवेति अपाहाने स्त्रियां पाघ जऊप सख्यानंतंरेना च वा डीषि मित्त्वनीपेरडः॰ स्वाभि कोशवल्लेनोन्मानभत
विस्तकेवलव्य ग्रहणं तुतन्मानेस्यचेहिसातकं वल्ययोरेवेतिनियमार्थेनेनीहितिष्काप्तिद्धा॰ हेवषेभनाद्याम्यां कौनेत्यर्थेहिवयोद्धि
शब्दानां निर्देशः मानेहि हस्ता भिन्निरित्यादैवचति षषष्ठ्ः सिद्धः॰ कौशामादि एवेतिनियमार्थेनेनीहि कां डोरव्धुरमित्रेन॰ हो पिमा
पचतीतिः पचेदींगामावानुकलोध्यापारोत्यर्थः अत्रोन्मानत्वात् कालेकु आचितः शाकटोभारः ईपृत्तेराचितःपरिमा
णमित्यकेऽयाचतोरशाभातः स्पृमित्युक्तेरून्मान [redacted] मेतोहितिस्वतदपिनियमार्थमित्यन्ये॰ प्रमाणेडीतिषा
ऽधिकस्तप्रमाणंदंडवीचककांडः शब्दस्यायामप्रमाणपरिच्छेदकत्वेनप्रमाणत्वमितिभावः पुरुषात्प्रमाणे॰ पुरुषस्याधी
परादिगावस्थितवस्तमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानेन स्येचोहिमारोरेवेतिनियमात्रिभिषप्राप्यानित्यं ऊपि आमेवक
त्यार्थेभिरः॰ अत्रप्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरोनत्वायामपरिच्छेदकवाची अतरवतस्यपुरुषविशेषणतानांपाता॥

श्री ५

ल०श०श जातिवचनस्याविपुरुषशब्दस्यैवचाप्तिः पुरुषशब्दितिशब्दसमस्तत्रांददत्रश्रमामाड निविशेषणा स्त्रीकव्याब्रह्मणच्चयरिछेदकत्वा
त्वित्युमपि० द्विपुरुष्यामितिद्धौ पुरुषौ प्रमाणामस्याड्स्यर्थे तद्धस्यप्रमाणामितित्रप्त्ययस्याप्यवर्षे निलुकि उ ताद्दरणेत्तत्रे हियरिमा
णशब्दे नोत्तरसत्त्रानुणेधात्यरिछेदकमात्रस्यपहेणामिति सिद्धांतः क० षष्ठेता०ममाता नेपंतत्रे त्रिपाभित्युपसंख्यानाराहात्रि
यामित्युवड्डोहोसक्ष्य द्दयोः रत्प्रतोवक्तु ब्राह्मोवित्यनुवर्त्तते०ड०न्यौचित्यादेशत्वेऽ पानिषधप्रिति ०समासांतानामम
लौकिके वाक्येस्य प्रहत्यापूर्वमनस्वयंप्राप्तेः अनेउपधालोपिनइत्यत्रानुवृत्त्याडोपोपिवाघः एतेनमन्नोप
वाहन्यापाड्रुप्रिषेधपोरिहेवापकमित्यपास्तमितिभावः डोपिनितिडेपितुकुंडोधनुशब्देप वेपदस्य कतिरवेरणाध
कारारस्पानु हानत्वाडु हानेनिहत्निस्वप्राप्तांनोहालेत्त्वं नसिध्यति०कुं उ मिवोध्योयस्यादिनिविग्रह विद्धत्रीहेः किंकथ
ः प्राप्राप्राप्रावेः प्राप्राय त्रे चेतिसमासः अन्यपत्रहणानुहेनेपिमिअविरतत्वाददितिभावः नि षे धाद्यपीतिप्रोत्त्व
पिनानुउपधेतिङ्गस० अव्ययहणेनर्थकस्यापिग्रहणात्० द्विहायनीवालेतिद्विहायनादिवर्षीणोरितिप्रोधोवा रा०स०
दङ्कपेकथालेत्यत्रपोरित्यर्थद्त्यत्रे०वित्यसंज्ञा० ननुमत्ताशहानिपतानुपूर्वीकान्यनादपश्चंदासचहषस्येव

विधानमितिङ्नवभावविधिघ०ए०नत्रप्रयोगासंभवाद्दनउपधेत्येवास्तिहेतुद्दस्य र्थमितिचेडुत्तरार्थत्वात्योगविभागस्तुव्यर्थे
सवनघनयनलक्ष्णांतरासिद्धमदाहरणिवेदेपंचदाम्नीतिक०चित्तुणेतमध्धीतिपाठः केवलमामक०अस्मद्दहारणतवकम
मकावेकवचनेइतिममकोदशः भाषाशदात्युद्धिंगात्स्वार्थेधेयस्वार्थिकेषु लिंगातिदेशोऽपत्यत्वमेपीरत्नोथ्वेपायशहोश
आघचातद्धतिवत्नेमानः स्त्रियां० अपरः पत्रवणेमध्येधपुनादिस्त्वादेशो रात्नेः त्तापरंपदिः हेवानित्यदोत्ताप्परीम्या
नधेवेत्पारोचोतोहान्नयादातपूर्वमनयन्नापरमिप्पोहोपरम्पमानमाधुरान्त्वमपिहपादित्वात्त्स्वपर्थेराःपरा
मम्पोतोषाहावजारिपाठादावपिअपर्यणक्रत्वेतिप्राकत्वेवत्पत्तेःसमासे दो नत्वं० भेषडोशहेप्युत्पत्रेत्वोषधेह
ः भिषजनडेदेमित्यपाणिमेषजेश द्वोपिनत्रासुभेणलीरिंपवघुरिनित्युमनत्थीयेड्ग्रत्यपेवोध्वंश्रक्रनिमागाविजित्व
कुसंनियोगेनेतिभावः मनुविनिवन्वित्समारुयधीयाडितिमिदे०यज्ञेनसंबंधइतित्रिया स्त्यपधेःसंयोगापदंस्तंव
धीयलहणः संवेध श्वपज्ञफलप्रतियोगिके स्वयेवन्वितहाह०तत्क०अकेनि०विभाषा०सरु०शश्रोविघमानवावा
पवध्रश्रोवपवाचीव्याख्यानातेनत्रेकेवलपतिशहस्यविघमानप्रवीवत्वासमवादव्यामिवाराश्रपतिषेधेनतदंतेग

ल॰कु॰टी घ्नत इत्याहपमिश्राङ्गीत सेत्याहि॰ नपत्यु रिति सूप र्वसेत्यनेन पत्यंत स्यग्र घनात्यादिनिमाव ब्रीहि सत्रुपोप
स्या इति कर्मधारयान्तरपदवङ्क ब्रीहो वारणापहाथो प्रत्नुपसङ्ख्यान पदसंबंधस्य स्यत्व ङु त्रार्थि हाविस्तु पसर्ज नोपल
क्षणं तेन षति मानि क्रोणा ऽतिपत्नीत्यपि॰ व्यसोऽतिविभाष्यस एवं स्यात्यत्रयज्ञे स पणा ऽतिन संबध्यते॰ मा ध्येकं थेतु षज
क सम यत्नी मिव्यस्ते एव प्रश्नात॰ वृस लान्वनपहसं पोणभावात्स वैणार्थाप्रे॰ सद्वैन्वा भावविन्ते रन्राप्ने रिति भावः उपचा
राहितक शि॰ ग्रहणा स्त्रया दिति भावः पद्वति॰ द्वैदृप्रो घा॰ तत्र क्रु निक कर्तृ क्वि पिहृ मानां भावान॰ एवं सत्रेप इसं
योगमिति तु हस लस्य पतिः स्त्रीतिप्र योगात्स्य प्रनार्था स एवं स्यापि कि मिति त्र्य वप्ववाच्या एवं शङ्कः कि मर्थ इति प्र
प्रगागांवाय मिरिति स्वामिनीत्यर्थः॥ नयान्यतिडूमतेतेन चोदात्र सारिष्ठा स्येच प्रश्नत्यासत्वी णङ्स्या घुश्लान्त्वमपि
सिद्धं किंच समानस्वामि स्त्रीविशेषस्येव रूपावा घनार्थे ङ्ग प्रकार्य विधि द्योचारता॰ अनत्सवमनी मानस्वामिक शम॰
हासी भस्याहै सपमितिरेव॰ समानं बंये क स्येव ननत्यत्वं संबंधेन भेद सारोप्य रापवोध्य॰ मुख्य मादृश्यवत्पति
कासूतुननथा प्रयोगाऽस्यते॰ त्रिसूत्री मि व्याख्यानादिति भावः संनियोगशिष्ट इति तेननन्दमाये ङाव पिनेमि भावः निनो

तानामित्यत्रा कारउच्चारणार्थः नितंतानामिति पाठे जश्त्वाभावः सौत्रः त्रीणपेनानीति॰ अत्रैत शङ्कस्याप सर्जनत्वे पितरंनमनुप
सर्जनेमवावपस नेनाद्दिनिवा त्रतेहंन्नविशेषणाश्रितस्वग्र प्त्वत्ति हतानारापणोमात्रव ङ्क ब्राहिंकन्वाऽनेन ङ्णावप्रकं
तरनुसारेणाचेदं॰ यदि तूभयमानीनीति सत्रस्थभाष्य स्वरमानादि द्दोगाजित्या हौग घ्नमाना विशेषणात्वस्य कु प्रन्वा चात्रापक
षेवाचितं॰ तत्रहि शब्दो श्पामित्याहोश्पा मोश्व हः शाच्या मेव उपमे यत्तुसमासवाच्य ि निप ङेय स्त्री श्पामोहिव स्तत्रइत्य
त्रकृ स्वत्वे नसिध्यति पचुपसर्जन स्येति ङ्ग्रत्वे तेन सकुंभकपाल लोहितान्यत्रानुपस र्जन ल्न हो णाई कारेण प्राप्नोति
तुकं त्रणपेत्यस्य त्रिसुस्याचेत्युस नेत्यर्थो विाध्यऽत्या ह॰ आर्येमतेणत्वं वणोक्तिंप्र ह्नत्स ॥णत्तिनेत्रऽत्पा घुदात्त॰ अ
तो हान्नगति श्वेतावा ओजा पतेऽस्याहेत था पाठादित्तिभावः छं दसिक्रमितिनादेशाय वादिसन्नेऽत्से समानरेश
अपवा हाडात्र न्यापात्नस्प्यानस्यानिक त्वेङ॰ भ्रानियाग शिष्ट त्वचास्पवाध्यं॰ विश्रुद्धि वाची मिपाठे तन्पूर्व ह्रात्रेनिमित्र
कइत्यर्थः अन्यत्वेमानधानाद्याख्यानाच्च नोपध स्थेव श्रुतियोगत्वेनान्यय इत्याहतेनापधमित्राहितिवणोक्ति स्वदान्या
घ्नरा त्र॰नन्ते कौशिशिल्पानि घ्नन्॰ गोरश त्रीवणोनाच्यप्रतो रात्रइतीह पाठः अनद्धाहीति आमनदुहः स्त्रियांपीतिवचना

ल०ग ऐ त्पद्केश्राम०स्पर्यति। सचेघ इति स्पर्शोहीनाससंगानामुपधीया इ जिव्याख्यानेतु सौरीव ल्लाकेति नासि त्र्येत०स्पर्शेतो कां शिजित्य
गांतान हुनाषि अ गांतमंगान्न स्पर्यं शाहनेतर सिद्धः कच नेतु सगा कुंनानत्यत्र चोगना र्थे० आगा लोपव्याभीपन्नेन मासिद्दा
गानिमि त्रेकाह्योपस्को व्या प्रयन्वा ना सिद्ध इति व स्पोप धा त्वमुप धाग्रह णाद्देव माधि कारमपि व्याप्याभी यासिद्धत्व मि निवो
चं यग्रहणांत्त त्रराथें ग्रामिनिर्दिंशात्ससप्रमेप कवचनाग्रहणांनकृत्रो गाभिन कृते वा प का घोगातत्रेन्प थेंक्लेनानिषेगय
त्रें नैव महस्तिष्यभवस्ते ष मत्या दिसिद्धं मान रिषिद्धेति० पितामहो मिष्य र्थे मिदं० दृष्टे नि० शेषहेमत्रो शेषेति कर गेष्वन० अ
यमजादिषुप ठपेगौ गादिषु माताम हो शर्दूपाठो ना वे इत्य न्य० जानपदी ति० जेनपदे मेवत्य र्थे। उक्ता दिन्वा दज्ञ डी
प्यावृहंतेव्य प्राप्नें नौ दीत्वा र्थ वचनं। इति खहे घाजीविका त्र्य प्रत्यय मनन घा च क्रि या श प्य प ● मिति भावः अमत्रे
० के म त्र त्तु तेषु० कुंडा के मंडलो जारा त्यति वत्वा सुतेयुमाम्निति मे हिनी को शा त्सन त्रमलपत्वे लिंगा ङ इति भावः। यदित
पिठरं तु पि ठरेतुन नाकुंडाभिति विश्वको शेन स्पनपुं सकत्वमप्युक्तेः पिठराम त्र शब्दो च पर्या योपि ठरं स्या त्सुखा कुंडमि राम०
त्यमरेन नंपुंसकत्वमात्रोक्तिस्तवपु त्यानुवाद इत्युच्यते नहा ने कविध संस्थानेषु अम त्रेषु कुंडव्यवहारेणा कुंडेष्व डति न्वा

१०ग

भावादयुक्तो डीषिति गोपं० त्र्यविषयत्वा दित्युपलक्षणं क्रि तिावहवः कमंडलुसंस्थानस्यानुगतत्वान्न इ पा मत्र वाचि
नो जातित्वमप्पसि सत्रेतु निषमा र्थ मेव अम० नेत्रार जायां कुंडे स्पैव त्यपरे आवपनेच निन्य श्रेणीत्वात् प्राप्तस्य डी केवि
षिः आवपनादि निमित्तान्य [redacted] नयुं सकं गुणापोगा द्वितिगोगोन्त्य प्यपद्कार्यत्वात्स्त्र हो नि शिजि भावः विधित्वानु रोधात
तो गाव वास्य प्र हन्तिः व गो प्रैरिति नाहशिषु त्र्याविषयेर्थः अन्य या गुणे शब्दो द्रव्यः पुंसि तु ज्ञा ऽस्तं गत स्या दिति वो ध्यं० स
त्रे वा गा पाशेर्शे आघजंत रूढ़ो लान्य विक्रेत्यैर्गुणायु कैत्यर्थः। नी ल्या अनिति० इत्यत्रानुसारेण दे० प्र तिपदोक्तत्वाद
न्य क्त नि डीसंत प्रविष्टानी लशब्दस्यैवात्र ग्रहणान्वयस्य ला हेगेकत्वान्त अ ना छा हेन डीनी लव यी वनो शाडी
न्यर्थे नी ल्यो ति वा गामपच रितायें नील्या र क्रा गौ रित्य र्थे नी ले त्येवो चित मिति परे सै थ्येने छा शब्दे श्रि आघजंत स्प द
ता त्पर्थ। अन्ये तिमे घुनाहन्त्य घेह्रिति० कमेलेस्युपतेत्य कत्वं० शोणाशब्दो वा वाचीव र्णो नांतेग गोन्या घुदात्तः अन्यत
डोन्तिद्धिविकल्पा र्थमिदंवोत्तो० अत्रगुणवचनशब्देन समस्त के इत ल्हितो न सर्वे नाम जाति स व्यां सज्ञा श्रृति
रिकेशब्देस्य घाते आकडारसूत्रभाष्यपयोलोचनया माह शानामेव नन्सज्ञा लाभा त्त० न त्वाहि प्राति पदिक मात्रस्य ग

ल॰श॰टी॰ णवचनसंज्ञाबन्धकायेन बाधकत्वेनैताः क्रमेण पठिताः गुणवचनेत्यत्र चकारोऽसत्त्वयागुणोपसर्जनगुणवाचकानामेवता द
र्शनार्थः संज्ञेति न हि याहीनाग्रहणं जातिपरिनाह इति प्रदर्शनाद्य इति जातिवाचकानामेवात्र ग्रहणात् कठादि शाखान
र्थ्येन्द्रियाणां चतद्धितो तन्त्रा देवयाहत्रिः एतेन सूत्रमाष्योक्तं सत्वे निविशते पैति पृथग्जातिषु दृश्यते आधेयश्चाक्रियाज
श्चसोऽसत्वप्रकृतिर्गुणः इति गुणलक्षणोत्त्वे केऽश्यु निर्विष्कृ विशेषणानां वैयर्थ्यमिति भाष्यकैयटोक्ताऽव्याख्यानात् चेतरस्या दाकड
रसस्त्रैाक्तमेवमाद्यसमर्थमिति माष्यप्रदीपोद्योतेनिरस्तं पिंगं शुक्लं वचिदे खुचेरेणादिकः किरिच्च उत इत्यस्याभा
वेपि स्वरूपं सपेयो गोपधान्तेत्येतन्नासामर्थ्यानां न इत्यस्यात्रासंबंधः उणादीनामव्युत्पत्तेन्यत्वात् कृदिकारादित्यस्यात्राप्र
वृत्तिरित्यभिमानः शुक्लेति तु पृथ्वादिपाठात् सिद्धं जयरः किं॰ वधूः का सं॰ वधूः स्नायान्वाठकोकासर्वकेलवाचिस्या
द्विति क्लोशवलेन नवोढत्वस्याविकलत्वाकुत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन स्वरूपशब्दबहुत्ववचनत्वात्॰ पतिवरेतित्यातिः॥ लो
मार्थं ठावती त्यर्थः वद्धादि॰ वद्धु शब्दस्यो[redacted] केरीत्याग्रणवचनत्वाभावेन गर्दश॰ कृदिकारादिति राम ४
सर्वेत घनघाणास्त्रैत्र कतोपीत्यर्थः वावश्यिन विमाष्ठा ग्रपणान्केचिन्न सुगंधिः प्रियकतिर्वर्षपत्याहीतिवृत्तिः

पुणशाब्दो त्रपठन्तेसपद्यपि त्रापंपयानुविन्नः प्रतारणाद्यत्याहावंतो हात्र दर्शनेन घजादि पाठादेतोहात्र इत्यप्रदात्र
निवृत्तिस्वरेणानतोऽन्यदुगोः स्वरेविपोषाभावस्तथाप्यन्त्रयाठसामर्थ्यात्यकृत्वा वेतिवो ध्यं॰ अजन्नानियिन्त्राको
शेनन्यानिरितिजातेरनिः अहन्नू प्रकृत्रत्र पठपजेसामर्थ्याद्दुपसर्जनाधि कारवाधः हीर्घी ह्रीप्राहडितिडनीबन्तोदंतेव
क्रादिराक्रन्निगाणाऽनितापरत्वे कृत्या पुंयोगाद्यानेहतेपचमाष्ट्र आख्यायामिति पंचम्यर्थे सप्तमी॰ आख्याशब्दोगो ग
कपरः आख्या चोपस्थितत्वात्तु सप्तवनस्त्रियो॰ स्त्रियांवर्तमानस्य आख्यान्वाख्याचिचाताहाख्यायदेवप्रथमोपते!
पुंस्त्वे वयः प्रसिद्धाः श्राद्देत्यर्थः पुंयोगादित्ते तोः प्र वृत्तिनिमित्ता पेयतास्त्रियांवर्तमानात्तं वो कादधसन्ड इत्यर्थः पोग
: संवंघः पुंयोगान्किं देवदत्ता आख्यायां किंप्रसंता॰ जरभोवतित्त्रियावर्तमानेयन्मातिपाहिकेपुयोगो हेतुकप्रहति
निमित्रकमित्यर्थेपिसंभाव्येत आविहितप्र वृत्तिनिमित्ते प्रसर्वपुंयोगहेतुकत्वे तत्पुमाख्यात तैरोवेतिभावः यु
योगोत्रहायन्तु रूपसंवेति माष्यस्वरसः पष्ठ्यर्थं यमंत्रेमा पहकृतान्तवपादौन्न लभतेएवंतत्र्वद्व्रमयोतिमाष्या तोः देवको
त्याहितुगो पदि पुत्रान्याप्तिकेचित्र॰ गोपालिकेतिणः पालयतीतिगोपालः सपत्नीपालकसोस्यसीत्यर्थेः राव

ल०शु०४ लंनस्यतुकारकषष्ठ्या समासनिषेधात् सषष्ठ्यासमासे आपसुपः परत्वादित्युक्तं भं॰ वस्कात ः शेषषष्ठ्या अप्यत्र कार
कत्वात्सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रापि समासः यथा कथंचित्वाकारकस्य ग्रहणोपि कथंचित्कारकत्वमादायानि कारकोप
पदानामित्यस्य प्रवृत्तेरत्र त्वमाध्यात्वपपरमनिति॰ निसत्रमाह्याचलामातय दानविशेषस्यानित्यत्वाद् द्रष्टव्यो का
रकषष्ठ्या सुबुत्पत्तेः पूर्वसमासेन तत्राप्यधीत्वेसुलमसत्र्यं निसत्रैः सप्याग्नुदात्तस्य प्रशङ्काबाध्यतो दानमिहं॰ एतेन
ऊ।त्रिषष्ठेनगर्येवासिद्धिरित्यपास्तं॰ सूत्रेनिसूर्यस्य स्त्रीपा कुंतीयमानुषीनेत्यवनेत्यर्थः महतेवेऽतितघाए
वैषांषीन्त्वमितिभावः यवनाज्झिष्यापिति॰ लिप्यर्थे कोत्र ऊीपूत्रसेत्र दृष्टिमित्यस्वाघकादृति वहवः लिपिरिक्रावना
सः मातुलेतिमातुलानित्यप्राप्तेरुपाध्यायादृष्टा वेविभाषेपं॰ पातुरवयमेवति अपादाने स्त्रियाघञ् ऽपसंख्यान
नदंताद्वाडाषितित्वतोयेदृऊ॰ स्त्रेनिसूत्रे वार्तिकादितिभावः उपेत्याधीयतेयस्याऽतिविग्रहः अर्थेति ह स्वादि
स्तहासखामिनीनि अर्थःस्वामिविशुष्यौरितुक्तेः आर्यदितपाठस्तु केयटादयःसंमतः स्वार्थेऽतिवृत्त एव भाष्यप्रयोगात् रामः
अर्थे त्वेवोक्तेः संयोग एवप्रवृत्तेतु उपाध्यायानित्यवर्थीं नियोक्ते ऊं मेवा हहरेताकर्मण्यणिनित्यत्रनिद्रात्यादि

व्याहन्यर्थेनिनिभावः कारणादिति वक्तव्ये पूर्वपत्रहणाद् उहत्रप्रातिपदिकग्रहणान्त्यपदार्थे ऽवयववाचिपूर्वपदेनवहुव्रीहिःतेन
वहुव्रीहौ तेनिगामनस्य तेऽनिवान्तव्रते केरणोकिंसक्तोनाथनक्रीनेतिकर्त्रे करणेइत्यत्रवहुलग्रहणेनगतिकारकोप
पदानामित्यस्यानित्यत्वाद्‌ पूर्वत्र सुबुत्पत्तेनंतरमेवसमासः भावः उदमुपपदद्वमिनि सत्रेकायदे स्य अयमनुप्राहिश्च
त्यन्येगतीत्याहरेनित्यत्वेनमानमितिनिराशयः अत्र एवैतक्तत्रे करणेऽनि सत्रे वहुलग्रहणाय नत्वेनभाष्येनोक्तमञ्
र्वावेतिसमासावाक्यग्रहणांतुनियमार्थेतेनन्हिशिष्य इत्यादेः षष्ठेनेनिदिकू॰ अत्र लिसीनि रूढे हगोगतिकारकपूर्वस्यापि
नि विशिष्टस्य क्रोनत्वेअल्पाख्यायामितिसमुदायोपाधिः अल्पत्वेकरणगतेत्रियागतेवा॰ क्रोनदिनिक्रोगता
दित्यर्थः अल्पग्रहणाद्विमावालघ्वक्रोनेनप्रानियदिके स्यबिशेषणात्॰ ऊरूभिन्नीनिजातिकाल सुखादिभ्यः प
यनिषेधनिमित्तघटस्यपरमपातः पाणिगृहीतीनि अत्रिसाद्विकनयागृहीनयाणिकेत्यर्थः भाष्यतु पाणिगृही
त्या ह्रीनीविशेषडत्युक्तं अस्वाङ्गपूर्वपदस्वाङ्गसमानाङ्गपूर्वत्वानपदपूर्वपदेपुनःकिमर्थारयः अस्वाङ्गमन्तादृपूर्वपस
नारयत्क्रोतेहरेनवडु ब्रीहिरित्यर्थः उत्तरसूत्रेभाष्येकल्याणपाणिपाहृत्यादैनन्तप्रवृत्तिवारणायनेत्रेनेरुवत्कर्मपा

ल०शा०शे रथस्याश्वपदार्थानां त्रायितत्वेनैवौचित्यात् । नन्वत्र पदद्वयसंज्ञेनं पाणिपादमिति समुदायोत्तरसमासांगं स्वांगं समुदायश्च न स्वांग
शब्देन गृहीतपञ्चस्वांगं पादेति ननु स्वांगात् पूर्वपदान्यदमित्युक्तेः । एवं च केशसुस्वीत्यादिषु मांस्त्वे व । जातिएवोदिश्यास्त
पिसत्वप्यते ऽन्यथा बहुनमा नाम स्वांगत्वे न विकल्पस्य तत्प्रवेकेऽदुष्टरत्वात् तदाह नित्यप्राप्ते इति । [illegible] नेति
बहुव्रीहिन्वोत्तरपद प्रारूतिस्वरे शेष मिथोते चानुदात्तेनोययुक्तरादिनोत्याहीसुप्य जातावितिणिनि रणे नेना कृति
ग्रहणात्वाद्यभावेन बहुव्रीहिस्य जातिबेचनन्त्वाभाबपिपुत्र रुनार्थादि [illegible] गोएतद् ऽगाद्यिति । वोध्यं अत्र स्वांगादिप
वसिद्धे पूर्वपद ग्रहणस्य स्वार्थं किंचित्र भावे ऽस्वांगाहिति प्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणस्यादिति स्वांगा चोक्तं
तादित्युपसर्जन ग्रहणलब्धं बहुव्रीहिरित्य नुवर्तमाने त्वुपसर्जन ग्रहणा कृतमाहास्तिकेशी । सि । एकविभक्ती
ति केशानामुपसर्जनत्वमप्यपानन्ववशि सेति । इदमवप्रत्युदाहरणं शीभनेत्यादि सु । शिस्वांतप्रकृति । ग्रं । विशि
ष्टेंदतत्वाभावेनाप्राप्तेः । यदपिभाष्ये ऽशिखेविनिप्रत्युदाहृतेन स्याप्येकदेशएवतात्पर्यं न त्वसवैसह नञ्जितिनिब राम०
वेन प्राप्त्यभावात् । एतेन क्रोडादिबुशिखा शब्दया ऽदन्त पाठनत्व नसंगुसांप्रं गं वेतस्म सो शास्तित्यत्रापि स्या

नतुस्वस्यशालां गत्वान्तुकेशीरथ्येत्यत्र चनस्यात् तत्केशानां तत्संगत्वाभावादैतम्रहादमिति । स्यशेवद्रव्यपरिमाणं तंत्र
रश्चेजिरुदानां प्राणिस्यत्वाभावात् बलकृतोनासिद्धिः एवं चेदेवं बलकृतां प्राणिस्यत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्पर्यं
ग्राहकमितिभावः प्रतिमादिगतस्तन स्य प्राणिस्य निकहाय्य हस्त्रोहहहेनचेदितित्र प्राणिनोपि स्वांगं यदृतेनतन्नो य
नवक्तानाप्राणीयथा संवद्धस्थाऽप्रा णीसेव दृष्टे हि त्वर्थः अतएवनवचेत्र प्रायुव मित्यस्या प्राणिनोपि स्वांगमिति योग्य
सा ख्या दर्शितः पुरस्तादिति मघनेतर युवाघकः अथ्येऽद सिसहिए वैसे प्रवाधकः प्राप्सातिका दानिए वंच सत्रात्रीत्यारथ्यो
पप्रयोगा एवेतिभावः नरः क्रोडानि दायैतो पस्थभावनाविला [illegible] शेष कत्वेत पर पिनस्वांत्पव । न ऽगविति अस्वरितत्वादिति
भावः । अत षाइतिएवं च भाषापामित्यर्थं हे दसी स्पस्यादिकेपदेपदाहित्यत्रा संबंधे बालवमितत्वादसेवधसिद्धेः परेतु
रितिनि सत्रेवाहरस्पत्रेचहं दसीतिवर्तने लोके त्वेतौ शान्तमेव प्रोक्तः मुस्वीति एवं वानि हत्रिबोधनापभाषाग्रह
णा इति ग्रार्थे तेनहं दस्यपि अनत एव ङ राणिनि सत्रे केपदे सात्यशि श्वीचभाषायामिति पाठो हश्यते । तथाहुः क्वचि
दितिसातिसवैविषो नहं दसीवैकल्पिकत्वेनसत्यासप्रपद्यभवेतिसिद्धेः । नवि घतेशि शुरस्याद्यपश्वी क्वचि

ल०वा०शे० रस्याघुहानत्वंतुधांहसन्वात्। जातिशह्देनत्रयर्थकायोसंमवान्नद्वाचकत्वहतामित्याह जातिवावीति। अन्नन्यभवे
विषयशब्दत्याहनचक्षियानिशेषनमिति। भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जाति[illegible]नित्यमेकमनेकानुगतं
सामान्यमित्यस्य च स्वक्तादिगुणस्ये केन्चनित्यत्वयक्तेनत्राति व्याप्तिकेनेनेनप्राप्तेसाजात्याविति च युवत्वाहा
व्याप्तमन आह कतीति गृहतामिति केशोस्तु तत्सामान्ये न युक्तं प्रिंडं आह कृतिरवयवसंनिवेशः। आ कृतिग्रह
ताप्र स्मृतिविग्रहस्तदाहानुगतेति ईदृशाकारोगोपित्याहात्तु परेशादिव्याप्त्यर्थः न च बालाद्यवस्थाभेदभि
न्नानेकदेहहनिदेवदत्तत्वादेराकृतिव्यंग्यत्वेनतत्राति व्याप्तिमिति वाच्यं। समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्य
नुगततंसंस्थानव्यंग्यत्वस्यार्थात्। अवस्थाभेदेनप्रतिदेहं हाप्रतीतेस्तत्र समवायमितिप्रतीतेस्तत्र ज्ञातातीयोयमित्यप्र
तीतेश्च अत एवेंद्रत्वादिकं न जातिः पंचैंद्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां समकालिकत्वेपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वेमा
नाभावात्। दुर्गोऽपि गोत्वादौ विषयत्वादृष्टिपन॰ दगासु। नरीति अत्र तु गतसंस्थानव्यंग्यमेतत् लसमीपदे राम०
शविशेषोहिनग्रहं। नन्वेवं ब्रह्मत्वादीनां जातित्वं न स्यात् अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणादिसाधारणत्वात् अत्रा

हतिप्रहणत्वाभावात् किंतुसाक्षादुपदेशगम्यासैत्यत आह लिंगानामिति इयमपि जातिरित्यर्थः। लिंगानामिति कर्मे
णिषष्ठीसर्वाणिलिंगानिनभजंतीति कंशाहस्यलिंगापेक्षत्वेपिमास्यप्रामाण्यात् जातिः समासस्थ। अत्र त्यानमु
परेशः कथनात् उपदेशात् एकत्रैःस्त्वपदिष्टे अन्यत्र तु हेमानाभावाद्रैड्त्वादिति था। आह स्मरणत्वं तु एकत्रो
पदिष्टे तत्पित्रादिषु सुग्रहं च सलत्वं जनरपत्य तु स्वहोदरादौ सगेहं। अत्र कृतिग्रहणोति नित्या नित्यसाधारणा
नित्युवत्वादिकमपि जातिरेवेत्यतेन्नाह परतन्नाते। अपरत्वा हेत्वादिनायावद्रव्यमावित्वमित्यनित्यत्वात्तेलेहे
यांतरंभावेदर्शितेस्वेवंचभिन्नेकपिकत्वेकलक्षणाहूपश्रीमान्पनकुमारादिशब्देजातिकार्यविकल्पः। अतएव
वपुवेज्ञानिरित्यत्रप्रवृत्वपुवतितरेत्यत्रगुरुभाव स्वभाष्ये तु हात्तन्तः नन्वेतत् ग्रामप्रैयोपगवीकुठीत्यादेरसंग्रहोनु
गतसंस्थानव्यंग्यत्वाभावात्सर्वं लिंगत्वाचे त्यत आह गोत्रं चेति। शास्त्रीयमत्र गोत्रमतएव गोत्राप॰ निप्रत्ययो
भवतिस्त्रियां लुगिति न्यासे श्रौपगवीमासागा विकेत्यत्राणच यस जेन मित्यपत्यप्रसज्ञेनलहे णाईकाणेनप्रा
प्तानिमामन्देवमनानाप्रत्यपसजेनादित्येवंमविष्यतिदतिश्रीपारादयंपक्षि लोके तरंगी कृत्य वेद हेन हौपगवीभी

ना.रो.श णां यावद्द्रव्यभाविनीतितदर्थः अनेन गोत्वब्राह्मणत्वादेरुभयोरपि संग्रहः गुणोपेणापत् द्रव्येणासंबध्यते यानि गुणास्य
द्रव्यस्य नोपलंभस्तथाजातिरहितस्यापात्यर्थ इति केचित् इदं स्वरूपकथनमेव. अत्र लक्षणेऽसर्वलिंगामित्येतन्म
हुक्तार्थकमेव न तु लक्षणांतरम नुपयोगात् तद्वद्दर्थो सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः एतद्द्वैकवाक्यतयापठ्य वैलक्षण्येऽपि महु
क्त्या व्याख्ये वोचित अतेरभावे इति भाष्ये लक्षणामित्येकवचनमेव प्रयुक्तं अतएवाकडारसूत्रशेषभाष्ये हर्षति ग्रह
णाजातिरित्येवोक्तं भाष्ये इत्याहुः वलोके नित्यं पंच विसंकटिकापदंवाच्यजातिविशेषवाचीत्यत च व कान्त्वव्याप्यान्या
वेत्यन्यत्. अत्र स्त्रीविषयादित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्ते को लिंगांतररहितमिन्नादित्यर्थः एतेन वलाकापतीतिणीगकस्पृ
वलिंगत्वाद्दलाकावकेमुक्तिः स्याद्वलाका विसकंठिकावलाकाकामुकी प्रोक्ता वलाकस्त्ववकोमतइत्यकोश
उंल्लिंगस्याप्यमिधानाचनेत्युक्तमित्यपास्तं. अतएव पाककर्णीतिसूत्रे वीरनार्थतद्धित्वाविषयार्थमन्यथानेयाम
पियोतिकेर्थे लिंगांतरसंभवेन पर्वेणासिद्धेर्ह्वेदपर्थ्यपठ्य मेव. पाककर्णीः जातिवाचिनः किं वटुयुध्याशास्वाद्या एम०
विषयादयोति. अजात्यर्थे तु. प्राकेपुष्यादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिंगेषु सर्दमांडे त्यादिभिषेधानर्योप

वारपीतिपुनर्जातिग्रहणादितिभावः अस्त्रीविषयादितितु पर्वेसूत्रेणाविच्छिन्नतिन्निरितिस्त्रीपुंसयोरप्यत्वानाद्विव
तुः षट्पदेराणाऽन्यमरादेयस्त्रियामपीतिभावः इतः किंदराजः छुङ्गगाथेन्य सोत इति लुक्क कटुनाःडुः कोनोड्या
त्वोरितिविशेषणार्थे त्वन्यथापवादविप्रत्यादावपि निषेधः स्यात्. दार्थीचारणां श्रेलेषेणोकारद्वयविधानद्वारात्रल्ल
वेषरित्यादि बद्ध व्रीहौ यरकपूनिवृत्त्यर्थं रूपाणां सवर्णदीर्घेण सिद्धेरितिभाष्यस्यष्टमस्त्रप्रितितु श्वश्रूः श्वश्रैव
नितिर्देशात्सिद्धे कुरूरिति एकादेशस्य पूर्वांतवत्त्वात्ल्वादेः अश्वपुर्गितिअश्वपैशास्त्वाप्यादिवंशोद्भवेत्यर्थः र
उवाडीतिअनई इतिसूत्रेन संबध्यते अलावरिति भाष्योदाहरणादितिभावः कुककवाकुरित्यत्रमेतु अप्यजातित्वाभावा
त्पर्वे [redacted] णापिन. वेगोम्बे प शष्यशेगुणावाचीति पर्वेणाप्राप्तिः श्वश्रूरस्योति स्त्रुवे तिनिर्देशाद्धंत्याकारस्य
लोपः तन्निर्देशासिद्धमेवेतत्त्नभाष्यनिर्देनहृष्टे अविनिमत्त्रस्यभाष्यस्वरसस्तयमन्दूड.तोऽवुत्पन्नेप्रातिपदि
कमितिकरुन्नः मध्युमीपनेन पेत्युपमोपमानेनभ्रावल्यौ अव्ययस्य पमानत्वे एवंचतत्वौधे को हत्रेरपहारित्यर्थः
उत्तरपदार्क्षिप्रप्रंपद्वपदे प्रत्यासत्त्योपमानवाच्येव. अतः करभोपमाहरित्यत्र न तडाहोपमानवाचीति करभेतिसरीरं

ल॰ग्रा॰शे॰

धास्तक निष्ठं करणं हि मोगिः कर्मत्वदृष्टरूपस्यादन्यथा उपचारादिति शाकपूर्णप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् पदार्थे आरोपादित्य
र्थः एवं च समासस्योपमानोपमेयभावावाचकत्वेनन पर्वतस्त्रपात्मिस्तहारोपेच सनिमित्तनिमित्तयन्यादिति भावः ननु सह
शब्दयह णाच्यर्थसर्वस्योरूमत्वेन सहशब्दप्रयोगस्यात्समभिव्याहारिव्यर्थेत्वेन सहोरूपिति प्रयोगस्येवाभावादन्या
हि सहेतदृजितनित्र्यमिमिति शेषः सह विद्यमाना वस्तुपस्यादन्यथेत्यतिकैर्यत्वः अतिरमणीपापवित्त्वर्थे जितनदाशाय
ः कमलानि कमलानीति वत् कंहरिति नागमातुः संज्ञा अत्र धेहोरर्थाभिनिष्ठ राक्षकदुकमेडल्वा शब्दरसोयनेनैव
सिद्धिरिति भावः अत्रोपदर्शितशार्दुलस्वाह्लादि जितलुप्तपंचसंख्यात्तात्र जदि जितवषद्योऽत्र तुयसंडेनाहितिविभक्तिविपरिणामे
नास्य विशेषणांतरं वेति दूत्यत्रापि सुवें चेत्तद्दृष्टत्वपंचसंख्यातत्वमपि सुवचं अत्र ओकारउत्पत्ति पाठस्य चित्रशाडूर
व्याजातिलन्नगोऽपिशोभेवचने अत्र एणाहिदृष्ट्योगु गुणपुत्रशीद्वे त्रयपपतेनस्यपाः सामर्थ्याज्जातित्वाभा
वेपिङ्गनानुन्नरेयोगे नित्यपद्यपिनारीतिस्त्रमहेनसिद्धेनारीतितुपुंयोगेडीषाद्वोरेजातिग्रहणात्तुदृत्यान्तत्रास्या राम॰
प्रहणेरिति नरग्रहणां व्यर्थं नच्छापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपिपादयिषया पानरीति व्याहृत्यर्थं ततत्पहेरान्नं

त्राधाकारस्यैवद्विलेश्यातु ए(रिख्यास्थ्या) नानवस्कृतङ्गणस्त्रमनार्थं तुनेरस्यचवमो मारीति ऋतोजितिसत्रेरानर
स्यचेतिवक्तव्यमितिवार्त्तिकेनचाद्युदात्तत्वनायाः सिद्धेः रूप्यापोस्यनत्वातद्वर्थीनरत्व जातिविशिष्टैव बुध्यते अन एव व सेस
व्याख्यानेरिरिता चेतिवचनेनवास्तु निमेवास्वाद्यूति दिगाहित्वा समाध्यप्रत्याख्यानं भाष्ये जित्यानां शब्दानेपथ्याकथंचिदन्वाख्या
नंकार्यमितिकैयटः हृद्यास्वे दोषपरिहारपतितेहाथ्यः यङ्श्ज पूर्णप कारोपाउपइत्यत्रसामान्यग्रहणाथ्येः चकारस्येवार्थ
वेधत्वसं पारेणशानामान्यग्रहणाविघातकत्वेनचारितार्थ्यपि आवें आवश्यत्यादेपरत्वी चित्स्वरः पित्स्वरं वाधते इति
वाच्यं धायजङ्ग्निति यवंचापिक शाकस्यनागोदिपत्तेनस्यारीयामतेनैनेवचायः सिद्धेः सत्र्रोव्यादि छुनयावृयः संप्रसा
रणांतत्त्वनस्यनेउमितिस्थंअन्ये पनेतिः अत्रेवंभइति इलोपो यवादेः उ त्र रा थे इति ईहकरणात्तदिनित्यत्वज्ञापनं
र्थमितिकेचित् ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॥ स्वौजसमौ इति विहितस्वादीनामर्थविशेषव्यवस्थार्थं पितृमहा
प्रातिपदिकार्थेति ३ इममपि सूत्रं क्रियायोगस्य वचनं तः जलोत्स्नि क्रियायां समवेत्रसलात आ(ख्या)तार्थकर्त्रादिना
भेदान्वयेनतद्वारकः क्रियायोगे ध्वः प्रयमांतार्थस्यापि क्रियान्वनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेनमाभूदिव्यवहारः न

ल०शृ०शे० नुरु प्रमादिशब्देषु लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाल्लिंगग्रहणमनर्थकमतआह नियतेति । यस्मिन्प्रातिपदिके नि
ञ्चारितेयस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः । सनद्दर्थ इत्यर्थः अन्वयानुपपत्तिप्रयुक्तकल्लक्षणायां हेएव प्रत्ययत्वयोत्यानि:
सर्वत्रशक्यार्थस्यैव शक्यतावच्छेदकारोपपूर्वकलक्षणेति न लक्ष्यार्थे ग्रहणं दोषः । न दारादिशब्दानां नत्त्वत्रत्ययसमभिव्या
हारे संकेतलिंगबोधकतया नकिमपि लिंगं नतो नियतोपस्थितिकमिति न तद्ग्राह्यलिंगस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देनग्र
हणमिति लिंगग्रहणमिति भावः लिंगमात्रे मिति लिंगस्यैवाधिक्ये इति क्रमेणार्थः । यद्यपि विशेष्यविशेषणभावो व्याधिको
मासस्तेन तथापि न स्वावाक्यार्थे वि नवहिरंगतत्पानस्वार्थमात्रानिमित्तकप्रथमप्रवृत्तेस स्कारबाधकत्वमिति बोध्यं ।
अभेदेन संसर्गे गोति लक्ष्यसंबंधानवच्छिन्ना विशेषणविशेष्यभावसंसर्गोऽन्यर्थः अभेदसंकेतसंसर्गोऽन्यत्र प्रपंचि
तं इहेन कार्थत्वादिति उक्तार्थानामप्रयोगात् । प्रातिपदिकप्रतिपादितसंख्याविशिष्टसंख्यातत्वाभावाच्चेनद्वा
त्रिः अनन्वितार्थकविभक्त्यर्थेह्युपानुवादकविभक्तेरेवन्याय्यत्वात्तन्नघादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरिति भावः लिंगविशेष०
शिष्टपरिमाणवेन्डाणान्यायो प्रथमासिद्धिः परिमाणाद्यद्द्वृत्तयपरिच्छेदकपरइत्युक्ता मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति

८७

बोध्यं । यरेतु प्रत्रस्त्रे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च समवस्थितमिति इवोऽपि तन्नद्दा अयोपि अतएव गोपीत्या
देत्वादि प्रकृते लैरु गोकेत्वपि न दोषः अत एव लिंगग्रहणमनर्थकमन्यथा स्वमतेनैव पुंसका वित्यादिनेषु शास्त्रप्रमाणोप
नलिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्दृष्टप्रथमस्य उद्दमेवा च्यत एव विप्रियामिति सत्रेऽलिंत्वे चोन्ये इत्यर्थ इति माष्ये सिद्धांतितं । तस्माद
स इत्यत्र पुंस्त्वस्य पुंशब्दस्य पुरुषजितिडइत्येवार्थः अभिहितेऽप्यमेऽत वासित्रे कस्यवनेन्प्रातिपदिकार्थगतकारकशब्द
क्तावन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकार्थमात्रमत्यर्थं इति न तद्विरोधः एतेन तेनैये कारकस्य प्रत्ययार्थत्वेन तद्वत्तत्रेति
विरोध इत्यपास्तं । तत्र हि शब्दनामपि लिंगबोधकामेव योनका सा विमागीद्यः एवेनत्र ञ्चिंगबुद्धिस्यी क्रत्येवतस्यतस्यावि
समोहे: सापुत्वान्वाख्यानेनियमोत्र निवेदितं तु नमानं । इदमेवाभिप्रेत्य हेतो प्रातिपदिकार्थः सत्ते तु नकं वै सन्नेति प्र
वृत्तिनिमित्तं प्रायलक्षणा आश्रयस्तत्र हारि प्रत्याचाम्ना एवघयुक्तः एवंच प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिंगालिंगमत्रप्र
वृत्तिनिमित्तका स्वाव्ययमुमादृय उदाहणालिंगविशिष्टपरिमाणयास्त्रीशब्दस्येवादाहरणं । अन्यस्मै वै लिंगापि
केइत्यस्य द्रोणान्यादि प्रवृत्तिनिमित्तकानाहोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परिमाणमिति लिंगवद्विशेष्यान्वय्यर्थः एवंच न

ल०श०शे स्यलिंगावत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणं॰ द्रोणः परिमाणमित्यत्र बुद्ध्यारोप्य गणावतीतिवत्प्रयोगः द्रोणशब्दस्याने
कार्थत्वाद्दृष्टा॰ म॰ लोके तु नयुक्तं द्रोणो व्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः किंचात्र॰ समानाधिकरणप्रथमेतिवार्त्तिकैकवाक्यतापन्नेनान्व
ये द्रोणो व्रीहिरित्यपि सिद्धे॰ न च परिमाणे द्रोणो हीनोऽस्ति तत्राह नस्यानेकत्वेन परिमाणमात्रपरत्वेन हवोधेन व्यभिचारान्नेयस्य
नियमेनोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वाद्दृष्टांकर्मत्वप्रन्यत्वात्प्रथमेयार्थकपरिमाणग्रहणमितिकैयटोक्तं युक्तमि
ति वाच्यं संहोमार्णव का इत्यस्या सिद्ध्यापत्तेः स्तोकत्वस्याप्रसिद्धेः॰ नियमो शब्दे वेद्यो मानाभावाच्च स्तोको द्रावित्यादिसि
द्धये तु वचनग्रहणं॰ अन्यथैतत्संज्ञाप्रत्ययितानामिति लिंगत्वस्यात्र प्लाभावादेतदेकवाक्यतापन्नसंख्यावाचकान्वयि
त्वेन तत्र प्राप्तेः एमाविभक्तौ होसंख्याधिके प्रथमा तद्बोधकप्रसिद्ध्यापि च कवाभत्येपातिवोध्य॰ मात्रग्रहणं तु पथाकर्मणि द्वि
तीये तिनियमेन कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकायोनरस्येव व्याहृत्तिर्नेतु ज्ञानसमानकालिकायोत्तरस्यात एव नव्याहोशिष्टय राम०
यद्रत्याहाव पादानत्वादिविवक्षायामपि द्वितीयापत्तेः एवं च कर्मणि समस्तप्रवृत्तितापानन्तरसमत्वे इति नियमाकारस्तथा तेनाप
प्रातिपदिकार्थसत्वे एव प्रथमा न तु तदनन्तरसत्वे इत्येवं नियमः स्यात् एवं चानर्थक्यापत्तेः प्रथमानेव स्यात् एवं च तत्र

मभिव्याहारे सम्बोधने प्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् तेन त्वम्मत्वेक मोहिपोम्यर्थकप्रातिपदिकाद्वे एतदुहितत्वार्थे इत्यर्थोन्त्र
दोषः हेयो इत्यमेव मात्रग्रहणं कर्मणि द्वितीयेत्यादेरपि ङन्ताः फ्रारनिपमत्वे मानं मात्रग्रहणाच्च सूत्रकारस्य प्रत्ययनियमपक्ष एवाभिमतइ
ति गम्यते॰ तत्र इकरणलाघवेन तु कर्मणि द्वितीयेत्यर्थनियम उक्तो भाष्ये दोषस्तु द्वे हेम संवेमाथ्ये इति भाष्यप्रदीपोद्योतेषु स्पष्टमित्या
हुः संबोधने च ॥ इत्रत्रवर्त्तमानार्थादित्यर्थः सम्बोधनमभिमुखीकरणं न त्वालेप्रवृत्तिनिवृत्ती संबोध्यतावच्छेदकरूपेणासंबोध्य
स्यदिं विनाभत्वासंभवात् तु वाच्ये एवं यां विभक्तिः अत एव विधेयमनत्क्रियापाणामेवेतरथोन्वय उद्देश्यतयो अत एव राजाभव युध्य
स्व त्वराजा युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थैव प्रयोगः रामपाहात्पाहीचाभिमुखभवद्रामाख्युद्देश्यकप्रवर्त्तनाविषयोरूपाभिमतिवो
धः त्वज्ञानिहेव दन्त्येत्यादौ बपिज्ञानीहात्याद्विःशेषाणोध्य स्वतंत्र त्वज्ञानस्य कर्मत्वात् हे वदन्तस्यादेश्यत्वाद् उभयो ॥ ॥ ॥मिति
॥ ॥ : समानवाक्यस्थत्वमेकतिङ्॰ वाक्यमित्यस्य चेन्नमप्रायोकातिङ्त्यर्थ इति न दोषः उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थे
: अभिमुखीभवनानुकूलव्यापारे वा संबोधनविभक्तीनां शक्तिप्रयोगरूपः त्वज्ञानीति प्राप्तकाले लोट् अत एवमत्य
घ्याहारे विङ॰ स्वेत्याद्दीरेषप्रथमात्र नघ्याहारे तु द्वितीयेति विकः ॥ इत्थं कारके कारकत्वं क्रियाजनकत्वं भाष्यकारोक्तिरि

ल०श०शे० यां निर्वर्त्यत्वमिति तु त्यक्ति प्रदर्शनात् । तादृशस्य पुत्रं पश्यानं पचतीत्यादौ ब्राह्मणस्य तण्डुलकारकत्वं पुत्रेण गत्वर्थाभिधानत्वा
भावात् । अत एव वाक्ये क्रियायामभेदान्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञानेकास्य क्रियेत्याकाङ्क्षायां क्रियाया एव कारकाकाङ्क्षा याचतत्रैवा
न्वयसौचित्यात् । अत एव वाक्ये कारकाणां स्व स्वानन्तर क्रियाद्वारा प्रधानक्रियायां निरूपकत्वं बोध्यं अत एव निर्दिष्टसप्तदानस्यापि
दानत्वबुद्धिस्य त्वावश्यकत्वे न त्वज्ञानपूर्वकालत्वेन वृक्षानकत्वं । एवं देवो भुङ्क्ते पचतीत्यादौ फलस्याप्य । घटं करोतीति स्पष्टतात्वा
द्वे बोद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन सत्त्वादिनिष्पादकत्वं बोध्यं । कर्तुरीप्सि । ईप्सितत्वं च क्रियापरोक्षाप्रिये ज्यपरोहतास्य
वेदवारणोर्थानामित्यत्र भाष्ये कैयटः । कर्तुरिति कस्य च वर्तमानेरतिकर्तुरिप्सितं च अस्मिन्नेतैः संनामातिवृद्धोजिवर्तेमा
नेकर्मणि । कर्मति रिक्षेतित्वा करः । एवं च कर्त्रा भूमिष्ठमा लोकमेत्यर्थः । आप्तिश्चात्र सम्बन्धः स च कर्तृपर्यलोविष
यत्वाभिन्नत्वा यारहारकस्य च । उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पने मानाभावात् । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयो
ज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलं स्वं प्रति स्वात्मकमेत्येत्यत राम०
एवं तत्समानाधिकरणो सौ कंपचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः । क्तप्रत्ययोपात्तत्वे मानत्वं तु न विवक्षितं तेन कटं कृतवा

न्कारिष्यतीत्यादिसिद्धिः । कारके कर्मसंज्ञं स्यादिति । कारके इति प्रथमार्थे सप्तमी । सप्तमीतेन कारकं स त्कर्मसंज्ञमित्यर्थः । संज्ञिनः
क्रियाजनकत्वेन तु महासंज्ञया क्रिमिं । षष्ठ्या सप्तम्या यथा स्व नैव कारकपदं च क्रियापरं कर्तृत्वकर्मो दिव्यपरे शाति
नि सूत्रेः । जनकमित्यभ्याहारे विषयत्वं सप्तम्यर्थः । कारकग्रहणे च स्वरितप्रतिज्ञये ध्येन्द्रस्य कारकेत्यत्र कर्त्री विस्पष्टमेवेते
नन ट प्रयत्नात् त्यादेन् क्रियाकारकस्य ग्रहणं । तत्र ग्रामवाससेतुत्पादौ च नत्वरसादिरत्यन्तत्रावितरः स्वकर्तृः । किमिति तद्भावेष
केना मुमित्याका द्वापा कारकाधिकारव्यापारलाभः । इति प्रश्नः । मा वोक्षि तिमासेसुप्रक्ते सप्तमासना शोभामधिति । अ
न्यत्र व प्रातीत्यर्थः । तदाह कर्मणादि रितम पृष्ठतां किमिमित्रार्ववयवह्रासमेसुदायस्य प्रश्नः । कर्तुरीप्सितः कमेत्येवास्ति
ति भावत्वयसौरन्नमिति । यहाकृतमोजनो पित्रपोलामेनोदन भोज नेम वर्तेनेगदेहस्त्रस्तु साहालान्त क्रिया याप्य हि श्लके
त्वात् इप्सिततम शब्दस्य तु क्रियाशूद्रन्यायमस्तसाफला श्रपत्ववाविवक्षा गा न्दोषहनिभावं । न मस्य फलेन्द्र वेमाणवकं
वारयतीति । तदभावे हि वारणार्थानामित्यत्र मस्यापवादः स्यात् एवं च मामाववकस्य कर्मत्वं न स्यात् तेन चाप्योतचरितार्थे
न स्यापि तद्युपस्याप्यासंयोगरूपफलाश्रयत्वात् वारयते श्चसंयोगाघट फल व्यापारामावानुकूलव्यापारार्थः । एवं एव प्रवृत्ति

ल०शा०शे० विधानात्ः ईप्सिततमत्वं तदुभयव्याप्तित्वात् वारयते असंयोगो ननु कर्तृ व्यापारजन्य इति नत्र कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यं कर्तृ व्या
पारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवमतेन लाभात् तमब्ग्रहणेत्वीप्सितमात्रे स्यापकावृत्तस्य परत्वादीप्सिततमेनेन वा
धः ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वं गत्वं नामद्वारे फल
व्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वं तु मत्वा प्राप्तिलभ्यं अनेन परसमवेतक्रियामामभेदापयामावृत्तेत्र एवाप्रवर्तत इति साध्ये पष्ठे
वर्धनातोत्यात्रोमापपात्तानकर्मत्वं वंचनप्रयोज्यमहितापफलत्वापत्तेर्विमृत्तानस्य वप्रान्यथेत्वाभावात् प्रयोज्यत्व
निवेशाद्राहो गधात्वापत्तिर्विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगपयसकर्मत्वापत्तिरितिस्पष्टं भाष्ये क
र्मेत्यवद्यतान्नाविति अपियोऽस्या सामिनि सूत्राः अपादानकर्तृ कर्मधातक्रियायां अयो हि सः जरा हमेहमित्याहि अ
नुक्ते कर्मणीति कर्मपदेहैन हास्त्वोधितकर्म मृजाक्तकर्मत्वशक्तिमत्वं सूत्रे सर्वकर्मविहितार्तिः पादानोक्तमेत्यरा
क्तिमानर्थः क्रियाकारकभावः संबंधमात्रं इर्थः राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोः संबंधस्य षष्ठ्या वाचिकाकर्षत्रिशर राम०
नयति क्रियाकारकयोः संबंधस्य हितायावाचिकेनेति समर्थसूत्रस्थ भाष्यात् एवं च हरिं भजति त्याहो हरिकर्मकं भजन

५०

मिति बोधः अभिहितत्वं तिङ्कृत्तद्धितसमासैः प्राधिकात् इति भवः पंचक ग्राति पद्विकार्थयत्ते कर्मणि हितायेत्यादे द्वौ कयोस्त्वाह
सुनियमन्वेमतदभावेपसादिसत्रे गानिर्दिष्टो यो अन्यथासांख्यैर्थमि कर्माहोस्तं त्वायांचरवाहानोपितृ जत्रैहा कर्मणीत्या
दे द्वौ कयोमित्याहे सूत्रे कथासमानाया मेकस्मिन्नकर्मणोन्यवत्येन सत्रत्ववोधेकमोघ्यथेस्य प्राधान्येन हानार्थीनेन सू
त्रेजको धविषप्रधानविषयेगोणकर्मणोनामिति न्यायेन सिद्धेः एवपिद्विवेके सवड्मिति न्यायेन से ब्राह्मणौ व्यति
नीन इत्याहो द्योतकवाचकयोर्घो [redacted] नकर्मणोश्च समुच्चयोहद्र पापिकतेलक्ष्यानुसाराद्कर्मणो
नामिन्यायानुसारणस्ये वक्तुं शक्यत्वात् एवं च कर्मादीनां द्योतकत्वेन वा ज्ञातकर्मादिकार्य इत्यन्वयेन संख्या
याल्लाचे तत्सूत्रमारम्भ च्यामोघोपत्तु विभक्तो थेत्वव्यवहारो द्योतकतेयैव नैवेताव तातत्कर्मनिपाभ्यमिति व्यानि वे
यमत्वात्नुपपत्तिरिति स्पष्टं बहुविधि निसत्रे भाष्यादिषु द्योतकविषये प्रकार्थानामिति न्यायोविषयाः निसत्रे भाष्ये
इष्यते नत्र लव्यानमतो स्याराबाक्षेगनौत्यनोनविकार्थेयोरावपयोः प्रयोगस्याकार्योनामिति न्यायेनाभाव
माशेमापयोहा गित्यारावकानो प्रयोग ईद धोनेनसमाधानेकं तत्राहिहिग्रह्रायपत्राहापोवोच कयोः प्रकृत

ल०प्रा श्री प्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वोचकारान्वादेकयोरुसमुच्चयः अत एव चदिह शाद्यत्यादौ समासेनमुक्तार्थस्योक्तत्वा प्र
युक्तिरिति भाष्ये। उक्तं तत्र भूहि समासः सु चेत्तु भवत्यद्योतकं सूक्तार्थ पाठान्नेमिति तेव वच्चसतेन त्यान्न हितान्द्विर्वचनयोर्द्योतक
योस्तद्धितेनोक्तत्वाद्यप्रयोगान्नद्विर्वचनेनापशब्दत्वादाविति सर्वस्य द्वेमुनि सूत्रभाष्ये। उक्तं एवधातोर्ण्यपिक्रियाकोलका
रके सख्यानुरूपं च क्रमश्चः अत एव तद्धिते योपि द्विकयोरित्यादेर्णिव कर्मणोरित्यादेस्व नियमस्वभावं मत्वा भाष्ठे ते अत एव
हविभ्यज धात्वन्ते वेरित्यादौ प्रागपदिक भानुभ्यामेव समुद्वे वोधः अत एव भावकर्मणोरित्यस्य तद्वृत्तौ द्वाभ्यां रित्यर्थ
स्तोक्तमोरिति सूत्रे भाष्ये हेतुः धोत्यत्वादेवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यवत्रा विस्तरः प्रपञ्चेवेसितो हि
प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेपि भवत्येवेति भावः अत एवाभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं संगच्छते निङ्कृत्तद्धितेत्यादेः परिगणना दे
वकटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्याद्युत्पत्तद्धितायसमानाधिकरणविशेषणत्वात् यहा तु प्रक्रियाद्याशाणकत्वोपकर्मभी
ष्मा हृपोर्ष्यात्यायणानुकत्त्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादि गुणविशिष्टनिष्ठस्यतस्यनोक्ताविति राम०
तत्तोपिसा वोधक परस्परं तयोर्विशेष्यविशेषणाभावेनैव कारकाणां भावनाचयत्र्यन्ति सा हृत्वा प्रयद्वाला

चयविषयेतित हा परिगणनं भाष्ये प्रत्याख्यातं तिङ् कृतौ स्वप्रकृत्यर्थं प्रति पदस्य कर्मताततस्य तत्र्चेष्यापि कर्मता माह
मेता माहतु रितिकृतः कर्तः हद्दरत्या हौनकापिहतो येतिदिकुः शल्यद्वितेत्र्त्रवर्द्दतिकर्मादियहेद्वात्रापि नविभक्ति वा
च्यताव च्छेदकरूपेयाकर्मादिभिन्नमत ओयनावस्त्रित्र गुरिति पुनं प्रत्युदाहृतं तत्र च संवेधस्येय नद्दप्रणष्टस्य मानं
तेनैव तद्धितांता दिभिः समुदायशक्तौ एतद्धिकारा भावे च घट इत्यादौ सख्यां व्यन्वेन द्वष्टानामेवप्राति पदिकार्थे
देन प्राहणं स्यात्तद्धितस्येव च षष्ठी विधायकेशेषपदेनग्रहणं स्यादि त्यसंक्षेप समष्टी वा व्याख्यानशक्त्या तः एवं च क
र्त्रीनां घोत्यत्वमिव प्र्वहातु कर्मणां तएकत्वद्वयत्वेपेन संख्यापास्त्वेत्तदा सूत्रमारब्धव्यं भाष्ये एघु विभक्तौ यत्व
व्यवहारो यो न्यनयैव नत्त्वेना वेष्टव्येन दृष्टनयाप्ता सांस षष्ठीवारयितु स्नांवस्तनस्तकरंभा ख्यामिति परिगणनयल
मुक्तान्त ग्र न्याख्यानापाशेष त्वात्र शेषलक्षणा षष्ठी अन्यान मिहिकमदाना समाबाधनानागा इत्यादौ समने क
वला प्रकृतिरिति समयः कृतानुच्चान्योन्यघमाना एतमप्ति संवधमुत्स्रहनेव वक्तुमितिकत्वा द्वितीयेत्युक्तो भी
ष्येतेनोपपा वा दर्शपि षष्ठी वारितैवे अतयोरष्य प्रत्युदाहरणात्वमेव तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्येपि चित्रगुरित्य

ल०प्रा०शि त्वषष्ठ्यर्थस्यनियमेनमानाभावषष्ठी प्राप्ति[illegible] योजनीत्याधुक्ताभिहितः सोर्थोनभेदः प्रातिपादिकार्थः संपन्न इति प्रथ
मेत्युक्तं अनेनत्वत्रैवत्वरूपंषष्ठ्या प्राप्तिबीजमुक्तमंतर्भेदइत्यनेनचित्रगवादौ संबंधस्यैवप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनप्रातिपादि
कार्थपदेनग्रहणाद्योग्यतावच्छेदिकेतिबोध्यं परन्तुशाब्दबोधेकारकान्वययोग्यतावच्छेदकमात्रत्वेननक्रियाहेमीन मत ए
वनत्रेतरकारकाणामन्वयः इदंचकर्तृकर्मणोरित्यत्रानरूपपिपिष्यतेसंवंशीप्रानंदइत्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकर्त्तानंदइति
विग्रहेतोबोधे समासनचानंदककर्तृकप्राप्तिकर्मेतिवोधेपिशेषविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्या
दवत्रिविग्रहयोः समानार्थत्वभंगश्च किंचनयासतिवहुव्रीहावुपजीव्यस्यकर्मबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्यहा
निः किंचैवंप्राप्ताप्तानामाप्यप्राप्तभार्यइत्यादौयुवत्वानापत्तिः पूर्वोत्तरपदयोरेकविभक्तिकत्वजनकत्वरूपच
रमसामानाधिकरण्याभावात्तेनेत्यनेनस्मान्कोलाः परिमाणेनेत्यादिसूत्रभाष्यात् स्यव्यधिकरणविग्रहयोः समानार्थत्वस्य
निर्वाहार्थंचवृत्तिविग्रहयोः प्राप्तिकर्त्रीवेदककर्मेत्येववोधः विशेष्यतन्निरूपकत्वगाधेनतुविशेषणाभेदेनसाम्प्रतं रामः
त्यर्थवसानंवृक्षाश्चस्तइतिवतः प्रावृद्धेवोधस्तुविशिष्टेनहारोपणीयपदार्थः एवंचात्र शब्दाकर्मोदेः क्रियाजनकत्वे

पृ १

नविभक्तिवाच्यत्वावच्छेदकोद्भूतशक्तिमत्वेनचनमानमतोनविभक्तिप्रसक्तिरेवंगतिकारकोपपदार्थाविभक्तिसत्त्वेगतिकारको
पपदादितिकिमर्थमपरमेकारकंपरमकारकमिति प्रतीकमुपादायसंप्रदानादयः शब्दाः न कारकरूपतांप्रतिपादयंति
तथाकारकशब्दोपीतिकृदंतानिहिक्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचीनोनतुद्रव्यगोकारकशक्तिंप्रतिपादयंतीतिकैयटस्तोक्तेश्च
मएवमास्तुकर्मत्वाद्यस्यनक्रियान्वयनियमः अन्यथाकारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेनकर्मादिप्राधान्यानापत्तिः ए
वंकर्मादिमंदेवरूपकारकादिपदैर्यथैनविभक्तिप्रयोजकरूपेणकर्मादीनांभानं निष्ठं कृतद्धितसमासैरभिधाने
इत्यस्यायमर्थः पदैरभिधानेतन्निष्ठतात्पर्यविशेषेणभानमितिविभक्त्यप्रसक्तिरित्रेवानभिहितइतिनात्यंतग्राहकं ध्व
निर्तेचेदंसूपश्चात्मनइतिसूत्रेभाष्येतत्रहिइष्टः पुत्रइष्यतेपुत्रइत्यर्थेकाचसमासंख्यात्मसंशब्देनोक्तत्वान्नेतिसमाहि
तंइष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थकर्मत्वावगतावपिपुत्रइतिसुवंतेनकर्मवाचीतिनतेनाभिहितः स्वचइतितद्भवः स्वंक
र्मत्वमत्राचकशब्देनपुत्रगतंकर्मत्वमुक्तंनतुपुत्रशब्देस्यतत्रप्रतिरित्यदक्तार्थः सूपश्चात्मनइतिसूत्रस्यकर्म
त्वविशिष्टबोधकत्वंनास्तीत्यर्थइतिनिहिताशयंवस्तुतोकर्मत्वविशिष्टोपोर्थस्तद्वोधकौदित्यर्थेइहमवेत्इत्या[illegible]

ल॰कृ॰श॰

हिनाससमाध्यंतरमुक्तं वा केफलं विशेष्यं हरो व्याघारइति समानाधिकरण्ये भावान्तत्राप्यर्थं हन्ति नैमीत्याहुः। प्राथ्यानुसारे
णोक्तस्य प्राये तोन्यस्य फलमाहक्वचित्। येरेतु अत्रत्वस्तनःसा मुत्वायेष्यतउत्प्याः तार आ वमप कः। अन्यथा क्रियाप्यत्रि
योयइत्याभावाछकाहियोगभावाचेसतु लभः स्यात्अ व्याहारेतु इत्यर्थे मुतमात्तिस लभः विषय होपमवर्ध्यैवन्तु मि
ध्यनेऽजित्यनेहसांकृतेमन्या व्याप्तिरित्यर्थः। एवंचाध्याहृतमतिउभिधानाच्चाद्दितायाग दृशो छायाश्रन्याप्युत्वं चमदित्वस्य स्या
न्याप्यत्वेन। एवमहं नारदइत्यत्र बोधितस्तदा त्याहोनारदइतीतिश्रीकृष्णीय ज्ञानाकारानुकरणं। नारदोहमित्यत्र न कृष्णमिल
प्यमानाकारो बोधइत्यर्थः इति स्वमतं तस्याप्राप्ति परिकल्प्य नत्राद्दितायाश्चनए वाधिहरेर्न्या द्योसमानेतु जहूचनसाम
र्थ्येन घ्नस्य यति गणनात्वकलस्यैव युक्तः। अनएवाग्ने श्रीत्रयदत्याद्वौ सप्तमी किंचनिपाते नाभिधाने पिप्राप्तिपरिका
डुकृते नेतद्धक्तिमत्वविवेवेयम्भिति तेत्र विभक्तिः। एतलमा प्रकृत्याक्ति वेभावा हस्यैवाप्यस्य द्योतकाधिकार्ये पातः। अनत
वपरिगणनान्वत्याभिप्रेरत्याने पनहोमइत्याहुः। तथायुक्तं। तत्वं वसमभिव्याहृतधात्वर्थ प्रधानव्यापार प्रयोज्यत्व
द्धात्वर्थफ[redacted]लाश्रयत्वं हपं। पराधीनतया विधेयं ज्ञानेच्छादिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वा न्यत्वं सत्रेगो[redacted] १४०

ए॰ ७

वसिद्धमद्धुक्तं भाष्ये आतश्चविषमीपसिद्धं यत्नस्तुकृतं यनीतितस्माच्चोगाल्यदपनीति द्वौ ष्यौ हाहरणां विषयेन्द्रियसंबंधाद्दृश्यमाना अपि
तेनदर्शनेहेशणा अपितु अभिघ्वदर्शनाएवेतिस्पष्टं भाष्यकैयटयोः। एवं चुनन्नपवैगाद्यात्मोचनेः अनाप्तिनसतुद्देष्यतन्व
द्देष्यमुद्दालोनंच। न गामभिनियथ स्पृश्यमानस्यगंगा देःस्पर्शोपि जन्यसंयोगाख्यफलाधारत्वेनैवच तद्यादेरपीतिभावः अत्र
ईप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकृते हीनस्यापनेनसंज्ञाप्राप्नौवारणार्थीनामित्यनवकाशं स्यादतन्तपायुक्तमितिकिंविशे
गौदनं भुक्ते इत्याद्वौकरणत्वमात्रविवक्षायां विषमुसामेतः। प्रयागात्कार्याशङ्कितिद्दत्यत्र प्रयागस्यचमानेन तान्सत्वेनप्र
कृतधात्वर्थफलाश्रयत्वस्य तत्वाभावान्नहोष। अपूपादानादित्याविशेषेरितिन स्ये गाभासमानमित्यर्थः। अकुथितेन शेषत्राको
न्तिपरोनाप्रधानपरइतिभावः। एवंचपदार्थविधिविशेषप्रसक्तिपूर्वकतादृविवक्षायां मवेथा एवंविधेरप्रसक्तौ चैनत्सूत्रहन्ति
[redacted]ति बोध्यं। अयादानत्वादिविवक्षायां यच्चम्पाद्येवकेन [illegible] गाना हि विवक्षेति चेत्कमेव्येति रिग्रहा गाकारकत्व
व्याप्यसंज्ञानां स्ववोध्ये थे कर्मत्वादिशक्तिमत्वबोधक। [illegible] कोधोपितथेव। ननद्वात्रो सवेत्रमध्ये प्राप्नुसर्वोना
तदपवादं त्वेनतदपवादत्वमात्रेणासंवधार्थकत्वं न युक्तं। अतएव कर्मणि द्वितीयेत्यस्य नवेरूप्य अतएवैतत्सत्रे

ल०श०।०शे शेषे भाष्येऽनेनैव विशदे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमाशंक्य परिहरति मात्रस्याप्यनेन संज्ञायां वारणायोनामिति सूत्रस्यानवकाश
त्वेमालावकाशापेयं च मीत्यादि त्रिर्द्धं ष्मितन्त्रमाभ्यां धारवव्यामित्युक्तेरिति। गंजिनहु होर्नो व्यापारद्वयाधीनत्वकर्तृत्विति क
र्मत्वेनत्वेनाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमितिपरास्तं वदन्तो व्याधाताद्यूत एवकर्तुरित्यनेनास्मिन्धिमास्त्रित्यास्यवैयर्थ्य
माशंक्य नाशकिंजकारकमितिक्रियाजनकमित्यर्थः नन्वेवं नटस्य श्वः णातायाह्यावति प्रसंगात्स्ववैयाततत्रजदृष्टान्ते ग्रा
नहोए चतस्य क्रियाजनकत्वेन कर्तृत्वे कर्मत्वप्रयुक्तं त्वाभावत्वं द्रष्टव्यापि परिगणनेनलम्भ्यत्वात्तुन इष्टापादानत्वविवक्षा
तुनकरापि आख्याते तिसूत्रे उपयोगायहणानानु पर्यायो आख्यातुरपादानत्वविवक्षायां वोधनादृतःयरिगणनं तु
मा हः दुग्धा विति। कर्मयुणिति। कर्मयुक्तत्वं धात्वर्थव्यापारान्याश्रयत्वं तत्संबद्धत्वंजनत्रवृद्धिशात्यमिति तेन धात्वर्थ
व्यापारान्यमेव तत्संबद्धत्वेन विषयेऽतु नरनंगरेनत्सवर्द्धित्वबोधनात्तत्र सति संभवे प्रोक्ते तत्संबद्धमेवग्राह्यणनस्यात्या
देरपित द्व्यापारादर्तनत्वं पयः संबद्धत्वेन कर्मत्वं नेति भोदुवोरमित्यपास्तं ते नां पपोहा श्विस्यात्यामित्याहोस्यात्यादेर ।।म०
ष्विकरणं त्वविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वं। एवं चापादानसंज्ञात्याहिशदेनापादानं सप्रदानाधिकरणान्येव। कर

यांतुन ग. प्रतेव स्ना हे: करणस्य पपञ्चादिकर्मयुक्तमावात्पयपृत्नां हो गवान्याहीयोपय सज्जतिा वायुप्रभाजपतीत्याघ
प्रतीत्याकर्तृह्य प्सितवामते वसिद्धं प्रधानकर्मत्वं चाग्रवारीनामितित्रैवलादिसिद्धिः प्रधानन कर्मत्वं च ककर्त्रे प्रत्यय
यसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठ प्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वं। गंयंत विषये इष्ट प्राधान्यस्यैव प्रस्तावात्तत्र कृते तेचु
पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारे गोनिष्ठ व्यापारस्तस्त्वनुकूल व्यापारस्य प्रवृत्तेः प्राधान्यात्तत्रगणा विवृते प्रतामित्यत्रगौ
णमेवतत्त्वमुदेश्यत्वे हेयमार्थे प्राधान्यंतु श्रत्मस्त्य नुदेश्यत्वे नाश्रधानामानुरोधात्तथ नादृतिरिति नद्दिस्तत्रस्थ
भोद्धविरोध ए वमेव शकारमसिवो दिजनव्याद्युपपत्तिः अत एव प्रधानकर्मणो ऽपो लोहितहुदित्कर्मणोऽथ प्र
धाने दुहादीनां गोपीनेकर्तृष्वंकर्मणा दत्यु क्तानगए वीपात्तीमिति धंक्राद्विकर्म [redacted] का: केशिजप्रश्नेनाव धोहरते घ्रा
पि णत्यर्थानांतथैव चाह्विकर्मके सुप्रहणार्थ द्रव्यमित्ति निष्यत्युक्तेन त्यादि प्रहणां तन्व क्षि वन्नसमव्यापारद्वया
यक धात्वर्थ लक्षण। एवं चे दंसत्रव्यर्थे तत्थापि पदाय कोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारदिवधात्वर्थलक्षणायादत
त्वा धविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमवश्यकं तत्थाचाप्रधानेदुहादीनामित्युक्तेर प्रधाने गवादावेवलाद

ल०श्रा०शे० यः अप्रधानकर्मत्वं चोक्तप्रधानकर्मभिन्नकर्मत्वं तत्त्वोक्तार्थे गवादौ नामप्रसिद्धफलानाश्रयत्वात्। गां दोग्धीति। अतः स्थित
द्व्यानिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं। न हि वक्तृणायं नियमः। गोः पयस्य
न्वयेप्सितो। द्विकर्मके दुहादौ गौणकर्मत्वाविवक्षायां किं प्रधानवयेव बोधनं अनभिधानात्। अथ तत्स्वत्वान्वय परोपमनो
मनमभिव्याहारेण तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेः। बाधकत्वात्तु सर्वत्र तंडुलानामोदने पचतौ तत्र धात्वर्थे चैव परिच्छिन्न कारणो
पचेर्त्येवकर्तृत्वमिति सूत्रभाष्ये उक्तमिति द्विकृ। वलिं याचते इति। परद्रव्यनिष्ठस्वत्वबोधनायोग्यतानुकूलो व्या
पारो याचेरर्थः। स्वत्वं च बलेर्निरूपकतया तदन्वयस्य दानेन कर्मत्वं। न हि विषयस्य कस्याप्यभावात्। न चोक्तापादानत्वप्रसक्तिः
विभागस्य धात्वर्थत्वाभावात्। न याचनोद्देश्यपाम वति यावित्वा यद्विवृद्धनितरापायेन युक्तमिति भाष्योक्तेः। अ
संकीर्तिन्यथापाकथितं ग्रहणं गां दोग्धि पयो दोग्धीति च याचिष्य। छिन्नित्यो गौणकर्मसंज्ञावृत्ये यावत्स्यादिति वस्ति
द्वान्तेकेयतो नो ब्रव्यापारद्वयाथ्यैन्वेतु कर्तुरिति कर्मत्वबोधं। वसुधयाविमित्त्वसर्वधात्कर्म पुंकं अविनीत
मितियाचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः स्वीकारश्चेह स्वयं शंकरि व्यामीति शब्दप्रयोगजनकज्ञानविशेषः। क्रियते राम०

न चैवं हि प्रयत्नानवत्त्वं संबध्नाति तंडुलानतितं तंडुलान् चिक्केदयनो हनेन्निर्वर्तयतीत्यर्थस्य कहतेरिति सूत्रस्थभाष्ये कैयटः संम
तत्वेनकर्तुरित्येव समर्मत्वसिद्धेरुपेतदुदाहरणत्वेचिंत्यं। एवं स्वसंप्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्या
पापाणाथ देंग्रादिति। गाषितेनैवैसिद्धं। एवं व्यापारद्वयार्थत्वेन मतिप्रयोगेव हकं धा[redacted]त्वेनो द्विकर्मकत्वि वोध्यं।
प्रजामिमितिनि गोम प्रतिबंधप्रवक्यन्तिचिद्विकरणकचिरस्थित्यपोनुकूलव्यापारमेव रुधेरर्थः। व्रजे गाः क्ष्तिष्ठति
तत्रांतोतिमिमप्रानत्वं प्रवर्तकचिरस्थायपतीति संप्रत्ययात्। अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं। व्यापारद्वयार्थत्वे
कर्तुरिति कर्मत्वं। पंथानं पृच्छति। जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केनयथाप्तत्वमित्यपि। न्यायादिरूपो व्यापा
रः पृच्छेरर्थः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वं। माणवकं न च नेज्ञानाश्रयत्वं संबंधः। आश्रयाज्ञानत्वं तुनात्र न प्रश्नादेवापा
योभवति। प्रश्नोऽस्य पथा चरेत्पापेन पुच्छेनेत्यभिमाव्योक्तेः। संप्रदानत्वमपि न। कर्मसंबंधत्वेने ताविषयत्वाभावा
त्। व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्तुरिति कर्मत्वं वक्तुमिति। विभागपूर्वकदानेच्छत्त्व हरणफलानांगदन्तेषु इत्यर्थादिति अ
पादानत्वाविवक्षायामनेनकर्मकुर्विमः। धर्ममिलं लनेत्यादिः। ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूजोऽर्थः प्रल

ल०श०टी० त्रिरूपं वस्त्रायीम ग्रामे। अंत्रं च धर्मकु कियादिविधि घटितोपदे रारूपः विषयतो चफलना वच्छेदकः संबंधः कचनादिकर्मणा
धर्मेणमाण वकस्याभिप्रेयमाणत्वात् तस्य संप्रदानत्वं - नरविवक्षायो च्यानेनकर्मत्वं - अत्रकर्तृव्यापारानेतज्ञाना अ
यत्त्वरूपो माणवकस्य धर्मेण संबंधः नयतेः संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोर्थः अग्रवस्कं च प्रहरणादिपवोधहेरर्थे
गत्यर्थत्वकूलव्यापारविशेषः कृत्रैन्वलात् यहरणपर्वके देशांतरप्राप्यणादिरते। एषु कर्तृरितिकर्मत्वं बोध्यं। एवंच भा
ष्यानुक्तानामत्र ग्रहणात् अचामनुरोधेनेतितन्त्वं। भाष्ये क्रोहितृ हियाचि रुधिप्रछि भिक्षि चिञ् ब्रूविशासयः। अर्थनिबं
धनेयामिति। इदमपि कैयटानुरोधनेन्वस्तिन तस्तु येषांमेनेदर्थो नोद्दिकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तृरि
त्येवसिद्धमन्यथा आख्यातोपयोगेइतिसूत्रभाष्योक्तपरिगणनत्वमसंगमपत्तिः किंच भाष्ये मिति हि यहणा वेपर्यापत्तिः
उभयार्थकयाचिग्रहणेतोनैवसिद्धेरित्यन्ये। अकर्मकधातुभिरिति। येषांखकरणकव्यापननेहेत्वाव्याप्तिरूपफला
श्रयत्वेनकर्तृर्भिति कर्मत्वं मासं मास इत्यादेर्ममासमासेनेनव्याप्ताविन्यादिकर्मणार्थः इतिभावः। धात्विर्मेवकर्मसं गाम०
ज्ञाविधाप कमिति तिन्त्र भाष्येनादेशवचनानुपलंभात्। अकथितंचेतिसूत्रे ऽकर्मकग्रहणं इति कर्मसंयुक्तानां कथ

६६

द्विकर्मकत्वमिति तेषां कालभावाध्वगंतव्याः कर्मसंज्ञाह्यकर्मणामिदेशः। श्चेति भाष्ये उक्तेन वचनाविधाय केंनहिशद्वघटि
नत्वात् किंच कालाद्यनेरिति सूत्रे कालाध्वानौ कर्म वदितिवक्तव्यमिति [redacted] वार्तिक प्रत्याख्यानेप्राकृतमेवैनत्कर्म
यथाकटंकरोतीत्युक्तं अस्यवचनत्वे उक्तवाधाकृतेवेतिवेदितमस्मात् उक्तरूपाकालादयानां तद्योगि कर्मत्वाद्विकर्म
कत्वमित्यवतत्ताल्पर्यं। अत एव हि मासमास विज्ञापयतइति सूत्रे मासमासोमासमायांविज्ञापयतद्वितिवि ग्रहकथनपरंभाष्यंसम
च्छते। अन्यथानेन द्विकर्मतायाएवलत्वमा वृत्तेरंत्ररसंगतिः। स्पष्टंचेदं। अतएवोक्तभाष्यार्थानुवादिकाहरिःकारिका कालभा
वाध्वदेशानामंतर्भूतक्रियांतरैः। सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायतइति। सकर्मकविशेषेष्वनेन प्रकारेण कालादिकर्म
णसकर्मकत्वतुल्यन्यायात् तेनमासमास्ते पचनीतिमबाधितत्रकालादिकर्मप्रधाने द्व्यकर्मेतु प्र [redacted] धानेका
लस्याधारत्वेन द्व्यहारैवक्रियांस्त्वं धान। किंच कठिणा पाकस्य महापरिमाणस्य वहुसख्यस्य वचिरेणासाको न्यस्या
चिरेणोतिहद्यर्थं मेपर्यालोच्याक्रियायाःकालयोगाइतिवहिरंगः। अपि च सामानसंबुधे चानेक्रियापाःपाटके दृकवाधा
कत्वाका कोनिर्व हिरंगः। अकर्मककालस्य कर्मत्वाभावे गौणत्वविहारस्कोधात् नाद्व्यकर्माभावनिमित्तकथंठअ

ल॰ श॰ शे॰ त्रवीजं च त्वेनोत्त कर्तरि कर्मभिधेत्योक्तप्रातुर्दैः एकर्मकः लस्य कर्मणा भावे चानिमित्तत्वापकत्वं तदानामिति वृद्धिः शाद्धः का
कारके पष्ठीमित्यर्थः व्याख्यानान्तरे नद्यापयति क्रुद्दपत्यादीनि आणाविति णिच्य न तत्प्रत्ये इत्यर्थः अत्र णिजन्तहेतुमत्ति
डेनसणाविन्यत्रापि सरूव व्याख्यानात् अतएव मन्हे निषेधस्मणितार्थः स हि नित्यसंपन्नस्ताददिति निर्बाध्यं अत्रान्यनखीती
त्वलक्षणार्थं ग्राधान्यशाद्र ग्राधान्ययोः अपोडा कृत्यापरि सत्वेन तद्दतु दैविकिमत्वस्यात्तत्वापिकर्तृन्यादलत्वेनक त्री
त्येवसिद्धाणि ज्ञर्थेनाप्यमानस्य चेहत्यर्थोहीनामेवेति नियमार्थमितेन पाचयत्यादि योगेणिह तुमति चेति सत्रेमप्यह
नः प्रधानकार्येसवैतीवलवदिति आकडारसूत्रे कैयटेस्पष्टं॰ तेन नत्यादिग्रिगयग्रन्थोऽप्यस्य कर्मत्वं शक्तिमत्त्वे पाचयत्यादियो
गेकर्तृत्वशक्तिमत्त्वेवेतिवोध्यं गमयति देवदत्तेनेति यज्ञदत्तकर्म। गमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारप्रकृतिभ्यो व्या
पारएवकूलादिस्पुरितनकर्तृको व्यापार इति बोधः अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वं निवृत्तिनियंत्कर्तृकव्यापं नवाकृ
कृतिमत्तस्येत्यर्थः प्रायुणार्थ बेहगत्यर्थत्वाभावेपि पामं ग्रामं इत्याहितन्त्राग्रहिति विनाऽसंभवाद्धाः कृतेगत्या णिभ॰
पिगत्यर्थत्वमित्यभिमानेनवार्त्तिकारंभः सुखंयामं इत्याहे नतत्र हेतुः कृत्रिकर्तरिक्त्वाद्धिकर्मणो वोध्यः अ

नेप्र रूपाभ्यं प्रापयतिदेवदत्तेनेत्येवेति द्वन्दितेनगतीति सूत्रेनवेति सूत्रेचमाध्येनयते स्फप्राप्यपदेः इत्यादेरित्वात्तु धमर्जेनपा
यणां वाचामिति जस्यात्यर्थत्वमेवेतिवोध्यं आदिखाद्यार्थितिप्रत्यवसानार्थफलत्वात्प्राप्तिःप्रत्यवसानंमेक्षणं॰ भक्षयतिव
लीवर्दोनितिहिंसार्थमक्षणं भक्षेः हेत्रिः पाकीयसस्यमक्षणे पे हिं नो भनो भवतीतिज स्वामिनोत्र हिंसा उक्त्वा जल्पय
तीतिपुत्रो धर्मं जल्पतितद्वोधकव्याख्यानिक पयति देवदत्तो जल्पयति धर्मं पुत्रमित्यर्थः शब्दापयतीतिशब्दकर्मेति
तु र्थे शब्दवैरेत्यपरिकाऽन्तास्मिसूत्र॰ परेतुशब्दक्रियाणामित्यर्थः ह्लापयतिशब्दापयति क्रन्दयती नो प्रतिषेध उक्तो
माध्येनतत्र शब्दकर्मकाणामिति पृष्टे एवं च जल्पपेक्ष्माक्षया शब्दापयतौ प्रतिषेधानुज्ञाऽकर्मकशब्दापजिसत्वेन मानेप्राह
स्य धान्यार्थसंग्रहात त्वे पिवहिभंतमुत्रादिकर्मणामावे मानाभावात हयताविवजिचिंत्यापनि षेध इत्याहुः येषामिनिस्त्र
यं भावः गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकाणामणिकर्ता स णौ इति सत्रे नियमस्य सज्ञातापापिहे कर्मगांचेदेषामेवे नमहत्र
ति नियमपरं सर्वसिद्धेऽकर्मकग्रहणंसामर्थ्यादेशकालादिभिश्चकर्मभावत्वतीकर्मकग्रहणेनोणो थैतचसामा
न्यायेर्के ज्ञापकं शास्त्रेऽकर्मकपदेनेहशानामेवग्रहणमितितेनमा समास्यतइत्यादौ भावेलोमेवतिजन्तियतदाविवक्षा

ल०शा०शे० हि विधानस्यान्वयोग्यत्वात्तदर्थत्वाभावात्तत्स्वेच तस्मिन्नर्थे तत्र संबंधित्वेनान्वयविवक्षणाद्धेति भावः ऽ इदं कैयटानुरोधेन ।
परे तु अविवक्षितकर्मणामप्यकर्मकत्वेन ग्रहणं ॥ कालादीनामविवक्षितकर्मकत्वे भ्रमकृतपर्वीकरमित्याहो भाष्यकृ
ताकैयटेन च । गोः कालान् ॥ लुनाजे निवृत्तं प्रेक्षणात्त्राशि विलायन्ति केहारे वृक्षत इत्याहो के हारस्य कर्मद्वितीयानुस्य
रणादिन्यत्र कैयटेन प्रयोगाच्च न चात्राथीन इत्याऽकर्मकत्वेनान्वविवक्षा येति वाच्यं तत्त्वप्रत्यभिज्ञायाधीन तस्या
भावान्नेह दृष्टान्ते संदेहेत इत्यापर्थेकं नहीव हन्तीत्याघाकेरेस्पष्टं आधारार्थे निरुत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षा पाऽक
र्मकत्वे मासं तु स्वर्यते इत्यत्र भावे लस्याभावेऽप्रान्हततत्वाच्चैवकृतत्त्रे मासा कालकर्मणामुपसंख्याने कृत्रे व्यनक
त्रैव्यं न च केचित्कालभावाध्वभिरकर्मकाल्लयविज्ञास्याम इत्यविधेयकर्मकत्वात्तु केचिदिष्यस्यकालादेः कर्मसंज्ञा
प्रयोजकत्वाप्राप्ति रहितोऽर्थ इत्यर्थः तस्याप्रंभावक्तेगान्याकर्मकयद सामर्थ्याद्द्वत्रस्यान्त्रिऽकर्मकपूद स्यावस्थानेर
कर्मरहितेत्यर्थ इति नादृशत्वेवसर्वपाद्व्यकर्माभावात्तद्विवक्षणादित्युभयविधमपि कृतपूर्वीत्याहिभाष्याकृतो राम०
संविनिगमनाविरहाच्चेत्वयाकर्मकाधिकारे गृहस्थाहि म्य त्रतन्निपदविधानेसंगच्छते अकर्मकशब्देन चो

तुरेवान्वयहार्थः अर्थभेदेन च प्राप्तेरः कर्मत्वेनकालादिनिष्कर्मोऽनन्वय्यर्थकत्वं चतत्त्वमिति वोध्यं ॥ न च केचिदितिभा
ष्याणाद्धातुमात्रस्य कालकर्मकार्थत्वनिस्त्वमिति हशितिं यद्वा यत्कर्म भवति न च भवति तेनाकर्मकाणान्तचेतत्कर्मकृचि
हपिन भवतीति भाष्योक्तयाकृतां तेरणात्तत्समर्थ्यां तु व्यभिचारि द्व्यकर्मरहितेत्यर्थो गोचितः एवं च मासादिप्रयोगापि
तत्स्ववस्थायामेवाकर्मकत्वे बोध्यं एतेनात्रसूत्रे न च केचिदितिप्रतीकमुपादाय कालादेरविवक्षयाऽतैरकर्मकत्वेसम
बोसमवेत्यांशं मान्यताविद्यमानकर्मकाणामेवात्रशाब्दऽकपदेन ग्रहणमन्यथाप्रचारीनामविवक्षितकर्मत्वेऽपि
यः स्पृतितिय कैयटेनोक्तं तत्परास्तं ॥ अजिग्रमंगाहृवन्नभिधानाद्वारणीय इति वृत्तिः हक्रोः तत्राध्यावप्य वेस्पष्ट
रत्नेमेकृगाणार्थत्वाद्धिकार्यर्थकरोतेरप्याकर्मकत्वात्प्राप्ते यौ नरेचाप्रेत मतत्र विभाषेयं अभिवादिदृः हेतुमणिच
तस्याभिवादेर्दृशिश्च कृतिकर्णेन एवचेत्यर्थः अभिवादिशा ॥ आ धाऽइत्यनुवर्तते तत्स्येव कर्मत्वश मिमन्त्राने चोध्य
ते ॥ अभिनिविशश्च नाहमिनीतिद्वे द्वे तत्वौ विशति समासः अभिनिवेशश्चान्नत्रहः सन्मार्गविषय कल्पहवानित्य
र्थः व्यवस्थितेति मोरि त्रेः मरादित्यतो माजरस्योपग्रहणमनुवृत्ते रस्य वैकल्पिक त्वे अति प्रसंगस्तन्नमिधानाद्वारणीयः

ल०शे०शे० एतच्चैतदर्थे पासनिविद्यानामिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटे परेऽन्वितत्त्वाष्य प्रयोगाद्दर्शितविषयान्यानुपपत्त्योक्त्या विकृ
ताषामत्र प्रयोगतत्रैवेन कृत्तस्य कृन्निरत्यन्तसंगृह्य हतान्नु हृत्नो व्यवस्थितविभाषा प्रयोगो वचनमावश्यमित्याहुः उपादत्र
लु विकरणान्तोऽत्र हारे वग्रहणमित्याह वसनेरिति भाष्ये षष्ठ्यर्थस्यन्तेऽन्यत्रक्तमशक्यो इत्याह सदितिव दृशितिह
न्यर्थस्येति तदर्थस्तत्फलितमाह अनुक्तार्थस्यैनेति उपपद्यते एतनीमेकामित्याहोकालाध्वनोरितिद्वितीयाप्राप्ते उ
पपदमतीत्यत्र प्राप्तमेव वसनं श्रिणातत्रयुपवसतीत्यर्थे इत्युद्दिनं कायमिति भाष्ये सत्वं उपपदविभक्तिमाह उभेतिवपदे
विभक्तीनां मेवयोर्थः विशिष्याधीनुक्तेः सप्तपदावृत्तवाच उभमसर्वे योलसावितिविग्रहः उभौशेऽउभयपदार्थनिष्ठ
प्रकृतित्वमुभशब्दे आरोप्यतन्यप्रकृतिकत्वं प्रसद्ध्यर्थः उभयपदार्थमवेत्य प्रकृतिकान्तत्वं यावादत्यर्थः आम्रे
डितां नेष्विति [redacted] कृतमिद्वचनेऽस्मिन्नर्थः धिक्कृतेऽसि धिगाद्योनिर्दिष्टाः कृष्णामक्तसेवं धिगितिरेत्यर्थः उ
पर्यादीन्समीपो र्ध्वेहिशाद्दिशाहत्तित्वमर्थः अभितः परितः इत्युत्तरपदार्थे अभ्यांचेतिन सिद्धः तत्राघस्यां उभयतः इत्यर्थो. राम०
त्यस्य सर्वत इत्यर्थे अभितः परिमिभ्यांचेत्यत्र भाष्ये अन्तरान्तरेण अन्तरेणान्येत्वावंतमाहृत्वपीहरनरेत्यत्वा वंतं अन्तरेत्यन्न

६२

नीयांतमद्भवर्षा रंतरेणोत्यन्नीयांतं साहचर्यमाह शपंत यथास्यागोर्हितायेनार्थ इति गौरे वानीयत्येवा शब्देन गदृ मेइति ह यां
तपरभाष्ये णासह पानामेव प्रयोगोऽसह्य पन्नेत्यर्थस्य प्रतिपादनानेनेन किमनयोरन्तरेणान्तरेणेति सिद्धमंतरेणाविशेषणो
त्यर्थः एवं चैतयोरव्यययोरेव ग्रहणं यह्यांतरा शब्दस्य अप्रथमैकवचनांतस्यानभिधानोऽन्तराइत्यानुपूर्वीकमव्ययमेवमप्य
गेषु हृश्यत इति तत्सान्न्वयो रंतरे पोत्यप्यव्ययमेवेन तु क्तं भाष्ये तरा शेषम इह उपचारेणियान्तए वेन्तीतिवो ध्यंअत्रवधिन्त्व
रूप्यः सं व चोमध्यत्वो नेन्वयी मध्याथीं तरा अन्त इत्यादि द्वितीया यत्नस्येव संबन्धत्वेन गो षे सष्ठीः हर्षी यि यदान्तु नहितीया
उपपदविभक्तेरिति न्यायेन तत्र प्रथमाया एव प्राप्तेः युक्तम्य हणतस्ये षष्ठ्यर्थः अधिकृत्य तविभाष्याकृतोंन्तमिति बोध्यं.
महासंज्ञाकरणान्तत्वर्थेत्यायकर्मप्रक्रियांप्रोक्तवंतः कुमेप्रवचनीयाः वाहलकान्तकेनीरिम्मतेनायातेनसंप्रतिक्रिमां
न द्योतयन्ति किंतु क्रियाजनितसंबन्धविशेषं द्योतयन्ति क्रियान्संबन्धविशेषाद्योतकेऽपि वचनसामर्थ्यात्तज्ज्ञाप
याधिपरोत्र नयेको लः प्रज्ञापामितिच निपातसंज्ञयासमावेशस्तस्याप्रयुक्तः लक्षणेत्थं तेन संबन्धेन
त्सलक्षणाभावह पेनु नाद्योत्येऽप्ययः अपवादइतिते द्योत्यसंबन्धस्य क्रियान्वयान्नेयोः प्राप्तिक्तोः तेनस्रक्

तिगा१

ल०शी० ते नोर्गतो विजित्रि धाजोन द्वितीया घोल त्वाल लक्षणाभावः संबंधो हेतुश्च तृत्पनुनो घोत्यते॰ लक्षणात्वं च ज्ञानजनकज्ञा
नविषयत्वं ज्ञप्त्या नेनहि कालविशेषविशिष्ठो हरिर्ज्ञाप्यते॰ जयामि त्वाहेतु ज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधइ
त्याह हेतुमंतीति॰ प्रणपीति॰ कर्मप्रवचनीयसंज्ञावकाशो हेतुत्वाविवक्षायां हेतुतृतीयावकाशो धनेन कुलमिति प्रक
ते च हेतुत्वविवक्षायां पंचम्यास्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः पुनः संज्ञेति॰ लक्षणेत्यस्येत्यवसि हि पुनः संज्ञाकरणं बोधि
ते युनर्द्वितीया विधानसामर्थ्यादित्यर्थः एतेन संज्ञाविज्ञानायनत्वादिमंक्ति वाधः कर्मत्वमशक्य इति परास्तं स्यद्वे
तृभायेन्नेतापार्थेनृतीया श्रद्धेनतत्त्विमित्त शृहः सहयुक्त इत्यत्रोयान्नोनज्ञरत्वात्सहश द्वेल त्वोतेन ह्र्थे साहित्ये घोत्य
इत्यर्थः साहित्यरूपः संबंधो नुधोत्यादि द्वितीयार्थो ला हाहनधीत॰ कइति कर्मेतिजभावः उपोधि॰ चाहाने॰ मनुमाजित्तस्मा
दधिकेमित्यनेनेति भावः उपत्वायीं द्वित्रीयादि इति पष्ठ्यालो यपे क्षाधिक त्वचाद्वितीयादिइत्यर्थः तेनोभयमस्तीति फलति
॰इत्यं मतः केचिन्प्रकारं प्राप्तः सत्वा त्वायजेनेनेति इत्येत्ताव्यानप्रकारविशेषनिरुपके॰ भागयाश्चेनाशंच्या एवं रामं०
जंतेनत्वस्वामी वच्यते॰ तीप्रायादिर्वचनविशिष्ट हेतृ सन्ते वंधत्वाहाहविषयमेते घानिहनंप्रतीतिश्वकुप्रकाशेनविशुद्धि

घोतरेणज्ञानादेकोलक्षणं बुद्धं वृक्षं प्रतिविद्योतते॰ वृक्षस्य व्यापकतासंबंधे गत्वयोयघपि द्विर्वचनवेलाहेतत्वापि प्रत्यादि
स्तेषोपितन्निरायकद्गतिसंवधयाऽद्ध हकत्वेवोध्यं॰ वृक्षाहीनां से च नेकर्मत्वेपितत्वेनाविवक्षयामनेन द्वितीया॰
किंच पयत्रकर्मंसिद्धितायास्पात्तेनहा प्रतीतिनासामर्थ्यामावात् प्रातिहक्षमिति समालोसानापत्तिः किंच प्रत्पादेः क्रिया
विशेषकत्वेन्वयेतयाकर्मप्रवचनीयसंज्ञाया एवानायत्तिः अत एवमाष्ये किमर्थं पुनरिदमुच्यते न चोपसर्गसं
ज्ञाकघानोर्थेक्रियायोगाभावादित्युक्ता द्वितीयार्थमिति सिद्धं [redacted] जितं॰ अत एव प्रत्यर्थेशद्वनिवेश इत्या अव
धेस्य निवेशन क्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्य प्रत्यर्थे प्रतीतिरिति पहाभाष्ये दर्शितः इत्ति विषये प्रातरिवतोप्स्मायां अ
पिघोतकत्वन्यहित्या सा॰ प॰लोजरमप्यग्नाहात्रेजित्य दृष्टत्रेतिप इस्तातमभागः स्याहित्यर्थः कुतोधानि॰ कुत इत्यत्र
हालेपंचमी॰ द्वितीयाभुनकर्मप्रवचनीययोगान्यसंबंधप्रतियोगिलरूपस्यकर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात्॰ गौत
संज्ञावाधारिति॰ धात्वर्थमात्रघोतकत्वेनाक्रियायोगात गतित्वप्राप्तिविशेषघोतकत्वाभावात्वनर्थकत्वव्यवहारोपि
निभावः सुसिक्तमितिसकोपनदुजाच्यतेकः सुः क्रियायदुपलक्षणे गतेनक्रियाकर्तृः एतस्यविगाम्पएवेषांसंज्ञास्त्र

ल॰श॰शे॰ त एव सूचित्वं किं तवेत्यत्र न अतिक्रमणासुचिताद्धिकानुष्ठानं चानौन्त्यज्ञापयितुमुक्तं तेऽत्र देवान्निति दैवे मुष्णाति
को देवपद्य इति वार्थः द्वितीये कुगतीति समासाभाव स्त्वनभिधानात् आद्येतु मोक्षिरवनतवनीयज्ञाया मेवेत्युनेभं
अपि पदार्थेत्य द्दस्या प्रयुज्यमान पदान्तरस्य अर्थः पदार्थः सर्पिषोपीति अत्रविंदुरित्यादेः पदस्यार्थोपि योत्यःतद्दुक्त
म् तिडन्तापात्रावि दुः इति कर्मिन्यस्यार्थेपि विवृतेन इति संभावनायामिति लिङ् इति उपसवाद्यशक्यो स्वेति स्त्रभाष्यपाठितेन
पसंगात्वा शकयोलिडित्येनेन तदेवलोकसाधारणमित्यपि तत्रैव भाष्येस्पष्टं नत्वाशकोन्नत्वा संभावनाप्युक्तर्द्वे कोटि
कशकेवेतिभावः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योत्यसंबंधमादाय त्याद्येवेति संभावनायामेवेत्यर्थः केचित्तु लोलम्यामिति पष्ठीतन्पुरुषः क
लेयरपुक्तानामि प्रायेणमपि बोधितविवेदित्यादौ कर्मद्वोले प्यत्यादि कौण्डीन्तत्र विंद्दुस्त्वद्दोले भ्यसम्प्रयुक्तो दोले भ्यसंवधस्य च द्योत
को पिःसंबंध्य(जद्दनि) स्याप्यद्दगाद्यःक्रियायामपिपीत्वापवि दोः कर्तृतनयातद्योत्योक्तसंबंधेन चान्ययोर्विजि भावस्तदाहा
पि शद्दवलेनेत्यादि एवं च सर्पिरवयुवार्त्त्विंदुर्द्दोलेभ्यसम्प्रयुक्तो दोलीभ्यवतीनत्कर्त्रा कासंभावनाविषयासक्तेः तिबोधः विषि
पु तन्नाया संभावनाविषयत्व बोधे दोलेभ्यस्यापि संभावनाविषयत्वमनुभवसिद्धं न त्वेवं कर्मप्रवचनीयद्योत्येषु अर्थेषु सर्पिषो रामः १०१

न्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीयुक्तत्वाद्वितीयास्यात्तत्राह द्वितीयाप्तिविति नत्वपिमेतिविंदुनायोगेप्यपि द्योत्यसंबंधेनान्वयप
इत्यर्थः कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वं प्रकृते चापिद्योत्यस्याक्तेः संबंधस्यविंदुः प्रतियोगीन सर्पिरि
रितिभावः पदार्थस्य प्रतियन्नेयेऽपिद्योत्यस्यापिविंदोः प्रयोगस्तद्दायिद्विती यां वाधित्वा यय द्विमक्तेः प्राप्तप्रथमैवतत्रैकारक वि
भक्तित्वं क्रियाजनकत्वार्थकविभक्तित्वमिति दिक् संज्ञाफलमाहानुपसर्गत्वादिति अपिस्तुयादितिप्रवेवकृलिङ् क्रिया
विषयं शमत्वादिनासंभावनमपि द्योत्यं प्रकृतेऽवाङ्गमनसगोचरविस्तुमपिस्तुयादितिशक्त्युत्कर्षाविष्करणं अत्रत्युक्ति
रसंभाव्यार्थसंभावनं संभावनपदस्यैदशार्थे कनेत्यां व्याख्याने मत्तधरतो विष्णुविषयापाः शक्तेन्त्वसंभावनेचान्यविषयानि
ष्वयेनशक्त्याकर्त्रेमितिपर्लेति शक्त्युत्कर्षमित्योचित्यौत्कर्षोदेरप्युपलक्षणं अपि वेदान्तपारगंहन्यादित्यादौ हि
नन क्रियायोः संभावनाविषयौचित्यात्कर्षद्योतनात्संभावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अस्यत्वार्थेनान्यथाभावो
धमेशाक्तोक्तः संगच्छते कामचारः तृष्णा प्रवृत्तिः स्तुहि माधायथेच्छं कुर्वितियावत्तत्सेयानिसर्गौतिलिङ् अपिस्तुया
द्ध सलमितिङ् पसंवादेतिस तत्रयदितगर्त्रिके न परेणान्तरं मे तच तद्दोयालङ् पौति गद्यित्वासंभावनेलिङ् क्रियागंतांगा द्दे

ल०शा०शे० त्वमपिद्योत्यं द्रव्यलयस्तम मभि व्याहाराक्तत्तोर्ग हेत्वे फल मितरेव विशिष्टपादिनान् घटे॰ अपितु सिंचेत्याह अपिदेयेन मिति
तेनुमुच्चय द्योतनात्मत्यकं संज्ञाया मुभयत्रापित्वाभावः कालाध्व॰ अत्यंत संयोगो निरंजरां संबंधः सचगुणक्रियाद्रव्यैः
भावेनच॰ तेनमासमोऽश्नाभावइत्याहः सं पुरुहगुणाहिभिः कालाध्वनोरत्यंतसंयोगे प्रत्यासत्याकालाध्वहृति भ्यांद्वितोयेत्य
र्थः मासमधीतम्नितिबुद्धिस्य यावद्दवयवसंबंधरूपामा प्रिहितीया चौःएकाहृपर्णा रात्रौ ज्ञानयाहित्याहावधिकारान्वं
विवहणं च द्वितीया॥ ॥इतिद्वितीया॥ ॥स्वतंत्रः कारकाधिकारात्तु क्रियाजनने स्वतंत्रइत्यर्थस्त हाहक्रि
यायामिति॰ खोतेत्यंत्र कर्तृ प्रत्ययसममभि व्याहारेरथानामनपायात्वर्थी अयनत्वे॰ पक्कं संडलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्या
धान्येपिदेवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृ प्रत्ययसममभि व्याहारेइतिविशेषणवाचकं चैमेवातस्तत्रापेनधातुनत्पक
तिधात्वेनहुभय वाच्य व्यापारयोः खवोर्थ प्रतिप्राधान्याद्देवदत्तेनपचति देवदत्तः पाचतीत्याहौ प्रयोज्यव्यापार राम०
श्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिर्यौतकत्वेनतन्नामि धेयेत्कारकइतिसूत्रभाष्यात्खक्रियाकारकप्रवर्तत्वे
खोतेत्यमितिलभ्यतेयकृतसूत्रभाष्याच्चेतिमंजूषायांनिरूपितं प्रकृष्टेति॰ पदार्थव्यवधानेन क्रियानि १०४

ाप
ष्पत्तिस्तत्तहेतुत्वं तम मुपहतांकिमितिकारकाधिकारात्करणान्युडंतकरणमितिमहार्त्संज्ञायाश्चसाधकतमाय
हणमेवसाधकतमार्थं भविष्यतीति प्रश्नः गेरणायामिति अधिकरणमिति व्यधिकरणात्युडंतमहासंज्ञये वृत्तिर्हि आधारग्र
हणाभाव पर्यालोचनयेव व्याप्याय आधारः सोऽधिकरणमित्यर्थः स्यात्॥ एवंचेदं सूत्रमिति लेखनेदक्षिणाहावेव प्रवर्तते नहि
गंगातीरे वाससंबंधये वैश्यम्पातीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्यात्यंतसामीप्यात्प्रवाहेआरोपात्वेध्यः महात्व्यवहितेनगंगातीते घो
षः महोर्गौणत्वस्यतत्तीरेलक्षणानमप्रहणेनशक्यसामर्थ्यात्प्रकर्षेण आश्रयज्ञा प्यतइतिमैणाधारस्याप्यधिक
रणसंज्ञास्थितिमिवं गायां गावइत्यत्र दृष्ट्रा हसांसगीवयवव्याप्य भावेन सु रव्यापार त्वामाहगौणमप्याधारत्वादिस
प्रम्यादिशक्ये वेति वोध्यं इह प्रकृतेन प्रभाष्यस्य छे॰ परिहत्वमहासंज्ञयानहाकेयकरणासमर्थ्यप्राप्तिः आधारेदि
यदंचारितार्थं॰ साधकशब्दस्ययद्यापाराणंतरमव्यवधानेनफलोत्पादनरूपत्वं क्रियाधारशब्दस्यचाश्रित्यैतेयस्मिनिति
व्युत्पत्याकर्तृकर्मणोधारणेक्रियाप्रतिसंबंधव्याप्यआधारस्तत्रशक्तिरित्युच्यतेतदीक्तंप्रयोगादिसाधना
यकारकप्रकरणेदेशवाचकेपदेस्वरिजन्यप्रजिज्ञयागोणाधाराहेपहगौणाच्यरविरितिनाधिकंकार्यमित्यर्थोत्तनमपात्

ल॰प्र॰शे॰ प्रकृतेन्त इत्यभावो बोध्यते॰ एवं च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोगस्य साधुत्वबोधनं नमपलं॰ ए
तत्तमवश्यादेवान्यत्र स्वरितत्वमिति ज्ञापयेत् अजादिकृ॰ स्य एवं चेदं सोरतेनेतिस्त्रेभाष्ये रामेणाजि कर्तृतृतीयायां॰
कर्तृत्वावच्छिन्नशक्तिमान् कर्तृ क्रियाभावः संबंधस्यार्थैः करणात्तृतीयायाः करणशक्तिमान्क्रियाकारणभावः संबंधस्यार्थैः
शक्तिमत्वं च व्यापारवत्वेव॰ रामकर्तृकवणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीतिबोधः प्रकृत्यादिभ्यउ॰ ति॰ इ॰ दृय था
योगं सर्वविभक्त्यपवादः दिवः कर्म च चेन मन्त्रो योः समावेशार्थेन दिवः साधकतमस्य शक्तिद्वययोगबोधनेनानेके वै व
वयत इत्यत्र त्वजीयायान्त्रात्कर्मत्वाद्योकमैकत्वप्रयुक्तो परस्मैपदभावः अत्र विप्रतिषेधशास्त्र बलान्तीय वश
क्तिद्वयबोधिका॰ यहारुणाफलाश्रयत्व समानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा न तदा हृत्तीयानात्यादि सामुद्यत्वहेरू
णां देवितेत्यादौ तृतीयान्तः यरवालकवेमलकुणास्त्राधामन साधुत्व हृत्याहीहेतुत्वतो पाने न पचायजेत रेवशक्ष राम॰
स्य समासः न्वच शक्तिद्वय खाकारत्र कर्मशिल कारेकरणत्वशक्ते खुको चेन तृतीयापत्ति॰ इति वाच्यमयपदानै
मुन्यागातीस्या हाहेणांरा खीत्यादौ गत्रकर्मणि लकारे पेचमयाप्रतिवारणाये वद्भव्य मनानेकपाक्तिमपेक्ष्य एकस्या

अभिहितत्वेपरस्याअपितहृत्यकाशेनाहृते: एकैवशक्तिः संज्ञाद्वयोपयोगिनीतितत्चिंत्यं कर्मादिपदानां कर्मत्वा
दिगतशक्तिरूपणगे धक तत्योनयोर्भेदस्यैवौचित्यादिति मंजूषायां विस्तरः फलप्राप्तिरितिनस्यां च सत्यां प्रयोजनाभा
वादेव न क्रियाप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन तत्सत्व के कस्मा गते च्युते॰ त्यागस्य च फलप्राप्त्यौनोत्पत्यन्त्र विस्तरः नाया
तद्वतिच्चनेन फलप्राप्तिरेव स्फुटमुच्यते सहयुक्तेप्रथगिनानान्यास्मिपिनरत्सहेनैस वा सहयुक्तेप्रधहणोगशव्दैवशे का
नादरेण एयोगो भवत्वित्युद्दिश्यार्थमित्याह सहार्थेनेति अत एवं कचित्तृतीयाग विनापि भवति न हाह विनायोतिन्याय
सिद्धेयेलिंगमप्याह वृद्धइतिसहार्थः साहित्यं तच्चैकं समभिव्याहृतक्रियादि समानकालकर्तृक्रियादिमत्वं कचित्स
मानेरशक्तियावत्वे अतएवमासवायोऽतरंतनैवदेवैतिलवावेभिले सहमासान्वयजीतिभवति य था पितापुत्रेणसह
गतइत्याहो अगमन क्रियाकर्तृत्वादेवपुत्रात्तृतीया पितृद्वानन्ययापिपुत्रेणसहस्यूलइत्यादौ यस्य समुखम सदाह
रणमितिभाष्येऽस्यवृत्तेन॰ अवयवेनेत्य इत्यंभूतलक्षणं अगिनोवयवविकारः सत्रे अक्ष्णाशब्दोर्थ अवयवनोवया
त्वानादिति भावः अत्रकाणाद विपद्यपस्यैव काणत्वस्य याप्य वयवधर्मस्य समुदाये आरोपादक्ष्णाऽरेत इव कि ने

ल०श०२ वचनबहुव्रीहौ निरूढं इति ध्येयं। यद्यपि कारणस्य हेतौ निगमविकारस्य वाच्यकरणवत् स्थापि हेतौ विप्रातिविनिवस्तो निप्रयोगस्य
साधुत्वं। इहशरीरे हशानां साधुत्वे चेहमेवमानं। स्मृत्यवरोपमित्याह। हिं संबंधीति। अत्रापि विकार्यकमिति अत्रैगग्र
हणप्रयोजनप्रश्नः। अहिंकाणामिनि पथमेवाप्तित्वात्रैव स्यात् लेशतोपि हशो न सामर्थ्य हीनत्वं कारणत्वे। इंद्रप्रसङ्गः। प्र
कारमात्रपरः। प्राप्यार्थी इत्युच्चः। कर्तरि क्तः। कर्मेविमन्नेति निष्पत्तौ शब्देनभे तत्र बहुव्रीहिसमासः। लक्षणे शहः। करणसाधनः। त
स्य कर्मधारये नेत्यंत। तत्र बहुव्रीहिः समासमुक्त्याह किंचिदित्यादि हिन्दुहा मितिपितृपद्यपिनामि सामयेषा ज्ञातिइत्यर्थे ज्ञा
नक्रियायां करणत्वादि हेत्वसिद्धताथापि करणत्वविवक्षापालुक्स्यलक्षणं वैभावमात्रविवक्षायां तृतीया। थिमि
हे इत्यर्थे तस्य पत्नलक्षणायाबाच कारणाबुपस्थितिरिव न वै गौ नेन तृतीया। तेन कमण्डलुपाणिश्छात्रमद्रा
क्षीदित्यादौ कमण्डलुपदात् तृतीया। न चोत्पन्नायाः तृतीयायाः लुक्पोथायित्युक्ति लुक् इति वाच्यं कर्मसमासे राम०
स्याऽन्यत्वात् समासप्रातिपदिकानवयवत्वाद् तिकैणदेशस्य कमण्डलुः पाणिपस्याति बहुव्रीहिः। परे तु कमण्ड
पाणिशब्दे रत्नतृतीयायन्निः। कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्ये व तत्र च कन्वा

तत्र युक्तमनुलक्षणवाङ्गिति सत्रे माथे सहकरसौ कमण्डलुपाणिश्छात्रो व्रदह इत्यत्र केवललक्षणमव जातिनतहे वैत्यस्य क
मण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः। कमण्डलो [redacted] लक्षणत्वेहिमस्वेवजितवदंतु किंच तत्राव्यय तिलन्यायेनत्तद्धि शि
इत्यस्य प्रातिपदिकत्वेन तत्स्यत्तरमवयव त्वोक्तेरनौ चन्यनन्त्वकेतुगौरत्वं ज्ञातएतत्रमन्यइत्यारावि ज्ञेत स्यात्रेरप
रयरत्वायपवेत्युपोत्त किंत्वन्यत्र स्याम। लुपो धात्विति लुक् अप्रसिद्धिसामर्थ्येन वारिजइच एका चो मिति स्तेभामा
इत्याह। संज्ञो। दैवादिकस्य ज्ञानेने गतार्थत्वात् कर्मकरणे तत्र दाहज्ञानात्ते शितिकर्मत्वशक्तिरेवात्र तृतीयार्थो हेतौ। हेतौनु
रिह कारणे न शास्त्रीयः। तेस्य कर्तृत्वे ज्ञापा अपि सत्वेन कर्तृत्वे तृतीयाप्येव सिद्धा न तु लौकिकहेतुरयिकारणमित्य
न अहोह इत्या शक्ति अविनागुणक्रिये साधारणमिति तद्ज्ञानकेपि वर्त्तेत इत्यर्थः। कारणे तु क्रियाजनकमेव मि
भावः। स्यातरमाह निव्यापारे ति कारणे तु व्यापारवदेशिमावः। एवं च करणत्वश क्तेरभिन्नैव हेतुत्वशक्तिरत्र तृतीया
र्थः इति तात्पर्यं। स्फुटप्रतिपत्त्येय करणे वैलक्षण्यमाह कारणत्वं त्विति। हेतुहेतुमद्भावमात्रे तृतीयार्थः। दंडव्यापारस
त्वेपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वे पुरोपक्रियाजनकत्वेपि निव्यापारत्वान्न तत्त्वं। फलमपीहेति। अहफलास्त्वोराहर

ल॰श॰प्रे॰ णो॰ क्वचित्सं लमपि हेतुत्वेन विवक्ष्यन्त इत्यर्थः न साप्यखण्डान हृ्यार्जनकत्वात् एतच्च प्रत्यय इत्यादि सूत्रेषु कैयटे स्पष्टं
नन्वत्र लोकप्र मेयो न्यायरीत्या क्रिया साध्या च कथं तदभावात् क्रियायाश्च प्रतीत्या कर्थ कर्मत्वमत आह गम्यमानापीति अर्थेम
त्वेच्योतिरिय पदङकार विसयायां त्वर्थेन्नतू चार्थमात्रात्तु ह्रा च कपङ्क्वो घाव संयते नि भावः अत्र लेश ह्रोनि सघार्थ फलाहसा ध्यं॰
३ नास्तीति ननु साध्य मित्यर्थे ज्ञाने पितेस्य प्रमेयोति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमत आह इहेति रव वाच्य क्रियो प्रति स्वस्य
मेकरणत्वमित्यर्थः स्पष्टं चेदमिष्य पाइजि सूत्रे भविश (पिंड) मिति वार्या र्थेन मेके दश प्रयोग इत्या दिना मा ष्ये
इति मे इष्टविस्तरस्त्व शिष्ट तो अशिष्य नोंस कोणो चा राणां या व्यवहारः क्रियायां ह्री घकस्य योगे प्रत्या सत्त्व यत्से
वक्षेनं व्यवहारस्य संकीर्णा चारं ज्ञेत ह्रा च का चतुर्थ्यर्थत्नीयेत्यर्थः दास्येति दासीसंप्रदानं कर्तृ फलं कदानमि
ति वोध्यः इति त तीय प्रदान स्पेति द्वात्वर्थस्येत्यर्थः इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य॰ कर्मेति सर्व धुमिति षोमः
अपि भेमिदं इति कर्मणा संबंधमात्रत्वादिरूपः संप्रदानत्व शक्तिः क्रियामात्रस्य कर्मेति सर्वं घुत्पुच्य माहस्रे राम॰
प्रदानं चतुर्थ्यर्थः स एवोद्देश्य इत्युच्यते क्रियाकारकभावसंबंधस्तु षष्ठ्यर्थः विप्रसंप्रदानके दानमिति वोध्यः कर्मेणा

तिकिं तदभावेहि कर्मेणोप्युद्देश्यत्वनयानं तरंगत्वान्नस्यैव संज्ञास्यात् कर्मसंज्ञयात्तु यथा योम विष[illegible] नियंस प्रहर्त्तां किं॰
तदभावे क्रियाकर्मणायोगि प्रेनिन्दा स्यणादिः तस्यैव स्याद कर्तृ संज्ञात्व कर्मक विषये सावक[illegible]न चकर्तृ कर्तृत्वा
[illegible] कथं गौः कर्मत्वं कर्मसंज्ञा पांकर्तृ स्महसाप्याद्वते त्राप्य लक्ष्माप्यात्वात्त्वात् अत एव स्यार्थो द्वाष्यतइत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपि
कर्मणि लकारः सिद्धः ननु कर्मणोत्युक्त्या वकर्मक क्रियो देश्यस्य संप्रदानत्वं न स्यादत आह क्रियायेति किं भेरहितु क्रियेमि
त्यर्थः सकर्मके सुकर्मसंज्ञात्व स्यावाधि कत्या शेष नाहवे पि शेत इति न च दासी नारीमित्त दर्श त्वान्नाद र्थ्ये चतुर्थी व मि
द्धे कि मनया संज्ञेयेतिवाच्यं दाशमो प्र्योसंप्रदानइत्यर्थत्वात्तत्तमि प्रदानके सनिमितिवाघार्थेन दात्त्रुपकत्वाच्च
अतएव तादर्थ्ये चतुर्थ्यां दानकर्मणोगनवादेः संप्रदानार्थत्वे पि दानक्रियायासतदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यनार्थस्य
दानक्रियानयानायत्रिरिति हि लाराज्ञः तादर्थ्ये चतुर्थ्येकर्मणि इचतुर्थी संप्रदान इति सूत्रे उच्चर्थानामित्या
दि विषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टं यस्मिन्नेति कर्मनृजो पार्थः संप्रदाने चतुर्थ्यर्थे एतच्च दानार्थकयज्ञघातु
विषये प्रज्ञा पोत्वेनु पश्चाः केरगाजं न्या यसिद्धे इदं ह्रीहसमिति केयटः अन्यत्र कर्तृकरणे इति अमिनय्यति कत्रे पेक्र

ल०द०टी० पान्यस्याभिलष्यतीति कर्मेतत्त्वकर्त्ते कदृत्पर्थं न्किंचिदिद्वपक प्रीत्पदकुलया पारास्त्रयोभिलषति कन्तौ हर्म्मसंतिम
भिलष्यतीति प्रत्ययात्रायत्किंचित्रिषु प्रीत्पनुकूलः प्रातिब्यथिकस्पोबोध्या पारस्त्रास्त्रयोश्चैतः कर्मैतत्रभिलषते
रूच्पर्थत्वांभावन्तत्रघोगे संप्रदानत्वपिति भावस्ततोहहरिनिर्षेधःनत्य थामितत्वप्रीपमातापदुमाने प्रत्रस्पक्रियाजानकत्वेमा
त्रविवक्षायांसज्ञानप्राप्तिविषयेच्छादितापर्थेनुपरत्वादथिकरणत्वे ज्ञयावाधसिद्धेः कथमनरितित्वा च्यदेवरहृतंयेत्वेतेअप
स्याप्याप तैरित्याप्रीयातनत्सत्वेनुत्वस्पकर्मसज्ञापवादत्वात्रहोत्तरःशेषीस्याहितिः एतायाहः स्रात्यादिनावाधनमर्थः
स्मादिविहितोयंचमी॰ ककृत्यात्मातुरंगाक्र क्षुबोधयतान्पर्थः तीति स्त्र क स्पस्येव॰ एवंकुन्याखानुगांक्र स्मवाभपतीत्य
र्थः न्हतिः स्पयत्मादिभ्यः क्र स्मस्येवः एवंस्थित्याशयर्थेनचकृस्मै खानुरागीवोपपतान्त्यर्थः पद्मा क्त षान्तेत्याच क्र स्म
खसकोजनेकोपपति स्थित्याशयथेन चक्कहंसतेवोपपतीत्पर्थः ज्ञापामानपदेशापार्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणाश्च प्र रा०म०
हणादित्पत्रविस्तरः स्नात्यादिमात्रापर्थेक्ष हंस श्लाघते कृष्णानुनदत्वं वहीप्प्यमानः भ्रमित्याज्ञापनवच्चनाज्ञाये स्मनेतान्कर्मे
तिशान्त्यधासः॰ एव त्वस्यानेइतितरं पतस्पग्रहांगाव्याख्यानात्मक्तायेति॰ श्लियमाणांतरूपमावतिक्ष मानेमान्हौ हारः प्र

दा५
यंके अत्पर्थः प्रेरणावाभक्तासन्त्वेऽभावान्नस्यापिप्रेरणाजनकत्वेनकपक त्वंबोध्यं॰ अवश्यहेयत्वेन मोक्षेपि क्षणात्वंबोध्यं प्रकर्षे
विवक्षायांमितिफलमप्रयत्नेनविवक्षायामित्पर्थः परत्वादित्तिः इहेस त्रविषयतयाक्रियाजनकत्वेमात्रविवक्षायांचारितार्थमिति
भावः पुष्पसंप्रदानिके क्षतिचतुर्थीसमतिव्याहारेवोधः कुमार्यइवकातस्पत्रस्यस्य हपंतिचेत्पत्रक्रियासंबंधित्वमात्रविव
क्षायां षष्ठ्यन्यत्वोगात्वेत्यप्यान्हत्पकोनानियेनिविभक्तिविपरिणामेनवाव्याख्येयमित्पाहुः स्पहधातुरिछार्थः तत्रवाचाक
लावहिस्त्रेवावाचोचापेहंसैनत्वमंतेपकर्मत्वं॰ इष्पितत्वंषात्वर्थेनन्यपःलीश्च यत्वेनतुपरलत्पषात्वर्थेत्वयपतमाघ
हत्वैः कर्मसेज्ञायांतुपथानज्ञाभसत्पोन्तैः भापोमोघितीतिनात्रभायोप्रतिकोपः किंतुपरेहैषमानानोनमहतइत्पव
एवंचोत्रनकोपजन्पेर्षाकिंत्वन्पपुरुषदर्शनजन्पमितिभावः हरेः क्रोधईद्रोहाभ्यांमिछ्याविषयत्वाभावात्क्रियायामित्पने
ननसिद्धिः ते घ्यकुपितः न्क्रुघ्यतीतिभाष्येयाप्रक्रकोपएव क्रोधइतिकुर्यसतदर्थत्वाभावेननतद्योगाइदं॰ कुप्यतिकर्मे
ष्वेदित्याघमाभ्नेव-चपरत्वयोरित्पस्याथमाहमापममायोगिनिवियाकरणानिकायेसमस्तदर्थकत्वेनप्रसिद्धः एवंस
त्रावर्दाषेः यद्रोयइतिषद्रोयस्मृ मायभसेवं चोत्पर्थः राधीन्क्ष्योः प्रश्नविमयपर्यालोचनमर्थः कर्मणः प्रश्न [illegible] विमयम

ल०प०शे० धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकत्वेनो· अत एव ग्रहणं नगयोः कर्मकारकेचेत्युक्ते : कर्मसंप्रदानकं स्तु भोज्य मयर्पा लोचनमर्थः प्रत्या
ङ्सौ व्याख्यानात् अत्यर्थकाभिमिन्नावभित्याशयेनोदाहरन्ति गां प्रतिश्रृणोतीति· अनयोः प्रवर्तनापूर्वकाभ्युपगमार्थः तत्र विप्रस्य
कर्त्रे प्रयोजकत्वेनहेतुत्वप्राप्ते वचनं· अनुप्रतीतिभिन्नेपदं लुप्तं च मप्यतं। एणाद्इतिशब्दोनानुकरणात् सप्तमी· शमितुःश्र
सनाविषयहर्षानुकूलव्यापारत्वं हेडी गौ श्रोन्मादन मनेयार्थः। एवं व्यापारस्येति शेमनसंस्पत्यर्थे। श्रोत्सादयन्ताति श्लोध्यामे
त्यादि शब्दोच्चारणेत्रिशेषः श्लेनायेतिकारणस्येवसंप्रदानत्वेनभानमत्र शुभव्यापारस्य सायेनहप्स र्वेति बोध्यं तादर्थ्ये मुख्यमुपका
र्योपकारकौ भावरूपः संबंधः प्रतानात्वर्थ्यस्य संबंधित्वेनमानेनतद्भावस्य गुर्वी। रंहनुवेथेमितित्र तत्रमाखेस्यर्थः क्लृपीतिम
ग्नमी· अर्थग्रहणं चात्र· सेस्मतिसैरू त्यतिः श्लोप्यर्थकधातुयोगे त्याघमोनेर्थेवत्रेमानाचतुर्थीतात्पर्यः हितयोगेचचोक्तु
ख्योणपिः क्रियार्थोपः क्रियार्थः फलं यस्य ततक्रियार्थैतेनरवबाचकंलत्रेते क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदं यस्य
त्यर्थः सोर्थ श्रुत्वा प्रत्यासत्या क्रिया पारूप एव· स्थानिशदाद् प्रयुज्यमानवाचो वैयाकरणी आणिका पेप्रसिद्धः क्रिया राम०
यपदत्वं च तुमुनोहेतुत्वात् क्रियार्थोक्रियेति फलेभ्यो यातीत्यादौ फलाकर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः पयावा

१०८

मार्थं वामैकदेशप्रयोगस्य लेप्रविशपिंडीमित्यादौ तस्यैवपरस्य संप्रणोवमार्थेन कर्मानत्याप्यमनसायस्याहारायाच
रितो क्रोर्थ शक्तिरिति गच्छो सबला ज्यानिनदत्तुनेस्तन्त्र योनिनिवायं नत्र कर्मेवाच्य आहारः नमस्तौ न लिंगायेतिम
मास्वस्त्यात्पनेन तु न सिद्धिः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन हितायापनेः पिंडीमित्यादौ अप्रयुज्यमान मसाक्रियाकर्मेणि
चतुर्थी कारणाय क्रियार्थोपपदस्येति· तुमर्थोत् तुमप्रत्ययेनतदर्थी लक्ष्यते सा वर्थीय स्येत्यर्थः इति तत्रैणीति भावेये
प्रत्ययान्तं तेन क्रियार्थक्रियामुपपदे भविष्यति स्युरिति तदर्थः यागाय ति याग फलके यानमित्यर्थः उपपदविभक्ते
रिति न्यायादानेकस्वेवं भाष्ये पठितमिति केचित् क्रियाकारकयोः संबंधोन्तरंगः उपपदार्थेन तु पश्चिमेति क्रियाकारकभा
वमलंकासंबंध इति न निमित्ताविभक्तिर्वैहिरंगा इति अन्तरंगेत्यर्थैव यः अग्रात्वाहुः एवं सति नयस्पानि देवानि त्यादौ
नमः पदार्थेक्रियो का[illegible] रकमावैने व अन्वयेपरत्वाच्चतुर्थी नाशो मानेन वारणस्य भाष्ये कस्यापेनगौः इत्यनेन प्र
धानत्वात्क्रियापाहास्वेवघनिमित्तकत्वेन वलवत्वमितिप्रपिपणं सकारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकत्वं समाना
धिकरणकर्त्री दिस्वहनत्यते मार्थेत्व· अन्याभिलितातद्वन कर्त्रीघन्यतमार्थत्वं प्रघ[illegible]त्राप्रपि· अभिहिते प्रथमेति

स॰ श॰ शे॰ ति वार्त्तिकव्याख्याहतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यं॰ हाविन्यादौ छित्वा हेरिवदेवः पचन्तोत्याराबुमाध्यामेकस्यै
वकर्तृत्वस्य वाधइति नज ह्योषा इन्तिः नमस्करोति देवानिति अक्रु छ नि कोपः स्वनिष्ठायकृ छ त्वेवा घमात्महनु कूलव्यापा
ररत्यनमस्कारफलस्यताशृशबोधस्याश्रय नयारे वानांकर्मत्वम् शहेन प्रयोक्तानमःशब्दस्य सा कृत्यन्वम् तिष्ठ यो रिमुका
पाठेन गतित्वात्सत्वे॰ कृत्स्याएवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चापत्याय इति तु न युक्तं॰ नमस्यति
हेकानि त्यत्रैत्न्यप्रभाष्यो यन्यासप रमाण्य विरोधात्सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्य भाष्य विरोधाच्च अलमिति ती ति॰ अलमि
त्यनेन पर्योप्त्यर्था नांयहणं व्याख्यानादित्यर्थः तत्र ज्ञापकमप्याहतस्मै श्रजित्य मुष्या श्र पिसा पुत्वेवा ज्ञ समयाभि
ति॰ आशीर्थे वक्रयामिति आशीर्थ प्रयत्नविवक्रायामित्यर्थः एमपर्थः कुकमलं गाते वा स्वस्ति वाजि चमत् यो त्रत्व
काशः स्वस्ति ग्रामायास्तीति प्रत्वकथनं॰ कुशलार्थे शिष्यीत्यस्यावकाशः स्वस्ति मित्राः कुशलाधोः स्वस्तिशब्देन
कत्वमृपिः प्राजापाहामिते पेतु कुटं वा थै थिषकतः स्वस्ति भवतु मेमित्रसु खे वा चाद्वे त्रे मैत्र थे भि भवि [redacted] ष्यो रा१०
त्रे रूपमानात्समाड कर्मणि॰ तिरस्कारइति॰ अनादरोनादरमभावमात्र मपितुनञो ऽध मोरा विच प्रतिय क्ते वाचि वा तिर

१०८
९८

स्कारइतिभावः तत्रानादरइति मन्यकर्मविशेषणं तद्योग्यत्वं मन्यकर्मेत्यर्थः तेन युष्मच्छ द्वाच्चतुर्थीनातिरस्कारस्तु व्याख्या
नादयकछ निहृप्रितेयमेवत्वस्यायमाव हृत्य ३ पर्मेपेत्रत्र हातेनत्वयक छ सा हृश्पहृ प्रः नन्वत्रतव्यतिश्रुत स्त्रमभिव्याहारए
व॰ त्वगणतन्यमपि न मन्ये इत्यर्थः तत्र एवमन्वा ऽयुगं र वोचो ऽशेन ज्ञो व्याहार एव ह्रासहनत्वोर तामिति॰ कर्मत्वे चतुर्थ्यर्थः
रपनेति॰ नतु यकोव्याख्यानादिति भावः श्वपत्रपल चूर्णागतेनानिडाराव पि भवतितथ्नु यनाहनान्य रिकयोगेनेति॰ नौकाकेति
माध्ये पेत्तु प्राणिषु नेष्य नैतेनावा र्यो भवि ष्यं तोति येष्ठि ति वहु वचनेन वहुन्यु ल्ह हरणं वलेन चै स्वगानि छि ति तोयइति
भावः तात्यर्थकर्मा कर्मात्रापि चतुर्थ्याः मात्यर्थे ति किं अोदनं पच ति॰ कर्मेण मिति किं अश्वेनागच्छति॰ चेष्टायां किमिति
छान्व र्थस्पाक्रियाहयत्वान्त्सक्त्नः शारीरक्रियायाएवम हणमितु त्रे रुपेष्या न मिति॰ अध्वगत्यर्थ मौव्या ख्यानादिति
मावः अप्रिय छित इति॰ श वृत्रयोगास म कालिक गोत व्यापारजन्य फलश्रय इति यैः अध्वयदेन गां स्रप्राप्योर्थ उच्य
तेते नागत्य युक्ता त्रि याक्रियोग छ्ति त्यादेनस्य यं चेटंमाख्य तत्प थो रितत्य णंसत्प डे थैतत्पर्थः उष्पनइमिनन्वा
कं नइमध्या त्तत्पर्थे नेति तत्तु मथनक इतिशेषः ॥ इति चतुर्थी ॥ अथ पं॰ ध्रुवं स्थिरं॰ अपायो विभाग जनको व्यापार

ल०प्रो० स्त हस्ता अपमितियावत् विभागस्फुरनालवसंवंधपूर्वको वास्तवस्य किंतु द्वियाः कल्पितसंवंधपूर्वको बुद्धिकल्पितोपि
मा श्रुतः पाटलिपुत्रके भवस्थितः इत्यादौ बुद्धिकल्पितायापाश्रये वैमाक्ष्ये पंचमासात् घनात् कज्ञै बारणाय धृष्ट वामिति
अन्यथा कर्त्तृसंज्ञापादृशमपुत्राद्‌ः स्यात् अपाय विश्लेषत्वकारकत्व पादिक्रियाजनकत्वरूपानामितत्वं श्रमभवान् अकर्तृ
संज्ञा [redacted] रूपत्वात् हि योगे चरितार्थो हरिप्पाह अष्टाध्यायेपु दुरासीत वलेनायदि वाचैनं धूव मे वाच
हावेशाक्षिति स्पष्टंचेदं कैयटादौ भाष्यानुसारिणि स्फोटवेहिश्रलोद्धवत्यपि तेनवा जः पतितोऽपाये ध्रुवत्वाभा
वादपादानत्वं न स्यादित्याशंक्य ध्रौव्य स्याविवक्षितत्व मत्र पतनः सेनापि विवक्षासंभवतौ तिसमाहितं भाष्ये तेन
गते स्यात्सत्वदुक्तो ध्रुवत्वस्यपर्यवसितार्थव्यापाराश्रयत्वस्याश्रसत्वेन सतो धौव्यस्याविवक्षैतस्यासंगतेः सिद्धा
नेपि त्वदुक्तधुवपदार्थकथनमेवोचितमितिजरद्धसंमतिश्चलोकु सिद्धान्तिरिक्तार्थं ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौ
रवं च आत् हावेशाद्धित्यस्य हरिकापादानहावेशाधिवलक्षणादिसंधेः तस्माद्यथापि यत्ति विशेषस्तिपत धृवमव राम०
धिभावेन मान्यपत्वसजितरतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयेतरपादानमिति सत्त्वार्थः त्रासादे

रपथित्वोपयोगित्वान् अपयोगेन शंका हत्त्वात्पराभित्यादौ तस्यासत्त्वान्नतदुपयोगित्वं तस्य प्रकृते विद्यमानस्यापि तस्या
विवक्षितत्वान्नेतहुपयोगित्वंतस्य स्पष्टंत्र्यं ध्रौव्य मयापेक्षितं तु वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वृक्षेत्वस्य पर्णाद्य पायतोजन
कत्वात् प्राप्नापादानत्वं वारणाय एवं वापायेप्सितकारकेङस्यक्रियाजनकत्वेन विवक्षितत्वस्य र्थे तात्पर्यग्राहके
वोध्यः ध्रुवपदं तु कारको गणनामिवापादानस्यावधिभावोपाधनातिरिक्त व्यापाराभाववोधनायेत्याहुः अपा
दानत्वशक्तिश्च प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति अपादानसमभिव्याहारे विभागोपि धात्वर्थ
उति वोध्यं एवं च वृक्षात्पततीत्यादौ तत्र पादानक विभाग पर्वकः संयोगः फलं इतिरितिवोधः वृक्षाद्विमियततीत्या
दौ वृक्षापादानकविभागपूर्वकसंयोगानुकूलो व्यापार इति वोधः परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यादौ मेषय
रपादाने योरेकक्रिया अयत्वात् कर्तृत्वे परस्परपशद्धयास्त्रेयोर्विविभागाश्रयत्वाद्‌ पादानत्वे मसयदेपर्तेत
द्विवक्षणात्प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षापाः विभागपूर्वकं पश्चुतोगमनप्रपसरणं अन्तानमान्यनेत्यादा
वेतः कारणाद्युपाधिकृतमेदवतः शब्दरूपो या धिकृतभेदाप्रहसीमानाभावात् शाहाल्लिमित्तो धमान

ल०श०शे० स्यैव सत्त्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः पञ्चमस्त इति सूत्रभाष्ये नागतिहृदयस्याप्युपादानोदेकनिष्ठागतिंप्रतिङ्नरस्यापादानत्वम
विरुद्धमिति तन्नेव स्मृतन्निष्ठव्यापारयोर्भेदेपि स्वधात्वाभिहितत्वेभेदस्य वाधायस्याप्यादानाद्युभयोरपि तत्क्रियाश्रयत्वेन पादानत्वात्क
र्तृत्वापत्ते. अत एवैकशेषसूत्रेभाष्ये उक्तं नवेतिविङ्.त्तान्यकृशेवासंप्रयोजयंति क्रियायाएकत्वात् इति तथतुस्वरा वि
व्यतीत्यत्र भिःसरणरूपजन्यविभागार्थत्वात् धेरपादानत्वकरणान्वयाभ्यपगमेयरत्वान्करणान्वेदवायुं.ग्रामात्व्यपाती इति आयातीति
भागाप्रकेको नरेदेशसंयोगानुकूलो व्यापारो ऽर्थः हृद्धे तन्यजनता व्यादेशो व्यापारश्रयिकरणं विभागस्यैव धात्वर्थत्वेन कर्मसंज्ञापादा
नत्वस्यावाधः स्परेरस्कन विभागे [redacted] र्थ इति वृद्धेः संहतमित्येव चलतेस्त्वासुनाचलितमिति प्रयोगात्कर्तृवृत्तिविभागार्थे
न्वस्यायोद्दीपन इत्यत्र साध्यर्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापारश्रयत्वेप्यपादानत्वेवाद्यपरह होरितिद्धाएकान्के मेप्रत्ययस्तेनहाधातुप्र
यो गेयादानत्वं कर्मसंज्ञायां चैकत्रेयद्रस्वतंत्रोपलक्षणमिति कर्मसालकारं तार्थेन तत्व व्याते देशहनन इत्यर्थः धातवइतिक्रि
याविशिष्टस्याप्यश्वस्य धृतधात्वपात्तगत्यनावेशात्पाववन स्याविवक्षितत्वाद्दूधकेवत्वेवोध्यं. जुगुप्सात्यादिजुगुप्सा रामः०
दानां वद्धिषयकत्वेनवे वक्तातदुपादानंत स्वैव विषय स्वक्रियाजनककत्वरूपकारकत्वमाविवक्षाय संवन्धित्वेनचवि

वक्षायांपापस्य जुगुप्सत इति षष्ठी भवत्येवसत्यपिधाने एव सुत्तरस्त्रेष्वपि वोध्यं एषां धातूनां स्वार्थपूर्वकवोद्धविश्लेषस्ङ
नकनिहत्तिलक्षणापास्त्रेत्याचमिध्येः वार्तिकमुत्तरसूत्राणि च प्रत्याख्यपानीति भाष्येस्पष्टं भयभी त्राणात्रामस्ता
हभणार्थानाभिति हेतुत्वतापाप वादीयंश्वरस्तोपङ्इति भयाधर्थानां योगे कारकमपादानमित्यर्थे अविशेषात्स्वर्वहं जापवादे
यं स्यादिति भावः पराजेः असोढोग्लानिविषयः एवं च पराजयेरकर्मकत्वे उदाहरणांचतदाहग्लायतीत्यर्थ इति. अभिभवनानि
रस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इतिभावः प्रवृत्तिविघात इतिभक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इ
त्यर्थः इक्षित इति वारणार्थधात्वर्थफला श्रय इत्यर्थः उदाहरणे चतद्धात्वर्थव्यापाराजन्यसंयोगादिरूपफलाश्र
यत्वं यवानामपादानत्वं इक्षित इत्यनेन श्रधानाश्रधानोन्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्य व्यावृत्तिः कर्मलक्षणेप्सितानुजेनग्रह
एनान्य कृत धात्वर्थ प्रधानभूतव्यापारश्रयोत्पत्तिजन्य धात्वर्थ फलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः अंतर्धौ अंतर्धिः
मकर्तृक कर्तृदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितत्वेशङ्क्यमिति स्पस्मस्व तर्कं स्मकर्तृकदर्शनाभावमिच्छतीति तदुपादानमि
त्यर्थः स्वान्यलिनमाह व्यवधाने सतीति. येनेत्यत्र कर्तृकर्मेणोरिति षष्ठीनस्त्रत्र न्यात्र. आत्मनइतिप्रत्यासत्तिलब्धं. मातुर्निली

न्या०शे० पतनस्यावाग्रेपलम्भेच्छाबोध्या चोरानितिचोरकर्मकदर्शनेच्छाभावइति प्राहार्थः स च चोरकर्तृकत्वदर्शनाभावायेतिप्रा
प्तिः इच्छामात्रस्याग्रेपलम्भत्वइवविशिष्यस्याग्रेपलम्भस्यापिस्यादितिभावः प्रकृतेनांतर्हितिनिनरोधः येनेत्यस्याभावेहिता
कर्मकदर्शनाभावप्रवृत्तिरित्यर्थकत्वेरेवस्यादत आहः इच्छतिप्रहर्तांकिमितिश्रान्तवीमित्यिन्कर्तृकदर्शनस्याभा
वस्तदपाहितमित्यर्थात्स्थितिभावः सत्यपीतिश्रद्दर्शनेच्छयानन्तुकलव्यापारकरणेदेवदृशातदर्शनेसत्यपीत्यर्थः श्र
न्यथापत्रदर्शनाभावएवात्रेवस्याहितिभावः नियमेतिउपयोगाशहेत्यनत्रेवहेतिनियमोत्र स्वाचपाहि: नदर्शति
नहेतुत्वंश्रवणमितिवाचासकारकत्वे निनियमस्यैकविधावत्त्वाभावाचेत्युत्तरंज्ञानिकप्रकृतिरपाद्यनका
रणांत्रनाचमायाथवलंडगतुपाहानकरणांहन्नोहितुपदस्यपुपादानकारणस्येमेवनिबोध्यंविभागवत्स्यवसिद्धेइदम
पादानत्वेनबोध्यत्वंतत्रविशिष्टोपक्रियामितिप्रायिकंवाडलकंत्रकृतेसत्तुहेतुरितिवार्तिकपद्योगात भुवः प्र
भवनंप्रथमप्रकाशः ग्रहणं ततदृष्टिकरणमपादानमित्यर्थः श्रमोजलनखेस्पाङ्गत्वहेतोपरक्रमे ज्ञानस्यवा ग्राम०
हिमस्यानइतिविश्वः प्रकाशनइत्यस्ययोगेतुन प्रथमप्रकाश[redacted]र्थे चोभावात्राहमत्रप्रकाशतइत्यर्थइति

ल्यपलोपइतिल्पवंतशाद्वाज्ञातेइत्यन्यर्थः कर्मणीतिप्राप्यासत्त्यात्यपंतशाक्यर्थस्येतिभावः प्रासादादृष्टिनिफलेभोयातीत्यत्रेकमो
धप्रक्रियाश्राइच्छेविषमविलोचनस्यवक्तइत्यत्रकर्मणः शेषत्वविवक्षयाषष्ठीवक्तइत्यस्यप्राप्यतिशेषः मध्यमानापी
निविशिष्यतहोचकशाद्वानुपात्तांघीत्यर्थः कस्मात्वमित्याहोफलेयोपातीत्यत्रेवबाधप्रक्रिया श्रन्येर्थमितिनिरर्थश्र न्य ३
भेदमनः श्रतएवघटाद्विन्नइत्यादिसिद्धिरपेनुकृत्वमितिसत्वेस्यापत्तुहेतेनभेदस्यापिग्रहणं पंचमीविभक्तेइत्यत्रविभागा
र्थकविभक्तेपदेनभेदस्यव्याख्यानान्नेति विहिताणेइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविहारणं एकत्वेनग्रहणस्यतत्रया
बोधेबुद्धिविरहणस्यतत्रापिसत्त्वात् श्रतएवघटात्रेदइतिसिद्धं नघोगेप्यपादानत्वातन्तस्येवंसत्वपंचत्वानविवक्षापाचघटी
योभेदत्वापिश्रन्यशब्दार्थस्याक्रियान्वात्रयोगेउतद्विधानं श्रतएवघटः परहोनेत्याहोनपंचमीनत्वोभेदवेदर्थैकत्वे
मित्रक्रियांत्वातघटोदेकइत्याचिन्त्यसाधुवः श्रतएवतरपहराचरितार्थं श्रतएवमाध्येर्थमहराणांक्रमित्याहुः श्रारभ्र
रसमापयोः एतयोगेदूरांतकोर्थैरितिप्राप्तं नन्वयंदेशवाचीनदिक्शब्दो श्राहदिशिदृष्टइतिशब्दग्रहणादितिभा
वः ग्नेबहुस्मादिविशेषवाचकाः पर्वादयएवगृह्यंतेनेह्रकुवारयोर्व्याख्यानान्तेः श्रवयववाचीनितद्वाचिपर्वादिणे

गेऽवयविवाचकान्नेत्यर्थः ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वात् अतएवास्मात्पंचयो मागः कायस्येति सिद्धं अवयवे पर्वन्च
त्ववयवांतरापेक्षया प्रथमकालोत्पत्तिकत्वेनवाच्ये संबंधत्वरूपस्येति हि कृ श इसाह चर्येमानस्यादिवा चकस्येव ग्रहणा
तेन सख्या दित्यो घंर्थेन नेतिभावः वाधि तु मिति न्यस्त्वान्प्रा ना मित्यादिः अध्यानसर्वे त्वन्त्र सत्यय यहणा प्र प मामा प्रभृ
यएव प्रवृत्तिसादेहं मा स्त्विति तन्वेति तिभाष्य ष्ठ हृ द्वि णामासादिति रक्ति णस्यादिशान्यर्थंदद्वि णाशा जाहिचोइ
त्याज्ञाहीय क्षातसर्थे त्यस्यापवादः प्रभृतियोगाइति प्रभृत्यर्थे योगाइत्यर्थः अपादानेपंचमीतिसूत्रे पंचम्याध्व कालानमो
तान्ततः पंचमी कार्तिक्या आग्रहायणी मासइति वार्त्तिकप्रत्याख्यानायहप्रभृतयोन्कथं सन्तप्रयुज्यते वार्त्तिके काः
प्रभृत्या ग्रहायणी मास इतिभाष्ये एतत् प्रभृति शब्दाभावेपितदर्थसत्तामात्रेणपंचमीत्यर्थेकेन प्रभृत्यर्थयोगे पंचमीति
चमी भिवचेन सत्वस्य भगवतो बोधितत्वात् अन्यथा प्रभृत्ति ग्रहणाभावे पंचम्य [illegible] र्थंवचनावयकत्वेनन्नूत्या
त्वोनासंगाति रिति भावः एवं चैतदर्थका रभ्य शाहद्योतितो पिपंचमी यथा अवाचि मारभ्यमेरु पर्यंतं गमेलोकोन्मरु गाम०
पक्षाद्हारभ्यफ्रेव र्यंतंग्रह न कृत्र लाग गणाचित्रिर्नीत रिक्तलोकइत्यांते लभाष्य प्रयोगः प्रभृतेनात्यस्या

वधिमाहा येत्यर्थः आरभ्येत्यस्यै तदर्थकत्वापि अवधौ चपंचम्यंता र्थे स्यामेहेतान्वयः तद्धि शेषणत्वेपिनोंद्वितिया प्र
भृत्यर्थ योगे पंचमीतिभाष्य के हि विशिवचनात आरभ्येत्यस्याग्रहणत्वेत्यर्थ नावधिमारभ्येत्यादे द्वितीयापाचक्तो तोवधि
त्वेन स्यमभिव्याहृतपदार्थनिरूपितत्वमस्यमानत्रिपूर्वेहृ भिन्नपपदानन्वादेवात्र पंचमीसिद्धाकार्तिकीतो विमत
तएव कार्तिक्या वधिके आग्रहायणी घटितेमासेकार्तिकी मासांयचेत्र आग्रहायणीतिवोधःभवान्प्रभृति आरभ्येवेत्यत्र
भवकालावधिमनेस्ततप्र्यावावधिकेमरणांतेकालेभवकालमावायदाहः सेव्य इतिवोधः एवमन्यत्रापि हासित्यलेवि संदेरा
ज्ञापकोदिति पंचम्येतेनसमासे विषानाज्ञापकादित्यर्थः अयंभावः परस्परसाहचर्यावततत्रापपरीवर्जनाद्योकमेप्रवर्व
नौ योविवजे ह्याद्योगेपंचम्याड परि भि वति वचनात लक्षणाभिप्रेत पारमाथ पापरिवर्जन मित्र कर्त्ताव स्यैव ग्रहणा
चपंचम्येवसिद्धः तमासः नत्ता हचर्यात्का परिमाथया वांचु लेरपदे नापिनत्ति मिनमे चमेव सिद्धः समासइति प्ये
नदेहि शहेनमचम्यंतेन समासविधान ह्यपतद्योपपंचम्यः अपिज्ञापनम् र्येमिति इत्स्य शिवहिरिति ह नेमा ख्यस्य पंचम्
चमी निसात्वीपीत्यर्थे तेन करस्य करमोगहित निसिद्धं प्रतिनिधिप्रायस्मादितिपंचम्यर्थः संबंधः अस्माद्देवनियमना

ल०श०शे० न्यप्यर्थे पंचमी प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौ कर्मक्रिभावस्तु उक्तौ प्रतिनिधिप्रतिदाने पतसंबंधिनातत्तः कर्मप्रवचनीयप्रको
त्यर्थे मोप्यर्थः प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानं दत्तस्य तुल्यस्य तत्स्थस्य च दानं प्रत्यर्पणं कर्तृत्वविवक्षितनामातिकर्तृत्वे जारादिहनमिप
र्थः अत्र गात्वबलकस्य शिमितेनेनत्तृतीया न च्याकोऽयं निविष्टः हेतुस्मृतमिति तेन करणत्वविवक्षायां तृतीयैवेति भावः विभा
षा गुणेऽस्त्रियामिति विभाषागुणे इति बाहुलकं प्रकृते न तु तुल्ये इत्युक्तं वार्त्तिकप्रयोगाद्गुणोऽस्त्रियामिति प्राप्तिके अभि न्यर्थेषु मा रि
ति धर्मपदं स्वज्ञानेऽश्रिमत्वं स्वज्ञानविषयत्वारूपणीकं वोध्यं समुच्चयार्थेभिर्त्तिस्पष्टं वेदं भाष्ये एतेनान्यतरस्यामिति कार
इत्यर्थकं पदद्वयमेते द्वित्वमात्रसंविकल्पविषये प्रत्यर्थोसंगते स्त्र ये तु द्वितीयासमुच्चयेन पलोक्तिं नावानं विनावधामित्यातेन
ने शब्दयोगादुत्तेजो अत्रापि दूषणं तदित्येन द्वितीयासिद्धैर् तत्र एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयोऽनेनः पंचम्या चाप कार्येऽद्वि
तीया समुच्चीयत इति वक्तव्यः दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति पृथग्योगात्स्त्रयमात्रपाद्वितीयेति स
तीया सप्तमी विषये प्रतिषेधाच्च वक्तव्यः स्तोकाल्पकृच्छ्रेति तत्र तृतीया करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचने राम०
त्रयस्यात्ते यत्नः प्राप्तिति वस्तुचिंतमन्यथा सौत्रक्रमत्यागो न्याय्यविपरीतं एवं विनिणान करणे च वीजानापञ्चितत्त एव
करणेवेति सूत्रे द्वितीयासमुच्चयो नेत्याहुः करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रेति तृतीयापाः सिद्धत्वेन पञ्चैव पंचम्यर्थमिदं चकारः
१९३

तीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः स्वस्मादपेक्षितेनिवर्त्तः च्छर्दयोगिद्व्यमिन्नचवचनेम्यइत्यर्थः द्रव्यपरेनातु सर्वनामप्रसंगो माप
लिंगानि रूपितविशेष्यर्थाँवाः स्तोकशब्दोपदर्शमो वेशाद्धेयो लोकव्यवहारस्त्व दुर्मे परः स च धर्मो ल्याति विशदभ्रहतिनिमित्तमेवा भुक्तो
दिवच्चैतेधर्मवचना अपि करणत्वं च परंपरया दृष्टार्थे एव च साधुत्वं सूत्रं बलादिति स प्र मल्प गुणेरपरदृत्पन्नकेयदे
कस्तोकिंमात्रकं यचनिश्रमसत्वमेनपलममानाविकरणविशेषणात्वादत्रमोक शद्धस्यासत्ववचनत्वमिति नित्त्व कृ इह नास्तित्व
त्रेदूरांतिकार्थैः ष्ठमन्यतरस्यामित्यतः समुच्चयार्थकान्यतरस्यामनुवर्त्तनार्थाधिकारार्थे च पंचम्याः सिद्धैः चकारो व्यव
हितत्तृतीयासमुच्चयार्थो व्याख्यानादित्याहुः धार्यादि प्रातिपदिकार्थमात्रे इति व्याख्यानादिति भावः इति पंचमी ॥ षष्ठी
शेषे शेषस्तुक्तादन्यः स्वत्वतदूपेण स्वत्वादि संबंधत्वेन रूपेणाच कारकविभक्तीनां क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणा
कर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वं तत्रापितन्मतेकेसंबंधेविवक्षिते षष्ठीतदाहकारके निस्वत्वाभिमावादिरि
ति स्वत्वस्वामित्वसमवायः संबंधानन्यत्र विस्तरः स संबंध एवं बोध्यं समस्तार्थस्य संसर्गे विवक्षैव मानं कारकविभक्तिभ्योपि
क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधयामानमित्युक्तं संबंधमात्रविवक्षायामिति संबंधत्वेन मानेऽत्यर्थः यद्वा क्रियाकारके

भावप्रत्ययकसंबंधस्यैव विवक्षाणां नञ् जन्हिवक्षायामित्यर्थः कर्तृत्वोपपत्तिश्चाविवक्षा क्वास्य च वर्त्तमान इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति नामि
त्वाद्दे भाष्यस्य स्पष्टत्वात् योगात् संबंधसामान्ये नत्थाविवक्षात्रतै एव द्वत्व द्वतलमिति प्रयोगसाधकं मत् पूत्रेऽस्मि निति चाति
र्थेनामिति तिन सूत्रे च भाष्य स्पष्टे लोहितो पटो गौरा इत्याहावपि समप्रत्ययो च तु त्राहि वैध्यः सधोद्र कस्येति एषः कर्तृकर्त्री व्याहारकेभ्या
द्रकस्येत्यर्थः सघषूहोऽदृंतेः स्त्रीलिंगः कारके इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः स्वधाः पद्मगानि सोनः स्त्री वापि हे तो घात्पऽनिहेताविति
वर्त्तते हेतु हेतु मद्भावे नन्तगान्वयेइत्यर्थः ते नान्वे हेतुप्रथेयत्वारोनः सद्योनि हेतु वाच्चकाहित्यर्थः निमित्ते त्यादि नामत्रादि प्रयोगोते
ष्य सत्त्वमानाधिकरणाशब्देभ्यः प्रत्यर्थः किं निमित्तं मिति प्रयोगेहितीयां ने चेऽपायपहतादिति सं वचन घटोहेतु प्रयो
गोऽस्त्येवं नाम वस्तुतो याचे सूत्रेऽप्यर्थे इति बोध्यं समुद्रगमनः द्विकुश्चहत्वा न्यवभ्या प्राप्तापायिनं नतः पञ्चमी हित्यत्र तु मात्रे
विभक्तिकः संबन्धाकांक्षेति ष्षष्ठ्यपीति स्पष्टं च हेहेतौ भाष्ये तु नद्ध्यते विविपरीते षष्ठान्ते समर्थे निषद्ध्यत्वात् एवमनपेत्य
स्यपाठ इति लभ्यते इति पथ्यगिनेति सूत्रे उक्तः दूरान्तिकार्थैः पञ्चम्ये च दूरत्वादिकं न ततः षष्ठ्यर्थः पञ्चमी चेतितस्या राम॰
एवसमुच्चयोन तु द्वितीया तृतीययोरपीति भावः ज्ञाविः अत्र सूत्रेऽवर्दृर्थेष्वमिति द्वैरः व्याख्यानात् सर्पिषोज्ञानमि

ति ज्ञानात्मेः प्रवृत्तिरित्यर्थः सर्पिः संबन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः ज्ञःऽधोगा ञ्चधी २ गर्थः स्मृतिः कर्मणिः किंमातुर्गुणस्मरणं । करणे शेषे
नेन षष्ठी भावे समासोभवत्येव अत्र तस्यवात्र सूत्रे भाष्ये शेषः इति वर्त्तते न इत्युक्तं प्रातिपदिकविधानात् षष्ठीन समस्यत इत्येनैः षष्ठी
समासनिषेधात्मनोद्रकस्येति एष इति पथ्यमर्दं दकशुद्धद्रकवाचीरुजार्थाना रोगार्थानां धात्तनामित्यर्थो व्याख्याना
त्॰ धात्वोभावचनत्वाभ्यभिचारेणासामर्थ्याद्वचन इति कर्त्तरि ल्युट् भावशद्वेन सिद्धत्वेपो अर्थं उच्यते ल्युड् प्रकृत्यर्थो क्रि
क्रिया तस्ये साह भावकर्तृका मिति रोगस्य कर्त्तृकेति चः रोगो त्रकृपादिः भावकर्तृकात्रोति श्लेष्म रोगः चौररुजा श्लेष्मा
त्रन भावः सर्पिर्मे भ्रमादित्यां शासनमित्यर्थः जासिनिःजसमो हु रोडःजिर्दे वा शिक्स्यन यहणोजासी निनिदेष्प्रा
दिंनापा मित्यत्रे घ्नः निप्रोपस्य छो हननि प्रहसाः श्वेपरत्वे षिसि चन्वान्त्तहनेषष्ट निरानचेः चुराद्विरिति घटादेस्तु
नयहणोसार्थमिर्दे धातुः घटादेः अर्थः क्वार्थे निति सूत्रे निपातनाद्वृद्धिर्मिति घञ्निःपरेतु एतत्सूत्रेप्राप्तानामिताचक्रात्सार
चर्यीचाय मपि चुरादि वा ध्यस्त स्याश्च मित्रारात्वाद्युनिपातन स्वशेषसमधी मनियोगशिष्टत्वेतु मध्ये नाव ववबध्या पा
वीरस्य क्रोधनमित्यस्यान्त पत्रिः सामान्यनियानेने हिंसा सल्पिसंपेकृथ्यथमित्यादेः कृथ्यपजानित्यादि ज्ञानापत्ति रि

ल॰श॰शे॰ त्वा हः समर्थ्येयोरिति समपूर्णामस्तशब्दे मौनसमासः शकं भादित्वात्परामूपं वा। त्रास्न रा प सा नमिति अत्रापि प्रत्ययो वै कल्पि कात्व
न्नलना ः उदाहरणे मूकृता वेवानिनिप मोरिपिन रिवस्न॰ कर्मणि षष्ठी स्या दिति शेष इ तित्वत्रनसं वध्यन्तिव्या ख्यानात अत्र तसवहि
ता या व्रास्न रा तिस्त्रेणामस्पनव्हः सूमायां इ भ्य पुरित्यत्र नित्यष षष्ठी प्राप्ता। दितीया र्थो मिति भाष्यउक्तेन तस्मयविदं॰ तमुदा
हरति॰ शतस्य दाव्यन्नतीत्य घपि पर्वं सत्रे दिवे प ठित्वा मदा प्यस्येति प क्रुशा वैसेतेत प्यापियोग विभा त्रन्नरा र्थः॰ शेषत्व
स्या सं वेधार्थं न्न॰ विभा ष्पैप अत्रापि शेष इ तिनसं वध्यतेन र्थे स्पतिचव र्ततेनराहप वेपाते ति अत्र एवेप त्राप्न विभा
षेति न वे सत्रे मा ष्पेस्पष्ट॰ ह त्वो र्थं प्रशेषेकि मिति॰ दिवस्तर र्थ स्य त्यादि नाविहे हाद धिकरणकारकस्य वष्ठीति
धानेयुक्त मिति प्रश्नः॥ द्विरहनीति॰ इत्यादि प्रामाराणां न्मद्दकानुवृत्तिः स्वो कार्यं त्तु न्ने र॰ अधागार्थे ति सत्रे कर्मादी
नामविवक्षा शेष इति भाष्य वहुवचनेनात्रापि शेष पद संबंधनो धनात्रव स्कंत स्त कर्मत्व प्रपयष्ठी पिषये सत्रापा
न्त त क र्मणूका णाह क मेव वहुवचनमिति वार्त्तिक प्रत्यारव्यानाय शेष ग्रहनन्नै तेषामि भाष्य कृता क्रे पदेन शेषषष्ठ्य राम॰
कर्मत्व शेष वष्ठ्यां तस्त्रोक्तं कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धांतिना स्मारितेने नावताक्तत्वो र्थे त्यत्र
११५

तत्संबंधोल च्यते॰ किं च एतद्वाष्यवलात वहनिसत्रेपि शेषपूर्वसंवधआकष्य क अन्यथावार्त्तिकदृत्याशतस्य दाव्य
ते इति भावे द ष्टस्य मधोनस्याप्ति द्धिः॥ अतएव वार्त्तिकव्याख्या मोच्चधी गार्थ्या इम॰ श्रेष्य संपेनाकर्मो त्रमपदे नोच्यंत इति
कैयटः॥ प वंच शेषप्रदत्तनुवृत्त्या वार्त्तिक प्रत्या ख्यान पदे ततस्त्र इूमप्रत्या ख्यानेत्व भाष्य तात्पर्यं हि जीयात्रास्त॰ इति
सत्रस्थ भाष्यात् वार्त्तिक रीत्या किं च पदां कर्मविवक्षितमवति तदा वछ्छानमवति स्मरामप हं मात रीमिति भाउक्तत्वे
द्रात्पा न्पदाकर्मा धष्ठि वक्षितं भवतीति वदेतत्स्य च रो व दर्थस्प त्यापितद्ध संबंध ए व॰ ए वंचत छो गे न कादापितत्ता
पारांते दीव्यते ज्या दिवा सि घ्यात अधागा थे त्यो दि चेत्त अ कोत्त वृ ति रितिस्त्र चियाविमावयत्तक न्ते कर्मणा
॥ अत्र शेष इतिनसंवध्यते सत्रे वे प थ्यो पंत्रेः॥ कुधा॥ ष ष्ठी समस्यत इति वार्त्तिकं नत त्र समा सस्ये ष्यवारे॰ इति
रितिभावः॥ तेन॰ ह्य॰ कर्तृ॰ इम इति कर्मत्व॰ कर्तृसाहचर्याक्कर्मीपधानत्वं र्थं भेदेना न्वय्येव गम्य दृशंतेन लो ५१
कंपा कइत्यादौ न क्रियाविशेषणत्वषष्ठी किंच क्रियाविशेषणेन स्ता कपद्व कंपा दौन समा नाधिकरण समासो ना
पि सत्पूर्वेज्या दिः॥ ह्वं वता र्थं विशेषणनान्वये ना सामर्थ्यात् द्वितीयाश्रितेत्यादे स्तत्साम र्थ्यो इव पवे ह्व मकेशत

ल०ष०शे [redacted]मर्थे प्रश्नेति द्वितीया प्रकरणोक्त परेतुमन्तरीत्या वा समासम र्थे. अत्र तराव प्रजे नात्प [redacted] जित्वमितिरूत्रे हा ह. एवं यथा
मवतिनत्र व्यापकत्वत्पर्थकस्य रीत्या व्यापकत्वस्य सम्पर्थेम लोपवचनमारभ्य भाष्यानुपपत्ता समासेन तद्धेतुम्
र्थे स्यात्. एतदेव भाष्ये तत्तः प्र सो मावेपिमानम नु पथा षष्ठी समासः स्यात्. जकाम्भ पाकर्तरी त्यादि निषेधे वेर. ननुमा
मर्थेपि प्रवृत्त्यात् नुमा से नैवा मनोम लोपुवनेव्यर्थमेवस्या दिति नवो भिन्न चभिन्न पदं लोपि नत्यापप्रयोग माधुत्वार्थम.
लोपवचनमि तिवाच्यं तथा मनिवा मेम लोप स्य वृत्तेः व्यर्थ मि वृत्तेः आन स्य केप टने त्रिशां विशखर्गो हारु. गार्हम
सात्रैव पद्धि का या त्मा मा सा भाव्य वाक्तो यो विध्ये पत्तः स्युक्तः सुपू पत्या दिसमा मान सार्वत्रिक इतिनदा श
मध्यपलं कृति कि मिति. कर्तृ कर्मणोः क्रियाम नि धाय प्रजेम दा ची वधा तु रेवं कार को न्व य यो ग्य जा वं छ दकेरु
ये या भाष्यत्वेन धातु मि रेव त दृ य स्थि ते ः शत्या शब्द ज्ञानिक त्या री नद्विना न्न न ह य रोग्ग प स्थि ति न त प्रे कार सम०
कृत्वन्वय एतद्ध स्य प्रामाण्या तदेव हि तत्त्वा ग्न्य योगे नैक मो दिस हा. एनेन तद्धे नि ष्यो गधूत्पादाऱ्या षष्ठ्या इति
हत्पर्थक तयन हेर्ता मित्पर्यालं । अथ धिकारकारी इत्या नन्यत्र हतारे जोयाः क्रियायोग्यता भवावा स्त्री नुकर्तृत्वा भावे जन

११६

कत्वरू पहेतुत्वसत्वात्. घाते भ्रष्टद्वयेत्पपत्ता स्तिङः कृत श्च नत्राति इयोग नलोकेति निषेधात्कृ योगए व भविष्यती ति किं
तेन न लोकेति सूत्रे कृद्ग्रहणस्यैव ग्रहणं तुह्य व्य या र्थ स्य ये कर्तृ कर्मणोः निव्या वत्वानेन सिद्धे भ्य प्रसा प्राविनत्यत्रवहु त्रा
हि स्त्तः एकाचो द्वेत्यादावि वान्य पदार्थ स्या शा हृत्वे पि व्याख्याना द्विधप्यति न च भेदिको देवरत्त स्य का स्ठी ना मित्या
देया ग्रुष्मा मे ने णि च्प्रकृत्यर्थ कर्तृ रीषत्वार्थे कर्तेत्वा नि कृ रिति कर्तृ पत्तेदिति वाच्यं. तत्रैया पावनत्र सुस्था अपि विते व
पन्नेसि द्धेरि ति प्रश्नः. म द्विते ऽस्ति. तो द्वितीनश शक्ति प्रहमात्रप्रयोऽप्या यस्थितिविषय क्रियायाः कर्तृ रिक र्मणि चमाभ्
वित्पर्थः उदाहरणेमकर्मकप्रकृतिकभावकर्मजस्य हत्तिमात्रविषयता पाभाष्य संमतत्वेन तस्य केवलस्य कार्यप्रयोगे
नात द्विजोनमम दाय शक्तेर्व क्रियेपस्यापकत्वात्. कृत यरणात्तत्कृते न शक्तिप्रहप्रयोज्यापस्थितिविषय क्रियाकर्तृ
कर्मणो ग्रहणान वात्रत था नेदु ला नो याच कत्तरइत्यादौ चपाचकादेः एयकप्रयोगरणात्तु क्तिः प्रहस्यापित्वेन कृदन्त
शक्ति प्रहप्रयोज्याप स्थितिविषयत्वे त्रि. या या अत्रैव तिभवत्येव षष्ठी. अन्तसवताद्वितेमा भेदित्यपवीतेन नत्तद्विताखिता
इति भाष्यपित द्वितस्य पकर्तृ कर्मणीजनमा म नरहतोपे कर्तृ कर्मणोर्न त्रेव पष्याप्त्या दित्यपवादेन कृतप्रवीति. अत्र कर्म

ल॰श॰शे विशेषस्य तत्र ह्येण प्राप्तान्वयाविवक्षापाऽकर्मकत्वमावेवेके पूर्वोदाहरणेषु तद्धितस्तदन्तरं तु विशेषरूपेण कर्म
योगो भवत्येव । तेनैव तत्पाक्षमभावेन भिन्नहितत्वाद्द्वितीयाः सर्वसंतत्या साधुत्वेऽत्र तु भाष्यमेव मानं चेन्नैः पूर्वेके मोन्व
याभावात्स्वसायेकृत्वाद्वृत्तिनेस्यादिति न शक्यं । एवमधीनो व्याकरणोऽत्या शावीप्सवा ध्यानद्वते माष्यान्यशावाकेनतशप्र
त्ययः पद्मप्रत्ययः सामान्येन तत्र वृत्तिरिति । न तत्र प्रत्ययः न तत्राभावे प्रत्ययः धातोः सकर्मकत्वात्तस्य सप्रत्ययः भावे
इति शेषः । तेन शृणित्वसाचवृत्तिनेकल्पाकमेकं तेन त्याह । सामान्येनेति । कर्मविशेषस्य तत्र ह्येण प्रामन्वयाविवक्षा
विशिष्टोऽयोऽर्थः स तदर्थे कथं तत्रकृतिकर्तृकांतेनेत्यर्थः । इयमेव कर्मणोऽविवक्षाभावात्तेन तादृशक्रांतस्य वाकेन प्र
योग इति स्पष्टमेवोक्तं त्रयाणामनुपपत्तिनाहि विवक्षेतित्त्वावः । न चाविवक्षितकर्मणः पाभावेन साधनयत्नो व्यर्थः न पु
सकर्मभावे इत्यनेन सकर्मके भ्यो सिद्धे विजवा चर्ये ऽत्र त्याप्यकर्मकेभ्यः एवेष्टः । अत्रेदमेव भाष्यमानं दृष्टं दुःखस्या
मादृशस्याधाये रामो हेमुत्रेमं । लिंये रवितनोवृत्तेः सेतुपः स्याद्दुष्त्वेन कइति महिषपथमादृगयो दुःखं दृष्ट्वा रुतन्नेमनोमो रामं०
हंसु ध्याहानेमा । होत्वाद्वृपाद्वनेस्य दुःखस्यपयोषेकेमोहुप्राप्तोरोत्लिंपद्भिर्विवर्णैः कोमोहेकविरहाग्निव्यामप्लुजपन

ज्वलइच्चलाम्निवनस्यात्तदर्थेऽत्तरर्थः । शावा तो ऽपो मृणाथोध्वत्र स्त्रहृतिवधात्वोमिति मणौ लिंपे शः ज्वलनोपोद
ति ज्ञ यमंगनाप्लोकव्याख्याप्यतज्ज्ञानीयेवतत्रेतिदिकृतत्रधार्थ्ये णमोदश्तुत्रमामित्यकश्रहात्वित्पध्यान्हृत्यजघोमहिता
यावाध्यातत्रमयोः प्राप्नित्येस्थितेति । तेनैकनिमित्तत्वलाभाद्रोहहनस्यपाकोत्वास्नणानां च प्रादुर्भावइत्या रोगवनिहृक्रि
याकर्तृकर्मणोः षष्ठी प्राप्नोनार्थेनिपमइति भावः प्राप्निपदेन चोभयोः प्रयोगसंभवापन्नेषषइत्ति ध्वनितं । स्त्री प्रत्ययपोपि ति
स्त्रियांक्तिन्नित्याधिकारविहितयोरित्यर्थः । नायं नियम इति जेनोले यत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः । भेदिकेति धात्वर्थी नंदे
शेरावुल्लसनेनाहृदिस्त्र प्रत्ययादिन्य कारप्रत्ययः शेषे इमीनियम स्यापविकल्पइत्येकिङ्गेत साधमर्थेस्य ष्प्रति
पत्तेये ऽप्रोहके विदिति ऽप्रकाकारभिर्त्रेकृमात्रे इत्यर्थः अत्रनुशासनमिति । अत्रानुशिष्यते साधुभ्यो विविच्यते
वीजेपेनेतिकरणोल्लुटःमनइत्यादामतिवुद्धा तिवनेमानेनेः इदमेवामितिकर्तरि सष्ठसकर्मकेभ्यस्त्वभिकर
णेनेकर्तृकर्मणोर्दृयोरपि षष्ठी इदमेवाभ्यनुज्ञायोदनस्यभपत्रा प्राविनतुलध्येपवादन्यापेतकर्तृकर्मणो
र्त्यस्यैव नियम इत्विवोध्यं । न लोकेत्याद्वेशाइतिलकारसंवन्धिन इत्यर्थः सेनेदं हिणादशिगोऽतिसिद्धंके

ल॰श॰शे॰ वलस्य कापि पिपासा मा भावादेवं व्याख्याने कुर्वन्निति तन्न भाष्या हा सर्वं घटकत्वेनायं तत्र कृत्स्नतरघटकत्वेपि शत्त
सात घटकत्वाभावात् लिङ्गदेशक सूत्रियो मे लिङ्सह शाकिकि नोर्योगे च निषेधार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । नइति च
कारेणाव्याख्यानात्तदंतविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्यापि । सनाद्यंतेति तत्रले कृत्ति निचनुड्धात्वाद्यात् क इति लक्षं प
तय इत्युक्तोह हि स्तात्वे । कामे धिनत्र कांतस्यापि शेषः इत्यच भाष्यापामेव भाष्यापामिति भाष्योक्तेः निष्ठेति एतत्स्यवा
रत्तया भाष्ये वार्त्तिके यदपते । नपुंसके भावे क्तस्ययोगे षष्ठ्या गते दसं व्याख्याने छात्रस्य हसितमित्यादि इदं च प्रातिपदिकोक्त
त्वात् नपुंसके भावे क्तो इति सूत्रे विहितक्तस्य योगे एव अत्रास्य प्रवृत्तिरिदं प्रामित्याहोगात्पथ्यात् कर्मके त्वनिनन्तो नाने
नपष्ठेन पुंसके भावेक्तस्य नात्रतस्याप्य कर्मकेभ्य एवेष्टः अत्र विवक्षितकर्मतया ऽकर्मकत्वेन तस्य ह्नन
प्रवीण्यादि वृत्तिविषय एवेत्युक्तं । एवं च हा हे ः स्नामित्यादौ पात्वेन क्तो धिकरणे चेत्यनेन भावे क्तो शेषत्वविवक्षा
येव षष्ठी लाघवस्यावश्यकत्वेन देशे सत्वविवक्षया भाष्ये तत्प्रत्याख्यानं वार्त्तिके न चानेन कारकषष्ठ्या निषेधविषये शेष गा॥०
त्वविवक्षोनेति ज्ञाप्यते शेषत्वविवक्षया भाष्ये क्तान्तप्रत्याख्यानेन तु अत्र नमिधानात् क्तातिरिक्त विषयेन साप

रणायुक्तेति सूत्रे भाष्ये धनिनमिदं तत्र हिसन्निकि मुहारहसो ब्राह्मणस्य कुर्वन्नेत इत्ति कारकषष्ठ्या निषेधात् डोपध
ष्ठ्यांतु ब्राह्मणस्य करोतीत्यर्थेनामामथ्यादित्याद्यर्थे कस्युक्तमिति परे । अत्रधीयान्निति इत्यादौ शत्रन्तकाङ्गीति
गता गद्विषश्चिन्नि द्वेषामित्र इति गताशेषषष्ठी त्वितिङ्वेचित्यमित्युक्तं परे । अत्रकेनोत्रावय याप्तेर्वने ष्यते अत्र
स्याधमर्णे पि ऽस्मभवा हा हभाविष्यत्पकस्येति विषयशत्स्यपरकइत्यादौ एतन्क मैकया जनकर्त्तार इत्यर्थके गप
जनाल्पयेते स्यणाज्ज्ञकाइत्यादौ च षष्ठी भवत्येव केर्तृमात्रार्थेके एवुन्नचादिति एवुल्लियदां तरसंबन्धेन भविष्य
त्वप्रतीत्यावश्यकस्यत्रा त्वेः तुमुन् एवुलावि ति एवुल्लतु भविष्यत्वात्यास्य कृत्यविधानाद्भविष्यदर्थकस्येति भावः व्रज
गामीतिगमार तिरित्यादिकङ्नि: स च भविष्यति भविष्यतिगम्यादय इत्युक्तेः गामीति पाठे वाहलकाद् द्विःप्रत्ते
हापीति अत्र वश्यकाधमर्णेषयोरिति निः अत्रवश्यके णिनावश्यकेनेषेधः सूत्रे त्वाधमर्णेपदं तन्न तेनोक्तार्थोपल
क्षणात् अत एवांशहारीति निर्देशः संगच्छते तत्र धावश्यके णिनि: न च तत्र भविष्यदर्थकत्वेनासिद्धि: भूतवर्त्तमानयोरा

त०श०श्रो० वश्यकत्वबोधनस्यैवफलत्वेनभविष्यत्त्वत्ततोबोधाद्द्वितिवाच्यं वस्तुतो भविष्यतो बोधेपितत्त्वेनावोधात्तद्यानेस्तदर्थकात्वा
भावत्त्वेअतएवावश्यकाद्दाढर्व्यस्येति हेतुद्दाद्धत्वंसंगच्छते तत्रहिनोनेनणिनिः अवश्यपदेयपदानात् किंतु सुप्यजातावित्ये
तिनव्याः कृत्याना कर्तृकर्मणोरिति नित्यप्राप्तविभाषया कर्मणि च तस्यैवकर्तृग्रहणं अनुवर्त्तते न त इतिनिषेधोपकर्तृकर्मणो
श्चाकर्तृत्वमिवेतिस्वनुभयप्राप्तिविषयमिति इत्तिकैयटादयः बुडमित्यत्रसुत्राकर्मणो वेधाद्यानतविकल्पस्त्वन व्याप्तित्ति
के चरिताद्धर्थस्य नसुदोमव्यामावः यथा कर्मेणोपदेशकर्मणोः कर्तृत्वात्प्रधाने चरितार्थे नानेवयरत्वाद्धाधात्रतुल्यार्थै
योगइतितुल्यार्थैरित्यर्थः अतएवान्योन्यपमामित्यामितिचरितार्थे अतएवपर्युदासादनव्ययेनासए बंदंगेनेवशा
वृयोगेनचतुर्थी चाशिषिःआशीर्विषयक्रियान्वयार्थकात्प्रातिपदिकात्त्वाशके आयुष्यादियोगेचतुर्थीवक्ष्यमाणवित्य
र्थः अतएवेतहस्यैकचतुर्थ्याघ्नेनसुखेहितादिभिर्नसमासः उभयोरपि क्रियान्वयेनपरस्परमसामर्थ्यात् अतएवतद्धितेनच
तुर्थीसमासविधानेन ज्ञापकमित्याकरो ज्ञेगदङ्गेयदेत्तुव्वत्तावुद्देशविषयभावबोधनवयादर्शीवपदेच रामं०
तथान्वयात्तसमासइतितत्त्वं हेत्त्वेभ्यः व्वत्त्वादियधीलोघनेनलोहितोघाइत्यादौतदान्वयदर्शनात्समासेत

ने२ घ
घान्वयेहेत्तेरसाधुत्वापत्त्रत्तुक्तेषुनिसमासवादेंमंडपाय विस्तरः व्याख्यानादितिसंक्षेपार्थश्वा पृथग्विभिन्नमितिभाव
:मार्येन्नुनैनहेश्यते॥इतिषष्ठी॥ अधारः कारकेइत्यधिकारेक्रियाजनकेष्वत्र स्वोपस्थितत्वात्साधारःक्रियाया
र वतन्नेपिनतमसंस्त्रेपदाम्यामान्कर्तृक्रियाधारयोः कर्मकर्तृसंज्ञाभ्यांवाधात्परंपरयातदाश्रयस्यग्रहणंपरंपराचक
र्तृकर्मद्वारिकैवव्याख्यानो क्रियाश्रयकर्तृकर्मद्वारेणयद्यपिकालस्याप्याधारः क्रियायास्तथापिकत्वकर्तृकर्मण्यौरेवन्तर्थेवा
तुभवादासान्नेधारत्वेपिआ[redacted]धायदेस्वविन्नत्वप्रतिपादनार्थपदाधारस्यग्रहणं किंचासाक्षात्तदाधारत्वकतेरे
त्यपेवतस्यस्यात्कालःपचतीत्यादौ निरुक्तं एवंचक्रियान्वयोप्यस्यकर्तृघन्वयद्वारैवअस्यापृष्ठाएकारकत्वंजनस्यत
द्वारैवक्रियान्वयइतिव्युत्पत्तेरंजसेवात्रशौंडइत्यादौसमासः अत्र आजन्मादिक्रियायांतर्भावेनावोधानतुभवत्क्रियाद्वा
रासानत्यमितिकैयटलघुमंजूषानलेद्रष्टवः कपिसंयोगीत्याद्यावस्तिक्रियामध्याहत्यनस्थाः स्वकर्तृकपिसंयोगि
वृक्षाधारा मूलेवृत्तित्वाद्धावादारकविशिष्टवृक्षस्यमूलवृत्तित्वबोधेनपत्रावयवेनविशिष्टदृष्टोमावप्रतीतेः कपिसं
योगतदवच्छेदघन्वयपललनातिरिक्तंचकारादिनिप्रातिपदिकार्थमात्रे शेषःअत्रपेति तत्रसकलावयवव्याप्तौव्यापका
८

ल०म०शे० धारत्वः यथाति लेखुतैलमिदमेवसुखमपि करणमिति खरि जेनसाधकतममिति तत्र भाष्ये स्पष्टं उपसमीपे श्लेषः संबं
धस्तत्कृतमौपश्लेषिकं। अत एवैकोयणचीत्याद्यौ पूर्वश्लेषिके आधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रभाष्येनेत्रा
ज्ञाहि मासीप्यमेवाशीर्वा। पन्मासेनि क्वातेहीयतेतस्य मासः औपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तं तत्र च रीयते इति सूत्रभा
ष्ये जवृत्तिनधिकमिति सूत्रे चव भाष्ये स्पष्टं मितिं क ते आभ्यन्तरे तिरुनौपश्लेषिकोदाहरणं प्रकृत्युक्तं भाष्यविरोधा
त्। यदैकदेशावच्छेदेन श्लेषेपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषः तत्कृतमिति व्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेणानद्युदाहरणं
न सन्तत्त्वैसौ सामधिकरणांमा यामा वृद्धत्यादिकं चेतिवेरितेनेन्याहौ भाष्ये स्पष्टं। मौ सौ ग्यां चाणहिः सप्तम्यादि शक्ति
वेतिवाच्यं। एवं इतिस्त्रि सर्वं वैपयिकं अधिकरणत्वशक्तिमां आधिकरणं विभक्त्यर्थः ऽन्वित्सुयस्यति इनो विषय
स्येन्द्र कृतेः कोन स्यके मेशाण्यर्थे तेन कृत पृथ्वी क गमित्यत्र ने उदाहरणेन कर्मणि कैः अभिहितत्वेन सप्तम्यनाय
नैः किंत्वभावेऽदृष्टादिप ध्वेति गत्र हि आक्रमणे नेतृत्वातोनेति व नैतो अत्र कर्मशब्देन कालादिव्यतिरिक्तमेव ग्राह्यं तेन मा गम०
रव्यानानातेन मासमधीतो व्याकरणं सोऽस्य त्रनेति कैयटः माध्व माख्यशोधपक्षपवादो येषां साधुनियुणान्यानि त्वव सिद्धे

नर्थाधिमत्र साधुग्रहणेति नचात्वक थनेपि भवति। सूत्रेचोपहरणां अनिपुणार्थे। निमित्तादिहातति निमित्तवाचकात्सप्तमीभव
तिने स्यानिमित्तस्य ग्रन्थास्त्या स्वान्यपि भवति। सूत्रेचर्चो क्रियाकर्मण्योपा इत्यर्थः निमित्तंचात्र क्रियाफलं एवंच फले सप्त
म्यर्थः धर्मेणो नियमेणः फलत्वं च हननस्यन त्वाभिष्ठाधीनत्वात्। कर्मत्वं च स्वत्व एवं सप्त चेवनिमित्ते द्वीपिचर्मणीगः कोश
न्गायो स्वसमवायसंबन्धयोः संयोगः मुक्ताफलापकर्षणं भुवी रन्त्या हो क्रियायोपपद संपीनि चतुर्थी जीनि शेषः मुक्ताफला
माहेल्लौ मित्यर्थे। यस्य च मा। भावा। क्रिया। ततः ज्ञापक क्रियाश्रयवाचकात्ते नेगापदृह्यमानपर्यायः भवेरपि सप्तमी
सिद्धा। क्रियाश्रयः कर्तृ लोक मेचनत्र भ्रा ह्ने रोष्ठ धौया ने सुगतइति कर्मोदाहरणं। कर्मशापाहं गौचिति तत्र काचि सं
पास्मा धारकालेनान्यो क्रियायरिच्छिनत्ति। यथा प्रकृते काचित्स्वाधारकालो व्यवहितस्तरवैकालेन यथा गोषु ये
च्यमानासुत्पारो। कचित्स्वाधारकालानंतरकालेन यथा गोषु दुह्यमानास्वा इति। ज्ञापकत्वं च सप्तम्यर्थ स्तस्य चाभावल
क्षणामित्युक्तेः क्रियायामेवान्यपालं भालक्षणभावः शब्देवोध्य एवं तत्त्वात्र प्रवृत्तौ निमित्तं न तु जस्यभावे चैदर्शना
दिरूपमानांतरेणाग्रहणाय्यं क्वैतिबोध्यं। अन्यथोदिते आदित्ये तमोनष्टमित्यादाविव स्यात् न तु प्रकृते। कदाचिद्गो

त॰ शं॰ वे॰ युदुघ्यमानास्त्र सौगतः इदं च मानं नरेणा ज्ञानरेणा ज्ञानस्य रूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञापनाशक्तप्रयोगात्तत्रैवप्र
वर्त्तेते भाष्यस्वरसाल्लाहू यणामेत्ता यावित्यत्र एकहूयणामपदेनतद्धि यकालव्याप्तेतइति अधिकरणमस्मस्य वःवि
वाहेनो हीमुखं कुर्यो हि न्यत्रैवगाहयदेन तन्मात्रा कालव्याप्ते गवा द्वोहे आगतेऽत्यत्राप्यधिकरणमत्र मोवत्यन्यत्र वि
स्तरः अहोरामकर्त्तृत्वाहोरामात ईयरीत्ये अहोरामकर्त्तृत्वेन होराच कर्त्तृत्वमस्यर्थः वाचनुन्दुघ्यमेतन कर्त्तृ
समर्पकाहकर्त्तृसमर्पकाच्च सप्तम्यात्यर्थः सप्तम्याने ह्लवपिक्रियावाचकाद्वाने र प्रथमानाधिकरणाच्च तेप्र
नचावेवं लक्ष्यलक्षणाभावाविवक्षार्थमिदं सत्त्विति सत्तोहित रणा क्रियाकर्त्तृत्वाहोशंतरणाक्रियाकर्त्तृसत्वं व
धि असत्कर्त्तृकमासनमितिवोधः स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वसंबंधः असत्त्विति तरणाक्रियाकर्त्तृत्वा
नहोरामात्र हकर्त्तृत्वमत्र न्यायापि स्थितिक्रियाकर्त्तृत्वाहिन्वेनेहंमिहेनयाप्यसंतातरणाक्रियानहेत्वा त्रिकमपिगोधिव
मयइतिभावः सन्तितितरणाक्रियाकर्त्तृत्वाहोरामानहकर्त्तृत्वमत्र अत्र सत्विति तरणाकर्त्तृत्वानहोरामान कर्त्तृत्वम ११०
त्र षष्ठी चाः अनादरइति विषयसप्तमीयस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्त्तनेन अनादरेणाप्यमानेषतियस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष

तेनतः सप्तमीषष्ठी चेतिअर्थः पतितमानादराधिकरणंतिःलक्ष्यलक्षणभावः सप्तम्यर्थः अनादरविशिष्टं प्रव्रजनं धा
त्वर्थः तत्र षष्ठीतात्पर्यग्राहिकाःस्नाहर मुत्रत्वाभत्यापुत्रादि विषयकएवेतिभावः स्वामीश्वराःश्वपत्न्यादिरूपाणाम
पीतिनेकशेषःपर्यायांतरसंग्रहेपत्याद्यस्य पूतिनोक्तेः हीपतेऽजितव्युत्पत्याशीयमानोऽश्वरूपराणमाहत्वेधातसोपसर्गोद्दष्या
हेनार्दनं पण्वघ्नपाजनात्कणावाहिकं च दायमानेन्वेतिनित्यसाकांक्षत्वात्पत्तिः दायादश्च श्वःसवा मियर्यीपडत्यनेनघ्ना मेवेति
शेषषष्ठ्यानेनेतिभावः तात्पर्ये इति आमेवोपयहस्पातत्रत्रहेरितिमकतात्पर्यं चत्तरेषष्या पारत्नाश्रायुक्तेयोगेऽधिक
रणत्वविवक्षायां सप्तमीप्राप्तौ संबंधविवक्षायामत्र कुशलयोगे च षष्ठीप्राप्तौ वचनं यत्र व जातिगुणक्रियासंज्ञाभि
रितिविशिष्टस्यापृथक्कारः तद्धि शिष्टस्य एकदेशस्यपृथक्करणं घटितसमुदायात्स्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मक
रणंकंचयत्करणंनिर्द्धारणं चकात्वषष्ठ्यात्पच्येयत इति किं पश्यज्ञात्या दिविशिष्टस्य देवतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वेनोपस्थितिःन
एवमामनुष्यकाय वादन्त्वधन्मयमापवादत्वस्याधिमत्वात्स्य घटितसमुदायावधिकत्वे न तत्समुदायघटकव्यावृत्त
धर्मकरणोकेपृथक्करणस्य निर्धारणाविषयत्वरूपोऽवयवावयविभावरूपस्य समर्वधोविभक्त्यर्थः समुदायावधि

ल०श०शे० कद्धिडोजरतरव्यान्नन्त श्रेष्ठत्वकरणाकवर्य करणारूपनिर्धारणाविषयोन्न सस्य द्वापावयवो हि डिजः श्रेष्ठइतिवोधः सं
मोघटककरणं च श्रेष्ठ्यादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः अजे एवन निर्धारणाइतिसन्त्रेवोचितं निर्धारणाविषयेसकवच
[redacted] भत्वार्थत्वं संगच्छते पन्तावयवभेदविवक्षयान्न णामितिवहुवचनेनेतिए हि नावयवभेदविवक्षयानिर्धा
रणाविषये एकवचनत्वसाधुः इतिकश्चिदस्तिस्तन्त्रे माध्येस्य कंजन्त्रहि निर्धारणाकारके ष्विति सूत्रपाद्दिति सूत्रे । भिदं वो
त्यादित्यादौ तु सौत्रौ निर्देश इति तद्राशयः द्वः सामासिकस्य चेन्यत्रसमासस्य हमध्येऽनुत्पत्तेः सस्य हेतौ चितेनेतिरूपं
चमीपवाचनस्य निर्धारणामिमित्यनुवर्त्तनेनविभागे तत्रभेदः तत्रनिर्धारणास्यैवेत्रपथ्याः ष्ठीचितेरस्यासत्वेनविभक्तः अह
णाम्यामथ्यानत्यत्रभेद एवनतुकेनाप्युपात्तस्ये णाभेदस्तत्रैवमहत्विरित्यास्य भेद एवेति अत्र पंचम्यर्थो निर्धारणा
विषयत्वरूप एव पाटलिपुत्रकावधिक निर्धारणाविषयामाथ्युरा आद्यता एइति वोधः एवं च त्रिवयोपादानएव
निर्धारणाश्रेणीजिरिगोपुरुषान्तमन्त्यायां सर्वं धमान्येषष्ठी अन्नमनिरूपितेनिसमासक्षिहिरितितरप्रत्रे केयटः राम०
साधुनि निपूर्वान्तु णकर्मणि शुभेद्यपतह्याप चलदुरणः कः अत्र चतेस्वभोवादिकाद्धुराष्ट्रहेऽन्यप्रत्ययः ले

वोन्चौरातिकान्तणपामश्रेष्ठेतिषु ष्यात् स्वपक्षपवादोयं अप्रत्यादिभिरितिलक्ष्योगस्येमितिस श्रोपान्नाः प्रत्यादय
नरुक्रेनेचलं लपशद्धेनलुप्तंञ्चयाल्लुप्तप्रत्ययार्थेन लक्षणेऽभितिवोध्यं अधिकरणे किंश्च पुष्पः स्मतिगहनुईन्तो श्रे
तरंगान्ज्यात्प्रानिपदिकार्थ एवस्यात् नलेनेतिनरुत्त्वेरणाधुतः कालाडत्यगानुवर्तिषेद सिद्धान्तेति किं पंचाले
सुतिष्ठ जिज्ञानपदेह्लुवितित्वत्पूःसन्नमाथ्ये च स्पष्टा कालाध्वनोरिप तरसहनुवर्त्तनेन न चयंचमण विपरिणामनेन
ध्यस्यावधिद्वयसाध्येन त्यादिवचनान्तेनसमासः वोपस्कृशक्तिस्विनष्ठाक्रिडयस्यनानु हित्वेनेतिवोध्यं नतु कर्त्रे
ष्वसकारकौसेकत्वादेवेघनमध्यमपदे ग्रासमभेवात्र आह शक्तिद्वयमध्ये याविनिकृत्नेन्यारशक्तिरेवकारकसा
धनत्र्यभेरेनविवेन्नेतिभावः य च षष्यपवाधावृत्तिमत्रोः शेज्ञात्यनियमान्नकालाध्वानोकारकमध्येसमवतस्याषि
शक्तिशब्देन नदाधारकोलन्यह णान्नहो चःस्यक्षपवादोयं एवानेन तरकालकृत्तित्वादिकं विमत्तौर्थो एष्टिद्वयमध्यव
र्त्तित्वं तु वक्तुस त्रिभित्तेः अधिक प्राद्वेनेतिकनैस्त्विकप्राप्त्यानाध्यारूढ इद्वार्थकाधिकशब्दयोगे लोकशब्दान्नस्या
श्राश्रायां नाप कादिमेऽध्याते इत्यर्थः जरस्मिनधिकं मितिसन्नेभाष्ये तु च पष्टिलस्वपरव्याहारे गौपश्लम्बि के धिकरणे

सम्रमात्युक्तं॰ कर्मणिक्त्र अन्ययांनाख्यारूढशब्दार्थकाधिकप्रयोगात् अधिको लोकोहारोत्तिप्रयोगेन॰ तपपावे इति अपी
विकोचेतिकर्मप्रवचनीयत्वं॰ ननुमासुहि शपाविनिमोहेतत्यर्थार त्रकर्मणि द्वितीये वनि किंकर्म प्रवचनीयत्वेन
यतआहाधनित्वादिति॰ निडिं॰ चेति ऽहानेवतिनिडं॰ चेति ऽहानेवतिनिडं॰ तेणा निनेहन्यते इत्यर्थः अत्र तिङ्ति
ङ॰ इति निघातस्यानिषातैर्यद्धहीत्यादिनानिषेधात् कथं ध्यतीति ङमस्योसान्त्ववाचीमिति सर्वं सुस्थितं॥ ॥
॥ ॥इति विभक्त्यर्थः॥ ॥समर्थः पदविधिरिति॰ कर्मसाधनं॰ शेषसमासमासस्त्र हार्हपरं सर्वं धीतिपदवि
धिसहचेरितोपि पदविधिशब्देन गृह्यते अत एव समर्थनाहावेकार्थीभावःपदविधिश्च समाससंज्ञादिसत्रस्वच
नसामर्थ्यं साक्षान्तविशिष्यतामसंभवाहतआहि समर्थाश्रितःभेन॰ सामर्थ्यं चात्रनव्यपेक्षाव्याख्यानात्समा
सादिवृत्तिष्वस्यास्य म[redacted]पाच किन्त्वेकार्थीभावः सचविशिष्यविशेषणभावावगाहपस्थिति जनकत्वं
संसृष्टार्थं समर्थमितिमाष्योक्तेः अत एव राजपुरुष इत्येकदेशेनाड्नान्वयः रूपवत्त्यादिविशेषणान्वयो न देवदत्त राम॰
स्यपुरुषः कुलमित्यादौ तु गमकत्वाद्दृत्ववित्यर्थतिः एवं राजपुरुषः इत्यादौ विशेषणाय दैसंख्यानवगमाच्च

१२५

कार्थीभावकृतः संख्याविशेषप्रकारेणानन्तर्यमानेप्ययरुपस्थितेसत्त्वान्यथा घटादूत्यादिनो बहुत्वेनैव त्रि
चेत्तु एाद्व्यक्तीनांभानंनतु त्रित्वचतुष्ट्वादिनान्तथात्तनेतै राज्ञत्वादिनैकानेकत्वनिभानंतात्पर्यवशात्त्वेकत्वद्वित्वा
दिवा॥ एवं नावकी नोचैष्यकीमाइत्यादौ सेवोध्यत्वेनैवैकानेकव्यक्तिभाने॰ नेत्वेकत्वबहुत्वादिना॰ विग्रहवाक्यमीपैवकच्च
नत्वारोपेणशास्त्रप्रवृत्तिमात्रंमतु नद्वोषः शक्तिस्वभावविरोधादिति मेत्नू सायं विस्तरः गमकत्वोस्वशिवसमावनोपक्तेः
इत्यर्थो शिवभागवतइतिआयः शैत्यतिसूत्रेमाष्यप्रयोगः परंतत्र शक्तिरेव नतु शिवस्यभावत इति वामेताधुनत्रभागवत्
वाहता शिवपदेनभगवद्धृहस्य समास स्तगाय देवेति॥ नवोपस्थिति असमुदायशक्तिसाध्या॰ एवं च लक्षणशक्त्या
गेन्याने माना भावान्न चैत्यकत्ततिसहकृतपदसमुदायस्मान्नानोपस्थितिस्वमेव चेकार्थीभावः डोहत्वात्सिद्धिः पदानामा
नर्थकत्वमितिनयुक्तं॰ महावाहुः स्तपथा इत्यादावात्वाद्यनापत्तेः भतपर्वे मत्याप्रयोगे तु सम्बोधनतावपुक्तं॰ तदुक्तं
हृेडेहत्वाच्छतुत्रेवपत्रेषु विविरोधिनोनि॰ अवयवार्थविरहो यत्रे समुदायार्थेस्त त्रैवसेतिन तदर्थः॥ एवो
रावेरष्ठ सुसमर्पतो॰ परिभाषेयं॰ साचपदविधिरितिसूत्रसत्साम्येतुलेः येगाइत्यादौ समासग्रहणाच्चागाति गनि

ल०श०प्रे० विति सूत्रे पदस्येत्यधिकारात्समर्थपरिभाष्यैयस्थितिरिति केचित् तदवरसाच्छपदत्वेन सुबन्तत्वेन वा यत्र तत्र कारुद्देश्य
तानत्रैवेत्यवर्त्तते तेनान्याय्यत्वादिति रेत्याहौनास्याः अत्र निःएकार्थीभावे अलौकिकविग्रहवाक्ये त्यात्तेपथा शत्रोरो
द्वितीयासामानाधिकरण्यादेकालकारेपि तत्कल्पनमत्तथा अन्यपदार्थसमर्थस्यार्थं इत्य इत्यलुगादवलाच्यस्यत
त्रकल्पनेतिनथाच षष्ठीविधायके भाष्ये लस्या प्रथमान्यमानाधिकरणेनार्थेनायोगादादेशानुपपत्तिस्तस्य क्व
पि प्रयोगाभावादित्याशयस्ताहे शेसामानाधिकरण्यहेतुसानुमानान्यतत्व दृष्ट्यानुमानाइजयप्रवृत्तेरविनत्मभवती
तितत्रैकेपठः सिद्धान्ते प्रकृतानामन्वाख्यानात्पचततेदेवदत्त इत्यपन्यादिद्युपेगादनान्वतस्यानितोपिलडः प्रक्रिया
र्थे विहितस्या प्रथमासामानाधिकरण्यमनुमीयत इति अनुमानेसौत्रानुवादएवानुकूलस्तर्कः। अत्रत्रिक्रियार्थे
विहितस्यासनेनान्यस्यापि प्रक्रियार्थकिल्यानेकालोपकेवाधवार्नम्ये चि त्यन्यत्रविस्तरः समर्थः। किंयस्य
कृत्संज्ञितयोः परस्परसंबंधाभावेनैकार्थ्येत्वेजनकत्वेनासामर्थ्यं सह सुपा सु रामः०
कृत्संज्ञितोरामभिन्नः अत्र कृत्संज्ञितयोः सुवन्तसमासंज्ञकमित्यर्थः समस्यते इत्युक्तिस्तु वाम्भिन्नयोः
वामांत्रितं इत्यतः सु विति वर्त्तते सुवंतसहितं सुवंतसमासंज्ञकमित्यर्थः

नरपतरो

शब्दयोरनेन संश्लेषः क्रियत इति प्रतिपत्तेस्तदनुसारेण संपूर्वकास्यतेश्चसंश्लेषोर्थः प्राक् कडारादित्यत्र प्राग्ग्रहणमाव
र्त्ततेनेन प्राक्समाससंज्ञकाभवतीत्यसंज्ञाः संज्ञोव्ययीभावादिसंज्ञकाइत्यर्थान्त्रयोः समावेश इति भाष्ये स्यष्ट मन्यथाक
डारत्वा [redacted] त्ययीयः स्यादिति किं अत्र सुविर्त्यकत्वे विग्रहेतेनेन भरिष्यात्रडापाअर्होर्पमित्यत्र सुवं
तस्य सुपायेनबहीरशहेन समास इति केचित् परहयः येनु अनुवाचत्वादेकान्यामविदहै वक्तिचनहिवक्तापामेकैमेवके
न चित्सुवंतेन किंचिदेकं सुवंतं समस्यते तत्रत्वेन्यरन्यानितस्मात्सुविग्रहेजातिविवक्षाएवंचययार्थागम
हणेनरवामासमुदायस्येन यहणंखाांत्वस्य प्रत्येकसमासान्त्वात् एवं सुवंतत्वादेरविप्रत्येकसमासत्वेन सुवंतादिपद
णेनन सुवंतादिसमुदायस्य ग्रहणमिति नोक्तदोषः स्यष्टं चेदं मतं तु पक्षे समर्थ सूत्रयोभाष्येनत्र त्यकेयदादीनांतुप्र
मादः अत एव विभक्तिः सेति सूत्रे प्रतिप्रत्ययविभक्तिसंज्ञेतिपक्षे प्रथमयोपियाद्याविभक्तिसमुदायस्य
विभक्तिपदणेनाग्रहणात्प्रथमयोः प्रत्ययोरवयहणाप्राप्तानातिडन्तैवैयदेनेत्यन्यत्रविस्तरः इत्याहुः अत
व्यक्तलादिति अनेनाव्ययचलदित्यनेन वस्याचंदित्यनेनयुगयन्तमासः अव इति सुवंतेनव्ययचलेदिति समुदायस्य समर्थ

ल० श० श्री० त्वामत्तुपेतिह इत्न ह्रणमधिकारस्त्र· अत्नेयफलं तु देवः करोति मातुः स्मरतीत्यादौ विशेषणसमासषष्ठीसमासयोरमा
वः सुयोधा। अत्र निमित्तस्य स्तुपद इत्यर्थ भ्रमवारणाय प्रांसमस्तुपदं निमेत्ते। एवं यानमतिमतश्च हेस्पेवेन्यर्थः। अन्यथा वि
निगमनाविरहेण प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषादनियमः स्यादितिभावः अत एवानिर्देश्याद्दृष्टो विषये ऽवपवद्वारकस्या
मर्थ्यो व्यस्य प्रहतिः विस्पष्ट यदु रित्यादावपि विस्पष्टादीनि गुणवचनेष्विति गमकं वा अन्त्र हि विस्पष्ट मित्यादि
पटुत्वादि विशेषणमिति केचित् पटेस्पष्टं इवेनेति हरीतकीमुस्वराजन्मानेवहितकारणमित्याधमाध्ववतिरूतिना वा
धिकरणे प्रथमा अभिहिते प्रथमेति वार्तिकवारस्येनप्रथमायास्तत्रैकाकविभक्तित्वात्क्रियपरम्पाय्येण चत्रि
यायोग एवं प्रथमाया (प्रदृष्टत्वामातेति प्रथमायामातस्त इत्थी मित्यर्थे ऽसाधुत्वादित्यन्यत्र विस्तारः एतद्योगविभाग
सिद्धसमासस्य विशेषसंज्ञानसंज्ञत्वे वतत्तद्विकारे घ्यधातर·जीमूतस्येवेति अत्र पष्ठार्थत्वादिप्रयुक्तोव्यवधाभाव
स्मेन नत्रागस्येवेतिनिर्देशात्· अव्ययी [redacted] अनव्ययमव्ययंभवतीतिभवतेर्णिडयसंख्यानामितिकर्तरिणःमहामं राम०
ज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्·योगविभज्यतेहतिभाष्ये त्विहं दृश्यते अपहिश मित्यादि मातानां स्वरादिपाठात् व्ययात्व

म अपदिशेनेत्यादि [redacted] तु चिंत्यमेवेत्यन्ये· न तु समासात्तेजर्वत्रिविभज्ञाधेये प्रथमांतत्वे अप्राप्यमाणे केचिच्छ्रितातीश्रि
तस्य पूर्वनिपातापत्तिर्निर्दिष्ट यद्द्वेचेच्य क्षेमज्ञ आह समासशास्त्रे ऽङ्गितिः समासविधायके शास्त्रे इत्यर्थे नचरगद्यः कुमारी श्रि
तोमाजाकुमारीश्रितानन्य त्राद्वितीयाश्रितेतिसूत्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वेन कुमारीशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरितिवाच्यं अत्र प्र
धानमुपसर्जनमिति प्रधानोक्तेरोक्तमहासंज्ञाकरणेनास्यतदर्थकत्वात् समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमप्रधानसमानाधि
करणोपसर्जनत्वं दितिवाच्यार्थे निषिद्धे ऽप्रधानेन्च स्यसंस्वं वधिकत्वाद्य प्रतिपदप्रधानत्वं प्रतितदुपसर्जनसंज्ञामित्यव
गमनेरेप्रधानत्व इतिभाष्ये ऽौ वस्माप्रधानातत्र कृते चनराजानिरूपितमप्राधान्यं कुमारी इतिनतद्ये ह्रोस्यपूर्वनिपातःन
चैवं पूर्वकापाद्यतिद्धिः कायनिरूपिता प्राधान्यस्य दूर्वपदार्थमावादितिवाच्यं समासशास्त्रस्य प्रथमानिर्दिष्टशब्दगता
प्राधान्यस्याप्रयोगनादेयात् समासशास्त्रे प्रतिपदप्रधानेनत्तं प्रतितदुपसर्जनमित्यर्थात् भवतिश्रितादीत्यतिद्वि
तीयांतन्यथा· महत्पुत्रेऽज्ञानो योग्यार्थेस्य शास्त्राणां चन्वयित्वाभावरूपाप्राधान्यपितत्समभिव्याहृतप्रथमांतार्थेनर
वीनत्वरूपाप्राधान्यप्रतीतेः अत एव समकतृयोरप्यैकस्यामे ऽसहायांतव्ययमितयुक्ते ऽद्यः स्वेदृश्यते·अक्रोतेपिद्वितीय

ल०श०शे०

पंतं श्रिता घधानंतं विना समासाघटकत्वात्। श्रितादिकबहुत्वं विनापि समासांतरे घटकमिति द्वितीयांतस्य श्रितादि घधी
नता। एवमन्यत्राप्यूह्यं यस्य प्रकृतसमासविधायकसूत्रप्रथमानिर्दिष्टं तेन प्रतियत्तूपसर्जनमिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकप्राप्ताख्याना
यतन्त्राप्यप्रवृत्तेः आद्येपि पंच्यादौ प्रतियत्प्रथमानिर्दिष्टसमप्रधानेन शब्देन प्रतितत्प्रथमानिर्दिष्टं वाच्यं पर्युपसर्जन
मित्यर्थस्येवैचित्र्यात् तत्र एवं पंचम्यादि निमित्तलिंगानिर्दिष्टः शब्दः बहुब्रीहौ विकल्पतीत्यते वोपसर्जनत्वमिति अनुपपरमेव
स्फुटीभविष्यति अन्वर्थविरोधान्नानेनेति भाष्यसिद्धांतः। निर्वोच्यं पत्तु अयोगात् प्राधान्येनान्वर्थत्वेपि पूर्वकाया
हीनदोषोऽन्वर्थसंज्ञात्वियत्र सोऽर्थः संभवति तत्र प्रवृत्तिनिमित्तायेत्युक्ताः प्रवर्त्तते ऽप्यन्नतु विधानसामर्थ्यात्तन्निरयेक्षाः य
थाखट्टीनां कमेप्रवचनीयत्वमिति प्रथमानिर्दिष्टसमासामर्थ्यात्पूर्वादीनां प्रवर्त्तते ऽतस्तत्र वृत्तिविभक्तिकस्योपचारात्
हेमवेनेन तत्सामर्थ्यायोगात् प्राथम्यादन्विनार्थैकत्वात्तुघुत्वात्तत्प्रथमैवोच्चारितेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् इत्यालं
उपसर्जनेपसमास इत्यपि क्वचित योग्यतावलेन समस्यविपरिणामेन राहसमासे इति नचाङ्गः कुमार्यामिति पर रामा
निष्ठितविभक्त्या समासे कुमार्यां अपि पर्वनिपातापत्तिरिति वाच्यं समस्यंनयोः समासे यथाभेदात् प्रधानस्यापूर्वनिपा

नइति भाष्येणासमाघानात्। अर्थाभेदात् अर्थस्य प्रधानस्याऽप्रधानसमस्यमानराज्यार्थनिरूपितसंबंधाभावात् अस्यासमर्थत्वे न
स्य प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावान्नपूर्वनिपात इति तदर्थः। अयंभावः सख्यौत्योहि सूत्रेयेन संबंधेन समस्यमानार्थनिरूपितसंबंधा
धर्थैकमेव प्रक्तार्थं तं ग्रहणेन तद्वचन तत्र प्रथमानिर्दिष्टमिति तत्तुर्न कैयटेन राज्ञः पुरुषस्यैतत्प्रत्यज्ञायेहृपायुक्तमा
पेक्षया प्रधानमेव विनासोमित्येतत्ज्ञायेत यतेन व्याप्तिरस्येत्यप्रधानस्यैव पूर्वनिपात इति उक्तत्वात् प्रधानत्वाच्छंसं
तेभेव तत्र प्रथमानिर्दिष्टप्रधानमिति वाच्यः उपसर्जनसंज्ञान्वर्थत्वात् प्रधानस्यैवैत्युपसर्जनं पूर्वमित्यत्रैकैयटस्तत्रे
त्वक्तमेवत्प्रलं प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेनतु समासशास्त्रविधिर्थविप्रतिग्रहपरामित्याह विग्रहे इति नियतेति एकग्रहणाय दवधार
णार्थं समासत्वाभ इति भाष्य। निर्देशो विरुद्ध्यताहारणं। परिनिष्ठितविभक्त्यापि समासेन निष्क्रांते निष्क्रांतेनेत्यादिक्रे
मेणनस्यानियतविभक्तिकत्वयाकौशांवायरस्यतद्वयेरूपानियतविभक्तिकत्वादनेनोपसर्जनत्वेहुखर्वंपरिनिष्ठ
तविभक्त्या समासेऽपेदमेव ज्ञापकं। अयं पक्षस्तु सुरुषेण तुल्यार्थेन सूत्रेभाष्ये समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्त्या नियतोऽस्य
नेकमिति सूत्रेभाष्ये इति केचित् परेतु अनेकमिति सूत्रेभाष्ये समासार्थविग्रहे प्रत्यासत्त्या समासापेक्षया नियतविभक्तिकस्या

ल०श०शे० नेनोपसर्जनत्वमुक्तं। राज्ञः कुमारी राजकुमारीत्यत्रापि निश्चितविभक्त्यापि समासस्योपसर्जनत्वात्तत्रत्ये रूपा कुमार्या नियतवि
यतविभक्तित्वमितिनतस्यापि उपसर्जनत्वमित्युक्तं। चित्रगुरित्यत्र चागोपदस्यानेनोपसर्जनत्वं मंगीकृत्यानेकग्रहणं प्रत्याख्या
नं बहुव्रीहिसमासस्यानेकार्थत्वादनेनोत्तरपदे वृद्धिगुविधानात्तज्ज्ञापकात्सिद्धं इति चोक्तं। एवं चोत्तरपदेन परिमाणिनेत्य
पि प्रत्याख्यातं। अनन्ति प्रसंगास्त्वनभिधानात् गत्तु उक्तमनेकवचनमुपसर्जनार्थं कविभक्तित्वादिति वार्तिक कृतन्चशो
त्वातु नैकस्तद्धितत्वायोजनवार्त्तिकं नवेति वृत्तिकृता भाष्यरीत्याव्येनमहत्राणि रिवात्रेतिवोध्यं अन्यथा चित्रगुरि
त्यस्यापि हेदृपापि नियतविभक्तित्वया किमपेक्षेगोशब्दस्यानियतविभक्तित्वस्यापि तएकस्यानियतविभक्तित्वेहित र
ये [redacted] ह्यमस्यस्यनत्वं वाच्यं। समासाये क्रेनियतविभक्तित्वमेवयुक्तं मात्रापि तु मन्यथा समाये इत्यत्रोपसर्जन
हरवोनापत्तिः सह यदृस्याव्ययत्वाविभक्तिमात्राभावेन लुकानुमनेरेवान्वा एवं नेनचानियतविभक्तित्वाभावात्तदेव
क्तेनियतविभक्तित्वस्य मार्ययेत्यत्राभावेनोपसर्जनत्वानापत्तिः समस्तु समासस्यानियतविभक्तित्वात्तदये क्तेनत्वम ग्राम०।
स्यैवेतिनद्रोषइत्याहः। गोस्त्रियोः अत्रस्त्रीग्रहणं रवर्यते नेनतैरस्याधिकारोक्तेचात्तुर्थिकसप्तपपत्वाभः। उपसर्जनस्येति

गोस्त्रियोर्विशेषणत्वं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चस्त्रीशब्देनतदन्तग्रहणं ताभ्यां च प्रातिपदिकविशेषणत्वं तदन्तविधिरित्याहोपसर्जे
नं यद्दित्यादि। गोकुलेराजकुमारीपुत्र इत्यादौ तु न दोषः महासमाकरणेवनपेनयाद्वेनसमासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं
स्यतं प्रत्येवोक्तरीत्या प्रधानत्वेनोपसर्जनत्वाभ्यप्रत्यासत्याऽतदितितत्समासप्रातिपदिकान्त्यस्यैव ह्रस्वइत्यदोषइति भाष्यस्यर्थं
तत्रहेवंभाष्यं उप्रधानसुपसर्जनमितिसंवं धिशब्दावेतौ तत्रसंबंधादेतद्गन्तव्यं प्रातिपदप्रधानं तस्यचेत्सा वेतोभवतीति।
यत्र प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तत्र घटितसमासस्य सोप्रधानशब्दो गोभवतीति तदर्थः यद्यपि कुत्स्मयच्यो विति इह बहुव्रीहाविव
त एकविभक्तावपसर्जनत्वेद्वन्द्वे प्रथमांतानामेव विचार्थे द्वन्द्वे इत्यत्रवक्ष्यतेः एकविभक्तौ त्वपसर्जनसंज्ञाऽप्रधानार्थकस्ये वे
तिमतेपि बहूनावयवमेह साहित्यप्रातिमपदस्य हार्थस्यतत्वमस्तिसर्वत्र द्वन्द्वे साहित्यमेव विशेष्यमितिचार्थसत्त्रेभाष्येस्पष्ट
तयाभिभाष्ये द्वन्द्वेने तिवचनारंभाच्च दोषः अतएव कुमारीमतिक्रांत अत्यवमः कुमारीत्यत्रैवहुत्स्वोनगौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यादेः उप
स्त्रीपदस्यैवात्रोपसर्जनस्यग्रहणं न अत एव गोवस्त्रगणात्यादावच्छ्रयणी स्त्री ह्रस्वगुणाशब्देनहरप्रधानस्येपि नदन्त
स्यह्रस्वोनएनचेदहतापाऽनिमसत्रे भाष्यंरुच्चलिंगाद्रुकुमारीत्यादौ स्त्रीप्रत्यये नेताहित्नियमनिसेधाद्राजकुमारीत्यस्यत्रापत्त

ल०श०शे०

यांतत्वं न च तस्यान्यर्थप्रत्युपसर्जनत्वे न कथं स्त्रीप्रत्ययांतत्वमुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन ह्रस्व इति नियमादिति वाच्यं यस्य समुदायस्य
समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययांतत्वमाने यत्तदर्थं प्रति स्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वमेवेत्यदोषात् तत्प्रत्यासत्त्या तादृशानुपसर्जनत्वस्यैव
निषेधनिमित्तत्वात् अस्य चातिक्रांतार्थप्रत्युपसर्जनत्वे पि राजकुमार्यत्यर्थे प्रत्ययानुपसर्जनत्वमेवेति दिक् नाव्य
यीभावात् अपंचम्या इत्यम एव विशेषणेनानुगमादवस्य तु नाव्ययं भवेदिहान अपरिशिष्टनियमयापि नपुंसकह्रस्वेनापीदं सिध्य
तीत्यापि चित्र्यागु रित्याद्यर्थमावश्यके नागोहिन्दा रित्यनेनापीदं सिध्यतीति तदुपन्यासः। दिक् शब्दस्य शरदादिषु पाठ
पि लिंगविशिष्टपरिभाषया त्रेनद्धचः समासांतप्रकरणे लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्य ब्राह्मणत्रे भाष्ये उक्तत्वात् तदा
वेत्तदिशा शब्दो कारांतप्रकृतिक एवेति मतेट चात्रासेर्वाभावः अमरस्वारस्यात् दिक् शब्देन विग्रहे तु नद्धेत्प्रयोजनं
त्या ह्यादिति अहिनैकविंशतिमारह्याडेसप्रगंगमित्यादि संग्रहः विभक्तीत्याहेरिति विभक्तिशब्देन न तदर्थों लक्ष्य
ते वचनशब्दः कर्मसाधनः प्रत्येकं संबध्यते विभक्त्यादिस्वरूपेस्वरूपत्वादर्थस्य विशेषणानि तद्धावविभक्त्यर्थादि गा
षितिं अत्रेसतु वंतेनेत्यस्य समर्थविशेषणमत एव तत्रुत्तरविभक्त्यर्थेन भविष्यो कार्थीभावादिनीया स्त्रीनेत्यस्य समर्थेन

वंतेनेत्यस्य समर्थे प्रकृतिक सु वंतेनेत्यर्थः अत एव कष्टंश्रितस्येतिपरिनिष्ठितविभक्त्या समासेप्युत्तरपदहीनाविभक्त्यपता
तभावे गान्तसः अत एव केष्टंश्रितस्येधनमित्यादौ षष्ठ्यादितो यान्तेसमर्थमित्यर्थात् तदर्थानभावेनैकार्थीभावाद्युक्तार्थत्वा
त्तद्वितीयेत्याहः हरिद्वानिषला विशेषेप्यतरंगानप्वातिन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्येदं ध्येयं समानार्थत्वादिति येत्याहुः हार्य प्र
नपनाच खुर्नेमवात्राषिप्रयोगः व चने नित्यप्रत्यासत्यायदि मन्त्रार्थे वाचकात्प्रयेन सुबंतस्य समाससत्त्वे हि भक्तीवयन्तु सुबंतस्य पु
हणादिति भावः ति इक्कंत्तेहिन्त समासेरिति भाष्यस्थं पनपरिगणनानुचते नाभिहितेत सप्तमीत्यपि बोध्यं अत एव गतेह स्यो
परीत्योहीन समासः अपरीत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वेपिपेनेसुवनेन समासत्वस्वत्वकविभक्त्यर्थवाचकत्वात् अपि
हरिमक्तिरित्यत्र तदर्थे धिकरणिकामक्तिरितिबोधः न च प्रतेहिसः सप्तमी स्यादिति सत्त्रसंमतसमन्यर्थमात्र [illegible] ति प्रति
रूपाव्ययेच रितार्थस्यास्याखेः शौंडादिषु हितत्वे न परत्वात्प्रमाशौंडे रित्यनेन वाधः स्यादिति वाच्यं अत्ययप्रधा
नस्यैवाधेस्तत्रपाठात् विधानसामर्थ्यादिति एतच्चरकितानुसारेणावगजेनमचान्यर्थकसमयाशब्दयोगे हिनोपाधिधा
नस्यदृष्टार्थकाराकृतयोगेपंचमीविधानस्य चारितार्थ्यादिसमपुत्रे समया निकषाहरति योगे धिकरणशक्तिप्रधा

ला॰श॰शे॰ नाड्गतिसमीपसात्रवाचित्वाभावान्नैतैः समासः ष्वमी चे इति हितेषामर्थः अवमन्तुनायेनेति मन्नार्थसमीपादिमात्रहत्य व्याप
स्यैवतेनसमासात् उपशब्दस्तत्रमात्रवाची॰ हेसमसामाप्यवेनहितिवोध्यादिति वोध्यं॰ समत्रभिमिति॰ वचनग्रहणात्तत्समप्या
दिवाचकं त्वि॰ व्यपोर्यभावः समुद्राद्यत्याद्यैतुरुशाद्योद्योतकं॰ समहा इ तिवोध्यादितिनायं॰ निपातानांवाचकत्वद्योतकत्वे
वेत्यत्रैवमाष्येस्यष्टं उपहशादावुपस्यसमीपवर्तिपदार्थबोधकत्वेकैनसमीपमात्रवोधकत्वाभावान्नाव्ययीभावः विमाने
तिक्रमाद्दूरेभावइतियावत् अर्थाभावशब्देनसमस्यमानपदार्थाभावस्यैवग्रहणात् स्त्रनतेनसिद्धिस्तेषुनयनाहमन्द्रि॰ कारणमभा
वइत्यादिना॰ अर्थाभावशब्देनउत्तरपदार्थाभावस्यैवग्रहणंव्याख्यानात्नञानुनायंसमासः अर्थाभावशब्देनतउपा
दानेनसत्राद्धीनाव्ययैनेनसमासाभावः तच्चनञस्त्रेउपपादयिष्यतेनचाभावेत्यैवसिद्धेर्थग्रहणंव्यर्थमः प्रतिपोगि
भूतवाहिर्विधमानार्थसमानाधिकरणाभाववाचकेनैवसमासोयथास्याहितपर्थेनसहणंव्यर्थम॰ प्रति[redacted]त्वा तेनाभा
वार्थनिराशश्चं मादिशद्वानामयंन॰ प्राग[redacted]भावार्थेनचतेनसन॰ अनएवात्ययपदंणांचरितार्थं॰ तद्दाहरणानि राम॰
हिमनिःशानमितिहरत्युक्तमेवयुक्तं॰ अतेस्तहत्थ्यभावात् अतिहिममित्युक्तोगहतिशयस्यैवप्रतीतेः अत्ययशब्दे

नेऽस्त्राद्धीनाव्ययत्वाद्यतिरिक्तसंप्रतिनयुज्यतेइति॰ हनैपुत्रिक्रियातर्भावेणौकार्थीभावः अतिनिद्रमासीदित्यादौनथा
च्यावहारविषयेतिनिद्राशब्दस्यलक्षणेतिवोध्यं॰ शब्दप्रादुर्भावस्यशब्दविषयप्रकाशार्थेनाव्ययेनसमासइत्यर्थः भाष्यप्रयो
गेति अचः परस्मिन्निति सूत्रेऽप्यंप्रयोगः सनञ्चाष्यप्रयोगाद्देवसूत्रेतत्तद्दर्थबोधकपदघटकतयावहीतः व्ययेनतत्तदर्थ
केननायंसमासः अतएवपश्चात्साहश्चइतिसूत्रेसादृश्यस्यनीतिप्राप्तेनाभाष्येउक्तं यथाशब्देननभवत्येवेतिसूत्रारंभादिति
भावः नतुनित्यसमासत्वात्साद्वाक्यंदुर्लभमत आह॰ प्रतिशब्दस्येति॰ इहेप्राचामनुरोधेनं॰ वस्तुतःप्रतिस्थानमित्यादेवत्वाभा
वसंपादनेनस्पचरितार्थानसाहश्येमर्थेप्रतिशब्दस्यपर्थेतिजिन्ततस्मिन्त्रादिष्वभाष्यप्रयोगात्तद्यवृद्धिर्वचनेनहराप्रतिशब्दस्यावी
प्सायांमितित्वाभावात्समो[redacted]प्राप्ताववाक्येसाक्षित्विजितत्वेवद्वै द्विर्वचनंतुनसमासेनवीप्सायावोतितत्वात्तइति यथवरद्रत्सूत्रे
कैयटः प्रतिनानस्याभक्तत्वादितितत्वेशाक्ते॰ ममतिक्रमग्रतियज्ञादियोगेचाजिन्कायपरावरत्वैर्वचवीद॰ हरेः साहश्यमितिह
रिटामष्टेत्वलौकिकं॰ वस्तुमाणेनेति[redacted]॰ अत्रसूत्रालेखाविच्छित्यार्थः यथासूत्रेसत्रस्तन्तेतस्यपदवैत्रापुकर्षणं
वैचित्र्याद्यतद्दं तुज्येष्ठयेकृतमनुज्येष्ठस्यगणमत्तोत्पादिकरणेनात्वयान्वयामितिक्रितविषम्तासमासेसमभित्र्यात्याहेसप्पा
का॰

ल०प्रा०शे० तुप वैंशोति आनुपूर्व्ये क्रमः पूर्वक्रमे योत्यनुपूर्वमिति सूत्रग्रहणात्प्रयेनाप्यनुना समासः एतस्मात् तत्र योगात्॥ पु
तयच्छेदेन तु न समासः॥ सूत्रग्रहणात्त्वात् तथा अपि स्वार्थेष्य तत्र नयनाहच क्रेणायुगार्थे इति सुगमं तेऽति व्याख्यानात्सा ह
श्यइति स्वार्थस्य ज्ञितिभावः सर्वत्र सम्बन्धोः पर्यायत्वमाशंक्याह ऋद्धेरिति धनधान्यादेरित्यर्थः अनुह यथायोग्य आत्मनः सम
स्यमानो नरपरणहस्यभावः अहृति निमित्त हृत्वन्वादि संपत्तिरित्यर्थः सत्कृत्रमित्यस्य हे [redacted] त्रियां यो मय क्रा
त्रमित्यर्थः न त्वणाम यानि सा कल्पवो ध्वकाव्ययेन समासस्य नित्यत्वाद्दवग्रहविग्रहो दर्शितः न तु समासहेत्यलौकिकं अपरि
त्यज्यतिय एव रया गोचेतिक्वात घोगा स्यबोद्धः नन्वत्रेति न तोन सह सुतेकेऽ इति बोधो नत्र पूर्वलक्षणानि भत्यंयेत्सकच्यमत्य
त्यतोहि इति प्रबोतिः सकलेभावेभ्यमत्रात्पर्यात प्रतिभावः अग्नि प्रयपर्यंतमिति वनुक्तौ होरितो यतोनपेक्ष्यो न पदार्थः
अधीत इत्यस्य तु न समासेनंतमोबोमानाभावात् अन्यत्वे साहित्यं च सहार्थः अन्यत्पाग्निग्रन्थसाहित्यमितिबोधः अग्निरा
सहेत्यलौकिकं नचानरद्वीत इत्यत्राप्यंगं विकल्पिकत्वात् यथासंख्य असाहश्यपाठतिष्टेरत्र त्रेयवत्तमानरूत्यर्थः न राम
थाहरद्गतिन यथा शाहेस्य साहश्यार्थकत्वेपिनसमासः सहशाहत्युक्ते नियमेनत्रंतियोगिका काञ्चहर्शनात्साहश्यप्रति

१२

योगिवाचकेनैवनद्वेधकाव्ययस्य समासात् द्योतयतीति सामान्यस्यभेदको यो विशेषसज्ञ येप्रकारथालिनियहिशेषवाहरि
सहिशेषवाञ्जरमित्राह अतिबोधयन्न छदामान्ययोः कत्वावगमे ऽर्थो दुयमानत्वप्रजो इति भावः सत्त्रे पि सार्हश्यशद्देनो
पमानत्वमेव घात्वस्त्रेसा हश्यस्य प्रकार शब्देन ग्रहणीयत्वं सादृश्येत्यस्य यथाशब्दः संबंधेन समस्यते साहश्यघोति
नेत्यर्थः यथा प्रातिपदिकावलम्बित्याघुरहाहरणात्र एवमाह अत्साहश्येतिकिमर्थं यथादेवदत्तस्तथा यज्ञदत्तइत्यु
क्ते न तु सूत्रमेवकिमर्थं मित्युक्ते यथार्थत्वेन तु नक्षिदिः सूत्रग्रहणात्यपेनत्तेनासमासात् अत्र चेदमपिज्ञापकं नचे
प्रकार वचनथालानिष्यन्नस्य यथा शब्दस्य सर्वथा साहश्यद्योतकत्वेन सूत्रोदाहरणे संभवतीति सूत्रे यथार्थमितिवाच्यम्
त्रसूत्रे यथ्य त्यस्य वीप्सापेक्षापयस्थानेति वोधकस्य यदार्थानार्थायात यथा शक्ति न्यायधुराहरणेन दृष्टे करण
सः प्रपिपथा शद्रूप मानत्वं द्योतयतीति सकालाभियुक्तोक्ते यर्नां हिशेषवाजित्यादि प्रागुक्तवाधो नरसपमानेदेवत्ताभि
न्नरूपमेयोयज्ञदत्त इति बोधः हानविशेषधर्मवत्व च सा धारण धर्मे तानजन्यबोध स्थले बोभयो
: शाद्धत्वेसत्वं च अतएवोपमानोपमेयोः समानविभक्तिकत्वसिद्धिः एवं च सर्वपदार्थे प्राधान्याभावेन वीना अव्ययीभावप्रस

ल०श०वे० क्लिन्नथामि प्रसिद्धत्वान्प्रकारवचनस्यैवात्रपहरोनन्समर्थ्यो द्विनुनीत्याहाविवन्नूभावेपिसमासःस्यादनोसाहश्यपदृतिस
त्रेकृतंत्वकृतेनुनह्नि न्नस्याव्युत्पन्नस्यैवात्रसूत्रेग्रहसंनचयथा वत्नमित्याद्युदाहरणंप्रकारवाचियथालनस्यैवग्रहणमम
साहश्यस्ययत्रीप्यनेनुचसहेसासूमाहस्त्रेचमासूयपूर्वेसूत्रेयथाग्रहरणंचमाह्निनिवाचंनतत्रस्त्रारंभसाम र्थ्यन
नन्नानरप्रयोगानुत्रनार्थेसाधोस्वत्रार्थेऽसायुक्तापनेस्म्बःइदृमेवसूत्रेमभ्युत्पन्नस्यनेदृर्थकस्ययथाथव्यस्यसत्वेमानंन
याचमाव्ये असाहश्यमुत्युच्यनेनत्रेरंनक्षिच्यमिपथाशक्तिपथावल्लेप्रकारेपस्थानतंनस्यसाहश्यएवकत्रेरित्यार्थं
क्यवाप्सादिवाचिनोनसूत्रेयथावलमित्युदाहरणेचग्रहणमित्पर्थके क्रानंनत्प्रथमःप्रकारवचनेयथालनस्यग्रह
णंकस्मान्नभवतिपूर्वेणप्राप्नोतिसाहश्यस्यपत्नीतिपूर्वेयद्विरोक्तेप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नभविष्यतीतिउन
रितं·नानेनभाष्येणप्रकृतसूत्रेप्रकारवचनथालतस्यपहणं [redacted] शक्तनइतिवन्नुयुक्तं·भ्वसाहश्यमन्यस्य
सत्रेश्रवणान्नपथायिनद्विसंस्तोनायंपूर्वेपक्षइत्यपिवक्तुंशक्यंनथाविपूर्वेणाप्राप्तोनीत्यादेरसंगतिःनस्मादुदाहर रामः
णथालंनस्यमहरणनत्रसाहश्यार्थकेनसमासंकृत्वान्यत्राप्यर्थेप्रयोगेवाधकाभावइत्यभिमानेनाथ्याटितं।साधुत्वमि

१३

न्यजानतोऽव्युत्पन्नस्येमानवांयएपतःशंकेयमितियुक्तंप्रतिषेधवचनेन्यस्यप्रतिषेधकेनदचनसामर्थ्यादित्यर्थःएवंचा
स्युर्थेपन्नानत्वेर्थघटितंसाधुत्वमित्यत्रैवेनरेवमानमितिभावःपन्नुप्रतिषेधेतिप्रतीकमुपाहायपथार्थेपरव्ययमितिपूर्वे
णान्तिहेसमासेसाहश्यप्रतिषेधार्थत्वाहस्यारभस्येतिकैयटस्तन्नसूत्रगहोनाव्ययेननेनसत्रेणासमासान्नियमत्वायहे्ये
नहेर्थज्ञापकत्वस्यैवाचितत्वान्तत्रसूत्रेपथार्थेशहेनसाहश्यग्रहणंच·अजनएवनत्रसूत्रेसाहश्यग्रहणंवरिनार्थे
अनन्तभवनासाहश्यसंपन्नीतिप्रमेनीत्युक्तेनेचसाहश्यग्रहणमयुक्तम्तस्मादव्ययग्रहणार्थे·ल [redacted]
वम्पायप्रश्नेत्याशयाद्वानुरोधेनप्रधानन्यायात्प्रत्येकमयत्रापितेनसिद्धःयथाधेपिमापापथ्यर्थत्वेपिसूत्रस्ययोग्यमनु
हस्यमित्याशेनहूदर्थकेनापिसमासमासस्तदृत्यपूर्वेसूत्रेपथार्थग्रहणंनदर्थकाव्ययग्रहणार्थे·एवंचयथाशक्तीतिएन
दुदाहरणमेवेतिभाष्येस्वरूपंवीप्साहावपियथाशद्वेनसमासोभवत्येवयतस्वुत्पन्नंवीप्सावाचिनस्य · दृग्रहणमितिभाष्यात्
एवेवस्पष्टमेवोपत्रकमायसंहारभ्यामस्यसूत्रस्यविधित्वंभाष्यान्नम्पतेः·अत्रसूत्रेयथाशद्वेनयथार्थस्यनग्रहणमानाभा
वान्नपूर्वसूत्रेऽर्थवचनग्रहणान्नयाविभक्तिप्रसेनेवेनाहःयावदवधारणेयत्रापरिछेदेवधारणंनइभकेयावद्दित्पर्य

न०प्रा०शे०

र्यसमस्यत इत्यर्थः। अवधारणे किं। यावद्दत्तं तावद्भुक्तं किंचिदुक्तमिति नावधारणमित्यर्थः। सुप्प्रतिना मात्रार्थे इत्यपर्य
यः। पुनः सुप्ग्रहणमव्ययनिवृत्त्यर्थं। अन्यथा ह्यसमन्यमहतिरिमान्हि होसाद्रीनो ऽत्र विषये सत्त्वप्रधानतादर्शनात्राद्द
शाव्ययेनैव समासः स्यात्। इह हे प्रतीतिल्लकसोप्रतिः कर्मप्रवचनीयत्वं तु प्रेतर्दीतिमिता विनाशिघ्रानाभावापेत्याहुः। अ
क्षुः। समस्यत इति शेषः। पद्ग्रहणमेव तत्पिचिकानामसुप्तं पंचभिः कपदैर्भवतीति त्रयाद्दिम दैभन्नानान्वत्र वा
वेपनेतितहायान पिताडयत्यत्याद्यपते विपरीतवर्तनेन कर्तृत्वेनाह्यदे सुप्तामा। इहनौपरे स्मरदर्थे अनुकुड इत्य
रात्यलौकिकं। नित्यसमासत्वादस्वपदविग्रहः। वैपरीत्ये चेत्यप्रायेकैरिति भावः। अक्षरौ ति अक्षाभ्यां विपरीतं वृत्तमित्या
द्यर्थे नसमासो नभिधानात्। अक्षेणेदं नैकाक्षेवोधस्य वास्य सामुच्चेन तु तेनरूपेणानेका क्षे वोधे। एकत्वात्तिनाक्षो
पस्ति स्तोनास्यैवेति भावः। इह विभाषाग्रहणादेकार्थीभावे समासस्य वापेक्षा पांचकस्य च सिद्धेरिदं व्यर्थं एकार्थी
भाव एव समासः संज्ञाविधिविकल्पानेषु देव समासानिषेधस्य चारितार्थ्यात्। इत्यत्र निकृष्य ग्रहणं चव्यर्थं निषेधविधि राम
येपकार्थीभावेन समासः प्राप्तिः। नित्यविधिकारविषये व्यपेक्षाभावेन वाक्यमात्रं स्यात्। मिलक्षणोवाच कृत्या
वा

त्वं साम्प्रति दैकार्थीभावे नित्यः कपाल्किकः कन्नास्त्येवेत्यर्थो वाघना र्थे सर्वभावत्वपर्कं श्वनितं च इसमर्थानामिति सूत्रे भाष्ये
लकैक च मूलकं प्रतिसमर्थे इति सूत्रे भाष्ये तत्कृत्वाप्यानि एवं च विशेषणामन्नैकार्थीभावस्य विकल्पा हि वाधकानां मानिः। अत्र ए
वपरे पृथ्वे दुक्किसूत्रे भाष्ये एकयाद्दत्ति विभाषाधिकरणावृत्तिविषये ऽनित्यापवाद इत्युक्तं तत्र वृत्तिरेकार्थीभावः एतन्मतमध्याहृति
अनैतन्कररणान्याहु इसे वैघेन न हि विषये एकार्थीभावस्यानित्यत्वमिति भावः। न न्वेवं समुच्चयेत्य स्यापि नित्यतापत्तिरेवं च भाष्ये
पूर्व्येन्पुत्राहरणम्। नेविस्पष्टय वृत्तित्यत्रविस्पष्ट पदुरितिविग्रहप्रदर्शनासंगतिरतआह सुप् सुपेतिचिति। एतत्समासानुवाद
नैवाव्ययीभावादिसंज्ञाविधानेनैव सिद्धे पुनः सः समास संज्ञाविधानं तदविनित्यत्वज्ञापकं। उपपदमतिङ्। कर्त्तृकरणे कृता अत्र व्याख्यात
माख्यानेन त्यालावुदेस्याप्रसिद्ध्यात्र नक मन्यय हाथैद्वन्द्वाहात्र्या दिपदं घटितसमासप्रापाद्धेशपाप्रोक्तिव्याख्याने सुसमाससंज्ञा विधा
नस्याव शेषकत्वेनाद्योधिकानुरोधात्सर्वेनान्तःस्पाविषयसमर्थकत्वे प्रथमानिर्दिष्टमितिसूत्रेणसमासे उपसर्जनसमासत्वव्या
प्यसंज्ञाविधायकेलक्षणापापव्ययादानामुपसर्जनत्वसाधयितुं शक्यमिति तन्न तदर्थे समाससंज्ञाविधानं चरितार्थमिति मा
वः। विपरहसूत्र दर्शनपरोक्तं भाष्यादृपितस्यानित्यत्वे बोध्यं। लक्षणेनाभिः। अभिप्रती अभिमुख्यस्याग्नेजीप कत्वसंबंधेना

त०श्र०शे० न्वयस्यचद्योतको। अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं पतनमितिबोध उदाहरणोत्तरवाक्येन चाग्न्यभिमुखत्वं शलभपतनस्य लोकप्रसिद्ध्या

मनसायाद्योतत्वाभिमुख्यद्यो [redacted] तेकत्वाभिशब्दस्य अग्निज्ञाप्यं शलभकर्तृकं पतनमित्यग्न्यभिमुखं पतनमितिबोधः तत्र

कर्मप्रवचनीयद्योत्यसंबंधेनान्वयाद्वाक्ये द्वितीयांतत्वापत्तेरभिमतिलक्षणेनेति किंत्वनुगम्य अग्निगाताःस्तु यच्छाद्वागतस्तमे

वप्रतिनिर्दिष्टस्य यः आभिमुख्यं किं तु कृतं तत्र इति विद्योतितेऽग्न्यादावभिमुख्यद्योतनाभावसमासोमास इति अत्र समासस्यैक

स्थिकत्वेनपदैकदेशकर्मप्रवचनीयत्वं च विशिष्टार्थं अभिप्रतीदशंति किंत्वप्रे सेनु स्वलक्षणभावादनतीतत्वं यं सांमुख्यार्थं कर्म शब्देन ल

क्षणत्वसंबंधेनान्वयेस १ मासोमास इति अनुलक्षणेनेति वर्त्तते समर्थत्वाधिकरणशक्तिप्रधाने यदिति सामान्यपनपुंस

कं द्वितीयांते यद्वाशेषसमर्थं द्योतकोनुलक्षणेन लक्षणमिति नद्यश्चकेन समस्यते तत्पर्यंतं हाहयामिति। वनारे ले

त्य० क्षणत्वसमीपद्योतस्य समानाधिकरणेन हि वने नाशं निर्दिष्टार्थं ज्ञाप्यते लक्षणत्वं हि वक्तस्य विभक्तेन तेन संबंधेनान्वयस्त दा

हः वनस्य समीपगामिनीत्यस्य हेतोर्घ्यमिति त्यहेतुद्योतसहशार्दे द्यौमिनार्थः अत्र पिलक्षणत्वं वक्तुसंहेव निमित्तं तत्र वनयना। रम०

हंगमिपा अन्विति त द्योत्यसंबंधेनान्वयाभावान्न द्वितीया अपलक्षणत्वे निविशिष्टत्वं पर्यः हेतुघ्यंसहशार्दे घ्यौविशिष्ट

१३३

त्वमनोरथः तथा वोधेचमायाज्ञापकस्य गंगासमीपं इति वोधे [redacted] गंगामाज्ञापकत्वस्य च नियमेन मनसा वोधाद्न्वल

क्षणत्वेन नान्नतरदन्य लक्षणत्वेन मात्रतरदेनात्मनोदर्शनोर्थं जित्वाभिमितिनान्यर्थं जनेन संबंधेनाच पेत्तुवनमनुगंगामन्वितिद्विविधौर्यो वैतिवोध्यं।

निवेशपरं गाम तु तोम हानं हीवमन्वितिपरामपरोक्षपोगाववाराणस्यां वहूयेणाज्ञातत्वे ष्पायामवैशि षेन ज्ञाप्यत्वं वोध्यं ॥ नि

कर्तु प्रवैतैनवादृष्पत्तेरप्रवेशेन अनुगित्यहु ज्ञयस्य षांमपषिमामापतीगवादिनिमदिश्लोके अनुगित्य हु आ आपगामंगवादितिमि

नेयदे। इद। उक्तौ राहरणा वृषे। गत्रां देशड विंतित्प्रथमा सामानाधिकरणेन इस्यात्रिः यघपिपच न्युरुतवद्मतिवभित्यस्यामितिणाष्यु

याप्यांतरीमिदंस्मासांतस्थानिद्रुमंत्येवेनात्पपहार्थे व्यपोभावाडनितोष्यन्वयेद्वैवत्यांनि। अपं मावृः महाविभासैका थीभाव

स्याधिकत्स्य वोधिकायत्तिद्वैकार्थीभावे नित्ये नियेन नाप्या श्रिन्यायेनाव्ययीभावस्तत्पुरुषं वा धेनयथैकदेशिसमासःस्यात्

त्पुरुषमितिप हेतुलक्ष्मा भायपुनर्वानहणमितिसंस्थेत्यादिस्त्रिसत्रीत्वभी वाक्य मानाधिकरणविसमासंवशइ इति। एककाल

भावासेत्रोनप्रवंधीर्वं शः ह्रौ सुनी न्यायिनिकाल्पायनीव्रिसुनिभाष्यकृत्तोचं। स्वपदार्थप्रधान्येत्वार्थस मासः स्तन्दे

वेत्रिसुनिय्याकरणामितिसामानाधिकरणानुपपत्तिरत आह विशेषति अन्येतुवहुव्रीहौ त्रिमुनिव्याकरणस्य प्राधान्याभावेव्याक

त०श०शे० रणसेपतिस्वरभेदश्चेष्ट एवेत्याहुः परे तु विग्रहावंशोनामग्रहशि व्यपदेशपरा नैपदीप्यनेन ह्याति बहुरामशतिसुपाठाः
ध्यमित्याहुः मलंत इत्यनुवर्त्तते किंचनहित्रिपुत्र्यौ द्विपुत्रव्यपदेशलभतेऽतित्यायेन द्विमुनीति व्याचष्टाः संगति
र्वाध्याडन्भ नोराहरतिएक विंशतीति एकविंशतिर्भर द्वाजावंशपाइति विग्रहः द्वैतौ त्यजोयात्मत्रस्योऽपीतिसत्त्वस्य भाष्यत्र
योगा नत्स्रामा एपनोपकादिष्ठनयोः पाठस्तु पञ्जजो श्वेतिलुगभावौ पः नदीभिश्च अत्रवहुवचनानिर्देशात्रसं
ख्यापग्रहणं नापितु हूयस्य शाद्वृसंज्ञा त्वान्न किं तु नदीत्यर्थग्रहणं तेन न द्वाचके सर्वत्र प्रवृत्तिः एतच्च संख्यास
ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टं समाहारो वेति तनैवेत्यर्थः एवं चनार्दीविवक्षायां पूर्वकालैकेति समासे एकनदीगतत्र
त्रि द्वोन्यथासमानाधिकरणातत्पुरुषं बाधित्वाव्ययीभावेन पुंसकत्वापत्तिः अत्रच्छत्रत्यन्त्वेतियोगविभा
गस्ति द्वौमिपुत्रौ जौ गोदावर्यौ चन घाश्वसंख्यायाः तत्रेय हीत्यनुनन्त्यातविभमासेष्ट सिद्ध यत्वात भाष्य क
त्मतदनुक्तेऽपेष्टेतिभावः अन्यपदार्थसंख्येतिति हृतनंनदीग्रहणामत्ववत्तेनेसं ज्ञानवगमादितिसंज्ञेतिक राम०
र्मतापहृतं नसंज्ञिनो हृशविशेषस्यानवगमादित्यर्थः नित्यसमासइति तत्स्वहृशइत्यर्थः तत्साहचर्याच्चसं
१३४

मासस्समानार्थकवाक्याभावेनासमासघटकपदानां विग्रहस्त्वान्यवमहाविभाषायाः अत्र संबंधेमानाभावात् अतएवद्वित
यत्तनीयेतिसूत्रेन्यतरस्यां ग्रहणेनैस्वारयावापोर्महाविभाषाविपक्षेत्वेऽपवादाभावे अन्तर्गमित्तिरित्यर्थ ज्ञापितेत्र नामे
गमित्युत्तरत्रेत्येव्ययीभावेनमुक्ते वहुव्रीहिनैमित्तोक्तौ भाष्ये अस्यनित्यत्वेनेनमुक्तोऽन्यसंगतिःस्पष्टैव एव
मन्यत्रापि वोध्यं समासान्ताः अत्र समासपदं तत्स्वं बोध्य लौकिकविग्रहवाक्यपरमेव मध्ययीभावादिपदान्यपितत्परातिः
अत एव बलुकुमारीक इत्यादौ सिद्धिरवानोगोस्त्रियेरित्यत्रभाष्येऽसमस्तेन तुऽत्र इति सूत्रे भाष्ये एवं चालौकि
कविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासान्ताद्यनिमित्ताः गतः नेच्यपूर्वं समासांतेतत्संनिपातो गशिष्टा एव
द्यात्तत्वेनरेकवाक्यतापन्नेयपदं स्यनिघातेच कृत्तेप्रत्येवं घर्टस्यो च्चरान्तरत्वरितयोगत्वाभावेनपूर्वपदप्रकृति स्व
रप्रकृतेनोऽच्चाघित्त्वं व्यर्थमिवाद्यातन्नसामर्थ्यें तसमासांतविधावाघुरान्त श्रेतपस्यासंबंधजापनात तेनसमसद्व
पर्वत्ययत्कुरुत्वाडोत्याशीपवेपरप्रकृतिस्वरसिद्धिः द्विविभाषामिति सूत्रेऽव्ययस्समासे कृतेसमासोमाडयेनेत्यर्थे
माघ्यमेकदेशानुक्तोरक्तेमाघ्यदेयविहोधादिदित्यन्यत्रयपंक्तिः अंतर्गतवृद्धिरमावयवावोस्तसैचसमुदायावयव अत एवोप

स्थ०प्र० शरद्प्रभृतिभ्यश्चाव्ययीभावादिनपप्रत्ययमुच्यव्ययान्नामितितदन्तौ याभावस्त्वसिद्धः पूर्वं भागस्याव्ययीभावत्वाभावेनानव्ययत्वात् पत्र
कैयटेन गोस्त्रियोरितिसूत्रे समासप्रत्ययस्य समासार्थविग्रहवाक्यस्योर्जन्तरं यस्तु ह्रस्वो तायोर्न्तरपदावयवत्वमुक्तं तथा स
ह्रस्वसूत्रे भाष्ये उपसर्जनस्य ह्रस्वत्वमिह प्रविभाष्यकारस्यमतमितितन्नन्यस्य मागात् दिङ्गुरीत्या ह्रस्वत्वं त्वस्य लोकतः सिद्धः लिं
गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्ये शालिंगप्रकरणस्य नियमार्थत्वाभावबोधनात्। अत एव [illegible] लिङ्गमिति सूत्र
संचपिह्निनावमर्धवृत्तमित्यादौ नपुंसकत्वसिद्धिः पूर्वैरिजमित्यादावपि नम्रर्थत्वापत्त्या वकारो [illegible] यदास्य
त्यर्थत्वापत्तिः। अनित्यादिह सत्रस्थभाष्यविरुद्धं चोत्तरपदावयवत्वमेवं हि तत्र भाष्ये समासस्यान्ते दान्तत्वमुक्त
पदस्यैवेति विकल्पेन [illegible] इह प्रथकास्यादौ कर्योर्नो दान्तत्वापत्तिसुक्तान्येन च अपवर्गान्तो दान्तत्वात्सिद्धिरित्यु
क्तोभयोरपिप्रकरणे न लक्ष्यानुसारेणाचितुत्तरपदान्तस्य कविनष्टमातस्यो दान्तत्वमितिनं संरूपसूत्रस्य मा
व्यंतरं ना अपणोपियोजपितृश्चकेनयाहि कृततद्दानाविभक्तौ परतः एकशेष इति पद्धे [illegible] कृच [illegible] कृच [illegible] चोत्तरा राम०
तारूप्यादेकशेषेण प्राप्तोनी [illegible] सातानासमासावयवत्वेपि [illegible] मानस्य विभक्तिपरत्वाभावस्ताहिशि

ष्टस्यातुलसरूपत्वमितितद्भावः न च तस्यानर्थकत्वेन महतुल्ला भाष्यस्यन्यप्तनः इद्वावयवानामर्थवत्ता मेवैकदेशेप्रत्यये
मानाभावात्। विशिष्ट [illegible] रूपाज्ञानाभावेन तत्परिभाषाया इहाप्रवृत्तेः भाष्येणानर्थकानाहत्त्वाने पलब्धयन एवेति दिक्। संचस
मासान्तोबहुजसङ्गोमङ्गापवस्याय मल्लौकिकेवाक्ये सुपः पूर्णत्वादेवपूर्वतोद्वांचार्थविशेषः न हि सूत्रे हितं समासार्थोकिं
तु दिशिवेषेव। न च विशिष्टस्य सत्वात्वाभावे न सुवे तान्ते हि तद्धितविशिष्टतविरोधः तेषामर्थाभावेन परिपूर्णपदमितिन
न लक्षतन्याय स्यात्र विषयाभावात्। अत एव युष्मदादिति सूत्रे [illegible] मिकाश्रिकानारस्वन्त्यत्रेः पूर्वमेवोत्पत्तिर्भाष्येडका
। किंच समासान्तप्रकरणे उष्टाप्रातिपदिकादित्यस्याप्यसंबंधः तेष्वसंभवस्थायां वाकस्य प्रातिपदिकत्वात्तत्र कस्यतु
स्तिकालेवत्तत्ववेभागस्यसमासमंज्ञा। विरोधाभावात् समासान्तस्य च तद्धितावपवर्तेन [illegible] हरि [illegible] ग्रहणात्। एवं हुकु
मारीकेत्यादावुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकाभावात् ह्रस्वः क्व यद्दृश्वाहं नर्तते हैगजे [illegible] नार्थमानाद्ध्यं
ये सांयसनांसमासानताववत्रे षामन्यस्त्ववनितकं पं त्वावन्तीहत्व इति भाष्येण स्यषंड तथामिथोमतत्राधस्यतावहित्य ड्य
स्यकं यः प्रयंधमभित्यर्थः अन्यत। समाससंज्ञारूपे। कथ्या सह रवभवनायकये पष्ट्यन्तो त्यर्थः पर्वैरवप्रवृत्तेनोक्तितद्वे

वै०शे० कवाक्याभावेनेकपदशास्त्रवैयर्थ्यमियाहितत्भवनकालस्तानाहृत्यन्यथात्तदनयेकृत्वेनकपूर्वनीकोक्तिर
त्यंतासंगानास्यात् अत एव अन्ययस्यादितिसूत्रभाष्योदाहृतेजेचहुचमिकेन्याहरावाचःपरन्वाभावादित्त्वसिद्धिरिति रि
ति कृ॰ अथाव्ययीभावेऽसाधारणासमासंज्ञानाहाव्ययीभावे॰ अव्ययीभावे॰ नरूपदत्यावत्तीमानेयत्रद्वारि प्रकृतिकत्व
वंतंतदेनाहच्च चसमासार्थेविग्रहवाक्यस्यानावय[redacted]वइत्यर्थः सज्ञाहइत्यगस्तु॰ तनुवर्तते॰ अनतास्व्ययीभावादि
त्वादित्तु फलितार्थपरवाक्यंवित्रेपं॰ अत्राणीयेरूपंतालेसाघारूप इतिकल्प्यत्रास्वेनित्पार्थःपाठइतिकेचित् प्रत्य
कृलोनामौनिसमासःपरेकेमितिद्विकृयाज्ञन्येज्ञानेविरवयेत्वशे आर्घंडेजंः प्रयोगः तच्चत्राव्ययीभावप्राप्तिर
न आहसामर्थ्याहितिन्परस्मैकारेनिपरशब्दस्यद्वाकारोनादेशइत्यर्थः एडइतिपर्वेन्त्व॰ परथैस्योकारेनियादेपरस्यान्हि
शहस्यादेहकारइत्यर्थः आहुणः अर्द्धआपचीतिधर्मवाहितिभावः अत्राणलत्वेपस्वहेशाश्चकिं प्राप्तिमितिपरोहे
लिडितिसेत्रस्थभाष्यकैयटवरसः तत्राहिसमासांतोपिनिपातनात्साधितःपद्माथेमिति॰वेतिवक्तव्यातत्तपक्षी राम०
र्थमपीत्यर्थः अन्यानरस्याग्रहणास्यत्तुवरितत्वंनात्पेव॰ अन्यत्स्वन्दीपोणीमासीतिसूत्रेनद्दाणद्वैतविशेषाणां

१३६

मग्रहणोशरद्वादिषुविपाट्शद्व्याकस्यव्यापकत्वमुक्तंसंख्यासंज्ञासूत्रेभाष्येनदीन्यावैर्वैकल्पिकत्वेनित्यत्वापपा
स्या[redacted]वशुपकतपाद्वायकत्वासंगतिः स्येष्ठेवंतत्रकियंतपाठस्त्रपचार्थत्रिनदीसंज्ञकस्यनग्रहणा
यैणीमास्यादिग्रहणात्तन्वाशहृतंहेतिनिषेधास्वरूपस्यापिग्रहणंनस्यादितिवाच्यं लक्षणतुसारेणासामर्थ्येनचात
स्यात्रत्यात् अतएवतासूत्रेभाष्येप्रत्याख्यानमितिप्रामाणिकाः॥ ॥इत्यव्ययीभावः॥ चक्राखल्वेनेतिसं
ख्यापूर्वःद्विगुरितिपोगंविभज्यपूर्वेणसंख्यायस्यतद्विताथेत्यत्रोक्तस्यतत्पुरुषसंविज्ञाविधानसामर्थ्याद्वयप
योयेसिद्वेचकारःसमावि शार्थइतिभावः श्रितादीनांसत्वंगत्वासंभवात् श्रितादिग्रंकृतिकेरित्यर्थलाभःपेनविधि
रितिसूत्वस्यभाष्यप्रामाण्येपनसंबुद्धिस्त्रीलिंगप्रष्यमांत[redacted]भिचेपिप्रत्रेरीवशुपकत्वाहितिभावःसमर्थविषयणत्वा
श्रितादीनां प्राप्नोपिनद्दतवि धिःसमासप्रत्ययविधावितिनिषेधाश्चभवतितनद्दणाविषोहिश्रितादीनसमर्थप्र
कृतिकैरित्यर्थेघञ्छंपरमश्रितइत्याद्दावपिसमासात्रिःकष्टंश्रितइतिनलोकेतिसस्प्तानिषेधः पृनितश
द्वेनियमितद्दादिज्ञाविप्पःसनोवेद्कत्वेनपस्यविभाषेणोपानसेघप्राप्नावपित्राण एवनिर्देश आदि द्वितीयाः अपोगमारि

स॰ टी॰ तिरवयमित्यात्मनेपदार्थकं क्रत्वे शक्तिप्रधानमित्यर्थः स्वार्थेकृतिरिति त्रसमासे कार्तिरिति स्याद्धितिभावः येकस्वयेमपिस
मासफलं स्वद्यान्त्र स्वातंत्र्यकृतिकेन हस्यायाद्वितीयेत्यनेनसामानाधिकरण्ये ॰ज्ञानोङतितेनकेकेवलस्य ह्नंचेत्सेस्यम
चयतिप्रतेनप्रकरणाद्विसहकृतवाकेनेनिर्दाप्रेजीतिसंभवा श्रेहिनिर्देश्यपुकृत्मित्यपासं॰योगस्य हेतत्संभवेपिके
वेलस्यहेनहभावात्तन्नहिनिर्देशस्यचविवक्षितानिर्देशपर्यः सामीत्यर्थः॰कालाङतिकालेवाचिनइत्यर्थः वेकुवचनान्तक्रोना
क्रांतसाधारणेत्तरस्यत्रेणसिद्धेयोगविभागोव्यर्थोत आह नन्वनेनेतिन्यविच्छेत्तुमितिखेर्येश कत्वे मितिनुवर्त्य
तसं योगोनत्यंत संयोगानत्यंत संयोगमसाधारणेनयवैर्णसिद्धइदं किमर्थमतआह क्रोनार्थमितिकेनेति अत्र
नानुवर्ततइतिभावः तत्तायानहेस त्रेकृतहारकएवसामर्थ्ये प्रवर्तते॰नसाक्षात्परस्पराज्वये॰ उत्तरसूत्रेणनिपुण
सूत्रणाभ्यां समासासासविधानात्तघोगेहिहेतोत तीयान्तेकृतेनसुकेस्यप्रस्य वेतनहा ध्येयगुणान्यस्यतत्कनेत्यनत्मा
पेकृत्वेपिसीत्रन्वान्त्वमाप्तः खंडशब्दस्य खंडगुणवत्वेनबोधकमितिशकुलोखंडइत्यत्रकृतखारकमेवसामर्थ्यं समा॰
शकुला कृतखंडगुणवानित्यर्थः वचनग्रहणानुगुणोपसर्जनइत्यवचनेनैवसमासार्थेनेनकुसुमेनकृतंतरूप
१३७

मित्याहैन न्यकृतेनपाटवमित्यादेरचनस्पर्शेचेदर्भोघेपघापि जातिसंज्ञाकृतेतनाद्धितांतसमस्तोवेनासर्वनाख्येसंख्ये
शब्दमित्रशब्दागमेवगुणवचनसंज्ञातथापिप्रकृतेव्याख्यानात्शुद्धपवीकसंवगुणवचनशब्दइतिबोध्यंनतोपुंना
र्थेनकृतोपोगुणसहवचनेनसमासइत्यर्थान्तनकृतेत्यस्यगुणापदेनेवान्वेपनसंज्ञानुपादानात्रगुणेनेनोपतीसिद्धव
चनग्रहणाद्गुणमुकृवतेत्यर्थइतिमाध्याद्गुणापदेनधर्ममात्रमत्रजेनखंडशब्दस्यक्रियावचनत्वेपिनदोषः धान्ये
नेति॰ अर्थशब्दोधनपरोहस्तन्नाधेयतिबोध्यं॰ एवंसत्यपिसहशेनसष्ठीसमासःसिद्धःतुल्यार्थैरित्यनेनतद्योगेषष्ठ्याः
पिविधानात्एतस्याच्यनप्राप्त्यविधानत्वमितिवक्ष्यतेअतः प्रतिपदविधानासघनिसमस्यानइतिनिषेधोत्रनपूर्वपदस्य
कृतिस्वरोपिसहशप्रतिपत्येरितिसिद्धः तत्रहितास्याःसदृशइत्यादीयसमासुकिम्पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थसहश
हणमवर्णितकं॰ मनसासदृशइतिसंज्ञानेतिवैतिनत्तदर्थमिदमवश्यकंतथापिभोजनहेतुकसादृश्यवामित्यर्थेभो
जनसदृशइत्यत्रसमासार्थमिदमावश्यकं हनोभेयन्वविवक्षयासष्ठीसमासेतुपूर्वपदप्रकृतिस्वरासिद्धिः सादृश्य
ग्रहणेनसदृशप्रतिरूपयोरित्यस्योपमानबोधकपूर्वपदस्यैवएवग्रहणेरितिसिद्धं सहशप्रतिरूपयोरित्यत्र उभोपहितयो

त०पु० ञानेन कृतस्य हर्षस्येत्यर्थः पूर्वसूत्रेण समासेन त्वनुक्तेषु तत्स्यार्थे तत्पदेन खचोपि मिदमित्युच्यते तेन दासहस्य प्रहरणं
व्यर्थमेवेति प्रकृतसूत्रे कैपदेन ध्वनितं सहयोगित्वरविषयकसूत्रशेषस्य भाष्ये कर्तृकरणे कृतो बहुलमिति पातंजलशायः। मि
श्रं चेति यणवेधेनेकार्थसंधिरत्र गम्यमाने मिश्र इत्युत्तरपदमनुपसर्गं तत्रापातौ त्परमं नौसैन्यमित्यर्थः। अव रस्येति
ण्यत्र्यप्रमता वोपि तथा भिसाव स्याविषयावतारर्थं मिह। मा की कृता र्थेत्य पेत्र हरण स्वत्तानये ति सूत्रे प्रत्याख्याना
त्समर्थे सत्रत्त तीपातेन्हेनत्युपस्यापाराहानविकल इत्युदाहरणा च्चानार्थ प्रहरणं नेति सेवासिनं मत्रेम
वेथा। स्याव श्य कत्वाच्चेति दिकृकर्तृ रिकरणे चेति सूत्रे समाहारद्वंद्वात्सप्तम्येकवचनमिति भावः। तत्तीय
ति तृतीयान्तमित्यर्थः। हेतु हरो इति पत्र गति कारक समभिव्याहारं कृदन्तमत्र तेहि हि। श्री ह दीसैव प्रहरणं। अपि श
द्वादन्तरसमभिव्याहारे भीते केवलस्यापीत्यर्थः इत्यन्यत्र विस्तरः कृतेति किं मितिमुये तु पिकारेण तिङन्तेना प्र
संगात कर्तृत्वाधिकार प्रधान्त्वार्थ क्रियाबोधक कृदन्तेन नैव भविष्यती निषेधः का धे रितिस्वान्यत्तु कृदन्तेनैव समासायु गाम०
पासवात्र कृदन्तेनेति नाथस्य केतारहरणतु यास्नेतादि भिरिव हलप्रहणेन वासपितुं शक्यजनित्यात् हः अर्थवारः आगं

१३८

पिंडेनोर्थः काकपेयेति शृन्मान कृत्यः परोभस्त्वेन कोमलत्वेन च काजिरल्पांभस्त्वेन दुर्बलत्वेन नितरां बाढ इत्यन्त भू
तेति तो विनाऽरथः। संस्कार्यत्वेनप्रतीतानसंस्कारकत्वानुपपत्तेरिति भावः। नदुग्धे भावेष्वक्रा थे संप्रत्यया च सामर्थ्य
मिति दध्ना शुक्तो पेर्थ उपसेकादिसत्वे प्रत्यया दिल्युर्थः सर्वेलोकव्यवहारप्रसिद्ध्याच तत्तदर्थाति भावः। नि च प्रकृति
च अत्र शब्दे नार्थो हेनः। मित्यपाससमक्रमे बोध्यमिति कोशेन नत्वत्तत्सह देयो गा च हरद्विर्वलीपसीतिर्वा ध्यमिश्रणीनिता
विनामिश्रीकरणत्वायोगादिति भावः। तदृष्टेन चतुर्थ्यन्ता र्थः स्वत्वाशये नाहचतुर्थीनाथीयेति नारथ्ये चतुर्थी बलिरक्षितप
हणादिति तद्यो गेहिताद्येर्थे चतुर्थी हितयोगेतु स्मादेव त्राप काच्चतुर्थी हितसुखा भ्यामन्यो पकारजनेनेनतद्योगेता
दर्थे [illegible] तुर्थ्यं तु सेभवात। तत्र ते वैभाष्य स्यष्टं। स क्षीसमासा इतिरेधनाय स्थालीत्याहाव भिमानत्वा
भाव्यातार्थ्यत्वेनेव तत्स्वभावेन संबंधत्वेनेति च भावा न तत्र स क्षीस। चतुर्थी समासवारणाय तु प्रकृति
विकृति भाव इवेक्ता अश्व घासादावु पकारकत्वेन बोधेवाक्यमेव संबंध त्वेन बोधक समासोपीति व्यवस्था
रंधनार्था स्थालीतिमुच्यमपरलोपि समासोपितत्र नाभे वा क्येवा कममेव संबंधत्वेन बोधकसमासेनरंधन स्थाल्या अपी

नै

छत्वात्प्रकृतिविकृतिभावएवेतिप्युर्यंचतुर्थीसमासेपिचतुर्थीनहर्थइतिपर्वपरप्रकृतिखरोनतस्यप्रकृतिभावस्यप्रक्रे
:अन्यथागोरक्षितमित्यत्राप्यनैव खरसिद्धौ क्तेचेतिव्यर्थस्यात् नचहितार्थ क्तेचेत्यत्रापि नहर्थइत्यनुवृत्तेरतएवास्या
कार्थज्ञापकतापरंभाष्यसंगच्छतइत्यपास्तं अर्थशब्दस्यनित्यपुंस्त्वेनपरवल्लिंगमितिपस्याबाधापातविशेष्यलिंगतांचेतिम
तदेवात्रविधेयंनित्यत्वंतुचतुर्थ्यातादर्थ्यस्योक्तत्वाद्धर्थशब्देनविग्रहाप्रसक्तेर्न्यायसिद्धं गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादावि
वयदिलिंगमभिलोकतःसिद्धंतदेतत्स्पष्टार्थं । भयभीतिभीतिभीभिः इत्युक्तपंचम्युपलक्षणमिदं । भोगा[illegible]त्वंवरादि
सुसस्पपेतिसमासःभयत्वंसकाहित्वाद्धा । अन्यथंचम्यंतमितिकानिविशेवपंचम्यंतानिसमस्यंतइत्यर्थः अपगतपं
चधाभावेप्यल्पशब्दसमासेवनिपातनात्सुस्स्तोकांतिक । स्तोकार्थाल्पशब्दस्यतुलेशाद्व्याख्यानात्स्तोका
ल्पभ्यांकृच्छ्राद्वकरणेचस्तोकेतिपंचम्या । दूरांतिकार्थेभ्योद्वितीयाचेत्यनेनगेभ्यइतिबोध्य प्रातिपदिकार्थमात्रविभावयेतद्वि
हितयंचसंतंतन्नैवायंसमासइत्याह : राजपुरुषइतिअत्रेनवर्तितेभ्यःपदस्वाच्च लोपः । गुणात्तरेणाइदंचपरस्त्रागुरोत्यसमाप रामः
वीहइतिसर्वगुणानिस्स्रेभाष्य । गतिः सर्वयहागुरुतेः सर्वशब्दएवेदं गुणाबोधकादिहितायस्तरपुनहिंतेनसर्वशब्दस्य

सप्तमीवाच्योर्थः गुणादिहितितुरंतंचगुणवाच्येवेत्याशयेनाह तस्थंतेपहुगेत्यादि ननुपतोनिर्धारणाहेतुस्तत्रितयसंनि
धानएवापनिषेधोयुक्तोनिर्धारणषष्ठीचयुक्तास्यष्टेचेदंतरविधायकेपरेतोनात्रास्यप्राप्तिः सर्वेषांश्वेततरउत्पादे
तमवाप्तिस्वेत्यरुचेराहपरगोत्यादि : द्रव्यांतरापेक्षत्वेनापेक्षापास्तैषधायहानामथिकोपश्वेतोगुणइत्युदाहरणार्थःस
वेचतरवप्युपपन्नः कृष्णागावेतिग्रनिपद्विधावानसमस्यतइत्यस्यापवादःननिर्धारणेइत्यादिहिज्ञापितार्थस्यएवशङ्के :प्राप्न
स्यानिषेधोयंपुरुषोत्तमइत्यत्रत्रितयसंनिधानाभावान्ननिर्धारणविभक्तिः किंतुसंबंधसामान्यषष्ठीतितयासमासः अत एव
हृत्वादिः शेषषष्ठीतिसूत्रेकिमर्थंहलाम्भादिरितिषष्ठीसमासइतिभाष्येउक्तंगुणवचनेननिषेधस्तुनित्यइतितरपसूत्रेके
यटःअत्तमपुरुषसस्तत्यःपरमात्मेतुहात्हेतइत्यादिगोतावाक्यात्रेकर्मधारयइतिलभ्यतेएजोदंताहित्वात्परनिपातःप्र
तियदेति । ज्ञोविदर्थस्येत्यादिकृत्वोर्थेदत्यंतसूत्रविहिताप्रातिपदविधानयत्नेनसुपीषपदसंबंधेनशेषएवतःषष्ठीवि
धानेनतत्रचषष्ठीशेषइत्युत्पनेनेवसिद्धेतत्समास मासाभाव[illegible]ःकल्प्यतेतेनप्रतिपदविधानेतिना एवमिति
तत्रतत्रयातुपोगेचयानेकारकातिरिक्तेकारकाणिषष्ठ्याविवक्षाभावज्ञापनेनापिचारितार्थ्यसंभवात्किंचकृत्वाप

ना०१८ योग ज्ञोविदर्थस्यादिवसौसरर्थस्येत्यादिविषये समासातिथेधानायत्निः ज्ञेन क्षेपसहामनि इत्येतेः स्वर्वसंमतत्वाम [redacted] कृत्वोर्थ
इत्यत्रान्तं वधे भाष्यानुग्रहाभावी एनं ज्ञो विड्ग्रस्येति सूत्रेपित त्वेवं धेनान्ते तभाष्यानुग्रह [redacted] : अयोगार्थस्यादौ मंट्ठ
एतचं द्विवड्यास्सूत्रे विसारेणा यपारेनं शनस्येद विते त्यादौ तत्र प्रयोगकर्त्रे कर्मणो रिन्यस्यानिषेधेनानेनैव षष्ठ्या समासो
षेधस्यं समवाइ ष्ठन्वान्नु अतएव भाष्येनेदं प्रत्याख्यातं अतएव प्रतिपदविधानाके प्रश्नेनसर्वो प्रतिपदविधा नाशेष
लक्षणां व तॄ त्वाकर्तृकर्मणोः कृतीतिचकृ चौगैतिभाष्ये कं तत्र शेषलक्षणामित्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थ
: प्रतिपदविधानेत्यस्य कारकविभक्तिशेषा षष्ठी विहितेत्यर्थेन तु ल्यार्थैरित्यादिनेत्यमित्यलेपरणाद्यर्थैरिति आदि
नागुणस्हितौ अत्र परसार्थत्वेन पूरणास्वार्थैत्तो यादनित्यं तत्स्यापि गृहीतौ व्याख्याना अगुणार्थशदेन केवलगु
वाचास्तत्रगुणोपसर्जनद्रव्यवाचागुणवोधक प्रकृतिकभावप्रत्ययांत स्य ग्रहणे व्याख्यानान्न हाटकाकं स्पति अक्ष
इत्सत्रोक्तिगुणावचनानांतु नेह यह णं वचनयहानुपात्तानो तत्रेह मिति अन्यथा ब्राह्मणस्यपंसत्वाज्यर्थसूक्तप गा५०
देनोसामर्थ्यात्तमासप्राप्तिरेवनेतिभावः इदानींतु गुणशब्दः कविशेष्य समर्पकमितीत्यर्थे परेतु स्वमपि सामर्थ्यादु
१४०

रूपयांत्वस्तंतं समर्थप्रकृतिकेन सुवंतेनन समस्यत इत्यर्थेनादोषात् अत्र हि सुवंतेन गुणादिपरेन वाक्यैकदेशन्यायेन
गुणात्संतो इत्यर्थेवोधः स्वेचसुत्यत्तिः गुणकस मुदायात्वार्थस्य वेतिनसमर्थप्रकृतिकता सुवंतस्य अतएव ब्राह्मणस्य शुक्ला दत्ता इत्य
त्यर्थकेब्राह्मणस्यगातत्रेतिवाक्ये प्रकरणादिना गम्यमित्यर्थस्योक्ते न्यायेन गम्यत इत्यनेनोक्तो समासोनेनैवसूत्रेण त्रसमासइतिक
मेणोचेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमेतत् कार्षापणस्य एवा सोयं गुणिपरतया मृष्यते ज्ञा द्विनी विशेषपद्यव्याख्यानेप्रकरणादि
नाजस्वसैवानान्यत्राभिधानस्वाभाव्यात् त्रिकः अनित्योयं गुणोनेतिन्यस्रणार्थैनेतिचवोध्यं इत्यादीतिलोपेचेत्याद्यपरणा
मित्यादि शास्त्रार्थेतेन कुंभपूरणाभवेति चद्यूत्पादिसिद्धये परेतुगुणकुंभसंवंधिपूरणागुणसंवंधा षष्ठी इतिमध्यमपदं
लोपीसमासोत एव भाष्यइति त्यत्वेनोक्तमन्यत्रास्यानभिधानमत एवसर्वस्वइत्यादौ गुणेनेतिनिषेधान्वर्थसमास अ
शंकागुणात्तरेण समासस्तत्र लोपस्चेति वचनमात्रं संवेगुणेतिसूत्रे भाष्ये सस्याशंक्य भावशब्दाः तैरितियोजनयोरपिवोध्य
शत्रुविनत्यादी चनायां विषयेऽनुद्याचष्टेतिवि शब्दो तिसूत्रे भाष्यत एते विशव्यादयः समुदायेसंतोभाववचनाभवंतीतिविशतया
द्विगुणावचनेनेष्यितिच यत्तु जत्रेयोगाणावचनत्वं व्यवहारोपिमतुतन्नो द्द्रपात्रत्वन्यथागणावोधनमिति उपक्रम्यधनमे

त०प्र० कोगुणाश्च अपत्यमेकोगुराड्स्यपि भाष्यो क्ते चैत्रधनं चैत्रापत्यमित्यादिनस्यादिति एवं निस त्रेमुहितेनिभावे क्तः तेनफला
नां च्छित्रिन्यारावयितिमेव घस्लदाहत्व प्रथमा इति न तु तीयेति त्रकणात्वेन माने षष्ठी समासं संवचते तिभावः श्रोत्रवि
शेषमप्याह परे विशेषणं इति तृतीयासमासेन ता पाकमे णामिपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याः थाहि खलापपवादः षष्ठीसमासस्य
तोदात्तः तत्र प्रायोनां संकर्मत्वात्कमेणि क्तो द्विं तस्य कुवे नित्य पे कुयानकर्मणि षष्ठी न लोकिति निषेधान्ना प्रचठाघेप क्ते पा
ऽनाम थ्योन्तमासा नापत्ते: किं तु शेषे इत्याहि किंकर इत्यर्थ इति शिक्षित इति अत एव स प्रत्युन्नानि भिन्नकत्वेनाप्रयानत्वा
त्प्रथमा निर्दिष्टत्वा त्पूर्वेनोः प्रवेनिपातो विशेषणासमासे तु गो शित्र मे र इति भावः अहितानो ज्येष्यो प्रत्यसेत्यप्रा इति प्रग्रह:
येन त्वमपसर्जनसंज्ञा मत्वे थीना त्रसंमंतेनेत्यापष्ठी समासे प्रवीनपातानियम इति हारणायनिषेधो विशेषणासमासस्तत्पादेव
ति कैयटः परे तु प्रथमानिर्दिष्ट यादि सत्र भाष्योक्तरीत्या षष्ठी त्रिसक्तेरप्रत्याससत्ययेन सुवेतेन स्मासामालद्धयेनि इत्यपि न संव
धाय थे कप छ्या ग्रहणमेवंवचनप्रकृते समासप्राप्ति इति समानाधिकरणोध्य ग्रहणोव्यर्थमेव प्रधानिं संचेत्सत्र भाष्ये त राम०
थाचभाष्यं समानाधिकरणोकिमुदाहरणाम एकदेश्याह कैराज्ञःपाटलिपुत्रकस्य प्रत्याहनैतादृशि अप्रासामर्थ्यादिरत्रन

१४५

भविष्यति न जन्म एशपुत्रैदाहरणावाचेकदेश्याहकथमसामर्थ्यं प्रष्टे केदेश्याह समानाधिकरणानसमर्थवद्विति न महारा
वाघेकदेश्याहअधात्वेहितमिति तन्कैश्चित्त्वर्षिषःपीयमानस्येत्युदाहरणमिति उपसर्जनसंज्ञास्त्रस्यमास्थ्ये कवाक्तत
यास्येवंव्याख्यानस्यैवोचितत्वादित्याहुः व्याख्यानात्त्यज्ञायामिनिस त्रीपलक्षणमित्याहुर्मा जिते हीति गाज्ञामत इति न स्य
च वर्त्तमानेऽभि षष्ठा अपंच कारकषष्ठीशेषषष्ठयो हन्मेयोरपि समासस्यानिषेधः न तेषोः समासे याः स्याथादि खवसमास
स्वरात्यामंतोदात्तस्य व प्राप्याप हेलविशेषाभावात्तद्युस्यत्राह भक्तेक्तोंतेनेत्यादि न च वर्त्तमानेक्तोऽस्ते क्तस्याधकर्त्ते क्तेको
ऽन्यत्यायाहित्युत्तचं भक्ते क्तेन शंपप्राप्ते वर्त्तमानेक्तस्यानारंभात्त भक्तत्त्व वर्त्तमानत्वयोर्युगपदि वक्तायाअसंभवा
त्रः इधिहानेव प्रष्ठ प्रासेन क्तः हानारंभाद्धुक्तोतेनरक्षिवादे इतिवोध्यं कर्मणि च अस्पदेनेनेत्वं वं पुत्रप्रायाप्रतिषेधोन
थेक्तास्तवदाहकर्मणाति यावषष्ठीतिचशब्दलोत्यत्यार्थे [redacted] इति भावः एवं च क्तस्यानन्तुइत्तिरेव इत्थं
मक्तेकेति वाच्यं भूनिर्देशोऽएव लक्कमेणीति षष्ठीसमासः कर्तुःप्रयोगे माबेनोभयप्राप्ताविति स्याप्राप्ते कर्मणीति
बेधोनर्थकःपर्याप्याहृणिन्यस्त्रिविधि इति भावे बोध्यं जिन्यन्वे न्यस्त्येति सिद्देन्वेननस्येवनत्रयग्रहणादितिभावः कैयटइति

त०॥१० ऽन्यासत्याकारकसमुच्चेयेतन्निषेधइतिमाकागुणविशेषकउतिमध्यप्रतीकमुपादेयवहुविधिनिसङ्गेकैयनयनतम॰केनेचि
अत्रसामर्थ्योकिन्तेरामिषष्ठीएवविशेषणं॰भवतः॥यथिकेऽनि॰यर्थायेति॥वुचधात्वर्थनिर्देशेमावुत्वा॥निन्यक्तो॰डीविका
यानिषेधस्यासिद्देर्नित्यग्रहणाचविधिरयं॰देगानांलिखितेत्याहोडीविकायांतचोनभिधानात्क्रीडायांतचोसंभवाद्दिच्छिन
त्वाचनस्यात्रासंबंधइत्याहाकेनेति॰अत्रकेजीविकार्थेमपत्राकत्रहसंबन्धयेग्रहणावन्यस्यार्थोप्रतिपदोक्तत्वेनैवनाद्दिहितस
मासएवनग्रहणेतिसिद्देः संज्ञायामितीतिपग्रहणमत्रधात्वर्थनिर्देशइत्येवमिहंसंज्ञायामितित्वधिकरणार्थमितिकेतेवन्न
नेतथापिनतदर्थस्याभावोयग्रहतिन्यायात्संज्ञायांविशेषविहितत्वात्स्वचाधिकार्थाभावेपित्तसमपचयंवुध्यागीहेगाप्रथ
मेप्रवृत्तोनिषयामकत्वमसीत्यन्यत्रप्रपंचितं॰संज्ञायामितिग्लुलिन्त्येवपाठः॥उदाहरणोधिकरणोमइतितत्वेन्बव्हिस
मासप्रसंगेनतद्धवारमेवदेशिसमासमाहयवाचयेति॥अवयवावयवचावपवायेहंतकाद्वेपस्थितत्वानद्वेयोरयए
वेत्याहयवीयइति अधिकरणं द्रव्यंएकत्वविशिष्टद्रव्यकर्तृत्वेनावयविवाचकेनेतिवाच्येयंःयुल्लितमाहिकत्वे॥ ग॥मं०
तिलमाहृडमिएजाहडमितचत्वहोहृउत्पन्हादेशः॥अर्थेन॰निर्देशादेवनपुंसकत्वेलघेनपुंसकग्रहणांसम्येति

१५२

२५

र्देशेलिंगाविवक्षाज्ञापनार्थंनचसमांशवाचिनिप्पनपुंसकग्रहणार्थंनतत्एअोइत्येवइमितिसूत्रेएवोहूखशासनेअ
र्धंकारौकारयोर्विधानसामर्थ्यात्केचैर्सनेवलोकेर्धंसकारौर्धंअोकारेवासमितिमाष्यप्रयोगात्समांशवाचिनोपिनित्यनपुंस
कत्वाभावात्अवयववाचीनपुंलिंगासहस्वपपार्धंग्रामार्धमित्यादिसमप्रविभागमएवेत्याहःपिप्पल्याएकविभक्तौन्पुमस
ंज्ञत्वाद्विखत्वंस्यादितेआहेकविभक्तौविजिनन्वेवंपर्धानास्त्वसमाहोइतिविग्रहेपंचखट्वीतिनसिध्येदतआहैकविभक्तौ
विजिनन्वेवंपंचानांखट्वा[redacted]तिभाष्योदाहरणाज्ञायते॰नियंवाधितेति॰भागार्थकान्यत्पयानोपिपार्थकात्वरणा
र्थंइतिभाष्येस्पष्टंपर्वत्यादिविहितएकदेशिसमासःयरवद्वित्रामितिसूत्रेसमेकदेशिसमासपर्यंतत्युरुषग्रहणांचपर
वल्लिंगामितिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यानेदेदेहेकदेशिनोरिजिवञ्चामिभाष्येहित्वाभाष्येखंजरेकदेशिग्रहणमपिनकार्यंकर्थंएक
देशिसमासोनारप्यातेअत्रचोपिप्पलीत्यादिःसमानाधिकरणसमासः अवमवेसमुदायरूयाणायागौरर्थंचसापिप्प
लोजिन्नचभेदविवक्षायांषष्ठीसमासवाधार्थस्तएवसूक्तौसमासोयामार्धमित्यादिवदत्रचेपिप्पल्येत्यादिभ
वितव्यमेवेतिभाष्यात्द्वितीयाअरातन्नचात्रेयफलमेद्वितीयांतस्यवाकारास्यात्प्राप्तापन्नयोरमिवाच्यंप्राप्तापन्ने

ने॰ १० ननयोरेवादेशात्तच्च कारस्य मित्त्वक्रम इति भावः। आम्नायनेत्युक्तमेकारस्य श्लेषः प्रयत्नपत्वं सौत्रत्वान्नेति भाष्यस्वरसः। एका
देशस्य पूर्वान्तत्वे। नग्रहणात् आमा शब्देन समासः। जीविकाप्रकृत्य कविमक्तौ त्यपसर्जनत्वात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन रता हा
वितिबोध्यं। बहुव्रीहिणात्तगतार्थता स्वरे विशेषात्। कालाः। मासस्य जातइतिषष्ठीसमासेनासिद्धे जातमासस्य इत्यनिष
निवृत्ये इदं। यद्यपि बहुव्रीहिणोऽपीष्टं जातिकालसुखादिभ्योनाछादनात्क्तोवाजातडपनेनान्तोदात्तत्वेन स्वरे विशेषाभावा
त्। जातिकालसुखादिभ्योनाछादनात्क्तोवाचानडत्येनेनान्तोदात्तत्वेन स्वरेविशेषाभावात्। जातिकालसुखादिभ्यः। परानि
ष्ठेतिवचनात्तनजातस्य पूर्वनिपातः। तथापि जातवत्त्वेन समासे मासजातवानित्याद्यावृत्तौ हानार्थमावश्यकमिदमि
तिकेचित्तत्परे तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्याद्देवषष्ठीकारेण मासस्य जातस्येति विग्रहस्यात्र षष्ठीस
मासस्य च स्वप्रयुज्यमानाना अतएव भाष्ये त्रेतस्य पदहीयप्रधानत्वे समासात्वषष्ठीमाशंक्य सर्वधस्य प्रातिपदिकार्थत्वेना
शेषत्वात्पश्चित्तना। अन्यथा मास [redacted] स जात इति विग्रहेण तत्प्रधानपरार्थशीतं स्यात्यत्र षष्ठीप्रसक्तिरेव राम॰
न। षष्ठीतिसत्रेणासिद्धेदं हस्तं जातमासइत्येषि हन्त्यर्थं तवेवमन्यापि। कालाः परिमाणिनासमस्यं तेन तु परिमाण।

१५३

कालेनेत्यर्थात्। किंच मासोजातो यस्येति बहुव्रीहिणाऽजातमासस्संबंधिजननक्रियाकर्तृरिवतत्संबंधिनामुनार्थिक त्रेरपिमा
सजातशब्दात्प्रतीत्या पत्निप्रियन्योर्बहुव्रीहिनान्निधानेमेवत्यत्र विग्रहे द्वे नौ वा भयत्राप्युत्तरपदार्थप्राधान्यं नच विग्रहेपि तत्त्वेज्ञाता
त्वप्रकानुपपत्तिर्विशेषणादेवषष्ठीविधानाद्धि तिवाच्यं वासमस्य त्यर्थबोधकत्वाद्विवक्षायां विशेष्यविशेषणभावव्यैपरीत्येनापि
वेजातसंस्कारानिरुक्ते। अन्यथा समासेऽन्यप्राधान्येन विशेषणताविमक्तिषष्ठ्यापादनस्य मास्यैः संगत्याप्यप्रे। भेमतस्तनेनैव
ः विग्रहेनस्यैवप्राधान्येपि नास्त्यभिवत्समासापि तहापा हानसभेवाक्त्। मद्रुत्तरसंबंधेवन्नमासविशेषणकसंबंधप्र
तीतिवत्समासेपि विशिष्टोत्तरपदार्थं गंसमेवत्यापायात् प्रकृत्स्य भावसक्तवा द्यत्यासेवजिय त्रुएका थी भावबला
द्दैवविशेष्यविशेषणभाव व्यत्यासइतिज त्रएकार्थीभाव पक्षे तु भाष्योः स्यागणनाज्वत्ति विग्रह योः समान।
र्थत्वभंगापत्तेश्च। किंप्रधानोयंसमासः उत्तरपदार्थप्रधान इति भाष्यवृत्तिविग्रहोभयपरं समासपदेनतस्याप्युप
लक्षणात्। अन्यथा मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्ये संबंधदर्शनेनो त्सर्गिकत्वाद्वत्तमुरूपत्वेनो
त्तरपदार्थप्रधानत्वनिरोधेन किंप्रधानोयंसमासइ निप्रश्नस्यानि सल्त्वापत्तेः तस्मादिति विग्रह योः समानार्थत्वेनि

तत्पु० वीरुमपप्यमत्तमपरविषयो प्रयत्नु उत्तरंचेत्पुचितमत्त्रन्यथोत्तरपदार्थप्रधानोयंतत्पुरुषरूपस्तेनान्येरुत्तरपदार्थप्रधा
नैःसमर्पणाम चिंतनवं अन्यत्रचोत्तरपदेद्वागवीतिनाविभक्तिःसेवसमासेपिभवतिइहस्त्रिकाकेषेषष्ठीसमासेप्रथमाके
नेतद्विन्पैवास्य केत्याशिपहिकेनोक्तत्वेनप्राप्तिपदिकार्थतया ऽशेषत्वान्वयषष्ठ्यात्पुत्तरंतुत्यमेवेत्याहुःमासजातइत्या
हैमासत्वैनैकमासत्वात्तिरिवदुष्यतेऽन्यथापरिछेदकत्वेनस्यात्ःमासोजातस्येत्यादयर्थेतुनसमासोनभिधानादुत्तरे
पदेनेति इत्यादिकमेतत्सूत्रविषयमेवतद्धितार्थेतिसत्रेपाठेव्यतोद्देशपर्यपवमास्य हरीतीहाहरणम्‌ पूर्वत्रान्वितिद्यहत्ता
तत्पत्रेत्यर्थः अकृशौ इति अधिकरणकारकस्यैकत्वेकनेद्वारंकिं पान्वयाछौडाखिःसामर्थ्य अस आदित्रि
पांतभौवेसातामयौमितिहुतपुंकं तस्मतिजेःसांकाश्येसिद्धइतिसंकाशेननिर्वृत्तितिवर्नेनयसासिद्धइत्यर्थःसांका
श्येनगरेसिद्धोजातइ[illegible]त्यर्थोवाच्योहेणः व्याख्यानादर्थग्रहणंस्वेमितत्रसइत्ययोगुरुकुलादेरोनचिरेतिवृत्तिसम
वमुच्यतेस्वेहिनिर्दिष्टाभवतिः कृणाग्रहणमवपूकोपलक्षणमित्याहाव्यपकेइतितत्पलमाहपदवारोहगोपसामेति. तत्पु०
तत्पुरुषे कृतीत्पलुक् अयंसमासोपन्नस्पयानैनैवाभिधानस्वाभाव्यात्तेतेनेत्पतत्सेप्रस्यतेभिति. अधिकारादाधायाधि

करणशक्तिप्रधानाहीपसप्तमीतिहत्तिहृत्संतेन पूर्वेषस्पतस्सहृतिस्वरसिद्धिः अव्यवस्थितत्वप्रतिपत्त्यात्रमिहागोहेनर्हीतिनट
प्रहेस्मात्शिरसिनिं तत्पुरुषे इहतात्पलुक् सर्वत्र समासांतरेइतिसमासप्रकरणादितिभावः तेन पात्रेसमितिरित्यादिभवत्येव
समासस्थानेनतत्वात्कर्मधारयएवेत्याहुः अवे शोनेतितेनयरमाः पात्रेसमितादयश्च इत्येव समितेतिनिरस्तुरवार पूर्वकालैका अत्र
पूर्वकालशब्दो धर्मपरोनेत्याह इत्यरूपपरापूर्वःकालोयस्य तडचकः शइः अत्यासन्यापरकालेवाच केनसमस्यतेइत्यर्थःसि
द्धपूर्वनिपातोनियमोविशेषणात्त्वस्यानैपत्येपिएसानेवजन्यायोगिनि तिभावः नियमवाधनार्थेचतिमुख्यापथैकेकशब्दस्यतु
स्यप्रसिद्धत्वान्नाम्यहणामितिभावः एकवशब्दः पुराणस्यहचर्यो न्ननार्थः जरन्नइद्धः समानाधिकरणेनेतिकिं एकस्याः
शौक्लं निपमार्थेति तिः विशेषणमितेसेवसिद्धे नियमार्थमितिभावः विशेषणमित्यस्येवार्य नियमं तेन पंचमुपंचगवमिति
च सिध्यतिपूर्ववसत्रमितिणादीसंज्ञात्वा भावेपिकालवाचकत्वात्संभामसएवेदे शवाचकेनामीतिवोध्यः तद्धितार्थेविसप्ति के
आधारेसप्तमीविसपत्वेचानेकप्रकारेरित्याह विषयेऽइत्यादिस्मन्तद्धितार्थेवाच्य इमितुनोक्तं पाचनापि नित्यादौसमासे
नोक्तत्वात्रादिनानापत्तेः अतएवाद्गोमतद्धितस्यलुग्वचनं चरितार्थंतद्धितविषये इत्येवसिद्धे पैथ्यक हरणस्य कार्यं मन्वर्थेना

त.पु. शे०

यमनभिधानात्. तत्पुरुषे परेण बहुव्रीहिणास्य वाधाच्च समाहारद्वंद्वः भावघञंतत्वात्. अत एव चार्थे द्वंद्व इत्यनामि तिथि मेनच

ह्या मेकविभक्तित्वे नोपसर्जनत्वात् हस्वत्वं न. द्वित्रा इत्यादौ चरवदुत्यत्र इ पूसचावयवा मित्रावृद्धिकल्पितभेदवानपिगम्यते ह

स्पतद्धिताथेत्यपि साम. हिकस्यत्वकि मे च गाव मित्यत्रेमो वा द्विगुत्वकीगट जनस्यापंचकुमारिरित्यादौ लुग्दितलुकीति

स्त्री प्राप य लुकः स्यादिति प. प्राग्वर्त्तसामर्थ्यादेवात्र वाच्येइतिवा (ख्यान मत्र हा) ते इति समिश्रि प्रत्यात्रे तत्पुरुष

प्र पुरुषसमासांतो हा स्वेनेतिभावः विकल्पप्राप्ते इति महाचिभाषयेतिभावः गस्त्रप के ह जनभावेयवागाघन इत्याघ

पिस्याहितिभावः स्य प्रत्ययेत भाव्यं एवं वा भेयत्रापिनित्यत्वमात्रेवोधकं वा नैकमिति वोध्यं. अत एवेत द्वानेकमु

क्तः किं प्रयोजनं समुदाय वृत्त्यावयवानां कहाचिरप्यत्र हतिमीमांस्ये त्येव प्रयोजनमुक्तं भाष्ये तत्र तत्पुरुषो बहुव्री

ह्यवयवो तरपदे इति. अनएवोत्तरपदेनपरिमाणिनाद्विगोः सिद्धये त इत्युक्तं. द्वंद्वस्य

हव्रीह्यवयवोत्तरपदे एवं वा हृत्सर प्रियहत्याहो प्रियह्वेनामयाः सामानाधिकरण्ये न हृदादयवोत्तरपदे च तत्पुंवद्

इहाजपांतेनेष्टो हार्दो निमयोगेणा तद्न भिधानात् पदयोर्निष्ठैकार्थीभावाभावे पि समासानिष्टत्वेनिरसीमि राम०

१५५

६५

निरूपितत्वेन योर्निष्ठैक्य सामानाधिकरण्यमपेक्षितं यथा कथंचित्सामानाधिकरण्यमात्रपेव तत्वग्रहे निरपेक्षपक्षिम शालाप्र

यइत्यादौ पुंवत्त्वसिद्धिः पुंवत्वेयथाकथंचित्सामानाधिकरण्ये प्रियामकं समासे निष्ठैक्ये वेत्यत्र न विनिगमकं अस्य

प्रत्याख्यानपक्षे एकविभक्तिभेदहाजावेस्य प्रियापत्यादिवहुव्रीहो अव्ययीभावादिष्ठुनानभिधानात्र वस्तुतो नित्यत्वाशोपि

न्यायसिद्धः त्रगणामेकार्थीभावे हू पोव्येपेक्षायामापुरुषपापहत्यादिरूपत्वविस्तरः गोरतत्पुरुषस्येति राजाहस्त्यते च

तेनेत्यौ. गोजस्यतत्पुरुषस्य समासस्यांते च. उक्तत्वर्थलपलिंगमाहः गोनादिनिन्म्यिनेनराजेद्विजत्वविषयत्वर्थः तेन पंचभिर्गोभि

क्रीतः पंचगुरित्यत्र न पकायपीत्यत्रापि समाहारे द्विगुः स कवचयपः पंक स्त्रिन्त्रय गोदद्दनेकं न न्यानइ जितत्रापि नेव

द्वत्वा प्रपसमाहारसत्वात्. एकमितिकिं तुनाभिधानात्द्विगुरेकवचनमितिकिं नेति लयृहसामान्येन पुंसकं द्वंद्वे सत्रे समा

हारद्विगावेव अनुवादं चेलो घवातर अनत एव पंचपलानामेकं शेषसन् अनुवादपलं तु द्विगुवाच्यस्य समाहार[redacted]

[redacted] स्यनुकशाप्युकृतावयवभेदविवक्षितेवाधनं नेनेनद्वद्वाच्येनुयाविवक्षायाअपि वोधनं तद्भूतावयवभेदः समा

हारस्य वनोतयोप्पूष्टे नोच्यते सनपुंसकमित्यत्रेनैष्ठैकेन समाहारद्विगौद्वंद्वस्य चपाम शेलत्वाहसनपुंसकामिति. कुस्ति

तानि· वर्त्तमाने क्वो व्याख्यानात·। कुन्तैर्नेरिति कर्योल्पुवट्टेरु ट्रोट्टुघ्कर्मकान्नेसिरु ष्टः लाकुरिगकमिति अत एव सम
मानाधिकरणाधिकारस्याबाधः येनव स्त्वंनं रख हृतिधर्मबन्धेनपरिच्छिद्यते न उपमानसामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयप्रधा
रणधर्मविशिष्टोपमेयवचनत्वपरे तु समममभिव्याहृतानिरुक्तमुपमानत्वमिवादिद्योत्यं साधारणधर्मसंबंधस्योभयत्र बोधनात्प
र्याप्तं हे कन्नाचोपमानस्योभयधर्मानित्त्रः शुणपत्र उपमेयदृष्टिर्वीध्रुः अत एवोपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमः
समासेन त्वस्यार्थस्य समासमासद्यविवक्षितत्वात् उपमानानीत्यस्योपमानत्वेन बोधकानीत्यर्थः अत्र या साससंबधिकत्वा
त्सामान्यवचनैरित्येव तेन समासेनालागैन दृष्ट्या स्यष्टमेव एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्यस्युपमेयत्वेन [illegible] सामान्यवचनस उक्ता
रुः उपमितं उपमेयत्वमनुक्षमानपरिक्षिप्तत्वं उपमानेनोपमेयः सममभिव्याहृते उपमानस्याविशेषणं [illegible] वक्तव्याहृविशेषस्य पत्रे ३
नियतक्षीमिति नत्वारस्य न तस्योपमानेन नतिन्यमताकां कृत्वा चव्याघ्रादीनामुपमानत्वेनैव च [illegible]पोऽस्तमान लिंगात्वात ग्राम॰
क्षित ३ वत्र प्रवर्त्तने अत एव परवल्लिंगमिति सूत्रे हृद्दै कदेशिनो भिन्न्यासकृत्वात त्पुरुष ग्रहणं प्रत्याख्यानं अन्यथा स्यप
र्वपदार्थप्रधानस्य माध्याधिरित्यादौ हृष्यमानपरवल्लिंगस्य सिध्यर्थं तत्पुरुषग्रहणं वर्ष्यकत्वेन तद्दस्वमाणितः स्य द्वैव·

१५६

सा व्याघ्रादिः कान्तिगंभीर इत्यादौ सामान्यधर्मप्रयोगेपि लिंगभेदेपि मप्रवृत्त्यं समकाशित्वासिद्धं सचण जातं रमित्यादौ पूर्वपदार्थ
प्रधानोपिदृष्टः परवल्लिंगतापित्त्यार्थेन वधविशेषणासमासेन नखुन सिद्धिरुपमानस्य विशेषणतया प्रवेनियानताय नैष्प्र
चमाध्याधिरित्यादौ रूपकमेव यत्तु अनुपात्तधर्मैः सामान्यविवक्षणाहनेन समासइतितेन्न [illegible] उपाद्यानुवेपध्यायनेत्र रूपाने
धर्मसत्वेनैवसामान्यप्रतीतेरनुभवात्त सकलकलः पुरचंद्रोराजते इत्यादावनुपात्तधर्मो नियतोधर्मस्य साधारणापोऽज्ञकस्याभावा म्य
द्वैतिरिक्त पुरुषव्याघ्र इति उपमानपूर्वस्याघ्राधिन्तः शूरः पुरुष उपमेयदृष्टिर्बोधः व्याघ्र इव शूर इति नच शूरसाये [illegible]न्वे
नासामर्थ्यादत्र समासप्राप्तिः प्रधानस्य सापेक्षत्वेप्यसोमर्थाभावात विशेषणमुपमानं नित्यसापेक्षमिति तत्सापेक्ष
त्वेन दोषः साधारणधर्मवत्वेन परिच्छेदकत्वेहितत्वेन चतन्वेनेऽज्ञानसैव वाधयुपमेयत्वेन हृत्वेनयरिच्छेद्यत्वमेवतथाच
नस्यतत्वं विधेयमेवेति नचानित्यसापेक्षमिति चिकु· विशेषणं· अत्र विषयताविशेषरूपविशेषणत्वादिरत इतेव्याख्या
नात् हरिनैमेदकभेदश्च श्यामप्यपित्तादेव व्यावर्त्तकत्वरूपं गंतु नीलरूपिसामान्योपक्रमे उत्पलस्यापि साम्यव्यावर्त्तकं·
अत्र जातिसंज्ञयोर्गुणक्रियायोः सममभिव्याहारे विशेष्यत्वेवं गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोः स्वानियम एव· व्याप्यव्यापकभा

तत्पु०शे०

वानाय न्न जात्योरप्येवं ॰ यथा भूतमनेयोः तद्वा वायन्नयो स्तु व्यापकस्य विशेष्यत्वे न ए यथा शिंशपा वृक्ष इत्यत्र नैको
वे यव वृक्षः पर समुदाय प्राकृत्वा वयसस्य विशेषणत्वमेव च अत्र न एव वर्णो ध्वनौ नेति सूत्रे भाष्ये कश्च मसारं गाढ नुदात्ताय
न जातीयस्य समोसेने हेष्टि सिद्धमिति सूत्र क्रमन्यथा कमेधारये प्रवेनियमात्ता नियमेन न जातीया समासेच नन्त्रियमेन न तत्संगतिः स्पष्टेव
योरप्यवयव श्रुत्वेन्त्वनियमः एवं च सोमयाजि डिस्य ध्येपवाच्चि मेडि श्यसोमयाजी त्या घसाभूव॰ कु ज्ञ वंज कु ज्य
मन्या हे विषय तोया अपि शाहवो धेमा नाह्वे धे विशेष बहुलिति कृन्य वां परविहु लहणा नुकृत्या क्रियाशहेः पाचकादिभि
रेषां नसमास इति समर्थेसूत्रे भाष्ये एवं चावाध्यायकु इत्युदाहरणोचितं अयमो मासक इत्या धुचितमुदाहरणो भज्य
मरणीया हेविशेषणमिति तु यवने नए वेत्यपि नत्रैव भाष्येस्पष्ट॰ त्यर्थमिति॰ नेच अत्र णीस्य नामि वर्हं उनाहि रूपरंकन
रोन समासः छात्राणां तु मरन्या कुमतो मिति त्यसमासः क्र[redacted]ना दियकु मितिणाः केन नज॰ केने ति विभक्ति विपरिणा
मेनानन्त्रित्य त्राविसंवध्यते ते नोभेयाः अंगनत्वए कम्र कुलिकन्येष्व एवत्रायं समासःनन पर्हांच क्रिपाणता समासित्र घोतका राम॰
थयो मलक्रुणी॰ ते नक्रुतापक्रुती हि संयहः पूर्वनिपात नियमार्थं चेद न्देव त्रीहनणा इति देवपञ्च कोत्राहनणा इत्यर्थः य

१४७

धापि पर्वपरस्पातत्रहर्थेनक्ररणायांविशेषणसमास मासेनसिद्धं न त्वापिमुख्यार्थे शाकपार्थिव इत्यादि निवृत्यर्थमिदं॰ सन्महत्
ज॰ महत्पापमित्यादौ पराभावेपिविशेषणसमासो बाध्यः अत्रापि महत्त्वेन पापस्य स्वरूपणां क्षेपजाभिवेत्यन्ये हंदारकनाग॰ वृंदा
रकहेतुजातिवाचो॰ द्विनीणागजसर्पवाची॰ अत्योगजवाचो॰ तेसुपमानत्वेनैव प्रजाविचित्वाद्याहव्याघ्राहे तितिसामान्ये नि॰ गो
कुंतरःस्य लड्त्याहेकनत्कनेमोः द्दुपोरिकस्यवावहूनामितिसूत्रेषोपयाधि गत्यावयाना तकनेमा नवनापि डिन इत्याहे समासाभा
वापजातिपरिप्रश्ने इति त्यथा न्यासे पिकतरार्थं नर्त्र किं राजे ति॰ किमः क्षेपइति समासोन निषेधः क्षेपे किंकोराजायाहि पुत्रे ति तु
रूपाधिकारे एतत्कारणत्वेकस्य ज्ञापिका एनेस्या अनेयावापरः स्पादितिवोध्यं॰ समाना ( ) करणं पदावयवकत्यर्थो त्रैव्याख्या
नात॰ पुवत्कर्मधा॰ स्त्रियाः पुवद्भाषितपुंस्कादनूङ् इत्यत्र तु वर्तते॰ अपरायणीप्रियादि षिति न तु न तानुवर्तते व्याख्याना त तरा
हपरणीत्यादि ज्ञेते न स्त्रियाः पुं वत्वमिला दिष्विति सिद्धे तुल्यार्थमित्य पास्तं महत्तानवमीतिपुंवत्वे अत्रान्महतः इत्यात्वं तथा को
प बाहे रिति स्पेनेव नियेध प्रकरणान्मयवेभेत स्मा इत्यपुंवदिति चनकापं मियाभ्रसंमध्यपूर्वादा इति न्याये न परनिमेषे स्वपापानाय
त्रेन कोपथाया संज्ञापूरण्या अवृद्धिनिमित्तस्येत॰ स्वाभाच्चेति इत्यते अजातिपंचमस्त्र्यत्पर्थः विष्णुनमलकत्वा इत्यपुत्तिम

लघु०शे० लकस्यानिषेधात्प्रकृत्वायांसमूपस्य गुनश्चिषपसोद्वाधेविनाकर्मधारयोशेषस्यविधेरवारितात्थ्यातवाध्यसामान्याचतपाच
सर्ववाधः इत्याशयोटेत्यादिविग्रहः डान्तेः पूर्वनिपातोर्थयोलघुवनोतिम् त्रैः प्रशंसावाजातिरितिव त्रेतेलनुमतत्तिकादेः स्त्रीत्वा
त्प्रशस्तस्य र्थानयुक्तः प्रशस्तागौरित्यर्थइतिपाठेउत् यारेः पुस्त्वात्प्रकोडस्यक्त्वावत्वाद युक्तोनद्वारनत्वविशेष्यनिघ्नाइति
युवत्यामेवेति जरत्यायुवतीवमोत्यान्तयुवतीत्यस्यविशेषणत्वेनविशेषेगामितिसमासेपूर्वनिपातनियमसिध्यानातीग्रह
णस्यवैयर्थ्यमेवस्यादितिभावः कत्यप्रभृत्ययांता स्कृत्यंवाचकस्यजातिमितवाचकेवसमस्येत इत्यर्थः नन्वत्र महाजिनत्वादि
परत्वादिनैववसमासपूर्वनिपातनियमार्थमिदं सत्करत्यपरम ज्यडत्यादौ षष्ठीसमासोवोध्यः यद्दात्वातलकादित्दिम
येसत्करहितत्वस्यैवग्रहणार्थतिः सामर्थ्यादिति पूर्वनियातत्स्याभयत्रापिसमत्वादिनिभावः जातिमितवाचकेनसमासेहिपूर्वनि
पातानियमेसाध्येत्रियमार्थमिदंलार्थकमितित्र ज्ञाप्येतदर्थस्यादित्तित्तस्मात्पर्यां हि के षष्ठीसमासेवाधइतिनात्य
र्थइदं प्राचामनुरोधेनपरेतु त्रज्ञाप्येतिवक्तार्थस्यस्य तयालाभोपि वीतएवकुत्सायाहेयतेतिस्तत्रमाध्याहादितेपर राम०
तपकंवलः यतपहलात्त्रविशेषणामितिसमाससिद्धिः सोज्यत्रोरहनस्यन्तासमासेस्पष्टत्वेसवोहलकावोध्यइत्या

कुःसमानाधिकरणेनेतिरोवाचिनानाहृशेनवर्णवाचितमुक्तइत्यर्थः सारंगाश्चित्रः कृष्णशहृसारवपर्वकेलान्कुसितकइति
सानाधिकरण्यविशेषणामित्येवसिद्धेइहेत्याद्यर्थेनचवर्णोवर्णेनेतिवर्णविशेषकप्रतिपदोक्तस्यापिवग्रहणार्थमिदं त्र
वसारंगस्यावयवः कृष्णः सारंगः कृष्णइत्यत्रेतेनपरत्वपदस्य कृतित्वेरोनेतिवाच्यं कर्मधारयत्वेरोगत्पाठेनाप्तडेरितिरिकृत
डुवचननिर्देशात्राघ्यर्थवाप्तिरित्याह किंडातदयमतिकर्मधारयेकिंकेडारघुरूपकोग्रामः एतद्दैवजिएतदयोत्यर्थः युवा
खलताजितवृत्तजरतीग्रहणास्यापिज्ञापकत्वाग्रेचतुष्यादेः जातिग्रहणांकत्रेष्यभितिवातिकलखमर्थमाहजाति
वाचिनइतिपद्ये वृत्तकद्वारे केचितुमपरडवचेसकदत्यर्थे उपमानसमासापवादोयंप्रतिपदाविमानेसमा
सविषयकपर्वेपदप्रश्लेनित्वणमावापेत्याहुः उद्यवचीमितिउद्यावचादेशोतेउप्रतीचमित्यर्थेद्वंद्वमित्यवोनि
श्चितप्रचितयोर्निश्चप्रवादेप्रः एतदंतर्गणस्त्रात्पाहाख्यातमिति क्रियाप्रधानमित्यर्थः अप्रत्रेहीडारयदत्य
तोन्यपदार्थइत्युवत्रेनेगणेनस्यपर्वेपाठात् इहन्वसाततपत्वाभेतानस्यमनयितेवुत्रेमेणपाठस्तदाहयत्राभिधीय
तेऽति अपनीतापवतेमि अन्यपदार्थस्यक्रो डारिहृपत्वेनतोन्यासमासत्वेनत्राप्तिपरिकत्वाचलापः रोदततमोरतिमो

ईता मिन्नस्य स्थानेमोरतेत्यादेशः एहीडादयन्हृ तिलडुत्तमपुरुषैकवचनस्येदादेशः हियक्षमित्यत्रयोमात्यस्य
यवादेशः इद्वरको ह्यारि ति चतुरे त्सडो निविग्रह ः अत्र डेत्यस्याववरसांदेही तिकेषु हिन्न वेत्यस्या कां क्राय स्यायां
स्वया ३ इति एहाडादिषु मिङन्त पवेष रोत्र इक समुदायान्नामित्यर्थः कैत्रैति त्रके ः त्यादिः जन्ह्वि ड्याडमित्यामी त्यप
नप आत्हम जहिडोड ः विन्मानामिति अत्रानुनासिकमित्यत्रानिपातेनानपवायेमान्नशब्देनात्रसमासःमुप
रव्यंसकादय स्ते निचकारएवकारार्थे तेनएषांसमासांतरघटकत्वानेति पर मोमयूरव्यंसकइत्यादिवदुहुगोने
ति अत्र कृ ने त्पुरुषस्याने दे न हा है षड्नामितिनञ अकारो निषेधार्थकनुशब्देनसमासेततपुरुष्टत्वाभावा
पत्तेन नैकधेत्यादौ एवंपदस्य कृतित्वेन अत्रैकन लोपवारणेपि तु लोपविधायकेअकारोचारणं प्रामर्त्तान्याचत्रे ग
त्राव्ययं नवु प्रा पुंसाभ्यां नञ्पेतु नेत्यव्ययं नेकृतित्रन एव न लोपो न त्र इति स त्रे नञः सानुबंधकस्य ग्रहणं व्या ध्येत राम०
स्तेत्यवत्सिद्ध नवस्य युत्रे दोषः सानुबंधकत्वात् अव्यये ष पिने त्येवयाप्येम इत्याशयः पामन पुत्र इत्येन द्वारमा
र्थेन सानुबंधकः पठितव्य इति भाष्या त्रांपमछान इति वदति चतेषामुभयत्रापिजकारः स्पष्टार्थः भेकधेत्यादिनानातीय
५८
क मितिचपयोरादित्वात्साधुन लोपेऽनञोपीति तिडलोपवचनं साकचकार्थे तेनाकब्रास्मण इत्यादिसिद्धमित्यपेकेनने
त्यादौ हि त्वे वहुव्रीहिवस्रावेपिनानेवलोपः ऽत्र रपर शब्दस्य मुख्यत या सपरमाथपदे एवरूढेरित्याहुः तस्मान्नु इन नोनुडभावप
नाकनासत्ययोने लोपाभावे नघ्रस्तापचन स्मादित्तिनेनोव्याव्याना चा [redacted] चीति सप्तमीसप्तम्यर्थे सप्तमीनिर्देशात्काय स्मिन्निति
तिपरिमाषाप्रवृत्तेयेनहाहाजारीति नुकुन क्रूनः इ मुटप्रसंगात् त्र न श्वइतिः अतोपि मीश्वइ निवो धःनञ्नु छोनकःत
त्रता दात्मपारोपस्यमेदसोदृष्येयाः त निषेध्वेन संसर्गारोप स्य तत्र भाव एव सत्वेन रोपितनत्वेवोधेस्तारप्यभावादीनामर्थ
तो वो ध इति नाब्रास्मणपदाल्लोद्धवदिप्रतीतिरित्यन्यत्रविस्तरः अर्थाभावे इति तत्राप्यारोपितो घट इत्येववोधः भेदेन
दारोपवोधेत्यत्राभाववोधस्ता दात्म्येन तदारोपवोधे भेदवोधोत्रचम्रकारणमिति केचिनिपातकमितिवोध्यं विकल्पनत
नियमेदयसार्थप्राधान्येव्ययीभावतत्पुरुषसार्थप्राधान्येपमितिरित्यत्रानिभावः न्यायसिद्धे र्थेलिंगमनपहारइहेति अत्र सं
देहात्तत्पुरुषस्याप्रत्यपितासंदेहइत्यर्थः तेरहाभावःप्रयोजनमितिपावनत्रअव्ययीभावेनइंदे हि परवल्लिंगेनासंदेहाद्युत्प
नुपपन्नेतिनिभावः इदंपरस्पशायाभाष्ये अत्रसंहितत्रमिति तां [redacted] हितासंज्ञास्त्रैभाघोवानैकं त्रूतामि

न्नामांमध्याविलंविनातन्नौसंहितामावइतितदर्थः परेतुभाष्येन अत्पुरुषोन्यपदार्थप्रधानः उत्तरपदस्याधर्मेजयानविष्टते
ब्राह्मणस्यपत्निन्स्याब्राह्मणत्वहन्नाहिस्तनस्यधर्मिपरात्वेचरितार्थः अतएवनञोस्यार्थेनामुत्तरपदलोपश्चान्यपदेकमितिस
स्यैवान्तिकंसंगच्छतेएतेननत्वेऽथवाइत्याहेयंवहुत्राहेर्बाधकः स्यादितिकैयटोक्तमपास्तं अतएवअस्याहेस्त्वोपिकार्यं तुएत
न्नदोः सुलोपोकोनेजसमासइतिन्यायकात्तिसिद्धं अत्रयहेऽयवसो हेमंतइत्यादौविशेष्यमतालिंगवचनापत्तिदोषस्तत्रक्तं।
तत्रयद्यपिलिंगदोषोलिंगमशिष्यंलोकाश्रयत्वादितिपरिहर्तुंशक्यतेतथापिवचनदोषःस्थितएवनःप्र वेयदार्थप्र
धानत्वहिंमविषयनित्वात्रापियहेऽसइत्यादिसिद्धिः प्रागेवहेवनञयवेयपदस्याव्ययत्वेनतदर्थप्रधानस्यास्यलिंगसंख्याभाव
थपोगाद्दितिनौचं· शब्दशक्तिस्वभावाद्वाक्येननञोसत्वभूतार्थाभिधायित्वेपिसमासेसत्वरूपार्थाभिधायित्वेननञोगासमंवात·
पद्रानुगवचनानामाश्रयतोलिंगादिवत्समासार्थेप्रतियोगितयापदंबंधिनस्यलिंगादिसमासस्यमविष्यति· एतेनात्र
पत्ते ऽवर्षाहिमंतइत्यादौहेमंतापाश्रयपी तलिंगसंख्याप्रसंगइतिकैयटोक्तमपास्तं· अभावेनप्रतियोगिनोपिस्मरणात्मा
श्रयत्तेनतस्याप्याश्रयत्वादवघटितसमासघटकेनोपस्थितत्वात्तस्यैवान्वयस्याहृदयौचित्यं· अन्यथातद्दोषदूषितप

त्वोर्द्ध्वमाश्रितेपिपदोतद्दोषानुवृत्तौभाष्यस्यनिर्देशानापत्तिः एतत्समकत्वात्नपायवापुनरस्तु नञपदार्थप्रधानइत्युक्तेऽसं
गतिश्चतत्त्वात्याहि अत्रतस्यनञपदार्थोनिवत्तुमुचितएतन्नद्वंद्वपक्षेनेकामित्याद्येकवचनासिद्धिर्वस्यमाणामन
सितिघाषोत्तरपदार्थप्रधानत्वंसिद्धांतितंनतसुरूपस्योत्तरांतरस्यप्रधानताच· अत्रपर्वदार्थप्रधानत्वपदेपवाद
त्वेनाव्ययीभावस्यवाधनात्त्वाव्ययीभावोभावोवसंसत्ताकार्यः अन्यथान्ययीभावासिद्धिःत्वपदूषणानुपन्यासेन
भाष्यस्यन्यूनतापत्तिः तस्मादुत्पत्ताभावार्थकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाभाववोधकत्वेनैनोत्तरपदार्थेनानन्व
यात्समार्थ्येननाव्ययीभावोऽमक्षिकमित्यादौ· नसंदेहइत्यादौसंदेहस्यगुणत्वेनभवत्येवतदभाववोधोनञा
·एतदेवाभिप्रेत्याभाष्येउक्तंप्रसज्यार्थेक्रियायागुणेनतुप्रतिषेधतीति· अनंदेहइत्यादौवाराप्यतः संदेहइतिभेदेनारोपणा
नाकिंवार्थाभावशब्देनत्रोघटकजपस्यसत्त्वगन्तेहीनाव्ययपनपानेननाव्ययीभावः सत्वगत्हीनाव्ययेनाव्ययमितिस
मासाभावेस्यतत्रसत्त्वेउपपादितत्वात्अत्रचेदंभाष्यमणिमान असंहितमित्यत्रसप्रधानंसंहितमितिभावेनञः आरोपितसं
घानआरोपितःपरःसंनिकर्षइत्यर्थेतदभावान्संहितासंज्ञानप्राप्नोतीत्यर्थइतितदसंगात्नि·संहितशब्दःपरसंनिकर्षस्त

ल० सि० शे० त्ववलान्त्वो लिंगो वार्त्तिकस्सामान्यापान्तर्को वोपि अत एव सीहितवदित्यादि प्राति शास्त्यन्तद्भाष्यप्रदीपः प्रयुक्तं अत एव परःसं
निकर्षः संहिताचेद्दृष्टुतायामेव हि परः संनिकर्षो नाडुतायामित्यनेनास्तं हितमिघशोर्यतो हेतुत्वनव्या ख्यातोभाष्येन प्रामि
तीत्यशस्तव्याख्यानन्व हि असामर्थ्यात्समासानापत्तित्व डीत्यासंहितासे स्थाभावः प्रामीतीत्यप्य वदेतः वार्त्तिकहृतोहे
त्वकथनेनत्यनतावेत्याहुः तिभावस्तु तोधात्प्रकारोऽप्रकारेनेकस्सख्यत्वमतीति. एवमेवनमेरुनाद्यचनान्तरीयकादय
:साधवः। शत्रन्ताद इतिपात्तेः किंपि निपातनात्त्रु गित्यु मेवनस्यत्या दिपिचितिसत्रेहत्तिः नासत्याद इत्यंत्यानिपात्ता ए थमे
दानएते निपात्यंतेन स्त्यर्थः समासे हि नवेदेन नासत्येति स्यात् नासत्या इति बहुवचनं वैचित्र्यार्थं न तु बहुवचनान्तस्यैव
साधुत्वार्थं नासत्यावश्विनौ दस्रावित्यमरविरोधात् अश्विनौ रेवायमाधुन्निनान्यत्रा नसत्य इत्येवेति हरदत्तः नमु
विशहेश्नो याटिका। किमन्ययः श्वयतेरितिपाठश्रुत्या हिंसायामितिदिवादिस्विन्या कृनिगासात्वात्ता ह्नूयंतेपि निहृ राम०
स्वपाठे हि निवासमात्यो दादिः मधुनञ्जे वसमासः पर्वपदस्य हृतिविध्यर्थः निषेधार्थे कृतत्ता ब्दान्तराभावाच्च कुगति
कुशब्दः पापार्थोव्ययमेवात्र गता विसाहचर्यात् तेनाव्ययपर्वपदस्य हृतिवरः समर्थेनेति समर्थपदं त्वतीयया

विपद्दिशामयत्तइतिभावः उर्यादि क्रियायोगाइति उपसर्गाइत्यन्तस्तदन्तुवर्त्तते अत एव संज्ञाविधावपिच्छिडाडशोरर्दनविधिः उर्या
दयो निपाताभवंति निपाताः संतः क्रियायोगेगतिसंज्ञाः इत्यर्थः कारिकाक्रियेतिमथ्यादास्थितिपत्न हृत्येत्यर्थः धात्वर्थनि
र्देशेएवलन्दासी श्लोकवार्त्तिकस्य नगुरुत्वा व्याख्यानात् इतिभावः अनिनिपूर्व किमितिजेत्राग्धातोरित्यस्य संज्ञानियमार्थ
त्वेव्यर्थ्यमितिप्रश्नः प्रयोगनियमार्थत्वाभिप्रायेणोत्तरं भाष्यकृतातु संज्ञानियमार्थत्वमाश्रित्यदं छंदसि परेपि
व्यवहिताश्चेतिसूत्रद्वयं चप्रत्याख्यातं अत एव सुकदूकरा धिनावाघंभवमित्याविभाष्यप्रयोगाः संगच्छते कदंसुक
रागीत्यादित्व नमिधानेनवारणीयमत्रयत्नैः स्यादिनीतिएनद्दिशे षणाभावे प्रयोगनियमशास्त्रादेवप्रयोगो छेद
स्वस्यादितिभावः अनिनुपरइतिचात्र बहुव्रीहिरनितावृत्तिवृत्ते व्यपूर्यहणात्तु अनुकरणहृनावनितिहैति
यथ्याविवक्षार्थितेनश्री खड्डीषडितिहृत्वेत्यादौ यवदिहितेपितिनिषेधीभवदिति हलादेवतेप्रा नित्यादाविपि गत्याहृ
तिनिर्देशः एतन्त्वकरणोश्रीहृतिरत्नापातेस्पत्ना त्वायेग्रा हृकत्वादत एवाभ्युद्धृतोन्त्या रावुभयोः पूर्वप्रयोग इ
तिदिक् अादरणात्र अनादर इति बहुव्रीहिरतः पारंवाउनमसत्कृत्येत्यादिसिद्धं तत्पुरुषे हि पात्रादरप्रसक्तिस्त

त०शे०शे दीयानादरस्य वस्याहुरुमसन्कन्येत्यादेरुकसोमेनसो· शब्दस्वरूप इति विशेषणं· कारोहन्येतिपरावसेयोगेचतिन्का· पु
रोवं· चुरोभ्रयपुरोगत्येत्यप्युदाहरणात्कुत्योगएवेति नियमेमानाभावात्· अव्ययपदमनुवर्त्तनइत्याशयेनाहमात्मवाय
मितितेनकांडमस्तिहन्येत्यत्रन· अस्तिहिमत्र· जलमछंगाछमीति· श्रोत्रीरवसादि त्यधिकारान्निपातनेवयत्वेवविभ
क्तिलुकत्वौदीतभावः सप्तमीनिर्देशोपितस्मिन्निति परिभाषानप्रवर्त्तते क्रियापारहत्यनुवृत्तेः एतनानुपारव्यवधाना
न्कथमत्रप्राप्तिरित्यपास्तं· तथाजेनाजेशद्रीएंदतोविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातोऽईलस्वलाधानेदंतेजतं च्छ्येह
ति· च्छ्येनेतुपर्वेविप्रतिषेधेननित्यं वंसंज्ञेतिभाषेस्पष्टंइदंसापिकं अतएवनमस्कृत्येतीत्यादौच्छ्यर्थीमावेप्यनिता
नित्वमाहुः अन्येतुसत्वयोर्होरवतदौचेतिविकल्पफलेसिद्धिमाहुः मांतत्वाभिनित्रानिसंज्ञासंनियोगेनलवणा
मुभशीतेमुदकमीईमितिपचानाभित्यर्थाः उरसिमनसीतिविभक्तिप्रतिरूपकोनिपातौ· मध्यपदे· विभाषा राम०
कृत्रीति अनत्याधानइतिवानुवर्त्ततेतत्रचैषामेदंतत्वंनिपात्यते· सप्तमीतुन· मध्येपदंकृत्वावाचनिपम्येतिच

१५२

६४

प्राप्येनतस्यान्नन्वितत्वात् अनन्येति किंहस्तिनःपदेकृत्वाशिरःशेते· नियंहस्तदाहस्योनत्पुरुषेकृतोन्यत्कुत्रपमनेकिं
हस्तेकृत्वाकार्षापणान् ग्राह्यं· इदंमातमव्ययं वधेनानुकूल्येवर्त्ततेकृत्वाभ्येव· जीविका· जीवनोपायः सुपुरुषइतिकि
यायोग्याभावादत्रानित्वं· अत्रेति अव्यवस्थया समासप्राप्तौ व्यवस्थार्थानीतिभावः कर्मप्रवचनीयानामितिसांसंज्ञात्
प्रतिलत्वनाभिन्यादौषत्वाभावाघर्थेतिवोध्यं· माघ्यत्तुकर्मप्रवचनीयानामप्रतिषेधांसंप्रति विधीयतेतेनाबवेतानांचप्रतिषे
धोकृतःस्युः आमन्हेईहिदिहिमिथितिहि इत्युक्तापि हेतुकाङ्· सदृषनयःअदपक्रोधे अपवेनेदवचनद्वयमपि प्रमन्यावा
ते· येनदेवसीनाम्रौविसिनरनकेणपाठित· सतिप्रजायांदुर्निंदायामातिषदर्थैकःपापार्थः प्रादयोगतोघ र्थे इत्युक्तं·
एवचैषामाबश्यकत्वेनकर्मप्रवचनीयप्राप्तिरेवनेतित्रदाशपत्नत्रीपे अयमोधिकारः अतएवाभेवतुल्यविधान
मित्यादिसंगच्छते· येनामेवविधायतेतेनरूपस्यापपदसंज्ञाविधीयतइतिमदर्थोत्· कर्मतापितात्यादौकर्मणीत्यादिः सो
त्रीप्रथमाद्यैसप्तमीधातोरणभवतिकर्मचोपपदसंज्ञमितितिदर्थः अत्रस्तेनेसप्तमीपदंतदंतपरंतत्स्थंतद्वाक्यंत
दाह· सप्तम्यातेपदइति· महासेनयाप्रथमार्थेसप्तमीवलेनचलक्ष्मर्थमाहतद्वाचकंपदमितिपदमत्रविभक्त्यंतं· स्त

त॰बो॰ कर्त्रायोरित्यादौ सुपीत्यधिकारात्तत्र कृतिकस्सुबंतेन लक्षणात्त्रन्यथोपपदमिति महासंज्ञालभ्योपपदसंज्ञकस्सुबंता
भावात्स्वैरमित्यादौ समासानापत्तिः समासविधायके उपपदग्रहणे तिकस्सुबंतग्रहणेस्सुप्यजातावितिणिनो राज
दर्शीत्यादौ समासानापत्तिः तत्रहि सुबंतमेवोपपदं न तु तत्र कृतिकमात्रमत्यर्थ उपपरत्वेऽणो एवं महासंज्ञा विधि
घृष्ठ्वस्सुप्यजातावित्यादि विषयेस्सुबंतस्य सप्तम्यंतपदवाच्यत्वरूपतत्स्यत्वमात्राद्वोपपदत्वं बोध्यं विभाषोपप्र
थमेत्यादौ सुपीत्यधिकाराभावेपि महासंज्ञाबलात्तेषां तत्र कृतिकस्सुबंतेन लक्षणाबोध्या। अत एवोपपदमिति
सत्रइति उग्रहणात्तनपोपोगपोः स्युरपेपि निहन्तीति भाष्य उक्तं उपसमीपपश्चारितं पदमुपपदं सामी
प्यं च सप्तम्यंतपदघटितसूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेन्वयित्वमेव न त्वानुपूर्व्यं व्यवधानं कर्मण्याणास्त्रे उपप्र
णायइति भाष्योदाहरणात् आतोनुपसर्गे इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च गोसंदायं नमस्करोति कन्यामलंकरोती
त्यादौ हिमवंतं प्रणतोनीत्यादावव्याप्तेरभिधानात् अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासाः इत्युक्तत्ते राम०
रिचमितिसूत्रे भाष्योक्तेः नन्वेवं तत्र ग्रहणाद्व्यर्थं प्रकृतधात्वधिकारविषयत्वाद्धिकारेणैव सिद्धेरित्यत आह

तस्मिन्नित्ति अनेनोपपदसंज्ञायसंनियोगशिष्टत्वेऽङात्यपविधेर्वैयर्थ्यापत्तिरन्यथा न्याचपशिष्टत्वंसंभाव्येत प्रातिपदिकार्थसङ्ग
भ्यापेवास्य प्रवृत्त्या प्रभुत्वाभावइत्यादौ न प्रवृत्तिः त ग्धवस्यात्वनुनासिकत्वादिवत् ज्ञानुरोधेनैवेति बोध्यं उपपदसुबंतमि
ति महासंज्ञाबलल्लभ्यं अत एव राजपूर्वेत्यादौ न लोपः एवं नाहारकोव्रजतीत्यत्र तु अतिङ् इति वहुव्रीहिग्रहणात्तिङ् ता घ
टितः समास इत्यर्थे तत्प्रसंगे नेत्यत्र हानिङ् न दश्व समास इति कथमपि तिङन्ता घटित इत्यर्थः समास इति तत्संज्ञकः
समुदाय इत्यर्थः कुंभकारादिति अन्वेनरोपतपीति न्यायेनेत्संज्ञा लोपयोर्लुकावा धादिष्वयुक्तमिति वेन्नुङ इत्वलोप
वाधावाधयोः फले विशेषाभावे नांतरंगान पीत्यस्याप्रवृत्तेः अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमित्यस्य समासश्चेति पाठे लो
केप्रयोगानर्हमित्यर्थः इसिङीत्यत्रापीत्संज्ञा गुणं नवेव समासो लोके प्रयोगानर्हत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेनाविशेषा
दिक्त तेस्ते संज्ञालोपमेवोच्चारितमित्यर्थः कृद्योगलक्षणाचात्र षष्ठीनं चानंतरगद्वितीयाः प्रकल्प्याप्यवादविषयमुत्सर्गो
प्रवृत्तेः अत्र षष्ठीसमासेनाउपन्यपेद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवास्य प्रवृत्तेः तरंगत्वात् कारकषष्ठीत्वेन षष्ठीसमासस्यापि त
तः एवं प्रवृत्तेः अलुमः अस्यानित्यत्वेन न कृत तत्तु रूपसंज्ञाप्रयुक्तं कार्याभावाभावेप्युत्पत्तेः तत्संज्ञाप्रयुक्तसाप्ततमा

ल०श०शे० नपरामेनादोषात्‌। एकस्याएवसंज्ञायाउभाभ्यामपिप्रवृत्त्याअविरोधेनयुगपदेवोभाभ्यांसास्यप्रछेवेस्तत्रभाष्येएवंचद्वितीयाश्रि
तेत्यादिसमासोप्युनरपदेसत्त्वुत्पत्तेःप्रागेवस्मिन्‌ अतएवकारकेतिसामान्यमतएवोक्तंभाष्येकृताचतद्देशेप्रमोसानोपन्यस्तं
परिभाषानकर्त्तव्येतिप्रकृतसूत्रेभाष्येतुविशिष्यपाअकर्त्तव्यत्वपरमेवभाष्यप्रत्याख्यानात्समर्थिततकारकेतिसमास
वचनादित्युक्तंतेनकारकेशेवचनत्वमेववाधितमितिदिक्‌। माभवानितिसमासेस्तित्यवहिनप्रयोगोनस्यादितिसूत्वचि
तुभवानिति। हृदमुपलक्षणंकारकोपज्ञतीत्यादिप्रयोगोक्तस्य। किंचमाङ्‌उपपदत्वेमहासंज्ञाकरणवलान्माकार्षीचिरस्य
रीभूदित्येवइतिसत्त्वस्यभाष्यप्रयोगोमाकदाचिदप्यभूत्‌भूदितितद्धिताथेतिसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोद्वित्रिपदव्यवधा
नेप्रयोगोनस्यात्‌यथाकर्त्तुंदेवदत्तोघटंग्रामंप्रजतीतिनप्रयोगः। किंचमाङोनोपपदत्वेलुङ्‌धीमाङितिसप्तम्याःप्रथ
मार्थत्वेमानाभावात्‌। नस्यापपदसंज्ञाफलाभावाच्च। तुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिपदस्यनित्यर्थमुपपदसंज्ञावश्यकीति
दिक्‌। अत्रतिङ्ग्रहणमितिनचकारकेणातिङित्यत्रसुवंतोपपदस्यसमासव्यावृत्तयेति उ॰। तार्थक्रियायांग्वोपकाघटितइत्यर्थे राम०
कंतदितिवाच्यंतस्यद्रव्यवाचितयातिङंताथेत्वाभावेननैनततद्वारणस्याशक्यत्वात्‌। किंचगानादेर्द्रव्यवाचितयाक्रिया

वाचकोपपदत्वाभावेनएवुलएवतत्राप्राप्तेःक्रियावाचकशब्दग्रहणोक्रियायाः। साध्यमात्रावस्थायारवग्रहणास्थानितिकारको
पपदस्य दितिसूत्रेप्रकृतसूत्रेचभाष्येध्वनितत्वात्‌प्रकृतसूत्रेउपपदमतिङितित्यासेऽक्रियेत्यस्यदेप्रदाहरणमाशंमास्यैव
यावाचित्वाभावात्कृषिंतत्रतत्क्रियावाचित्वाभावादत्रप्रत्युदाहरणंवनतुमुन्भवतीत्यस्यान्यापत्वात्‌यतेनैवधातोःक्रियावा
चित्वेन्तनिर्वचनस्कमुन्स्यादेवेतिवाच्यं। उपपदमितिमहासंज्ञापातुमुन्ण्वौधावपिपदत्वपर्यतंनिवेशात्तस्मात्तत्रतुमुव
खुलोरसाधुत्वएवभाष्यतात्पर्यंस्वार्थमन्येयग्रहणात्तुगुणीभूतादेरपिग्रहणमितिगतपाकादियोगेपिकारकविभक्ति
कृत्यस्यजन्मदानेसाधुत्वंभवत्येवेतिभाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तरः। कारकोपज्ञतिनिग्रहणमन्यादेरस्तुनिमित्तमेवेतिभावः। सुपेत्य
तदितिसत्त्वितस्याप्युपलक्षणमिदंकिंचकारकोपज्ञतीत्यस्येवभाष्यप्रत्युदाहरणैर्न्नआवृत्तेःसुपेतिप्रथमानातुवृत्ति
वासिध्यानद्वयष्टिमितिप्रथमानानिवृत्तिरिवनतवोध्यपितुपुत्रः। परिभाषाऽकरणलाघवात्तुतेनैवभाष्यसामान्यापेक्षज्ञाप
कमाश्रित्याभूयोनिवृत्तिरुक्ता। एवंसत्त्वेपीतिनियमसत्वपक्षोऽतितिङित्यस्यसंवंधेफलाभावेनोत्तङाघादित्तु। समासइत्येवस
मासविशेषमात्रेक्षतएवप्रपञ्चतितणमन्यादौनगतिसमासः। किंत्तद्वत्तवगागतिमताचेतिङेतिव्याविकेनसमासःतत्र

ल०श०शे तिङन्तस्यातिङ्घदितेनेत्यर्थः सहेति योगविभागेन वा तत्रार्थाधिकारानुरोधेनात्राप्यतिङन्तः समासइति व्याख्याने नण्व
नवकृत्स्यमर्थयोरिकत्रे किं हन्न स्यानधिकारादिकिं च महृहणानेर्थं चमितु ह्यो सामर्थ्यादुपपदसंज्ञार्थं तहीत्याशंक्याति ङि
तित्रतिपेधात्स्यीज्ञानर्थक्यमित्युक्तं समाधत्ते अतिङिन्त्यपस्यापपदविशेषणत्वेन संगतिः स्पृष्टेव उपपदमतिङ् नेनेतितु नार्थः अति
ङितिज्ञापयति अनपोर्योगयोर्निर्देशस्य कृपेति केनेदानीं समासः समर्थेनेति भाष्यात्प्रयोगे वेः लुप्तसप्तमीपान्तलकृत्यनेमात्राभा
वाद्भाष्यरीत्या प्रत्युदाहरणाभावाच्च नचैवं तस्य वेत्तेन ग्रहणात्तत्र स्यचादितार्थ्य कथं तत्र सुपेत्यस्याप्रभवं धेनसत्वप्रकल्प
मितिवाच्यं उपपदमिति सूत्रसंवद्धे नैवानेन तिङ् नव्याव्रतेनेकेन प्राचीनपक्षितमपरिभाषानुरोधेन सूत्रे द्वेपेपिसुप्पेतस्तद
संवधज्ञापनात्तदुक्तं भाष्ये अतिङ्ग्रहणंज्ञापयति अनयोर्योगयोर्निर्देशस्य सुपेति नेत्र पदवेस्वेनात्प्रशप्य वतदसंबंध
:परिभाषानुरोधाद्व्याहरणाहनघाचेति कारकौ शैकर्तृकरणैः इति सूत्रे विहितसामर्थ्योवहुलग्रहणात्कचिन्नवनुत्पन्ने
तरमपिपत्वासाहित्यस्य धनक्रीतेत्यादौ प्राक्सुबुत्पत्तेरितिसिद्धोप्रत्ययात्पत्तेः प्रागिपयपितो धं व्याघ्रक्रीतीतिधनक्री राम०
तेतिकारणस्य कृदन्ताससमासः क्रीतात्करणपूर्वादितिङीषूंसुवंतेन समासे पूर्वेदाप्यदंतेत्वाभावात्तस्य दिति भाकाप्रा

माप्रेत्यादेः प्रशावेनेवराघ्रशरैर्नचगतिसमासः कर्पपत्यन्नापिसुपेतियोगविभागात्केचिद्धेपिवतीत्यर्थे उपपदसमासः अत्रैवेति
तुल्यविधानमित्यध्याहार्यलब्धं संज्ञाणास्कतुल्यविधानत्वमाक्षिप्तमनेनज्ञकस्यातुल्यविधानत्वमुक्तं येनाभेव विधीयतेतेनपस्यो
पपदस्यात्स्विधीयतेनडुपपदमेवोपनसमस्यतेनान्येन तुल्यविधानमित्यर्थस्तेन फलितमनुवदन्नितिदेवेति कालादेरयेप्र
मत्वेनोऽमेवतुल्यविधानत्वाभावान्न दोषः अमितिणमुलकमुलोः सामान्यग्रहणार्थं ने चौरंकारमित्यस्युदाहरणं तत्रोऽयात्प्र
वासमस्येतेत्रितिन्यघटितउपपदानामित्रकृद्धिधौ समर्थपरिभाषोपस्थितेरुपपदसंज्ञासूत्रे भाष्ये अन्येनोपपदकृदन्तयो
र्व्यपेक्षाधरूपपादाहतो ऽसाधुत्वापत्तेरेवमहांतंकुंभं करोतीत्यत्रसविशेषणत्वेनासामर्थ्यान्नाणिति तत्रोपप
दमित्यत्र भाष्येस्पष्टं विशिष्टस्यातुनोपपदसंज्ञा ऽपदत्वाद्दन्तथापि कार्थीभाव एव वा ग्रहणात्संज्ञाभावेतत्पर्यायंभा
प्यारितपुत्रावपीमावन्नाभावः न च संज्ञा याभावाभावाविधिनेविनभाषितमहावि भायपाति शेषवक्षवमहतामूलकेनो
पदश्चमुक्ते इत्यसाधित्याहुः उपदेश इमलकादेरर्थकमंत्स्यापिमत्वात्सामर्थ्य विभक्तित्तसप्रधानत्वे पानुरोधि
त्वान्यरत्वाद्वात्तनीयैवेतिनिरूपितमन्यत्रकाचंत्केतित्रानीयांते आलसेत्वेति आलस्त्वाद्वितमुपदशतेतज्ञो

ल.शृ.शे. यामित्यत्र पूर्वमिति भावः। अथ तत्पुरुषासाधारणसमासांतानाह तत्पुरुषस्य। अंगुलमिति तद्धितार्थेति समासः। द्व्यं-
र्थमिति ब्रह्मणो हो व्यवीभ नामानुषा रात्रिरित्या घर्थे षष्ठीतत्पुरुषान्न मिधानमिति भावः सर्वरात्र इति पूर्वकाले के-
समासः पूर्वकर्मधारये तिपुवंरः सर्वनामोव्यवमिमात्रे इति वा अतिराजो मि तत्र पदा वयवा धेस्य भाषा समतेल्यन्दितानुप
सर्जनत्वान्नपुं। अहीन इति समासांत विधेरनित्यत्वान्न टच्। अत एव द्विगो र्नेत्यनुवर्तमाने राज्ञः। अहः संवत्सराच्चेति तु
रितार्थं समासांतो हिता अत्रं हत्र द्विगोरन्न सिद्धिरिति वोध्यं अनित्यत्वादिति अत एव समासांत प्रकरणे समानेति। आप्ता-
मायेत्युक्तं मद्राज्ञीति टचि वैसर्णत इति पुंवत्वे दिलोपे मद्रराज्ञीतिस्यादिति भावः। अन्होदं। अत इत्येव पूर्वपदविशे-
षणात अह्नामानादिकरणे नान्यपदेऽत्पूर्वपदेत्यर्थलाभेन पहरांस्मथं अन्न इति नानानुकरणं त्यष्ठा। घन्ने-
ति द्वयो रहोर्भवोत्यर्थः। द्वहोहिताद्धितार्थे द्विगो विशेषणानि अन्यत्रावि नामतेवस्कतेतास्पष्टत्यमेव नास्ति नरात्रा ह्नाहाइति राम०
पुंस्त्वेन वा धातव्यश्च इदं सूत्रं रात्राह्नाहाः पुंसि इर्ग्या दंत समास मात्र निमित्तलिंगस्यांत एस्यैव बाधकं न तु वहि भंगते
द्धितार्थेनिमित्तलिंगस्यापीति वाच्यं। तत्रोपस्थितरात्राह्नाहादिषु भाषा धर्थे विशेषणत्व मात्रस्यैव बाधायत्तावा हभंगसमा

१५६

सविशेषणत्वमात्रस्य बाधा नापन्नेन च पुंस्त्वाधिकारे ह्नाहांताः स्वेडमेदाशत्रांजाः प्रागसंख्यकाउत्पन्नं नरमयेत्ता
आघले पात्राणत्रपुंवाः परोयात्तद्धितार्थे द्विगुः संख्या सर्वनाम तंदृतेकाइत्यमरोक्ते न परं विरोधे शेषं तु ज्ञापं शिष्टत्रयो
गमुत्पुंकेरह्नाहांता इत्येनेन प्राप्तस्य पुंस्त्वस्य तद्धितार्थे द्विगुरिति परोयमात्वेन परत्वाद्बाध इति वाच्यं कोशस्य लोकव्याक-
रणासिद्धलिंगानुवादकत्वात् व्याकरणैकवाक्यतयात्र तद्धितार्थे द्विगुरित्यत्र रात्राह्नाहांता इतिरिक्तस्यैव ग्रहणात् अन्यथाप्रा-
घत्वं पात्रेत्यनेनापि प्राप्त्याहुश्चे पात्रं हेः परागत महःपहृत्य पाघुसिद्ध्यापत्तेरिति दिक्। कुत्स्नादि पुंवत्तत्पुरुषानिरिक्तो हस्व-
शब्दांतः समासः सर्वोपि क्लीवेऽर्धेपुणोक्ति पि दृश्याघ तगर गणस्यैव तिपुवादिषु पाठ इति भाष्यागाविरोधस्तथैव नयनादंता
नुकरोति तत्पदे षष्ठीसमानेवात्पये नग्रथमासप्टार्थमिति समाहारेत्य स्वरूपभावात् पुण्याहमिति पुण्यस्व-
दिनत्यान्नित्य क्लीवत्वं अव्ययानां अनश्चभवोयोमुख्यः अक्षेत्याद्रिकिंदेवदत्तस्यासीदेवदत्तोरः। उपानसमिति आदि
समासः अतिश्व इति तेनो धिकेवगावानित्यर्थः सेवेति वीचेत्यर्थः आकर्षश्व इतिपचागुलोवा न्यादिकर्षकः
काष्ठविशेषश्चाकर्षः। उपमानानीति शुनो निष्क्रान्तो निः श्वा। फलकसक्थमिति मयूर व्यंसकादित्वात्समासः नावो मे

ल०शृ०शे० क्रकस्तुत्या अतिदिनलुकीत्यनुवर्त्तते। यावल्लिंगानपात्स्त्रीत्वं प्राप्नोतीत्यत आह लुकि वृत्वमिति द्विगोरिति भिवारी शङ्कां नाह द्विगो
रित्यर्थः अत्राप्यतद्धितलुकीत्येव तेन द्वाभ्यां स्वाभ्यां क्रीतो द्विसार इत्येवं उदाहरणं धवखदिरमित्यादौ क्लीवत्वं प्राप्नोति अर्थे
स्वार इति एकविभक्तावषष्ठ्यन्तेति वचनादुपसर्जनत्वाभावेन न ह्रस्वः ह्रस्वपाठे तु लोकतो नपुंसकत्वेन पुंसकह्रस्वत्वं अत्र
जलिभ्यामितित्यसि भिन्नधान्याद्वितेत्यर्थः अस्य परिमाणत्वात् ...ध्यर्धेति लुक् जनपदे भवो जानपदः भावप्रधान
निर्देशस्तदाह समासेनेति प्रत्यासत्तिलभ्यमेतत् कस्मात्कां ... संनिधानात् ... लभ्यते सुराष्ट्र इति अधिक
रणस्यशेषत्वेविवक्षणाचष्ठीसमासोत्र बोध्यः सप्तमीति योगविभागस्त न भाष्यात्... जानपदेतिकिं द्वैमातुरः
कुत्स्य इति ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन् शब्दः ... अधिकृतो ब्रह्मेति वा अर्थः तत्रापि ... सत्तायां सत्येषु प्रसिद्धत्वात्
आन्महतः ग्रहीष्यत इत्येवं च समानाधिकरणग्रहणं व्यर्थमिति भावः महाबाहुरिति बहुव्रीहिः ... तत्र स त्रेधा...
रेवग्रहणा [redacted] देकादशेत्यत्रा... न स्यादत आह आदिनीति योगविभागस्य भाष्यानाहूतो लोदाहरिदं आह इति अन्येषाम राम०
पि दृश्यत इति दीर्घत्वमिति षरकृते ओत्वमिति आन्महत इत्यत्रापि [redacted] विशिष्टपरिभाषा भावस्याङ्गापस्तु...भाष्येन क

१५७

तपायरत्वात्तु वर्त्तवाधिन्यत्व स्यादिति न शंक्यमिति भावः इहं तस्येद्रुमा इत्यादौ... जातैगौणत्वात्त्वमिति भाविस्य छः महतोम
हत्याचेति पुंवद्भाव इति चो न्वाचये इति भावः समुच्चये च शरह पुंवत्वसन्नियोगेनैव चान्वमतएव भाष्ये स्त्रियामेवोदाहृतमिति
मतान्तरैके पदस्य छः अष्टनः कहविषि किं अष्टानां कपालानि अष्टकपालानि बहुव्रीहावपि तत्पुरुषे एवसमा
सान्तः स्त्वभ इति नयत्तो बहुव्रीहावप्यसमासान्तः स्त्वभङ्ग इत्यर्थः एतेनास्य साधारणत्वाद् बहुव्रीहावप्यानिवृत्यमित्यपास्त
समाहारद्वन्द्व इति एवंचगोरथमिति रथिनिति भावः एकादिन्त्वेनात्वाद्धृतत्पुरुषयोस्त्वार्थेद्वंद्व इति ... षष्ट्यादि
नानभिधानादाह द्व्यष्टन इति द्वाविंशतिरिति समाहारद्वंद्वे ... लोकात् ... योगमस्य न जानत्त्रमाष्ये एव स्वत्ति नान
भिधानात् द्व्यधिकाविंशतिरिति तत्पुरुषो वा द्व्यधिके न पंचत स्यात् सत्वे पंवानयपदार्थः एकादीनामाहरित्विषये विंशत्या
दीनां च सर्वत्र संख्याप्रत्वस्यापि सत्वोक्तितेन द्वाविंशतिरिति ... द्वाविंशतिर्गाव इत्यस्य...सिद्धः तत्रे द्वंद्वस स्वात्मनेन ...
दश्रृत्वानि ... ह्रस्व तत्पुरुषे समासान्तो दानत्वमिति बोध्यं भाष्ये द्व्यधिका विंशतिर्द्वाविंशतिरिति समानाधिकरणास
मासस्तेनेति ध्यातो ... स्त्वन्यस्य द्वंद्वविषयत्वादत्र तु नहि द्वंद्वस्य संख्यापत्यर्थः स्वतो न समर्थानीत्यस्तोपि पष्ट्यां वरो न

सिध्यतीत्यर्थः इति केचित् परे तु भाष्ये समानाधिकरणसमासो ऽकिरेकदेशिनः साचक्षसा सिध्या दूषिता ततो ऽस्तु नहिं द्वन्द्व इति मिश्रादय
क्तिः तत्सादिनरेतरयोगद्वन्द्वे तत्समानाधिकरणानन्यपुरुषस्य प्रधानाभिधाने न भाष्यविरहड्डस्मेष्वात्माख्यानोपाप्यमात्रेवस्तु ततः सं
द्व्यान्तरणि निरस्तावयवान्वेवं कार्य्यश्चेत्यादौ निवृत्ते र्व्वेतेभ्यः संख्याकार्य्यप्रहन्त्वेसङ्गादिसिद्धिः अन्यथा सामान्यसमुदायसंख्या
कार्य्याभावदिहापि संख्याकार्य्यं न स्यादित्याहुः त्रयोणामिति संतत्र्यादेशो व्याख्यानादित्याहुस्तत्र यस्योदिति सूत्रार्थे इति सख्या पाध्य
येति समासः हस्त्यजर्थे निपातितः दर्थेन विशेषेनेत्यर्थः अवहितेन घटस्त्रवघायसर्वेषामिति एकादिश्चेत्यत्रैकेशङ्कः सत्वा
वाच्येव प्रसिद्धत्वाजन्मनीपत्नीति सहितयोगविभागात्समूप्रपवास कादित्वा हेतितु न्याय्यं स्यादिति धात्वत्ययवव्याख्या
नात् तेन षड्दन्तीति षड्दतैः स्यपत्रनं आनोनुपसर्गद्विनिकः ख्रिपांतरः धायस्तवेत्यनेनोनस्य वैकल्पः तेन षड्दन्ते नि
त्यमेवतेनो त्वाभावे पिषड्ठे स्थवेगिकेयदः उत्रयपञ्चेनित्यं षत्वमिति हरदत्तेन भ्रस्वनुमारेण हषड्ढेति अत्रैकेपाठो न्वय
न्ने भाष्येपि षड्ठे त्ववपाठस्यग्रामणीपल्ली भावः षोडनितिः बहुव्रीहौ वयसि दन्तस्य दत्रादेशः स्वक्ष्वी समाहारे स
नपुंसकमित्यस्याबाधकत्वात् द्वन्द्वयदमितरेतरयोगविषयं तेनोङ्क्ताववयवभेदस्यसमुदायसत्वे द्वन्द्वार्थतया ऽवयव

लिङ्गेनानियमे प्राप्ते नियमार्थमिदं तत्पुरुषेत्वेकदेशिसमासे पूर्वपदार्थप्रधाने परलिङ्गता प्राप्ताविधर्थं द्वन्द्वतत्पुरुषयो
रिति षष्ठी न समर्थपरते नानुप्रयोगे पितृगेहिता शब्दार्थयोरभेदाच्चसत्वेनसंख्यानिर्देशः तदाहपरवदस्येवेतिपरपदार्थस्येव समासा
र्थस्य लिङ्गमित्यर्थः द्विगुप्राप्तेति द्विगुग्रहणमेकविभक्तीतिसूत्रस्य केपरत्वेनुरोधेन वस्तुत उत्तरार्थं परवल्लिङ्गमित्यस्यप
रपदार्थस्त्रीपस्थित पूर्वपदस्यपुंल्लिङ्गमात्रवाधकत्वेन तद्विनार्थद्विगोवृत्तेरप्राप्ते समाहारद्विगोर्नपुंसकत्वमेवप्राप्तमेवं
ष्यते अत एव भाष्ये निषेधवार्तिके द्विगुग्रहणं नोक्तं पेहत्वानलशब्दे न पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति समासः प्राप्तिनतत्तास्यनित्य
समासत्वेना लं कुमार्ये अतिभाष्योक्तविग्रहानुपपत्तेरत आह प्राप्त एव ज्ञापकादिति अतएवालशब्दयोगचतुर्थीवि
धानं सार्थकं गतिसमासप्रदर्शनं समासोयं वैकल्पिकः बहुव्रीहिसाकुगतीतिसूत्रपरत्वेऽन्यत्रफलाभाव आपादयस्मेवेत्या
ह निष्कौशाम्बिरिति इदं केदेशिनो हि निष्कासे नाप्राप्तिसेधोभाष्येप्रत्याख्यातः अर्धर्चेत्रमिति अत एव कर्त्तृवेदिति च
रेनार्थमन्यथानिषेधपात्तनादेवसिद्धे किंतेन नामुल्लापसापेक्षवल्लिङ्गान्वेपि तत्रस्य देशवडवपवीपराधगेन्नात्राणामि
तिनिदेशाद्वापानि हेति अश्ववडवौ विनिन्तु समुदायस्यावेनत्वाभावात्तथा भावाप्राप्ताव्याप्ति दे अतिदेशस्तु न पी

ल॰शु॰शे॰ गोचरितार्थःस्यान्न अश्ववडवयोश्चार्थः पूर्ववल्लिङ्गं न भवतीत्यर्थोत्तरा च्चाहा॰ द्वंद्वतत्पुरुषपदमनुवर्तते इदं प्राप्तापन्नाल-
प्राप्तिसमासेष्वपि अतश्च परवदितिसूत्रे एकदेशिप्रग्रहणं कृत्वा मान्तत्वादिभाष्ये प्रत्याख्यानं अत्रैव तत्पुरुषग्रहणं का-
र्यमिति तद्भावः अत एव प्राप्तापन्ने स्त्रीत्वादिसिद्धिः पुंस्त्वादिना भ्यामिति चचरितार्थं अस्येकदेशिसमासविषय-
त्वेन तु नहैयथ्यीस्पष्टमेव स्वरितार्थं अस्यैकदेशि॰ । बहुव्रीहित्वाकारान्तोत्तरपदत्वाभावान्न डीप् ग्रागापन्नमिति॰
समाहारद्विगुः इदं तत्पुरुषाधिकारे लिङ्गानुशासने पाठात् प्रतिप्रसवविधिना घवानुरोधाच्च समाहारद्विगावे
वप्रवर्तते इति भावः । तत्पुरुष इत्येवेति ताहशं द्वंद्वासंभवादिति भावः अपथ्याइति पथोविभाषेतिसमासो न
निषेधः भविष्यतिमर्यादेतिसत्र स्थिरिशब्दात्रः पंचदशपत्रयइति मा प्रमाणे लोपश्च पत्वान्निलिङ्गसामिद्धः अर्धची
:वहुवचनादायथाविभागं । ननु लिंगप्रकरणस्य र्थमर्धर्चनावमित्याघर्थंलोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येत्यस्यावश्यक-
त्वादितिचेत्सत्यं जात्याख्यायामित्यादित्रसमहवदिष्वापत्तेस्तत्र ध्वनप श्रकृतानुपयुक्तान्यपितानि व्याचष्टे जा र्प॰ तम॰
ख्यायामित्यादि॰ जातेः प्राधान्येनाख्यायामित्यर्थः भावप्रत्ययं विना प्राधान्येनजातिवोधेगावादिशब्दानां साधु

त्विदमेव सत्त्वेमानं॰ तस्याविशेष्यत्वे चवाहा घनवोप्यक्तिघटितपरंपरयावोधःजत्रजातेरेकत्वेनैकवचनमेव प्राप्तोतीति त-
प्रमारंभः एकत्वं चात्र बहुवचनार्थः एकस्मिन्नर्थे वर्तमानः शब्दो बहुनामर्थानां वचनेन बोधको भवतीत्यर्थोरर्थातिरे-
शोयमित्याहैकोप्यर्थ इत्यादि तदुक्तं भाष्य पावता न्नपादेको र्थो बहुकडवतीति गावेदकस्मिन्बहुवचनमिति जि॰ एकत्वे
र्थे बहुत्व प्रयुक्तं कार्यमतिदिश्यते इति अयमपि कार्यातिदेशः एवेत्पन्यत्र विस्तरः एतच्च भाष्ये प्रत्याख्यातं ये एकवचनस्य
व्यक्तौ संख्यान्वये बहुवचनस्यापि द्वित्वान्न एकवचनयोन्तरस्मुनीनां प्रामाण्यात् जाकार्थे प्रयोगाणामसाधुत्वमेव॰ एतेन पत्र
वनेषु कएवाम्रस्तत्र जातिपरत्वे आम्रः संतीतिप्रयोगसाधुत्वार्थमिदमित्यपास्तं॰ सविशेषणानामितिहरेसुख्यार्थे बहु-
वचनं निषेधाय न्ययदा त्वस्य च्छस्य घटितेन उद्भूतावयवभेदेसमुदाये लक्ष्ये णान्तदा बहुवचनं भवत्येव जनैरेताजावपम
प्युयासितापुरुषशब्दाभिमानो न्वताइत्यादिसिद्धं गार्ग्यों हं ब्रवीमीत्यादावप्यपं निषेधः अत्र प्रयुरुषानुरोधेनाप्याह मित्य-
स्येवविशेष्यत्वात्॰ फल्गुनी॰ न क्षत्रइ प्रथमाद्विवचनं न क्षत्रेप घमिधीयेत इत्यर्थः चित्रदयोरित्युक्तफ्षःफल्गु-
न्योमाणविकइति फल्गुन्यो जात इत्यर्थे फल्गुन्यषाढाभ्यां टानाविति टः टित्वान्ङी॰ पूर्व एकसंख्यात्कुनानापौनेतपाःप्रेप्स

ल॰श॰शे॰

गाः तद्भूताव पवमेदेसमुदायस्वरू ऽत्वात्॰ तिष्यपुनर्वस्वोः नक्षत्रद्वन्द्वे इत्यनुवर्त्तते॰ तिष्यपुनर्वसू शब्दयोरभिधेयेन नक्षत्रेव
र्त्तमानेनो योनक्षत्रेवाच कानां द्वन्द्व इत्यर्थः स्तेन यथा याथासमिति तिष्यपुनर्वसू इति तिष्यपुनर्वसू कानां गमापुनर्वसू द्वन्द्वे तामापुनर्वसू द्वन्द्वेना
दे॰ छंदसि पुनर्वस्वोरिति निर्देशात्॰ नेदाह॰ तिष्यश्च पुनर्वसू चेति॰ विशाखे ति विशाखानुराधा इति द्वंद्वः माणवकाउति
॰ नक्षत्रेण युक्त इत्यणो लुब् विशेष इति लुपि जातो र्थे संधिवेलेत्यणो नस्यश्च विशाफल्गुनी तोविना लुक्॰ बहुवचनस्य
किं इदं ति ष्यपुनर्वसू समाहार द्वंद्वः अत एव समाहार द्वंद्वः प्राणमाडीनामेवेति द्वन्द्व ऐकत्वादीकानार्थः नचैवमप्यत्र जाति
प्राणिनामिति तिनिपैक वद्भावेबहुवचनानामावाजत्रे व्यर्थमिति वाच्यं तैक ल्प कल्पस्यापानेन ज्ञापनात् नेचूते प्राणि
नः आयो मयः प्राणाइति प्रोक्ते रद्दिविना स्त्रीपमानप्राणिनामेव प्राधान्यात्स्यपांछ चेदमायोनक्षत्रे समास इति तुना
कं यत्ति ष्यतोपुनर्वसू येषां ते तिष्यपुनर्वसवो माणवका उग्रा अवयव भेदात्तिष्यादयोवत्तिपदार्थ स्तेषामेव विधास्त बहि
विषयाणामुद्भूतावयवभेदः समुदाय समासार्थः तन्मुग्धा इत्यस्याविपर्यासद्वंद्विविषया इत्यर्थः अत्र समद इत्यादौ राम॰
त्यपि व्यवस्थिते॰ अवीपीः कथंपतीत्यादौ शक्तिगतस्याव यवगतस्य वावहुत्वस्यारोपेणो वेहापि तदारोपेणैव सिद्धे॰

रितिसंघश्रुतिपत्यर्थमिति निर्वेढिंगाच्छासनमसिद्धिते चेति भावः॰ छन्दसः ख्वला त्ताका लोपसजेते इत्यत्र एकशेषप्रकरणान्तं तत्तुल्यपरा
नु त्वा प्रधानस्यापार्थे वचनेन तुल्यमित्यर्थीनां सर्वाभिदेस्सत्रै कृतेवघ्नत्या व्यातमित्यादुःसनपुं॰ तच्च द्वंद्वेन समाहार द्विगुद्वंद्वोपरा
भ्रष्टेतेव्याख्यानात्॰ अकारान्ते अद्विगुः समाहार द्विगुरेवसनपुंसकमित्यपवादत्वात्॰ पात्रादीनि॰ स्त्रीत्वं नेत्यर्थः त्रिसत्राणां
दिग्भयोपदर्शिनास्तत्रश ब्दस्यात्रपाठ इति केचित्॰ स्त्रियः वह्वस्त्र भिन्ने भाष्यप्रयोगात् प्रकरणेन्यपदार्थे बहुव्रीहिणा साध्य
ः पुंसित्वादिसत्रा हेतस्यापवादः पथ्यः सं॰ कृतसमासान्त इति पथ्यइति कृतसमासान्ते कर्रे शाब्दकरणमेव नामुमिति भावः
प्रतिषेधेनकस्य परिभाषानप्रवर्त्तते व्याख्यानात् तदर्थत्रयाणा पंथ्याइति क्रमकूरिति समासान्तः विप थानगरी आतिपथेत्यादी
चनेदं अर्घर्चनाव भितिवह्वाका अपत्वात् द्विगासमस्ते तु काय पथ्य विपथी व्याख्यानो आवश्यकत्वादनेनैव सिद्धे अपथं नपुंस
कमिति सुत्रेन कापि॰ सामात्यनपुंसकमिति अनियतलिंगाविषं तेनादिंयचतीत्याघेव॰ आदिशब्दे नित्यं पुमानादाघपाक
नुकृतक्रियेत्यर्थः न्याय्यासिद्धमेतत् विशेष्यविशेषणसंनिधाने लिंगसर्वनाम्नो नपुंसकस्यात्याध्यत्वात्तल्लिंगसर्वनाम नपुंसक
मितिदीक्षितायने तिसूत्रेष्वोघ्येस्यघ॰ अनेनैव क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वे सिद्धे क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं द्वितीयात्तत्व

न्या॰शा॰शे॰ चेतिनापर्वं स्थानतूपात्तभावनांप्रतिफलांशस्यकर्मतयातत्साम्ना॥ नत्वधिकारलोकिक्यावृषयणोदितीयांतात्त्वस्यापिसिद्धेःतस्य
क्रियाजनकत्वमविरुद्धानवद्यवोध्यं तद्वद्यापर्वमुद्दिश्यक्रियापांप्रत्येनेःसंप्रदानादेरिव॰अन्यथातज्जनकत्वस्यचतोद्विष
पआरोपःवाचनिकत्वेनतुपत्रधात्वर्थस्यकरणत्वेनान्वयस्तत्रापिस्यात्तथात्वंप्रकामस्तोकेनोस्त्वंपचतीत्यादौ॰चप्रविषय
कामनावत्कर्तृकस्तोकेविक्लित्तिकरणकञ्चोदनकर्मकःपाकइतिबोधेतद्विषयकामनावत्कर्तृकत्वेनतस्याउद्देश्यत्व
मथसिद्धंकेषांचित्त्वस्यादिद्युकर्मत्वव्यवहारस्तुद्देश्यत्वसामान्यात्क्रियादिकं॰तत्पुरुषोनञ्पश्चाद्धिनामिनियावदधि
कारोयं अनन्तकर्मधारयइत्युक्तेनञ्तत्पुरुषव्यस्यनकर्मधारयत्वं॰आरोपमात्रस्यनञ्द्योत्यत्वेनसामानाधिकरण्याभावा
त्पदद्वयस्यापस्थितयोःसामानाधिकरण्यव्यवहारःनञ्समासेहि आरोपितोत्तरपदार्थे आरोपितधर्मकेर्थे वोत्तरपदस्य
वृत्तिर्नञ्जुवोतकइतितद्भावःसंज्ञापांकं॰अनादिरिहसञ्ज्ञासांचोपानेरेषतत्पुरुषभिन्नानञ्समासकर्मधारयत्वप
चनात्प्रतिनात्राधिकारप्रयोजनं॰इदंप्रकरणंपरवल्लिंगान्वस्यविशेष्यनिघ्नत्वस्यचापवादःउपज्ञोपइत्यतनाश्च राम॰
लिविवेहेवनियामिकानवस्थास्थितिरितिसूचनेतेनत्वडुपक्रमसेनात्यव्यवहारस्त्वपिनेपघापिविवेकादिवि

धाश्चायोक्तालौकिकीचप्रयोक्तुश्शिष्टैस्तव्यवहारार्थंप्रयोगकृतोर्लोसमाहारद्वंद्वःलौकिकशब्देनविदितवेदाःपुरावरस्तेशिष्यैर्लोक
स्तत्तद्वृत्तिवकृत्वमषोदारिभाष्यैःकैश्चयाप्यत्रनाघाविवाहेनातेघामेप्रयुक्तश्शब्दप्रयोगेवाहुल्येनप्रवृत्तेःतस्मादस्त्यैवंनेहि
पत्रोर्थ्यपशब्दधर्मवुधाप्रयुजोनितेषांशास्त्रविषयतेनितत्वसातदस्मिन्नस्तीतिसूत्रेभाष्यस्पष्टतेषामेवाभिधानाने
भिधानेपिबोध्येहहषष्ठीतत्पुरुषविनातद्धितत्वात्प्रत्ययान्ताधिकारफलेनउपज्ञायतेशवुपज्ञाकर्मणउपाणिनेर
पशब्देतिकर्तृषष्ठ्यासमासःउपक्रमेकर्मणिघञ्पाणिनिसंबध्यायदज्ञानविषयइत्यर्थःछायावाहुल्येसनियां
छायाजनहाचीयच्छायांतत्तत्पुरुषइत्यर्थःनञ्कस्यवाहुल्येइत्याकांक्षायांभावकरजमनिमित्ताछायायाहा
हुल्येइतिगम्यतेतत्रपर्वपदार्थोऽभूत्तमेवेन्याशयेनाहपूर्वपदार्थेति॰पूर्वपदार्थवाहुल्यस्यषष्ठीतत्पुरुषएवसंभ
वात्तनात्राप्यधिकारफलेपदांपयस्थितिपूर्णपदवचनस्यानित्यावाचोपपादयस्यास्तुकिंसत्यासत्पशालाजिवजनएवकारेण
स्वरूपस्यविशेषणानांचव्याहोतिःएवैतिपर्वदासहत्पेत्याकिंक्षितिनिहकाषसभा॰अत्रापिनाधिकारोपयोगो
न्यासंभवात॰सभाशब्दःशालापासंघातेचतत्राघप्रोमिसेधाहसंघातेति॰अशालेत्यस्याशालार्थत्वात्॰अत्रा

ल०शा०शे० ष्यन्यार्थसंभवान्नाधिकारेऽयं योगः प्रथमार्थे षष्ठ्यन्ताशयेनाह तदंतं प्रतिं द्वंद्वे समाहारेतरेतरयोगार्थ्या तत्पुरुषप्रसद्वीन्नेन
बहुव्रीहेरप्यनुदाहरति इदं सेन इति प्रति तत्पुरुषः द्विती यास्त्रितेत्यादिनेति व्याख्यानात् शेषः स्य प्रथमान्तत्वाच्चप्र
थमांतपदेऽप्यन्योपेक्षशेषस्य वग्रहणमिति भावः अन्यस्येति अन्यत्वं चोयस्यित समस्यमानप्रथमांतापेक्षं तच्च
पस्यपस्मिन्नित्यादितेदाह प्रथमेति तदन्तार्थे इत्यर्थः यद्यपि षष्ठेन प्रकृत्यर्थाप्यद्धेनः क्रियाकारकभावादिसंबंध
रूपो विभक्त्यर्थः प्राधान्येनाभिधीयते प्रकारतानिरूपितत्वाच्च संबंधस्यापि प्राधान्यव्यवहारः एवं च देवदत्तादिपदै
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तथापि व्यभिनातिविभक्त्यर्थाद्विभ संबंधांतर्भावेणापि शक्तिकल्पनया ऽदोषात् तत्र
त्रैकस्य संबंधितः समस्यमानपदैः कृत्वेन द्वितीयः संबंधी यस्येत्यादि विग्रहे कृत्यर्थभेदेन शक्ति ज्ञातस्य षष्ठ्या चित्रा
गावो यस्येत्यादौ लौकिके वाक्ये चित्रगोरगवांप्राधान्यप्रतीतौ तदर्थबोधकविग्रहवाक्ये च विशेषणविशेष्यभावव्य
त्यासस्तत्र षष्ठ्यनांतत्वेन बोधात् तत्र षष्ठी सप्तमी विभक्त्यंतानिरिक्तार्थे कर्तृकर्मवचनसंबंधानामेव समासः मत्व राम०
र्थेबहुव्रीहिः कर्मकर्तृवचनेनाप्रथमायाहानवानिकारतः परेऽपरस्मादिति विग्रहो मत्वर्थे एवं तत्र पंचम्याः षष्ठ्यापवा

दत्वेन षष्ठ्यर्थे कत्वात् एवं चन्याइतरेऽभ्य इत्यत्रापि मत्वंतेष्येव बहुव्रीहेरप्यस्त्वर्थे त्रिभोवेसोजिमतुप्रत्ने भाष्येस्यं च्याहवती
नेदोत्पादेः पदसमुदायस्य मात्राहीति वाक्यार्थे वर्तमानस्य बहुव्रीहिव्यावृत्त्यर्थे पदद्वयग्रहणं अन्येत्यादि किं बहुपदो बहुव्रीहिः स्व
पदार्थे माभूदिति द्वयोः पदयोः समानाधिकरणात्वेस्वपदार्थे कृत्वा तत्पुरुषस्य वाधात् किं च बहुषु सावकाशं बहुव्रीहि
स्वपदार्थे इवान्यपदार्थेपि समानाधिकरणात्तत्पुरुषो वाधेत समस्तमन्त्स्वपदार्थे सावकाशं तत्पुरुषमन्यपदार्थे बहुव्री
हिर्वाधेतां इति नदोषः अनेके किं बहुनाम इयपयास्यातेनेन चित्राजरद्गुरित्यत्र चित्रापदेपुंवत्त्वनाकपिङ्लाधिकाराणां प्रा
पणात्र शास्त्रेनाश्रयणो चतुरादिपदानामप्यर्थे प्रतिज्ञात द्वितार्थेत्वेनेनोक्तपदे समासविधानाऽनुपपत्तिकाहतं समा
नोपष्याभिधानं सिद्धं चित्रगुरित्यादौ गोशब्दादेरुपसर्जनत्वमप्येकविभक्तीति सिद्धत्वान्तत्रैवोपपादितं स्पष्टं चेदं प्रकृता
नत्रैभाष्ये इत्युच्यते तेदास्यवाच्यमनेकश्च ग्रहणं सुपेतिवचनो पंजंतुनेहसंबध्यते द्वयोः समासानापतेः प्रासमुदकमित्यादि
अत्रपदके वांतत्कारंके उक्तः तत्रान्यपदोर्थः समासघटकसर्वपदशक्तः परस्परसमभिव्याहारएवचान्वछलता दोधकः
अतएवान्यपदार्थे वर्तमानमनेकस्वंतमिति संगाछते न त्रोऽन्यपर्यानामितिन्नत्रः परपदस्यार्थवाचिपदं तदंतस्य प

ल०श०शे० ह्यनेनाबहुव्रीहिरस्त्यर्थवाचिनंनुवाक्योपदत्यर्थः एवं आदिम्पदत्यपि व्याख्येयं उच्चैर्मुखइत्यादावुच्चैर्गीरित्यस्याधिकरणश
क्तिप्रधानेप्यपिकेनोबाधेयप्रधानत्वात्सामान्याधिकरण्य॰ अस्तीत्यस्यानि॰ऽ॰नत्वेनसुविग्रहेतु हेतेःसमासोसानुस्यादत आह विभ
क्तीतिविघमानत्तीत्युदाहरणार्थः निपातनादिति अन्यथा प्राप्तस्यान्यथोच्चारणं निपातनं अस्तजपति प्रथमार्थकनञा
समासोपितत्र वे भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थेतद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तस्याधारत्वविवक्षायांसप्तमी तेनेतिदस्यास्तीत्यर्थ
आद्यव्यपदर्थज्ञानेनतद्विशिष्टशब्दस्यप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तं भाषितात्पुमान्येनेतितु नोक्तं क्टी झीविकारादावति
प्रसंगात् कुटशब्दो घटेपुमान्स्त्रीहे गार्भिमायेः प्रसक्तभाषिपुंस्पत्वेतुगार्भी ब्राह्मिःप्रसक्तोपिभत्याद्विपातप्युक्तविशिष्ट
स्याप्येवोध्वनाभाषितपुंस्कत्वमस्ति उभयत्रापिमनुस्यचयोपत्यापत्यवत्त्वं वर्धः प्रवृत्तिनिमित्तमितिसमानायामाकृ
तौजात्वमस्तीतिकैयटादयः अन्येतुपुंसिगार्भीग्रीहित्येत्रावृपत्रभूजगर्भसंबंधः स्त्रियांतुतनवमबहुमजगर्भसंबंधस्त
थापत्यत्वादिशब्दानेनामापत्तिप्राप्तमेविमोचनेनतथापुंसिगार्भीयानामितिसमानाकृतिनाभावएवपुंवत्त्वार्थस्तिपा रा०म०
ःपुंवाद्विति पाणिविअनास्यवभाष्यकेनात्रयत्नइत्युक्तंनहिशब्दस्यप्रवृत्तिनिमित्तेयत्नसाध्यंशब्दार्थसंबंधनित्यतहानेः एवं

यप्रवृत्तिनिमित्तविशेषेगार्भिणीशब्दोनित्यस्त्रीलिंगः गर्भिमत्पाद्यालेदवीदार्थैपि दृशेर्यपाठ्यः आद्यजेणचास्पुंक्ववित्क
नैवोध्यतेपतेदवध्वेनपित्तुवदितिआदौमेध्यपठितेशे अव्यक्तेनपदेषुगुण्डव्यपाशब्दान्यथास्सुस्वस्त्यामेदकाउग्यमशानिपालि
गाचिपयएवेत्याहशेषः स्त्रीलिंगसंख्यावोधकेःतथाजातिग्रासंख्याबाधकाःभेदकाः विशेषणाभूतोर्थप्रतिपादको एतक्षत्यादया
आणशब्दः अंदआदयोद्वयशब्दाः पम्पकादयश्चत्रिपाशब्दाः नमपतिधतुरेपायमादेषणनेनवृत्तिभुननजपलक्षीमेथि
लोतस्यदाराइत्यादौदाराइत्यादौदारादेर्गविशेषणत्वेननदोषइतिवेटदिनइनेऽ॰ऽ॰त्रिवप्रसज्यप्रतिषेधःतेनेऽविग्रमपेन
दोषःपुंवाचकेसेति अप्यासत्यापुंवद्भावभाजः शब्दस्यप्रयोगभेदेयुमांसमाचन्दाणास्यपदंपत्नेचातिदिष्टपुंजेनेवटकोशोदेन
विग्रहेहद्युमितिनत्वरूपार्थयुमअत्रनचरूपातिदेशोनतुपीतिदेशोर्थस्यात्रपरपदत्वाभावात्तभाषितपुंस्कात्पुंस्त्वस्य
चासम्भवेनवेदाम्नायस्यस्थानेदत्तमार्पस्यापत्तेअभाषितपुंस्कादित्यस्यासंगतेश्च अवधिस्यपुमर्थोभवतीत्यर्थेनिर्दिष्टेजरा
चित्रादिनित्यपदेपठितेवायांयद्यपिरूपातिदेशोर्थानिहान्नरेवं चवातंडयपुंवन्तोरत्यादेववत्ताद्वचन्तुकामिनिणामितिपजोल
गोपत्तित्तथापि अतिदिश्यतरूपावलदृस्यात्वाप्रयस्यातिदेशाविषयेऽप्रवृत्तेर्नदोषः स्पष्टचेदमाकृतवत्त्वेकपटाकं

त॰रा॰शे॰ चस्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकस्य शब्दस्य स्थाने पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशो जरदर्थविशिष्टस्त्रियाऽर्थस्याविनिवृत्ति
रिति न कश्चिद्दोषः ऽथ नित्ये वेदृत्तौ याद्विशिनस्तत्रेमो घ्योस्समानाधिकरणोरिति सामानाधिकरण्यं चैकार्थ्यविशेषणप्रतीति
जनकत्वमात्रेणाभिमतं स्यामिति निमित्तत्वगर्भे मितं स्वयुगपदधिकरणवचनतापहेपद्दीयं द्वाविंत्रयत्रपुंवत्वमाशसद्दो हन्ते: प्रा
कयत्रसामानाधिकरण्येनत्रैवतन्त्रस्य ह त्रिः प्रकृतेचेनसा: प्राक्समानाधिकरणमित्यत्र रितं हृद्दस्त्रे भाष्ये नाम त्रिते
समोनाधिकरण्यादितिसूत्रे च भाष्ये सामान्यवचनमित्यस्या चेदे विसरस्वती तिपर्याये प्रमत्युदाहरणं दत्तमितिदिक् वि
त्राञ्च स्थिति नौ संख्याविशेषाभावेऽपि गोत्वे नात्रानेकव्यक्ति भानाजन्भमस्य समन्वयथैवत्र बहुत्रीहिरिति भावः नेहेति अजेगवा
त्रसूत्रेपद्दीयं द्वौ भार्ये यस्यास्तीदं हगर्भे बहुव्रीहौ पद्दीयं द्भुमार्य इति भाष्ये उदाहृतं तत्र हि पूर्वपदं द्वो नेसमासितपु
स्कः अत एव पद्धौ शद्दौ नहोपोनेति हि निःस्त्री शद्दस्य केवलस्य भाषितपुंस्कत्वेपि न पूर्वपदत्वमितितेहा हेपनेत
न्निषेधे दितिभावः परेहिशद्दे तिदेशः कृियते धनितेचेदं बहुव्रीहिहेतुरस्येव इत्यत्र भाष्ये पुंवद्भावे इति परगापात्र प्रभाव राम॰
च्चानिषेधा प्राप्तेरितिभावः केनाः अत्रकस्ताद्धत एव व्याख्यौनारोत्तेनाकेत्यादौ नहलः द्दमिति न्वेदार्थैनिवृत्ति।

न्या ह्लोपे पिन दोषः धर्मादनिचस्त्रे केवलाद्दुद्दित्युक्तात तस्ययौगिकत्वबोधनात तत्त्वद्दिमध्यमपदव्यासत्तये समासात्क्रियापर्व
पदस्य विशेषणमित्याकर इत्याहुः चित्राजरतीत्यस्य प्रयोगा इतीति शेषः भाष्यमित्यस्य स्त्रपतीति शेषः पद्दीयं द्भुमार्य इ
ति भाष्येणोदं ध्वनितमिति भावः जरद्गवीत्यत्र गोशद्दे नेतिरवि ऊ गवेतस्त्रियाः शहेनबहुव्रीहौ न स्त्रीति कपू वामोरू भा
र्यस्य हितश्यफेत्यत ऊ प्रधानमिति भावकन्युकं ते नित्यनपुंसके अत्र प्ररणी पूर्वपदस्य रूपेति तेरेणात्पपस्यानुदा
त्तैवेति हेपि त्रयः पित्वपुंवचमा इत्यादौ नवम्यामित्यं तादातिवाधनार्थं स्त्रीलिंगाद्दीर्हेशात्यमद्वाविंश समासे
एपंचमा इत्यादावव्यनेन तत्रीतोदात्तमेव तत्र यद्गिज्जइत्वाव यवर्मेरोण त्रिसमुदायो न्यपदार्थः प्रमाणी तिक
रणोऽन्युदन्तं दत्तस्यविशेष्यानि प्रतयाऽडी पप्र धानपरणामेवेतिपुंवद्भावविधौ वार्त्तिकाज्ञकल्याणपंचमीकः प
रूढ इति भाष्यादाहरणात्समासांत श्रुतत्रैवेतिभावः वाच्याचेति अन्यपदार्थघटकजणासमासवाच्याचेत्यर्थः उद्
तावयवभेदस्यणत्रिसम हस्यप्रधानत्वनेयथा मयमाधारान्त्रयः समासाभिधेयाएवं पंचस्यपीति वान्निपहार्यं स्या
न्यपदार्थं नुत्रवेशात्प्राधान्यमिति भावः नघुत्तरपदादिति तद्यमादिति नोक्तेबहुधावरात्तिनचंतबहुव्रीघर्थे

ल॰श॰शे॰ वहुब्रस्मधीवन् ग्रामिति वाक्येकवापन्नेः नचव हुधीवरीतिनर्धनस्यानवहुब्रीहित्वं॰ लिंगविशिष्टपरिभाषया सत्वात् जग
याहि प्रातिपदिकत्वन ह्याप्यथ मायां लिंगा प्रज्य यहितेहप्यलांत द्विशिष्टे जिरेशः क्रियतेध्व निततचेद्वं बहुव्रीहेरूपसप्त
त्यत्र भाष्ये पुंवद्भावइति स्वरूपा ग्रप्रधानत्वान्निषेधा प्राप्तेरितिभावः केसः अत्र कस्मादितएवव्याख्यानात्तेना
केप्याहेन हृस्वः इहमिति॰ अत्रार्थनिर्हनिमान्नपरत्वेन लिंगविशेषविवक्षाने तिभावः तदिदक्का पां इहाम किं त्यादि
तिथ्यर्थी प्रियादिषु जन्याठः अत्र व्याप्तनिवाशी तिर्वति लव्धान् शसंतोयमिलादिषु पाठाभावान्न दंतेऽव्याप्तिर्देश्यादेः पा
ठान्नदंतेति व्याप्तिरिति भावः तिलव्धनोः पृथिगिणनसामर्थ्यान्नद्युदाहरणे रुक. तिरजेध्य त्वत्रजाते स्वीतितिषेधेन
जातीयरा विततत्वत्र जातीयदेशीयग्रहणा व्यर्थ पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनतत्र सिद्धेः पाचकजातीयादौ चनकोपधा
यात्यादिनिषेधं वाधित्वा नेनैवपरत्वात्पुंवत्त्वासिद्धेः कर्मधारयांशे निषेधापवादत्वेपि जातीयाद्यंशेन त्वपवादत्व
मानाभावादिति चेन्न॰ कमेणीडि॰ तिसूत्रभाष्योक्तेन विधानस्त्रलकत्वन्नलकेन निषेधास्य वलीयास्त्वमिति त्यापे एम॰
नपरत्ववाधातः पुनर्ग्रहणात्तु कर्मधारयस्वात्राप्यपवादत्वेन निषेधं वाधितासहतिः अत्रकस्तयोपधावाधाः पुंवत्वा

१६५

द्रसत्यं विप्रतिषेधे नेतिपुंवत्कर्मधारयेतित त्रस्यविप्रतिषेधानि रूपणोपुंवद्भावावकाशो दारदिकाऽहोमयं पा प्रोतिपदि
केतिभाष्योक्तिः दरदिकेत्यत्र जाते स्वीति निषेधोन दारदोऽयंमेना जातित्वात् किंच सत्योचित्तदर्शितसाहचर्येण व्याख्यानेन
च जातेत्यस्य पंचम्यंतत्वपा जातेः परेयः प्रत्ययस्तदन्तस्त्रीनपुंवदित्यर्थेनादोषाः॰ अन्यथा जातिरित्येववदेत् तस्या
वेलापां तदेत्यादौ सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्येवसिद्धेः अजतस्त्रोऽकाणभावेदन्ति॰ णाशहृानसिर्दशेनतइत्यासिद्धमा
शक्यसर्वनाम्नो वृत्तिमात्रइत्येवसिद्धमितिभाष्योक्तस्यानुपपत्तिः॰ एतत्सूत्रे भाष्यहतेः नित्यनलोः अत्र संज्ञा कृदंतनिष्ठितास्तम
त सर्वनामसंख्याशब्दगतिरिक्तः शब्दोगुणवचनशब्देनोच्यते॰ अकडारसूत्रभाष्यतस्थैवलाभात॰ अजस्यैकगु
द्वितेचतिसूत्रेभाष्येएकत्वमितिपुंवत्त्वासिद्धमित्याशंक्य नसिध्यति उक्तमेवैतत्वेन लोगुणवचनस्येत्युक्तेःएकशब्दे
सर्वनामसंज्ञोपागुणवचनसंज्ञावाधइतितदाशयः मवोत्वंसप्तिरहृणापमितित्वसाध्वं॰ हास्तिकेमिति स्पष्ट
अचिनस्तकी तिठक्॰ यस्येतिलोपेनडेनिर्वाहः तस्यापत्येनासिद्धत्वात्स्याविधुत्वाश्चेन स्तद्धितइतिटिलोपा
नापन्नेः ठक्॰ सोऽस्त्यनेनापिनसिद्धिः॰ छ स्तामचारित्स्यमवतछकस्मकतेत्रे ग्रहणात॰ गानतापइतितोलितशब्दाद्वा

ल.श.शे. स्तुदानादिति उभ्रकारोमतिंपुवनेसिद्धः स्वमत्पयविद्याविरतः मात्रस्य पोत्पनेःपवेमवनपोनि हत्ना विजिरौ हिति विशि
स्यादितिभावः॥ स्त्रीत्यइति व्याख्यानमत्रमलं॰ अग्रीपीतिःनन्वस्य पुंसिप्रवत्नावश्रित्वप्रहतिनिमित्तं स्त्रियां त्वयि
संबंधइतिप्रहतिनिमित्तेकेभाषितपुंस्कत्वाभावात्कथं पुंवत्वंनकेोपधायाइतिसत्रभाष्येत्रापितत्संबंधस्याको त्वा
दिति चेन्न॰ आरोपितशक्तताबच्छेदक स्येवस्त्रियांलक्षणावच्छेदकत्वेनादोषात्॰ गंगादिशब्दे लक्षणा तटम
पि शक्यतावच्छेदकत्वविशिष्टमेवप्रत्याययतीतिनकदापिभाषितपुंस्कादितिनगामाभाष्यकृत्यादेोपुंवत्वमिष्टमिति कृ
शानुपत्नी पाटितेतिस्वरूपंभाषितपुंस्कः॥ विराहेति॰ अग्निपीत्या रु कोइति धातुस्थमाधवानुरोधेनोक्तेः॥ तत्रइमावके
मेतोः पत्यनेत्रित्र किसापत्नं स्वभाषितपुंस्कत्वात्पुंवत्त्वनेनिन्त्यसपत्न्याइष्टित्वनेनमाधुत्वमितितेनो क्तेः॥ परेत्व
यंनास्तेव भ्रस्यपाठइत्यत्राटि [redacted] इत्युच्यते तेनसापत्न्यपुंवत्वप्राप्तौ नोत्पा शक्तसापत्नः प्रकृतंपतत्वात्सपत्नी रम०
शब्दःप्रकृत्यंतरमस्तीतिभाष्येणसपत्नीशब्दस्य लोभेप्यस्यालाभात किंच स्वामित्वेनेववोधकः पतिशब्दः पत्नी
तु स्वामित्वप्रकारकं नाडीफलनिरूपितं बुध्योजनतांपुमानेवपतिशब्देक्षिपंपत्नीतिरूपातः तथाचपति

१६६

र्ययेवेत्रिपात्यविजिको शब्दविवाहजनसंस्कारविशिष्टेरूढोतुन्नमानमित्याहुः स्वामिपर्याये तिं अन्यस्य पोगाथे प्रहृत्तेनिन
कस्पंसंतस्य निर्देसपत्न्यादिविशिष्टत्वं तेपायोरतेनलो कव्यवहारेणवव्यो विशेषरूढिः समानस्वामिकदासी स्वया
व्यवहाराभावात् कविन्नयाव्यवहारक्रोतो तः पोगार्थमादायच भाषितपुंस्कत्वं॰पुंसिवत्सपत्नीरित्येवं॰ आघस्याप
शानुत्वेनस्त्रीविशेषणवरूढिः अत्राप्युक्तभाष्यमेवमानेतत्वभाष्यकैयटेनेवव्याख्यानेसपत्नप्रहृतिकसपत्नीशब्द
भावंमन्यमानस्यसपत्नीशब्दादणिसापत्नइतिप्राप्तौतिपवेपरूढःप्रकृत्यंतरेणसपत्नशब्दाव्याडुंरणादिडीमिति
धान्तसपत्नीशब्दादणिपुंवत्वेनसपत्नमिति दिरिस्वत्तरामिति॰ परेतुएवमतिवृत्तौपूर्वपद्योरोडुणरत्वेनसापत्नो
दुर्वारः॥ नचशिवादौरूढस्येवग्रहणं॰ स्तोपसापिस्त्रीविशेषरूढिसत्वादनंतवसापत्नइष्टापत्तिरितिकैयटाशयः
शाङ्गरवादित्यपाठघटानकल्पनमपत्नसापत्नइत्यस्यापिप्राप्तित्येवशंकामोध्यव्याख्यापा अपीचित्येनतस्या
अप्युक्तत्वात्सपत्नशब्दस्य भाष्यतोणतिरूपपत्तप्रकृत्यंतरस्यमेवलभ्यतेइतितस्यान्यथा व्याख्यानेमानाभा
वश्चः तस्माच्छिवादौसपत्नीतिपाठस्तत्रसपत्नकतिकसपत्नीशब्दादणिसापत्नमिद्धावपित्तनोपादरणिसाप

ल·श·शे· तोपिस्त्रीत्वे नीनिषूर्वपक्षः । उत्तरं सापत्न इत्यादि । अन्यायप्रवृत्तिपरस्य सपत्नशब्दस्य तल्लत्वात्सापत्नः सिद्धः । अत एवं तत्र
सपत्नेरिति । एवं च तु इत्यसपत्नीति प्रकृतिः शिवादिगणे न पठ्यते किं तु सपत्नीति एवं च तत्रोऽणः साधित्वेवेति
सापत्नशब्दः सपत्नेति पाठेऽपि लिंगविशिष्टपरिभाषया ङीनन्तादप्यण्बाध्यसामान्यचिंतया चापमणहत्री
भोटकौ घायोः समुच्चयपवादेशनितद्वावइत्याहुस्तन्न नयनाहन्त्रायाचयोरिति सपत्नेश्च स्तत्र केति कसपत्नीश
ब्दयोरित्यर्थः । लिंगविशिष्टेति एवं च प्रणादयोर्थविशेषलहुणादणप्रत्ययस्य विभक्तिविशेषवेनेति ण इति भावः
पूर्वहित्वेति पदविशेषितत्वे तैतेयपोः सिद्धये लिंगविशिष्टपरिभाषाभावस्याकं तेनोपवतत्वाद्वर्षोत्तत्तु सूपदो
ष्पपिन्दप्रवृत्ति सरा सापत्ने पान्यथा प्रलोकेः । तद्यारेवेति । सपत्नशब्देनेत्यर्थः केतिकं ङीनते वैतिप्रयथः प
तुंमलोकत्रयाणामध्ये आचयोरितिभपत्राप्यर्थ इतिनत्नंशीयस्यापितद्धेमेनोरमायामुक्तत्वाद्वितीयस्या
तिप्रसक्तत्वाद्धेमानाभावाच्च सापत्नाभिप्रायिसपत्नशक्तिकाद्धतल्लमादत्वान्यूनितिवेदं । अस्मात्तु प राम०
त्पत्तलक्षणापाकिं पुंवत्वेपसेति लोपसापत्यमेवेतिरिकृतं कृच्छ्रेसोधेति । अभक्ता दारभः भावत्काइतिठा

स्याद्यामेवपुंवत्वेसेति लोपेसापत्यमेवेतिरिकृत ठकच्छ्रेसो स्मेति । अभक्त्या कादेशस्याद्धित्वान्नातलक्रणाकः इका
देशात्तु कादेशः संभवत्येव तदर्थं भाष्यपाठे दस्यकारस्यापुरणार्थत्वेनोल्लिखितत्वेनस्यानित्यत्वाभावाच्च दुर्लभइतिभावः भा
ष्यकारेष्ठेति । अत्र शाध्यापर्यम पाठात्त अन्यवार्तिकानामिवात्र प्रकृतं करणेऽपाठात्तु अन्यकर्तृ कात्वात्तुक्ते भाष्य
कारेणपत्नमेवेति भावः । इदं च दृढतियोगत्वाभ्यामिति सत्रभाष्ये स्पष्टं । गतार्थत्वादिति । नचैकशब्दादेकाचित्वादोषकि
कत्वमित्यादौ पुंवत्वे इकारेण अचेतनवाचक । जातीयमिति वत हसत्तु प्राप्त जाविकवत्तछ्रवणमित्येकतद्वितेवेतिन
गतार्थ एकेत्यविभक्तिकार्न ईकोन लोपः । आतिपादिकांतस्येति वलन सरूपविवक्षार्थं इति वाच्यं । नीवद्यप्रयोगा
णामनभिधानमितिषभिमानात्तस्यदेवमयेजनतः आशजइत्यर्थमपद आनयनेतवाधिकोवाउक्षोमात्रपल्लक्षणाद्यपस्प
कचित्सर्वनाम्नत्वहृत्तंजप्यच नैपुवत्वमित्यर्थः । अन्तरवोत्तरपदीयेप्रथमद्वितीयकव्याप्तोरित्यादि सिद्धं तन्नीया
समन्यौरित्याहाचातसर्वापुत्त्रइत्यादौचत । संज्ञोपसर्जनयोः कदाचित्तात्वाद्विनात्तेणकानीति । यवत्हरा
मेतत्तजातादेः । कुक्कुधारानां । आमितात्रपरपानोदनापाजामेनरनिवत्तिपरत्वात्कुक्कुरादि शब्देर्वयममासेन

ल॰ श॰ शे॰ सिद्धे इति। प्रत्याख्यानं भाष्ये कुक्कुटघादि प्रा वै स्कन्नसमासो न मिधानात् एवं यततः इति कल्प्येतुः कापि पुंवत्त्वे कस्मादीति
दीर्घः अत्र काउः प्रत्ययस्य निमित्तत्वात् वैकार्यीयस्मात्स्त विहितः सम इत्येतेनयद्वा दीर्घ इत्यमाङि न पुंवत्त्वे
प्रकृतिमत्तस्य समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वाभावात् स्त्री श इस्यनत्यकृतिन्वाभावात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वेपूर्वो
पस्मात्स विहितत्वाद्दिगित्सूनेइत्यंगस्येतिसूत्रे भाष्य स्थ इमानि नाहणमसमानाधिकरणार्थमत्र यो
र्थे चेत्युदाहरतित्स्वमिन्नामित्यादिमत्यादिमुन इतिणानिर्नीतिवन्ङीप् एतेकोप धासौ त्रीपसं स्यानिक पुंवत्त
मात्रस्यनिषेधोयं तेन विलेपिकायाधर्म्यं वैलेपिकमित्यादौ भस्याढ इतिपुंवत्त्वेनः तत्र निषेधाल्कसौत्रमा
त्र विषयकाइतिवोध्यं तदुक्तं भाष्ये नकोयधाया इत्ययं योगः पुंवद्भावमात्रस्य विषयतं तदुक्तमेव माघ तु कारा
णमाघस्य योगस्तु विषये इति आवृत्यत्र पाणिनीयस्येत्यर्थः एतद्भाष्यप्रामाण्याद्वार्तिकानामपि सूत्र
संमतत्वमाहुः तदुक्तमभियुक्तैः सूत्रे सर्वहितं नस्तु यद्वक्तोपसत्रवार्त्तिके इति पत्तु वन्ज्यो याच होरान सूत्रे रामः
किमर्थमिदं कर्मणि द्वितीयासिद्धेः सुपां सुपो भवंतीति तृतीयाया स्थाने द्वितीया शंक्यासत्येतस्मिन्स्त्वप्रा

वंतीतितृतीयाथीयमाम्भइतिभाष्ये उक्तेत्यस्यानस्मिनुद्भावसत्तीत्यर्थः नहि पाणिनेः सकलकालेकापकान्यायनव
चसोभावइति कैयटस्यापितद्वचसोनिपमेनवुद्धेभावइत्यर्थः एवंचोपायान्तरपरमिदं सूत्रमितिइाव पाणिनिसूत्र
तेज्ञानिष्पन्याभ्यानस्यवाच्यत्वान्त्वपावार्त्तिकभाष्योक्तानर्थान्नोक्तवानितिसामद्रापिकाः पादिकेतिस्थूलका
देशाद्विवालानित्यसिकेनिज्ञातइतिठन् तद्धितवृजिनद्वितयहणं नुयहणं वेत्यर्थः पाका वाला पंचमीपाश्च
निपाणेपाशप तसिलादिष्विति प्राप्तिः हृद्धिशद्देनेति हृद्धिशद्वमाव नेति इतिभावः त्वो मीतिभवार्थे गिन्ड
पम्युपयोगितिमवार्थे मर्थीनमः कौउलावतिकर्मणि एपरोहत्यर्थं तावद्भार्यइतित्यदिमाणामस्या इत्यर्थे तचढ्डा
इत्तुपि आसर्वनामत्वइत्याकासेन हद्दि शहविहित इतिभावः काषायीति कषायेणरक्तेत्यर्थेण हस्तो विकारे इत
दाप्तांदेश्वत्यत्त्रः परलायधेतिव्याख्यानादेतज्ज्ञामइतिभावः क्वाषाणी अत एव भवाहणस्यपरस्य हद्धिने
र्वक्यस्यतुवेत्यर्थेके प्रवाहणस्येतिसूत्रे प्रवाहणीयीमार्येइत्यत्र हद्धिनिमित्तस्योतिपुंवत्तनिषेधोनप्राप्नोतिमाभूद
वंजातेरितिमविष्यतीतिभाष्येउक्तेतेनार्थप्रस्यिकीभार्येइत्यत्रापिसिद्धिमिं पनिषेधानात्रहिनात पास्यत्वताप

ल.शे.शे.८ दृह द्विनिषेधात्पूर्वस्यैवैकल्पिकत्वेनाभावाच्च॰फललोपधानं वपां कांचित्तैर्दि प्रतिबोध्यं तेनपारीक्षघाभावपूर्वं नि
षेधः अन्यथापरिषदोषणस्याव इ॰ हिमतिफलोपधानाभावेन दोषः स्यात् वैयाकरणभार्य इति एवोक्तं न हि
हेन विधानं नाप्येवोप्रतिन्तहि नो निमित्तं निषेधसन्निपातागशिष्ट तेयेवानिप्रसंगामं प्रादि निभवस्य ष्ठोपश्रयोगान घाभ्या
मित्यत्र कैयटे । पोह भाष्ये नावज्ञार्थेरी सवारणाय इह निमित्तं यस्मिन्नित्य श्रुश्रयणां कृतानि मित्र ग्रहणसाम र्थ्या
द्देवप्पदे शिवज्ञावानाश्रयणामिति शह्वयापादेवेर अपरोनमानं । एचोप्रतिचतहि तस्य निमित्तत्वमसे वा
श्विकास्पासत्याग्मोमानाभावात् किं वेदमत्रे वाद्विप दानुहन्या एचोरपिहद्विशहतविधानमसिद्धमत एव दाविकाभा
वंदेविकाछिंमयेन्यान्वेपुवत्वनिषेधः भाष्येदेविकेत्यस्य प्रथमाध्याये करणेनैषामार्कस्यसु न दि सज्ञा विधापनी दि
नेषचामादेरित्यनेनतहि घानमिनिप हानस्योर्धविधायके एवं कृतपाठे देकफलत्वाय तत्र वाद्विपदसंबंधमात्रा
त्रसत्रैमेटदूषणमात्रेणाचत दूषितमित्यन्यात एवं वैज विधायके एजेशिपनेत्वं वधउत्पध्योपातं । मेउकानुवृत्ती राम०
मानाभावानवं चवैयाकरणभार्य इत्यवसरमिधाने अत एवनघाभ्यामित्रसूत्रेप्यघापिनित्यत्वादैचि वृद्धिस्तु पो

दैवस्यादित्तनिवेधवैयर्थ्यमाशंक्यविषयार्थे वाधक शिपादित्तिसमाहितं । तत्र हेपुवत्त्वनिषेधलाभात्पपघाप्पप्रवादे
हृदेस्यमिति निद्धप्राश्रेवनिषेधवैपर्थ्यवक्तुं युक्तं न यापिविषयभेदात्मापनादत्वमसंभवे एवायवादत्वमिति वार्त्तिक
मते एवमुक्तं । किं चात्र पुवत्वे इष्टे निषेधवारणाय शहव्यापाराश्रयणस्यावश्यकत्वेन वद्धिरंदैवत्रे नावज्ञार्थे दोषवा
रणाय व्यर्थ्यिकरणावहुव्रीहिपर्थ्यंते भाष्य क्त । नो घावनं विफलं स्यात् । एतेन नद्धाविनानामेवं संज्ञेतिपहैत्र पुवत्प्र
निषेधात्राप्तिरूपदोषानुद्भावनेनात्र नत्रिषेधोऽनिष्टउत्पणस्तमइ क्रारत्यास्यापितद्भाविनत्वेने तदि घोनुपन्याम
इत्यस्यवक्तु शक्यत्वादित्याहुः । नु दांतास्वोनितदे न स्याद्वावाचकस्य शहस्यत्यर्थः । स्त्रियाइतिषष्ठ्यं गानुसंते रे
वेमवेचित्याक्तस्यकेशीति वियागच्छेति डीप्॰ अमोनिरनौति निषेधो राधिरस्तु वमाति नीत्याह वापोलिंग विशि
ष्टपरिभाषया भानिनुग्रहणनमानिनाशब्दस्यापियहणात्पतोमाविघ्नितस्यहि शिष्टस्यैवतेन ग्रहणामि
ति नियमे मानाभावादिति ध्वनितं भाष्ये तद्धनपनाहह केशमानिनिर्मानातःपर इति वामादित्येतन्नेत्याह चयोन
व्याख्यानात्सज्जातेरित्यपोपचमीतिभावः अत एवदारादिकेत्यत्रापि निषेधो न । स्त्रियाः पुवदिति सूत्रे नु उ॰ उत्प

ल०श०शे० स्पर्यपूर्वासत्वेऐडविडमार्यंइत्यादौदोवात्कुह्मावनंऐडविडंदारिके न्याद्वावेवत्त दुह्मावनंत्तुपुंवद्भिनिवृत्त्रेपेत्त
टनुद्वौ न्ननत्रापीदृशीर्थकत्वमेवेति धन यितुंनह्यपुंवत्वाभावात् यत्तुतत्रेजातेष्विति निषेधः पुंवत्कर्मधारयेतितु नि
षेधविषयएवेतिनदोषइतितन्न ऐडविडादीनामननएपत्यपरत्वेनाप्रयुक्तत्वान्मनेजातित्वाभावात्तेतिरिकुरुपत्वेना
पित्रमाणनीत्पवकठमाभिनीतिहनाक्षुकनत्वेनुभाष्येनुपलम्भात् लकुद्धयेहि नैवात्रसंबोधयमिति नकोपधायाइतिस
त्रव्यतिरिक्तः सर्वोपिनिषेधइत्यर्थः उपदशाइति दशसमीपवर्तिनइतिबोधः दशसमीपाश्चाभिधानलभावा
त्तद्वत्रिदशानसमीपसंख्यावेतएवंदाहुर्नवैकादशवेत्यर्थइति अतएवनित्यबहुवचनांतोयं आसन्नविंशा
इतितिलोपपररूपस्समुदायस्यपदभिन्नस्यातेऽकारसत्वात् यस्येतिलोपःस्यान्न आसीयतयाति इलोपस्यासिद्ध
त्वात् नहिभवति संशयविषयोहिभिपमेतपारस्परमतिकपकौतएवंसङ्ख्येपरस्परमतिरूपकधर्मवत्वधर्मि
णावच्छेदेनजदेवविषयः तच्च वार्थः अपरस्परानवगाहिभिन्नयवैरूपात्मकएवबोधः सचपरस्परप्र राम०
तिक्षेपकतत्त्वेदृष्टमानिन्यायात्कारः तत्रकिंवितवलचक्रमाणेनैकाकोटिवौ ध्रौव्यं तत्तुनतथावाधकंत

१८

त्रकचिदेकयिकपाक्षिकानुसंधानंक्वचिद्ध्रौव्यस्थितिंनलक्ष्मानुरोधादित्यपास्तं एवंचनियमतःयेचास्माद्रुपतिष्ठजइतिव
हुवचने वस्तुतोहि अन्यतरत्यादित्याबोधः अतएववार्थस्याधान्यास्यवस्त्रैकोवसिद्धमितिभाष्यो क्तसंगच्छते इद
राष्ट्रनाम्नितिप्रकाशिक्तस्वभावात्समुदायार्थांतर्भावेणप्रवेपदस्याप्रत्यान्वयेतान्वयोऽप्रयोगः द्विन्नसंख्यात्यागेनौवष का०३
यादशोनिबाधः नचात्रसंख्येयंवाच्यस्यान्यपदार्थइतिप्रर्वसत्रेणैवासदिमितिवाच्यं अधिकदशाइत्यर्थेसत्त्वसत्वा
त्तकवभावार्थमस्यावश्यकत्वात् अशोधाधिकारस्थवानेकमितिसूत्रेणोपसइमितिवासमासएवकथमत्रैवेते
श्रोषादितिसूत्रेबहुव्रीहौसंकथंमेशतिस्यावधेरेवशेषइतिमात्रेस्स्य एवंचइजिवमेपूर्वसूत्रेणसमासेपा
क्षिकःकविप्रत्यवेतिबोधः संख्येयेतिकिंचत्वारोविप्राः अत्रापेन्यादिकिं विप्राःयेचसंख्येयेइतिकिंत्वधि
काविंशतेर्गवासंख्येति अत्रतएवलक्षणेनदिगवमत्यासमत्तेः अतएवास्यानित्यत्वात्क्लीलिंगताः इदंस
त्रमसमानाधिकरणार्थकवभावार्थंच न दृष्टिगणप्रवेतिसर्वेनाम्नोद्वन्निमात्रइतिपुंवत्वं तत्रैतेनेदंसम्प्रत्यत
अन्यादीनिप्रथमाद्विवचनांतानिग्रहणाविषयेइत्यादेर्ग्रहणात्क्रियायांघंनभावेणवत्रिमापन्नेइत्यपीःइदंयुद्ध

ल०श०शे० मित्यर्थ इति तत्र विशेष्य इत्यर्थः अत एव केशाकेशि युद्धमिति संगच्छते अन्यत्र नञ्जहुपादानं तत्राध्याहारः इदं क्रि
यामात्रोपलक्षणं भाष्ये क्रियाभिधानादित्युक्तेः ग्रहणाग्रहणोत्पत्त्यैवमत एककेकाकेशि प्रवृत्तिमत्राः ह लाक्षि
मिथान्यस्यन्तु चतत्रामित्यादि संगच्छते अर्थविषयविशेष इति प्रहरणादिहसोन्यपदार्थक्रियारूपः कर्मव्य
तिहाररूपश्चेत्यर्थः इति शब्द स्वात्र प्रकाशितत्वं च व्याकरणप्रसिद्धत्वेन तु च्यत इति शब्दो लौकिकीं विवक्षामनुसृ
त्य जीति कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिरूपकर्मव्यतिहार इति समासांत इत्पत्तिर्विषयत्वे इति शब्द बलेन तत्रा
स्य प्रतिपदोक्तत्वात् इति नितुरा घाडित्याद्यर्थमावश्यकेनानेनसूत्रेणात्यर्थः इति पृष्ठं दिति अत्र च रूत्यादिप्रमाणं
विभक्तश्च वर्णायाव्ययत्वं केशाकेशि कुर्वीनित्यादौ यंगवत्वासंपावयामावत्वमव्ययानां नानि निषेधस्याप्यपा
भावेऽभावादिति बोध्यं केचित्तु इअसपसरवराविवणाढ्यव्ययपत्वे सिद्धं अव्ययीभावत्वफलं शेनदृढतर
मातेनात्पनत्रयोगाः प्रमित इत्याहुः रहात्वेति नुक्त्वा प्रत्ययो ध्यात्वृत्तस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्यः केशेषु राम०
केशेषु गृहीत्वा स्थितेयादिदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थः ग्रहणकर्मत्वप्रत्यासत्त्या केशादिविशिष्टयुद्धसाधनीवो

ध्यं युद्धस्यानेककर्तृकत्वात् इदं सूत्रं वैपयिकरणाद्यर्थं तद्रूपत्वात् प्रत्यग्र एकशेषस्थानवकाशेनानेन तद्वाध्यते इत्री
तोदितीति अत्रोरविन्यस्याप्युपलक्षणमिदं संज्ञापवैति अत एव पहरदत्ताघट्टिधेर्नोक्तं भाष्येतु न हि शपजेरपमु
वहइमित्यर्थेबोलोकेऽसाधुरेव भाष्यानुक्तेस्तापितार्थस्वसामुनाविपामकत्वमानाभावात् भाष्ये विचारितं प्रयोजकान
नां सौत्राकरणं पारायणाय वह च मात्रार्थकत्वकल्पनापाएवो चित्याजश्रोवादं सर्वमिष्टसिद्धिरत्रत्र स्वादेरिति
सूत्रस्थ भाष्यप्रयोगादेत्येषामपि दृश्यते इत्यतेनतत्र दीर्घसत्वात् शवपुच्छमितिवदीर्घाभावे बाण एवमेवामहामसनम
नित्यं नञ्युपदितमनित्यमानि देशिकममनित्यं सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान् इत्यादि भाष्यानुक्तेश्चो
ध्यं तेन सहेति तुल्ययोगे एकेन गमनं दिनायोगस्तद्योतकसहेत्यर्थः तद्विन्यर्थे वोपसर्जनस्योपसर्जनतमत्व
यो यादृश्यन्यपां तत्र तु त्रपदेन संनिधापितस्य समासस्यावयवद्वारकं विशेषणं लक्ष्यानुसारि व्याख्यानात् सर्वत्र वक
श्चिदेवपदत्रपसर्जनमेवेति विशेषणसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वाचयकस्यान्यपदार्थस्तदाहवह ओपावयवस्येति तद्य
धिकरणाश्रयति भावस्तेनेह न सह कृत्वा जानिपुखिलनः सहेत्यैति कार्ति सुपदसमासः सहकृत्वा प्रयद्वपत्वापि

त.प्र.शे० नञुपसर्जनसर्वोपपदके बहुव्रीहौ पदुत्तरपदं प्रियं यस्य सः सहस्रस्य तत्त्वाभावात् सहस्रान्येन द्वंद्वलक्षणास्येवक्ता
र्थेऽतिरभावात् अनभिधानाच्च व्याख्यानादेवोपसर्जनपदेन शाब्दपूर्वनिविष्टेकचग्रहणेनेन सपुत्रादेरप्युपसर्जनस
र्वोपपदके बोध्यं न्यधिकरणान्तान्यपदे तत्प्राप्तौ वचनं केवलभावार्थे च सपुत्र इति सप्तमी विशेषणं इति पुत्रस्य
पूर्वनिपातः प्रथमानिर्दिष्टमित्यनेन एकविभक्तीत्यनेन चोपसर्जनत्वाद्यत्र पूर्वनिपातानियमप्राप्तिः सत्रैकत
त्यवृत्तेः प्रायिकोत्पत्तिरिति प्रह्लादिदेल बं सकर्मकधातुर्निरूपार्थकः अत एवार्थेन सहनिवृत्तेरित्यर्थकः सार्थकानि
वृत्तेरित्यादि दत्तत्वस्य भाष्यप्रयोगः सप्रश्नेत्ये एतच्च प्राचामनुरोधेन पठेत् सहेन वृत्तेरित्यर्थकः सार्थकोऽपि
कडत्यादौ विद्यमानवाचीकमीर्दिष्टसमानाधिकरणः सह शब्दस्तत्रैव षष्ठ्यपवादतो यामात्यसंभवात्तेनेन सभा
सः सहैव पुत्रैरित्यादौ विद्यमानतावाचीति षो विद्यमानेऽपि सप्तमीत्यनेन दोषः अकृतेनुससः कर्मणि विद्यमान
त्वेऽप्यर्थात् लभ्यतः एवं चानेकमन्यपदार्थे इत्येवसमासः सपूर्वोपादस्त्यादिनिर्देशैर्वोपसर्जनस्येत्यत्र प्रतिपदोक्त राम०
परिभाषाया अप्रवृत्त्यासादेशः सुलभः सपूर्वं वर्ज्यत्वसर्वनामसंख्ययोरित्यस्याप्रवृत्तिरनित्यत्वाद् इत एव सहितं यः

१३२

नित्सवैसहोर्हल्परित्यस्य सहविद्यमानताद्युपस्यादिनि विषय इत्यप्रदर्शनं कैयटादिभिः कृतमित्याहुः अकृत्याशिन्नसपुत्रस्य
पञ्चमानस्याप्यर्थाभिवृद्धिरस्तीत्याचाशीर्वचनमसाधुर्वेतिबोध्यं बहुव्रीहौ संख्येये वृत्तमानसंख्याशब्दानां वहु
व्रीहिरित्यर्थः पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याह तस्मादिति उपगणादत्यत्र डच्प्रसङ्ग इति चरत्वोविशेष्याभावाहुर्हस्वे इति उच्य
तोदाहरणे अन्यथापरपदस्य कृतिसमस्त इत्यर्थः बहुगणाय्यिहाचतुर्ण्णांविशेषकगणादातत्समीपत्यादीनां बहुत्वाद्देहवच
नं अशिष्यः संख्येयत्वपरसंख्येयपवादार्थमिधापित्वादित्यनेननत्यत्वाख्यानेनसंख्येये वृत्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थान्तरो
रि० यम लेपिसंख्याय्येवा बहुव्रीहिरूपनेनसर्वं त्रिंशतः सम्पूर्वेदसमर्थी सत्रेसंख्याय्यपिसत्रेचभाष्ये कैयटयोः अ
त्रपक्षेकवपिभाष्येनजस्वहुव्रीहौ सत्पेकं कपाशेषस्य ग्रहणात तत्रात्र एव बहुव्रीहौ सकचस्याणोरिति प्रकरणे एवं स्त
कृतं संख्यापादिति अव्ययादिरितिबोध्यं तेनगोविंशत्यादिरित्यादौ नमेत्राम्पदाधिकलोपादिन्यपिभाष्येऽत्र कच्छंषं
काविंशतिर्द्वौविंशतिरिति विग्रहे जंतन्तुवाग्निकव्रतानस्तीत्याकंभाष्यकृतान्तुतत्र द्वंद्वस्येवागौणिकादान्नदीत्यात
दनावनपक्षं तन्नु हि वहिप्रवर्त्तस्य कृतिस्त्वराशिधात्वादेरेवान्त्रेति भाष्यकृता कंदेद्वसत्रे इत्याहुः व्यस्ययेन षष्ठीतिस

ल॰श॰शे॰ त्वमप्यवमेव तत्राहव दृष्टौ हे रिति। खांगामडुवंमत्रिमदित्याद्रिष्वच: षोडशोषष्ठ्यंत्ततुदाहरंति जलजाक्षीति। चित्वमं
तोदात्तत्वापत्तेन पूर्वपदं कृतिस्वरेण। स्थूलेति। अत्र कृत्पवंयंथि: षष्ठोविहितंडीषत्पात। अंगुलीसहंशेति। दारुणो प्रा
णितपानुबंधानुल्यसभवादिति भाव:। घ्राणलेतिमात्रचोद्वय सचोवाद्विगोर्नित्यमितिलुक्। द्वित्रिभ्यां। पवित्र कंतेषु
विभाने द्विस्त्रेधं इत्यो दोहित्रिभ्याण इत्कं षीस्वृतिपाहि कोतोदात्तत्वाभावे पूर्वपदस्य इत्यखिलार्थंच विशिष्टिचित्वसामर्थ्या
त्पूर्वपदस्यैवेति स्वरंवाधित्वा नित्यमेतोदात्तत्वस्यान विकल्पः। आनत्यत्रपासमासांताभावेच पिताश्रु: अनित्यत्वंच
मर्धस्विति निर्देशात् सिद्धं ज्ञाप्यते अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्धेत्वेवब्रूयात् द्वित्रिभ्यामित्यस्य तेन भाष्यैकपद्यो: स
ह्रि द्वित्रिभ्यामित्यस्य नाम्नापरो योग मूर्धन्न इत्यत्र इत्त्तरपदकं बहुव्रीहौ अन्यथा समासांते कृतेपि तत्र स्वरे नित्य
लं। अत्र हंसेनादित्यंतयहणा ज्ञापकात्त्रम करणेवर्ण्य हणे तंदनुयहणे नाज्जीन्या शयेनाह पूर्वपदस्यादिति।
समानपदेइत्यस्याखंडपदे इत्यर्थात्समासेऽभाव्योविधार्थमिति भाष्य इति माणपतत्रकमवेन मित्यादीनान्त राम॰
नभिधानमिति भाव: रघुनाथादिशब्देतु णत्वे संज्ञात्वभेगापत्तेर्नणत्वं। क्षत्रणत्वेनचेत्तज्ञात्क्षय योगमात्र इतित

१२३

त्वार्थ: तदुक्तं भाष्ये संज्ञायामितिश्च भाष्येप्युक्ते संज्ञाया विधीयंते तेषु नैव विज्ञापते संज्ञायामभिधेयायामिति किंतु
तेर्हि प्रत्ययीतेन चैतत्स्तरगाम्पतेड्विप्रत्ययातेन परिहृत्तिर्मित्वे तेन अत्व पुडिति कैपट: हृद्धि: हृत्पर्थ: भाष्ये प्रत्युक्तं तेन
तत्र द्धात्वविधेयकार्ये पुनलस्तु एतत्तक्रमलकमेवपष्ठेऽभिप्रेक्तं संज्ञाशब्दा अनादिष्व औक्षो निपत्तानुपूर्वीका
वसिद्धायत्ते रानाकारहिदिति सेपानुमहतीति खुरखरभ्यां। अत्रस्यादेशसैवत्या निहयसमासांतत्वेनास्याशेष
त्वान्ववेषाड्विभाषानि कवत्रविषयेन: पहेऽडपाति भाष्येत्व तन्न शेषपेते उपसर्गः। अनो विकें प्रनास्मुचत मित्य
नेणत्वंमाह्रुदिति तत्रद्रन्केति अत्रै नात्यपनीयबहुयुहणक्रियेत्यर्थ: अत्र यथामुलोनपेत्याद्यव व्याप्ति: प्रन: पर्य
त्यादावतिव्याप्तिस्तुस्पादिति भाव: अत्र न पथुवहुस्थ प्रहणमाग्वदेवमन्नपसदृति प्रगतानासिकायस्येति विग्रह:
विग्रहयानासिकयेति तत्र चप इति जिनसादेशइतिभाव: स्यातादो अव्ययानाम मात्रे ऽजादिलोप: शास्किन्दे य
श्विति लोप: कृत्तली कारणपाठ्ठपाठ: अत्र चक्रे कलाविरोधात्। चतुरस्त्रेतिलब्धमक्ष: एणीपदादि
सुपद्मावेतिपातेनात्र अहलइति अस्यैकलिपकत्येप्यनुक्ते समासांतत्वाभावादत्रन कप्। नित्यमसिच्सत्ववारणा

ल०शृं०शे० पचस्तहृतः अकारोच्चारणं सुप्रजसाविन्यर्थे नित्यग्रहणं स्यष्ठार्थमिति भाष्ये स्वरमतः धर्मी दृ केवलानिकि
मितिवहुव्रीहिणाप्येवैपदार्हेपेजस्य चसमासप्रथमावयवे हृस्वेन नतुः पूर्वत्वाभावेनैत्रिपदत्व ऊ व्राहीनेदोष
इतिमस्रः ग्नेतुपूर्वपद्श्रहस्यतत्पथमावृपवेहृदोनमानेनदा लापेन्द्रिकमितिः पूरमस्यधर्मेइत्यत्रेस्य
शब्दस्यस्वेनामसख्यापोरितिपूर्वनिपातोनाहितान्याहित्वात् एवमेवजाहस्वाद्यत्रपि केवलंतंचमन्त्रा
नोपान्याभाववत्वंइचेजातेरितिसत्रेभाष्यस्पष्टः अनिचोकारोउद्धार्थः कृतसमासांतमिति जि अनिजन्तमि
न्यर्थः धनुषश्चः द्रुमाहच पातंडि त्करणाद्यासादेशत्वेनिषिद्धत्याहानङारेशइति लोपोव्योः वलादेप्रत
यइतिन्तपुत्रः प्रत्यस्याप्रकृतत्वात्गोधेरङइत्यासिद्धं स्वपूर्वीनतसोहच्यादिकारस्यादेशः समासांता
इत्यधिकारदादेः परस्येतिनप्रवर्त्ततेङत्यायेनाहानोरेशङमिएकदेशइवेतिनदेकांतग्रहणामितिवा
त्रिकं गुणसमुदायोद्रव्यमितिपतंजलिमतेगंधोवयवङितिगंधावङत्यन्येः अन्यालोपः तथाचलेशवाकि रामः
नोगंधशब्दस्यग्रहणमित्याशयेनाहस्यस्यगंधोलेशइतिनत्र[redacted]मात्रोकोशमाहगंधोगंधकइतिनन
२७५

भावस्यकर्थसमासन्चमतआत्स्यानिहारेलोजिःपादस्यपादितिनोक्तं प्रतिपदोक्ततयास्यैवपादः प्रस्त्यत्रग्रहणा
पत्तौपादपत्नेःक्विपिपद्इत्यादेनापत्नेःकुंभपदी बहुवचननिर्देशाङ्गायाठसामर्थ्याद्घर्षावानिः स्त्रीलिंगानामेव
गणेपाठाद्हस्त्रिपादिति पद्हिपमानपर्वसंख्यापर्वेवचनस्यसिद्धेलोपानित्यङीव र्थवचनं अच्छापदीत्यत्रनि
पातनाद्धर्षत्वं हिरन्नितिशिशुन्त्वावस्थाश्वतीतिः समदंतीतिनासिकोरसेत्यादिनीडाष् श्यावःश्यामकपिशः अरो
कोऽरोग्निरकिंडेवाककुदस्याः कालाहारादिकृत्ता अवपवोपचपारपाव तः चर्मीश्च कस्यैतुवयंनेत्रजातककु
न्देनवाल्यपूर्णककुन्देनतारूण्यगम्यते अवस्थायांकिंश्वेतककुदः संज्ञेयानि एवंचपर्वतइत्यस्य नहिशेष
इत्यर्थः व्युदविशालेतद्दितत्वात् स्यनेत्वसोपदारावितिसः प्रियसर्पिष्केडसाःषःएकवचनात्ततद्भिसवेत्रगोणा
नि विभक्तिकपाठस्यैवदृष्टत्वेननकेषांचित्स्त्रविभक्तिकानानापाठस्तद्विवत्वाद्यस्तेनाहद्विवचनेत्यादि अत्रतुकृतसमा
सांतादितिसामान्यतः समासांतापेक्षत्वेवशेषइत्यभिमानस्तदस्यानिप्रियपथइनिप्रेतुनैवकवेषेत्तुशेषग्र
हणेनापिसमासांतापेक्षंकिंतर्हिनगरोयोवहुव्रीहिसविकारः सोपकृतेइतिभाष्योक्तस्तदपहृपेवशेषाद्याबः

ल॰श॰शे॰ समासांशास्त्रैकवभावेसावकाशाऽतिसमासेजेः स्वस्वविषयेकयोर्बाधेनोपपन्नोशेषग्रहणंव्यर्थमितिनवाच्यंस्वेचप्रि
यथिकइत्यपि॰ अतएवबहुव्रीहौ संख्येयइत्यस्यान्यत्रपाठःसार्थकइत्यन्यत्रविस्तरः इत्याहुः॥ शेषाधिकारोधिदं इमस्त्व
वेत्याहैकवभावार्थमितिभाष्योक्तेः ज्ञापितेः सहकृत्वापिनाद्यर्थेद्व्यपत्नीभीसंभवीत्यत आहुंतत्राद्रिनेतिच्च आपित्रा
नत्रेणोत्सृप्तिंवोद्धुरा [illegible] रितोतिविश्वदइतिविश्ववाच्येदेवम[illegible]न्यावोधइतिवोध्यं॰ आपोन्यनतकपात्वातःक
पोत्पतुबंतेति॰ अनेनहस्वेतिन्यायान्ष्ठिषादिन्यस्येवनिषेधइत्याहुः शेषादिनोतिविश्वेदइतिविश्वावादेवमाणविशे
षाइत्यर्थः उद्भूतावयवभेदत्वाद्बहुवचनं विग्रहे॰ विश्वदेवइतिविश्वेदेवइतिपाठः नसंज्ञेयमेवा सत्यवचनत्वा
कोगविभागसामर्थ्याद्यस्य[illegible]तिनेघ तश्चत्यस्यापिनिषेधकमित्याहुः नकोतिन्द्रियसीवबहुव्रीहौ पुंवत् [illegible]
दितिवचनंतद्उपसः परस्पन्नी प्रत्ययस्यवहुव्रीहोविद्यमानस्यपुंवत्त्वविषयस्विकारस्ययथान्यत्व सयायास्या
पीतिनत्द्यलिद्र्थनः पठतिइयस्यइत्यादिभ्यत्रसत्रेईयस उपसर्जनह्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्वंकृतोव्यनवकाच्यंपु राम॰
वद्वचनास्सिद्धमितिभाष्योक्तेः नेननपुंसकेह्रस्वस्यापिनिहन्निरस्यपावचनेनवचनमन्त्यो व्यानीमगातिः ममतुनपु

सकहस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकेनयुक्तंपतेप्रत्यास्त्यानमितिदिक्॰ बहुश्रेयसीतिलिंगविशिष्ठ्यपरिभाषया निषेध
ःनघतेऽच्छितितपकपूर्वात्प्रः अभिवादनलक्षणिरूपोमयायोथकवदिधातुनाभयसाधारणापङ्गालक्षणतइत्या
शयेनाहएतितेइतिसूत्रेनलक्षणपर्थकस्यैवात्रग्रहणमितिहन्त्यादिधुनितंमिवीजमितिसचितंसम्यात्ततित
नघ्नातेश्वेतिकप्राप्तः स्त्रीप्रत्ययात्ततामावादिति आविनहस्वहोत्रिम्पइहिन्योणादिकत्वादितिभावः ल्युडि
तिप्रोपतेस्यामित्यधिकरणेइतिभावः समाप्तवानेइतिसमाप्तवानेवपनक्रियायस्येत्यर्थः सप्तमीविसप्तस्त्
तस्यकत्रीघन्वयद्धौरवक्रियात्वपादिशेषणात्वेनसिद्धेवैयधिकरण्येपिसमासज्ञापनार्थसप्तमीग्रहणंवि
शेषणापदंचप्राप्तनवसिद्धत्पायनतत्संतिहिकृ विशेषणपदंतदाहातएवेतिचित्रगुरितिउभयोरपिप्रथमा
न्तोष्टेकत्वेनानियमेप्राप्तेउक्तपदार्थविशेषणस्यैवपूर्वनिपातार्थविशेषणग्रहणमितिभावः उपसर्जे
नसंज्ञानर्थातुनार्थपिप्पल्यादयमिद्धिहिसमुक्ते॰ नेत्वेपिसमासार्थप्रधानमेवकघटेततत्रप्रत्यासत्तेःन

ल॰श॰शे॰ तत्त्वपदार्थनिरूपितं तद्धितेवोध्यं सर्वनामसंख्ययोरिति शेषनमुक्तो योरुदाहरणो विशेषणानां वोध्यं तन्येत
१७६ तद्बहुव्रीहिर्वा इत्यादौ राजदन्तादित्वात्परनिपातः सर्वश्वेतेऽति वचनमात्मपर्यवसितं जप वेगात्पासर्वनामत्वं वोध्य
त्रिशुक्ल इत्यादौ द्विशुक्लेत्यादौ द्विशब्दस्य सर्वनामत्वादेवसिद्धेः शब्दपरेति अन्तरवार्त्तिके न्यायोऽपि परनिपातः
संख्याया इति संख्यावाचकानां समासेल्पाच्त्वात्पूर्वनिपाताभ्यर्थः द्वे द्वे चीतिसत्रेपठितमपीदं द्वंद्वे द्वन्द्वसमाहारशतं ना
हद्वित्रा इति द्वादशेति चमहस्त्राणां शतमित्यर्थेऽपि शतसहस्त्रमित्येवमस्य वेदंतदस्मिन्नधिकमित्यत्र भाष्य
वाम्यपस्येति इदं वहुव्रीहावेवतेन सहेत्युदाहरणे सहस्रिपवुत्यत्र न सप्तमी विशेषणोरन्यत्रोयसंख्या
नाग्रगडुघाहिताभ्यामाह्रितिगणे अत्र वेत्यनुवृत्ते व्यवस्थितविभाषात्वप्रमाणोदाहरणे चिन्त्यमेतत्
स्यादेः कृतकृत्यपो क्रियाशब्दत्वादनियमे प्राप्तेवचनं वाहिताग्न्यादिषु जात्याकालसुखादिभ्यो जातिका राम॰
लेति जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनात्कृत्यजोदात्तविधायकेन ज्ञापितं वाग्रहणात्तु वृत्तेरग्न्याप्ति
१७६
७२

कश्चित्कचिन्नेतितेषामाहिताग्न्यादित्वेप्रितिमावः॥ ॥इतिबहुव्रीहिः॥ ॥चार्थे द्वन्द्व इतिकमन्येत्यनेकमित्यनु
वर्त्ततेन्ततोत्लंस्तकुवाग्दृष्टदं देवत्पोत्तनेष्टा ऊनार्थ पादोऽप्यथार्थं समासांतानडः समुच्चय इति अन्तर चचप्र
वृत्तिः अत्र वदंति द्वंद्वम्पयसांनाशेवनप सिद्धिहिते विभक्त्यन्तानां चैत्रमैत्रौ चैत्रश्चेति वाक्येवपचत्वेतस्यैव प्रतीति
श्चैत्रमैत्राभ्यां कृतमित्यत्र समासे समुदायकर्तृत्वस्यैव प्रतीतेलक्ष्यवाक्यस्य समासस्य समानार्थत्वाभावेन तत्सामान्यस्य
त्वाभावात् अतएवपदग्रहणचगृज्ञापनयेचन्यायेऽस्यसिन्नप्रत्येकं देवतात्वप्रत्ययो जिरश्रीषोमाभ्यामित्यादौ समासे प्र
समुदायदेवतात्वप्रतीतिरितिव्यवस्थाप्रसिद्धान्तस्यापित्तद्वाक्यत्वेन समासमन्तदपित्रापिसमुदायदेवतात्वप्रतीतिस्वस्याव
अतएवन डिसंबुद्ध्योरितिसत्रभाष्यमोडिः संबुद्ध्योरनुनस्यदेइति वार्त्तिके सहिमसहमानकार्यं राजदंतादिकेन्यादौ
संबुध्यंतानां न समासः इत्युक्ताप्युक्तसमासस्य समानार्थेन वाक्येन भावनत्वं यत्संबोधनं समासेन तदुक्तं संबोधनं विभक्त्य
प्सास्याभिमुखं तदधेतेना सोज्ञात्युचसमासेन गम्यतेऽव एवतसंवोधनं वाक्येन वाक्येन गम्यते समुदायसंबोधनं समा
सेनेत्युक्तं संबोधनविभक्त्यन्तस्मान्निमुखीभावमात्रपूलकत्वेन प्रत्येकमेवाभिमुखीभावप्रतीत्याक्रियान्वयेनपर

वृ.श.शे० स्य(समसामर्थ्यमिति तद्व्यावृ(पदासमानाधिकरणस्थलेपि तत्समासो न तदाप्यधिकरणानांद्वंद्वसुतरांमिति परिशिष्टा
तविभक्त्यासमासेपि राजपुरोहितो विति न तत्तुदाहरणम् एवंचेत्यधिकरणाकरणानंतरीयघंत्ता नामपि क्रियादावेवा
१११ न्वेपन क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधेन वाक्यसमासयोर्न समानार्थत्वं एजेनकटंभीष्मामित्यादौ प्रत्ये
केकमीनयोभयोः क्रियान्वयेपि पार्ष्णिकपूरस्यान्वये तत्सामर्थ्यमादायसमासइति मीमांसकनैयायिकमपास्तं राजन्वे
हारकेत्याहावपि पार्ष्णिकान्वये तत्सामर्थ्यमादायसमासापत्तौ भाष्यासंगतेः तिङ समानाधिकरणे प्रथमाभिहि
ते प्रथमेतिनियासैपि समुदायपदानावुपवानामपि तिङ सामानाधिकरण्येन समुदायपक्षेत्वोक्तावव्यवकत्वे त्व
स्याप्यभिहितत्वेन समुदायप्राधान्येप्यवयवेभ्यः प्रथमा भवत्येव अत एव चैत्रो मैत्रश्च लोगाच्छत इत्यपि चत्तद्गत्यादिनित्यादिव
चनांतमाख्यातमपोगएवैति हि कुपरस्परनिरपेक्षस्योपस्थितत्वे कस्य क्रियान्वयो तत्रैरपरस्याभावत्वात् तस्य च पाव· अनेकत्वस्यापत्ते
स्त्योपनदोष इति भावः समुच्चयपक्षेषु नस्यसमभिव्याहृतपरार्थेशतस्यापेक्षत्वं बुध्यते तेन समभिव्याहृतेनेन· अत एवात्रे
कचपक्षेप्रपणाए केमित्रिनिरेकपमावच्छिन्नइत्यर्थः अन्वयशेषयत्रैरमन्वयत्वं वसमुच्चयश्च शब्दार्थपृथुपन्वयन्ताच्चय
एवसमुच्चयइति प्राभिमाचअनुषंगिनां त्वयाविशेष्यत्वेपाविशेषणानेयावान त्रात्यो वद्स्यमीणोलाहरणआधषुदेवरत्नेः पचति राम
हस्तीति चेत्यादौ क्रियासमुच्चयआनुषंगिकत्वमनुद्देश्यत्वं चान्यस्यप्राधान्यं चतेर्त्रैवे धिक्रियायाअवश्यकत्वान्न हूप
अचाचपअआनुषंगिकत्वव्याप्यत्वच वसमभि
१२